No 54

आश्वलायन गृह्यसूत्रम्

नारायणीय वृत्ति सहितम्

इ०श्री

१

॥श्रीगणेशाय नमः॥श्रीविश्वेश्वराय नमः॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ॐ नमः॥प्रज्ञाना
नंदरूपः सकलदिगतिगः सर्वदासन्ननन्यः सर्वस्मात्स्वप्रकाशः स्थिरचरनिलयः प्रत्यगा
त्मासदेवः श्रौतस्मार्तक्रियात्मा श्रुतिमनननिदिध्यासवैराग्यलभ्यः सब्रह्माविष्णुरीशः स
कलमपिजगत्सर्वदाव्यादसौनः॥ गुणदोषविनिर्मुक्तं स्वप्रकाशमनाकुलं। गंभीरबोधमा
नंदं नमामि ब्रह्मशाश्वतं॥ आश्वलायनसूत्रस्य भाष्यं भगवताकृतं। देवस्वामिसमाख्येन
विस्तीर्णंसदनाकुलं। तत्प्रसादान्मयेदानीं क्रियते वृत्तिरीदृशी। नारायणेन गार्ग्येण नर
सिंहस्य सूनुना॥ अथैतस्य समाम्नायस्य विताने योगापत्तिं वक्ष्याम इत्यस्माल्लोके याज्ञिकप्रत्याम्ना
यं प्रयोगशास्त्राणि स्मर्यंते तान्यनुष्ठानोपयिकतया अध्ययनविध्याक्षिप्तत्वात् प्रत्याम्ना
यमंगत्वं प्रतिपन्नानि। तत्रांगांगिनोरनुष्ठानकृतमानंतर्यमथशब्दो द्योतयति। एतस्येति शब्दो
निक्षिप्तपुरोरुक्कुंतापवालखिल्यमहानाम्न्यैतरेयब्राह्मणसहितस्य शाकलस्य बाष्कलस्य चा
म्नायद्वयस्य एतदाश्वलायनसूत्रं नाम प्रयोगशास्त्रमित्येतद्प्रसिद्धं संबंधविशेषं द्योतयति।

पक्रोकाः॥ २

समा[म्ना]यस्येत्युच्यते॥ एतस्यैव सम्यगभ्यासयुक्तस्येदं शास्त्रं न खिलानां सम्यगभ्यासरहिता
नांमिति। वितता अग्नयो यस्मिन्निति श्रौतं कर्मजातमग्निहोत्रादि वितानशब्देनोच्यते। समा
म्नायस्य वितान इति विशेषणात् श्रौतेष्वेव खिलरहितत्वं गार्ह्येषु सखिलत्वमेवेति ज्ञायते।
योगापत्तिः प्रयोगापत्तिः प्रयोगपरिणतिः प्रयोगस्वरूपमित्यर्थः। तां वक्ष्याम इति ब्रुवन्नि
दमेव शास्त्रं प्रतिपाद्यमिति दर्शयति तेन छंदोगप्रत्ययप्राप्तस्य हवादेः श्रोत्रियत्वादिका
र्यसंबंध एवात्र विहितत्वेन गृहीतव्यो न हवादेः स्वरूपमपि तत्प्रत्ययमेवेति प्रयोग एव
शास्त्रस्य व्यापारो न हवादेः प्रयोज्यस्य स्वरूपेपीति। एतदुक्तं भवति अध्ययनविधित एवो
क्तलक्षणमाम्नायमधिगम्यानंतरं श्रौते कर्मण्येतद्दृक्समाम्नायविहितप्रयोगज्ञानायेद
मपि शास्त्रमधिगंतव्यमिति। श्रौतेषु कर्मस्वेतद्दृक्समाम्नायविहितां प्रयोगापत्तिं वक्ष्याम इ
त्युक्तमिदानीं तेषामाहिताग्नेरधिकार इत्याह॥ अग्न्याधेयप्रभृतीन्याहुर्वैतानिकानि॥ अ
ग्न्याधेयं प्रभृतिः आदिरुपक्रमो येषां तान्यग्न्याधेयप्रभृतीनि अग्निहोत्रादीनि कर्माण्याधा

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

व० श्रौ०

२ नं कृत्वैव कर्तव्यानीत्यर्थः॥ तत्र हेतुमाह। वैतानिकानीति। वितानेषु भवानि वैतानिकानि वि
तानि साध्यानीत्यर्थः। वितानशब्दोऽस्मिन्सूत्रे भावसाधनोऽग्नीनां विस्तारवाची एवंस्मिंस्त्वधि
करणसाधनोऽग्निहोत्रादिकर्मवचनः। एतदुक्तं भवति गार्हपत्यादिभिरग्निभिः साध्यानि
श्रौतानि कर्माणि। अग्नयस्त्वाधानसाध्यास्तस्मादाधानप्रभृतित्वं सिद्धं श्रौतानां कर्मणां ब
हुवचनं सर्वश्रौतपरिग्रहार्थं सर्वाणि श्रौतान्याधानादूर्ध्वमेव कर्तव्यानि न किंचिदपि श्रौतमा
धानादर्वागिति। अनेन प्रकारेणाधानस्य कर्मार्थत्वनिराकरणेनाग्न्यर्थत्वमर्थात्साधितं भव
ति। यदि कर्मार्थं स्यात्प्रतिकर्म क्रियेत तत्र कस्यचित्परत्वादपि स्याद्यस्य परत्वादाधानं स्यात्तस्मा
ग्न्याधेयप्रभृतित्वं विहन्येत॥ आधानस्याग्न्यर्थत्वे च नायं दोषः॥ अतो बहुवचनेनाधान
स्याग्न्यर्थत्वं साधितं भवति। तस्मादनाहिताग्नेः क्षामवत्यादयो न भवन्ति अवकीर्णिपश्वाद्य
र्थं चाधानं न कर्तव्यं साधितं भवति। ~~न प्रमाणत्व~~ आदेत्यनेन सर्वमिदं शास्त्रं श्रुतिमूलमिति द न
र्शयति। तेनास्मिञ्छास्त्रे यददृष्टमूलं तदाम्नायान्तरमूलमिति साधितं भवति। अस्मिंस्तु शा २

तस्य चरवः ३ इष्टयः ३ ३ यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स गर्दभं पशुमा

स्त्रे अनिबद्धस्याप्याम्नाये दृश्यमानस्य करणमिति तत एव प्रयोगसिद्धिर्भवति श्रुतेः स्वातन्त्र्यसंकीर्त
नादिति। आधानस्य प्रथमानुष्ठेयत्वात्प्रथमं तदेव वक्तव्यमित्यत आह॥ दर्शपूर्णमासौ तु प्र
थमं व्याख्यास्यामस्तन्त्रस्य तत्राम्नातत्वात्॥ दर्शपूर्णमासाख्यौ यथासंख्येन सूर्याचन्द्रमसो
रत्यन्तसंनिकृष्टविप्रकृष्टदेशावस्थितिलक्षणवचनौ तद्योगाद्धोमात्रावचनौ तद्योगादेव
कर्मवचनौ अत्र तु कर्मवचनौ पश्चात्प्रयोज्यवचनोऽपि दर्शशब्दोऽल्पाक्षरत्वात्पूर्वं निपात्य
ते। तु शब्दो विशेषद्योतकः। तन्त्रमङ्गसंहतिः विध्यन्त इत्यर्थः। अन्वाधानादिः संस्थाजपान्तः।
प्रधानस्य तन्त्रणात्तन्त्रमित्युच्यते। तच्च दर्शपूर्णमासयोरेवाम्नातं नान्यास्विष्टिषु अतस्तत्सा
व्यौ पेक्षत्वादन्यासां तावेव पूर्वं व्याख्यातौ स्याताम्। एतदुक्तं भवति आधानस्य प्रथमं प्रयोज्य
त त्वात्तस्मिन्नेव प्रथमं व्याख्याते सति तत्साध्यस्य गार्हपत्यादेः पवमानेष्टिसापेक्षत्वात्ता
अपि तत्रैव वक्तव्याः स्युः उक्ता अपि विध्यन्तसापेक्षत्वात्तस्य च दर्शपूर्णमासयोरेवाम्ना
नात्तद्व्याख्यानमन्तरेण तद्ज्ञानाभावात्प्रयोक्तुं नैव शक्येरन् अतोऽनेन विशेषेण तावेव पूर्वं

दृ०श्रौ० २

व्याख्यास्यामः। नाधानमितिसूत्रस्यार्थः। इदानीं दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानमारभ्यते॥ दर्श
पूर्णमासयो[redacted] होरिघासने सुहोतामंत्रितः प्राग्गुदगाहवनीयादवस्थायप्रा
ङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणातिहृदि हारं प्रपद्यतेऽपरेणोत्करम[illegible]ण प्रणीताः। दर्श
प पूर्णमासयोरित्यधिकारार्थं आध्यापरिसमाप्तेः वाक्येन शेषविज्ञेयशासंयुक्तस्योनया
र्थत्वाय हविरासादनमामंत्रणं चोभयं संहृतमेवेष्टिकस्य प्रवेशास्यं निमित्तं होत्रमित्युक्ते
दस्येसमाख्यातद्धेदविहितानां पदार्थानां कर्ता होतेत्युच्यते। आज्ञ[illegible]खलं स्थाना चमना
न्यां संबध्यते। मध्यगतस्य विशेषाग्रहणात्। यज्ञोपवीतं तावदाचमनार्थं तत्र न विधेयं स्मृ
तिप्राप्तत्वादन्यार्थं च न भवति संबंधाभावात् एकवाक्यगतत्वात् क्त्वा संबध्यमानस्य च प्र
योजनाभावः स्मृतिप्राप्तत्वादेव। अतः स्मृतिप्राप्तमिहानूद्यते। स्मर्यमाणानां स्नानाचमनय
ज्ञोपवीतादीनां श्रौतकर्माविरुद्धानामस्मिन् शास्त्रे प्राप्तिप्रदर्शनार्थं। इदमाचमनं कर्मा राम
गं विधीयते शौचार्थस्य गृहप्रवेशात्यागे वक्तव्यत्वात्। तदुक्तं। मनःप्रसादात्सत्यो न्यात २

प्रसादस्नानं कर्मणाम्॥ आचांतश्चात्मनः शुद्धिं कृत्वा कर्म समारभेदिति। दक्षिणातिहारमयोद
अभ्येवार क्षिणं पार्श्वं मध्ये कृत्वा वर्तते स दक्षिणातिहारः। विह्रियंतेऽग्नयो यस्मिन् देशे स विहारः। उत्करो
नाम उत्कीर्यते वेदिपांसवो यस्मिन् देशे स उत्करः। प्रणीतानामापोमंत्रसंस्कृताः आहव
नीयस्योत्तरतो निहिताः। उत्करं प्रणीताश्चांतरेण यो देशस्तेन विहारं प्रपद्यते। एतदुक्तं भ
वति स्नात्वाचम्य यज्ञोपवीती भूत्वा हविः घासने सु आमंत्रितश्च सन् होता प्राग्गुदगाहवनीयाद्यो
देशस्तस्मिन् प्राङ्मुखो वस्थाय निःक्रम्य प्राङ्मुख एव भूत्वाचम्य दक्षिणातिहृत्य हारं वेणोत्करम
परेण प्रणीतायो देशस्तेन विहारं प्रपद्यते इति उत्कर प्रणीताग्रहणात् विहारप्रत्ययसिद्धे
यद्विहारग्रहणं तत्सर्वः कर्ता सर्वकर्मणि विहारप्रपदनं कुर्वन् दक्षिणाति[illegible]हृत्वैतेन पथा प्रप
द्यतेत्येतदर्थं॥ इध्ममपरेण प्रणीते॥ यदनौषधिहविष्कं कर्म तत्र प्रणीतानि होष्यते। हविःश्र
पणार्थत्वात् प्रणीतानां तस्मिन्निध्ममपरेण प्रपद्यते। प्रणीतास्तत्र न[illegible]वीति॥ चात्वालं वा
त्वालवत्सु॥ चात्वालो नाम वटः पशुसोमादिष्वस्ति यद्युत्तरवेद्यर्थं मृदं[illegible]नाला द्रियते तद्वत्सु ते
चा

हे॰श्रौ
४

श्रुतमपरेणाप्यपद्यते। सर्वशोकरः पश्चिमावधिः॥ एतत्तीर्थमित्याचक्षते॥ एतमध्वानं तीर्थमि
त्याचक्षते वेदविदः। आचक्षत इति ब्रुवन् वैदिकीयं संज्ञा न पारिभाषिकीति दर्शयति। तेन शाखा
न्तरेऽपि सदेशास्तीर्थसंज्ञकः एवं देशलक्षणार्थत्वादुल्कादीनां ग्रहणस्येति। अतोऽग्निहोत्रा
दिष्वपि तेनैव पथा प्रपदनं सिद्धं भवति॥ तस्य नित्याः प्राग्वंशीयाः॥ षट् सूत्राणि सर्वार्थानि त
दर्थं तस्येति विशेषणं कृतं। असत्यस्मिन्दोषुः प्रकृतत्वात्तस्यैवेमे विधयः स्युः। अस्मिंस्तु
सति संनिकृष्टविषयत्वात्सर्वनाम्नो यस्तीर्थेन विहारप्रपदनाद्यैः कर्त्ता विहितः तस्यै
वेमे विधयो भवंतीति तस्येति विशेषणं कृतवानाचार्यः। नित्या इत्यनेन प्राङ्मुखतायाः नि
त्यत्वं न विधातव्यं विहितत्वादेव स्वरूपनित्यत्वयोरपि सिद्धत्वात् अतस्तस्यैषोऽर्थः।
तस्य बाह्यानां चेष्टानामनुपरमेऽपि मनोवाक्कायसंयमनादयो नित्या एवेति। प्राग्वंश इति शा
ह्नः सर्वविद्दिग्वाची पुंसि बहुवचनांतः॥ चेष्टा इति क्रियावाची स्त्रियां बहुवचनांतः॥ तत्र प्रां
च इत्यत्र पुंसः प्राक्केन संबंधात्कर्तुः प्राङ्मुखत्वं विधीयते चेष्टाशब्दाद्गतबहुवचनेनास्य

राम
४

बहुत्वस्य सामानाधिकरण्यादेव चेष्टानां प्राक्त्वं विधीयते। तासाममूर्तत्वात्स्वतः प्राक्त्वासंभ
वात्तत्साधनेषु प्रागग्रता तासां च प्राच्येवापवर्ग इति एवं विधिबलाद्भवेति। एतदुक्तं भवति योयु
स्तीर्थेन विहारं प्रपन्नस्तस्य तस्याङ्घ्रिक्रमणात्मनोवाक्कायसंयमनादयो नित्याः स्युः क्रतु
श्च प्राङ्मुखत्वं चेष्टानां च प्रागपवर्गतां तत्साधनानां च प्रागग्रतेति। विषमसूत्रप्रणयने
न व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमित्येषा परिभाषा संगृहीता भवति॥
उत्संग[illegible]स्य नर्थांतरं६ अंकधारणं च॥ अंकमूरूपस्कंधः तस्य करणं दक्षिणोत्तरेणोपस्कंधेनेति वक्ष्यमाणरूपं धा
रणं क्रियते सा च नित्या भवेदुपवेशनकालादारभ्याकर्मपरिसमाप्तेरविच्छेदेन कार्येत्यर्थः।
अंकधारणस्योपवेशनांगत्वेन प्राप्तस्यादृष्टार्थता परिहारार्थं नित्यत्वेऽपि प्राप्ते तन्नित्य
तावचनं न पत्नीसांयाजिकेऽअनिरस्यत्वणमित्येवमादिश्च प्रवेशनेषु मंत्रनिषेधेऽपि वक्ष्य
माणस्योपवेशनप्रकारस्य नित्यत्वेन प्रापणार्थं मंत्रविध्यसंबंधेऽप्यग्निहोत्रादिषु वक्ष्य
माणलक्षणस्योपवेशनस्य प्रापणार्थं च॥ यज्ञोपवीततोऽथवे॥ पूर्वस्य यज्ञोपवीतीत्य
व

षट्त्रिंशन्माते श्राणधुष्पंशा। अलंचकर निर्मथितं दधि। वैदिर्वैदिपुरोगशंजख्या नाधारहर्विंशी ५
लौकिकाग्नौ पुरोगाशः क्रूनः विरूध्वचन गतिः

हृ॰श्रौ॰ ५ हणस्य स्मार्त्तानां प्राप्त्यर्थत्वान्निवीतप्राचीनावीतयोर्मनुष्यपैतृकयोः कर्मणोः स्मार्त्तत्वेन
प्राप्तौ सत्यां नियमार्थमिदमुच्यते। यत्र निवीतप्राचीनावीते विधीयेते। तत्रैव ते भवतो न मा
नुषपैतृके वा कर्म दृष्टुतिति योर्विध्यभावे यज्ञोपवीतमेवेति नियम्यते। देशस्यांगप्रधाना
र्थत्वादित्वादिलक्षणादेशांगत्वादस्य च विहारदेशप्राप्तौ सत्यामेवं शौचग्रहणेन निय
म्यते कतलर्थमप्यवितत्व संपादियत्तं हि हाराल्निष्क्रम्य बहिः कर्त्तव्यं अंतर्विहारे अविरेव
नित्यं स्यादिति॥ विहाराद्व्यावृत्तिश्चेतवचेत्कर्म॥ व्यावृत्तिः पृष्ठतः कृतिः न विहारं पृष्ठतः
कुर्यात्तत्र चेद्विहारे कर्म कुर्वन्भवेत्स्य योगमध्येपि कर्म कुर्वतामेवायं नियमो नोपरतकर्म
णामित्यर्थः। अतो विहारव्यावृत्तिनिषेधात्पश्चादस्योपविश्य पश्चात्त्वस्य धिष्ण्यस्योपवि
शति पश्चाद्वुत्तरस्ते देशे पविश्याध्वर्युरित्येवमादौ मध्यरेखा याअपक्रम्य तु त्तरतउपविशेत्।
न वा ह्नस्त्रिषु क्रत्वेषु नित्यत्वाद्वा कुर्षणार्थः। तत्र चेत्कर्मेतिवचनात् ब्रह्मणोप्ययं नियमो राम ५
भवेत् उत्तरस्रुत्वांगं वेदं पदत्रयं तेन ब्रह्मणो दक्षिणांगव्यापारः सिद्धो भवति॥ एकांग

वचने दक्षिणं प्रतीयात्॥ एकशब्दः कैवल्यवचनः एकं वतदंगं चैकांगं सव्यदक्षिपाने तु द्वि
त्वयोगि यदंगं हस्तादि तस्य द्वित्वेन विना वचने दक्षिणमेवांगं साधनं विद्यात्। द्वित्वयोगे द्वा पुवनयः पृथक् पाणिभ्यां नस्या ध्यसो पाणी हस्ते लाहें २
भ्यां कुर्यात् एकवचन बहुवचने कत्रैकित्व बहुत्वापेक्षे एकत्वादीनामन्यत्रोपयोगात् के
वलांगवचनमेव दक्षिणप्रत्ययस्य निमित्तमित्यर्थः। हस्तेन पादेन चेत्युदाहरणं॥ अ
नादेशे॥ द्वित्वयोगिनोंगस्यानादेशे क्रियामात्रविधान इत्यर्थः। तत्रापि दक्षिणं विद्यात् प्रपद्य
इगसाद ते अभिक्रम्य अंगुलीः अंगुलिभिरित्युदाहरणानि। चक्षुरादेरनंगत्वात्तेषु यं नियमो नास्ति
अवयवविशेषाश्रया द्विशाकयश्चक्षुरादयस्तेनावयवा इति॥ कर्मचोदनायां होतारं॥
कर्त्तरद्दितो क्रियाविधौ होतारं कर्त्तारं विद्यात् कर्त्ता संदिहितेस एव कर्त्ता भवेत् येन संदिह्यते तं तत्क
र्मस्याकर्त्तृ दद्दितो अपि गुणविधिः सर्वार्थ एवं कर्मचोदनायामिति विशेषणात्। नेदं होतुः प्राप
कं किंतर्हि प्राप्तस्य नियामकं ते नेष्टिपशुसोमेष्वन्यत्र नहोतुरेव कर्तृत्वनियम इति॥ ददाति
ति यजमानं॥ स्वत्वव्यावृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनपर्यंतं ददाति विधौ यजमानं कर्तारं विद्या

पि आयां यदि प्राक् प्रयाजेभ्यः स्खलेत्तत्र प्रायश्चित्ते पतति तदा मा तप आहुं मन्त्र इति मन्त्रद्वयस्य लोपो भवति सह स्त्रसंग इति होममन्त्रस्य न लोपः । एवं मन्त्रे त्रयो
जयाभ्यस्तादिच सर्वप्रायश्चित्ते होमो न भवति संस्थाजपाभावात् । यत्र संस्थाजपस्तत्र प्रायश्चित्तानि इति सर्वं च करणात् । यत्र प्रायश्चित्ते होमस्तत्र सर्वं ...

श्री॰ क॰
६

नाऽऽजुहोति जपतीति प्रायश्चित्तेषु ब्राह्मणम् ॥ तृतीयाध्यायगोचरे प्रायश्चित्तप्रकरणे जुहोति
जपति कर्तरि ब्राह्मणं विद्यात् जपशब्देनात्र साहचर्याज्जपादि षट्कं गृह्यते तस्मिन्प्रकरणे
मुख्यस्य जपस्याभावात् । एवं च सति कर्मकरणत्वेन होममन्त्रस्यापि ग्रहणे सिद्धे यज्जुहो
तिग्रहणं तज्जपग्रहणेन होममन्त्रानगृहीतं तदर्थमेवमर्थं तेन पित्र्यायां जपादिलोपेपि
होममन्त्रा न लुप्यन्ते ॥ ऋचं पादग्रहणे ॥ पादशब्दोत्र मूलवाची तत्र चो मूलग्रहणे ऋचं वि
द्यान्नान्तमध्ययोर्ग्रहणे । प्रवो वाजा अभिद्यवः अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिरित्युदाहर
णानि ॥ सूक्तं सूक्तादौ हीनेपादे ॥ अत्र पादशब्दो गायत्र्यादीनां नामवाची सूक्तादौ हीने
पादे गृह्यमाणे सूक्तं विद्यात् । त्वमग्ने वसूंस्त्वं हि क्षैतवदित्याद्युदाहरणानि ॥ अधिके च
सर्वत्र ॥ अधिके पादे गृह्यमाणे सर्वं विद्यात् सर्वत्र सूक्तादौ चेत्यर्थः । अग्न आयाहि वी
तये गृणानः इळेन्यो नमस्यस्तिर इत्युदाहरणानि ॥ जपानुमन्त्रणाप्यायनोपस्थानान्य
नुपांशु ॥ सर्वत्र शास्त्रे चापि संबध्यते । मध्यगतस्य विशेषग्रहणात् योजनन्ताच्चास्मिं

यथा पादप इति

राम
६

सूक्तादाय

शास्त्रे यानि जपादीनि तान्युपांशु प्रयोक्तव्यानि ॥ मंत्राश्च कर्मकरणाः ॥ चशब्देनात्र सर्वत्रे
त्युपांश्विति चानुकृष्यते । मन्त्राः कर्मकरणाश्च सर्वत्रोपांशु प्रयोक्तव्याः । उपांशुत्वस्य ल
क्षणं करणवदशब्दं मनः प्रयोग उपांश्विति । जपादीनां च सर्वेषां लक्षणमुच्यते । जपमुच्चार
णं विद्यात् कृत्यर्थमपि तद्भवेत् । अर्थतः कार्यलाभश्चेदर्थ एवोक्तो न वेत् । मन्त्रमुच्चा
रयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । शोषिणं तन्मनान्नूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् । एतदेवाभिमं
त्रस्य लक्षणं वीक्षणाधिकम् । अद्भिः संस्पर्शनाधिक्यात्तदेवाप्यायनं स्मृतम् । उपस्थानं
तदेवास्यात् प्रणतिस्थानसंयुतम् । बाह्यं कार्यं यदन्येषु मंत्रकाले क्रियेत तत् । कर्मणां कर
७ णास्ते स्युर्विदितार्थप्रकाशनात् । मंत्रेणाकेलामंत्रांते क्रियते कर्म येषु तु । इदं कार्यमनेनेति न
क्वचिद्दृश्यते विधिः । लिंगादेवेदमर्थत्वं येषां ते मंत्रसंज्ञकाः । अनुमन्त्रणग्रहणे नाभिमन्त्रणा
मपि गृह्यते । अनुमन्त्रणाप्यायनोपस्थानानां कर्मकरणत्वाविशेषेपि यत्पृथग्ग्रहणं तत्तन्मन्त्रां
ते कर्मारंभ इति कर्मकरणधर्मो यः स तेषु न भवतीत्येवमर्थं । तेन मंत्रोच्चारणसमकालमेव

ना

प्रसंगइव प्रसंगोपवादः अपवादयोर्विरोधे बहुविषयापवादमल्पविषयोऽपवादो बाधते=१

श्रौ॰ सू॰ ७
तेषु क्रिया न भवति॥ प्रसंगादपवादो बलीयान्॥ सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बलीयानित्य
र्थः। लोके वेदे प्रसिद्धस्य न्यायस्य वचनप्रयोजनं सर्वे पवादाः प्रसंगस्यैव बाधका नाप
वादाः। सावकाशत्वे परस्परं बाधकत्वमेव समर्थमतः स्वाङ्गुष्ठि लीयाख्य सोमसोमाहावोत्त आ
रयोः प्रणवयोर्यौ मिथः प्रतिगरौ तयोः प्रणवरूपः प्रतिगरौ न बाधकौ भवतः॥ प्रपदाभिहि
तं तरेण पादेन वेदिश्रोण्या नरया पार्ष्णिं समां निधाय प्रपदेन बहिराक्रम्य संहितौ पा
णी धारयन्नाकाशात्सव्यस्याङ्गुली हृदयसंमितावूरुसंमितौ वा धावापृथिव्योः संधिमीक्षमाणः
॥तिष्ठेदिति विशेषः तीर्थेन विहारं प्रपद्यत इत्युक्तं। तच्चैकेन पदविक्षेपेण बहिर्विहारादंत विहा
३४ रप्रपदनं कर्तुं शक्यं दक्षिणां गप्रत्ययश्च सिद्ध एव। इदानीं प्रपद्येत्युच्यते। आवेदिश्रोण्या प्रप
दनं तस्य सर्वस्य विहितत्वसिद्ध्यर्थं अभिहित तरेणेति तरणोच्चनं अनेकपदविक्षेपसाध्यत्वादस्य
प्रपदनस्य सर्वेषु च पदविक्षेपेषु दक्षिणस्याग्रतो हरणासिद्ध्यर्थं। वेदेरपूर्वश्रो[illegible]श्रोणिरिति याम
संज्ञा। पूर्वश्रो[illegible]रं सत्र इति। पादस्यापरो भागः पार्ष्णिः पूर्वः प्रपदः। बहिर्वेद्यां स्तीर्णं बहिरु ७

मुत्तरया श्रोण्या दक्षिणस्य पादस्य पार्ष्णिं समां निधाय तस्यैव प्रपदेन वेद्यां स्तीर्णं बर्हिराक्रम्य ब
हिर्वेदि सव्यं निधायात्मनः सव्यदक्षिणौ हस्तौ पृथक्पृथगविरलांगुलीयकौ कृत्वा पुनस्तथा न
तावेव तौ पाणी परस्परसंहितौ च कृत्वा तौ हृदयसंमितावूरुसंमितौ वा धारयन् द्यावापृथि
व्योः संधिमीक्षमाणः नोर्ध्वमधस्तिर्यग्वेक्षमाण ऊर्ध्वः प्राङ्मुखस्तिष्ठेत्॥ एतद्धोतुः स्था
नं॥ अयं स्थानशब्दो भावसाधनो नाधिकरणसाधनः। एतच्छब्देन श्रोणिदेशेन हस्तपादादि
यंत्रणेन च विशिष्टं यत्सर्वमुक्तं तदत्र स्थानशब्देनोच्यत इति प्रदर्श्यते। यत्र होतुः स्थानं बो
ध्यते। तत्रैतत्स्थानं भवतीत्यर्थः। होतृग्रहणमुत्तरत्रास्य सर्वार्थत्वाय॥ आसनं वा सर्वत्रैवं
भूतः॥ अयं वाशब्दश्चशब्दस्यार्थे वर्तते। स्थानं चासनं च सर्वत्र सर्वैः कर्तृभिरेवंभूतं कुर्यात्स
र्वैः कर हस्तपादादियंत्रणाविशिष्टेन श्रोणिदेशाविशिष्ट इत्यर्थः। श्रोण्यादिषु सर्वेषु प्रा
प्तेषु श्रोणिदेशावर्जनेन कर्तृशरीरविशेषणानामेव प्रापणार्थमेवंभूतवचनं॥ वचनाद
न्यत्र॥ उक्तस्यान्यथाभावो यावन्मात्रस्य वचनं तावन्मात्रस्यैव न तत्संबंधिनोऽन्यस्यापी

ति।तेन होमादौ क्रियमाणे दक्षिणस्य पाणेरपायेपि सर्व्वं हृदयान्नापैतीति सिद्धं॥ प्रेषितो ज
पति॥ अत्रान्यार्थस्य प्रेषस्याभावात्सामिधेन्यर्थं प्रेषितो होता॥ नमः प्रवक्त्रे नम उपद्रष्ट्रे न
मोनुख्यात्रे क इदमनुवक्ष्यति स इदमनुवक्ष्यति प्रष्टुर्विग्रहं दक्षस्यांगुष्ठो ष्ठ पृथिवी वा
हृश्च राजिश्चाप्रश्नौ ओषधयश्च वाक् च समकिता यज्ञः साम्पूर्छंदांसि प्रपद्येऽहमेव मामनुमिति
स्वर्लोकमादिशेत न ऋते भविष्यति जातो जनिष्यमाण आनंजान्य पाच्यं वाचो अशांतिं दे
त्यं गुल्यग्राण्यवकृष्य जातवेदोस्मया पश्चान्मयीति प्रतिसंदध्याद्वर्म मे द्यावापृथिवी
वर्माग्निर्वर्म सूर्यो वर्म मे संतु तिरश्चिकाः। तदद्य वाचः प्रथमं मसीयेति॥ नमः प्रवक्त्र इ
त्यादि होत्रं गुषध्वमित्यंतं जपेत्। सामिधेन्यर्थं प्रेषोत्तरकालवर्त्तित्वादयं जपः। सामिधेन्यर्थो
या भवति। अत्रानुमितिशब्दस्य स्थाने द्वितीयाविभक्त्या स्वं स्वं नामनिर्दिशेत्। स्वदं ग्रेणास्य ना॰३
ति निधितेन प्रवृत्तस्यापि जपकर्तुरेव नामनिर्देष्टव्यं न होतुरिति लभ्यते। अशांतिं वदौं तिज राम
पैकदेशानुच्चारयन्नं गुल्यग्राण्यवकर्षेत्। मयीति चोच्चारयन्प्रतिसंदध्यात् तेनापकर्षसंधाने ८

जपांगं तत्कुर्वतो विधानात्॥ समाप्य सामिधेनीरन्वाह॥ समाप्येत्यनेन नमः प्रवक्त्र इत्यादे हो
तं त्रं गुषध्वमित्यंतस्यैकजपं दर्शयति तेनांतरायकाद्यद्वियमवकर्षणं संधानं च तज्जपकर्तुः सं
स्कार एव भवति न कार्यांतरं। अतः पित्र्यायां जपलोपेन कर्त्तव्यं भवति। अग्नेः समिंधनार्था
ऋचः सामिधेन्यः ता अन्वाह। अनुब्रूयादित्यर्थः॥ हुं इति हिं कृत्य भूर्भुवः स्वरोमिति जप
ति॥ हिंकारस्य नानारूपत्वादिष्टपरिग्रहार्थः पाठः॥ एषो निर्दिकारः॥ जपसहितस्य हिंका
रस्यापि हिंकार इति संज्ञा विधीयते॥ नर्त्तुवसच्चरित्येव जपित्वा कौत्सो हिं करोति॥ एवेत्यव
धारणान्न केवलं व्युत्क्रममात्रं प्रणवरहितत्वं चेति दर्शयति। आचार्यग्रहणं विकल्पार्थं॥ न
वरर्वै जपं जपति॥ कौत्स इति शेषः। हृवमिति नमः प्रवक्त्र इत्यादिमित्यर्थः॥ अथ सामिधे
न्यः प्रवो वाजा अभिद्यवो ग्न आयाहि वीतये गृणान ईळेन्यो नमस्यस्तिरो म्निंहत्वं पामि
हे समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे। अथवा बहुवचनमेव सामिधेनीत्वं दर्शय
ति। पूर्वं सामिधेनीग्रहणं सामिधेन्याद्यंगानां मध्ये निर्दिकारः सामिधेन्यादीनामास

न्तरमंगमिति दर्शयति। तेन वैश्वदेवशास्त्रे हिंध्यानोत्तरकालमभिहिंकारः कर्त्तव्य इतिग
म्यते॥ नारकस्युत्तीस्तंततमनुब्रूयात॥ याएताउकारुकस्ताएवमनुब्रूयादित्यर्थः॥ उदात्ता
नुदात्तस्वरितानां परः संनिकर्षे एकश्रुत्यं॥ एकश्रुत्यलक्षणमुच्यते॥ उदात्तानुदात्तस्व
रिता नाम त्रिविधाः कायप्रयत्नाः आयामविश्रंभाक्षेपास्तेषामन्यतमस्यैकस्यैवात्यंतः संनिक न्यतः ४
र्षेण सजातीयप्रयत्नाव्यवधानेन यदुच्चारणं तदेकश्रुत्यमित्यर्थः॥ [illegible]
[illegible]॥ स्वरादिमूर्ध्वं तमोंकारं त्रिमात्रं मकारांतं कुर्वीतोत्तरस्याश्च
र्धर्चे वस्येन संततं॥ इदं संततं लक्षणं स्वशाखागतपदयोष्टिप्रदेशोपलक्षणार्थत्वाद्गते
यः स्वरादिः स्वर एव वा केवलस्तमोंकारं त्रिमात्रं कुर्यात्। तेन प्रणवेनोत्तरामृचं संधायतस्या
अर्धर्चे वस्येत्। मकारांतं त्रिमात्रमिति व्युत्क्रमेण योजना। समुदायस्य त्रिमात्रताया इत्थंत्वाद
त एवं भवति। ओंकारो द्वितीयमात्रः मकारोऽर्द्धमात्र इति त्रिमात्रत्वं प्रणवस्य। उत्तरवचन राम
मावृत्तिनोऽनावृत्तिनश्चोभयथा गृह्यते। यत्प्रणवेनोत्तरासंधानमात्रं विधीयते तत्संततमिति ९

१ सिद्धांतेनु एतत्सूत्रमुत्तरार्थं पूर्वस्यावसानस्याविप्रमोदे उत्तरस्यावसानस्यारंभः कार्य इत्यवसानाधिकारार्थं एकैकमवसानमविमृदं ब्रूयादित्यर्थः।
नैकैकमृचमेकैकमर्धर्चं वेति=१

स्यते॥ एतदवसानं॥ सामिधेनीधाय्यानामृचामर्धर्चेवसानस्य पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वादिद
शास्त्रानुवक्ता मवसानविधानं धाय्यामृचि विप्रापणार्थमन्यत्र च जपादिष्वपीति॥ उत्तरादानमविप्रमोदे॥
दौ२ आदानमारंभः विप्रमोदो विच्छेदः पूर्वस्योच्छ्वासस्याविप्रमोद एवोत्तरमुच्छ्वासमारभेतेत्यर्थः।
विप्रमोदे पूर्वमेव सम्यक् ब्रूयादित्यर्थः। अस्मिन्पक्षे इदमेव प्रायश्चित्तं नान्यदिति सूत्रस्य
प्रयोजनं॥ समाप्तो प्रणवेनावसानं॥ अर्धप्राप्तस्य विधानं विहित एवायमर्थो नार्थप्राप्त इत्येवम
र्थं॥ चतुर्मात्रोवसाने॥ यदवसानं विहितमेव नार्थप्राप्तं तस्मिन्नवसाने चतुर्मात्रः प्रणवो न त्रि
मात्रः॥ तस्यांत्यापत्तिः॥ तस्य प्रणवस्य योंत्यो मकारः तस्य वर्णांतरापत्तिर्वक्ष्यत इत्यर्थः। स्पर्शे
षु स्वं वर्ग्यमुत्तमं॥ स्पर्शेषु परेषु यः स्पर्शो मकारात्परः तस्य स्वर्ग्यमुत्तममापद्यते मकारः। स
मिध्यमानमर्जयंतेत्यादिनि दर्शनं॥ अंतस्थासु तांतामनुनासिकां॥ रेफस्यानुनासिकत्वा
संभवाद्यवलास्वेवांतःस्थाग्रह्यते। तासु यायापरांतःस्थातांतामनुनासिकां मकार आ
पद्यते। तत्र सानुनासिका प्रवर्तितरा श्रुद्धा एवं मंत्रसंयोगः। विदथानि प्रचोदयां वाजे वाजेषु

श्री० ह०
१०

इत्यादिनिदर्शनानि॥ रेफोष्मस्वनुस्वारं॥ एतेषु मकारोनुस्वारमापद्यते। अनुस्वारो नामनासिकास्थानोऽस्पृष्टकरणश्च। अस्य यज्ञस्य सुक्रतो अंस मिध्यमानो अध्वर इत्यादि॥ त्रिः प्रथमोत्तमेऽन्त्या स्याध्यर्धकारं॥ अध्यर्धकारमध्यर्धमित्युत्यर्थः। प्रथमोत्तमे त्रैस्वर्यो त्रिरध्यर्धकारं ब्रूयात्॥ अध्यर्धमिति स्वरावस्थापदे॥ प्रथमायामेव मध्यर्धकारं भवति। पूर्वामध्यर्धामुत्क्राऽवसायत तो द्विकं चो ब्रूयात्। द्विरिति वचनमर्धर्चं चतुष्काभिप्रायं। सर्वस्मिन्ननुष्टुभासे प्रथमायामाह तौ द्वावर्धर्चौ द्वितीयायामेकश्चेति त्रयोर्धर्चा उक्ताः। अस्मिंस्तत्कृत्से द्वितीयतृतीययो रात्वत्सो स्त्रयोर्धर्चा इति तस्या [illegible] रुचः एकोर्धर्च इत्येवं चत्वारोर्धर्चा विकल्प्यां [illegible] अध्यर्धकारविधेः उत्तरयासंधानाविरोधादिति। अथशब्दोस्य सूत्रस्यान्यार्थत्व प्रतिभासनिवृत्त्यर्थः॥ द्वे प्रथममुत्तमस्यामथाध्यर्धं॥ सर्वयासंधानाविरो — रा०म
धादुत्तमायामेवं भवति अथशब्दः पूर्ववत्॥ ताः पंचदशाभ्यस्ताभिः॥ एकादशानाम्ह — १०
र चां द्वयोस्त्रिरभ्यासे कृते ता अभ्यस्ताभिः सह विदित संख्याहरणं कर्त्तव्यमिति [illegible]
सह पंचदशैव भवंतीत्यर्थः। प्रश्न एवायमर्थः। अस्य वचनस्येद प्रयोजनं सर्वत्राभ्यस्ताभिः ११

अग्ने महां असीत्यादि १ — संकल्पयादनभिहिंकृत्य यान्वोनर इत्यादि १

अथवा ग्नावो भिहुयात्

सा [illegible] वनानि॥ वांसत्यादिशब्दे चोदितानि शास्त्रादीनि भवंति। एते नेति सामिधेन्यनुवचनमुच्यते शस्त्रादीनि वतत्र तत्र विहितानि तेषां धर्मा पेक्षा
त स्तोत्रे तेन तानीत्यृचो एतद्धर्मकाणि तानीति गम्यते॥ अनेन प्रकारे पाते षां सामिधेनी धर्मातिदेश उक्तो भवति। सर्व धर्मप्राप्तो कृतिपय धर्मनिषेधार्थमाह॥ नत्वेन्यत्राध्यर्धकारं न
नु॥ जपः प्रागभिहिंकारान्नाभिहिंकाराभ्यासाव वर्द्धकुप्रकृत्या॥ अन्यत्रेत्येतावदनुवर्त्तते तस्य सामिधेनीभ्योन्यत्रेत्ययमर्थः। अतः पित्र्यायामभिहिंकारः सिद्धो भवति। अ — उशंतस्त्वा६
भ्यास निवृत्त्यर्थं तत्रैवताग्रहणं करिष्यति। तेनाभ्यासो न भवति। प्रकृत्येति शब्दोभ्यासेन बद्धम्रपि। पुरीष्यासो अग्नय इत्येवमादिषु तयोरन्ता वेदश्रयिति॥ नो च्छेदो दो॥ अवच्छेदो नाम यत्र शास्त्रादिषु मध्ये समाप्यावस्येदिति एवमादिभिः शब्दैरवसानमभिहितं समाप्य प्रणवेनेत्येवमादिषु सो वृच्छेदः तत्रापि तो न स्तः॥ शास्त्रेष्वेव होत्रकाणामभिहिंकारः॥ अस्मिं छास्त्रे सुब्रह्मण्यवर्जिता द्वादशार्त्विजो होत्रकाउच्यंते। तेन सद्यस्कत्रयो वाते न ग्रा

४ यत्र ऋगंतावसानेऽध्वर्युप्रैषवराद नुवचनानंतरत्वंश्ये नोनयोनिमित्तादौ प्राप्तयोरभिहिंकाराभ्यासयोः प्रतिषेधः आदिग्रहणादत्वेस्यासोभवनीतिदेवत्रानः।
= सिद्धांतभाष्यप्रवर्ग्यायाज्यायाक्षणेनच्छिन्नवलात्त्रयनेनोनयोनिमित्तिपुनरारंभे अभिहिंकाराभ्यासयोर्निरस्त्यमिति ४

श्री० र०
१०

इत्यादिनिदर्शनं॥ रेफोऽपि स्वरानुस्वारं॥ एतेषु मकारोऽनुस्वारमापद्यते। अनुस्वारो नाम नासि
कास्थानोऽस्पृष्टकरणश्च। अस्य यज्ञस्य सुकृतोऽसमिध्यमानो अध्वर इत्यादि॥ त्रिः प्रथमो
त्तमे अन्वाराध्यर्ध इकारं॥ अध्यर्धकारमध्यर्धमात्रमित्यर्थः। प्रथमोत्तमे ऋचौ त्रिरध्यर्ध
कारं ब्रूयात्॥ [illegible]॥ प्रथमायामेव मध्यर्धकारं भवति। पूर्वार्धमध्यर्धा
नुस्वारावसायतः तो द्विकं चो ब्रूयात्। द्विरिति वचनमर्धर्चस्य चतुष्काभिप्रायं। नवस्मिन्नु
नुष्टुभि प्रथमायामाह तौ द्वावर्धर्चौ द्वितीयायामेकश्चेति त्रयोऽर्धर्चा उक्ताः। अस्मिन् त्रि
ष्टुभि द्वितीयतृतीययोरावृत्त्योस्त्रयोऽर्धर्चा उत्तरस्याः ऋचः एकोऽर्धर्च इत्येवं चत्वारोऽर्ध
र्चा विकल्प्यां [illegible] अध्यर्धकारविधेः उत्तरयासंधानाविरोधादिति। अथ शब्दोऽस्य सूत्र
स्यान्यार्थत्वप्रतिभासनिवृत्त्यर्थः॥ द्वे प्रथममुत्तमस्यामध्यर्धं॥ पूर्वयासंधानाविरो राम
धादुत्तमायामेव भवति अथ शब्दः पूर्ववत्॥ ताः पंचदशाभ्यस्ताभिः॥ एकादशानाम्ह १०
र वां द्वयोस्त्रिरभ्यासे कृते ता अभ्यस्ताभिः सह विदितसंख्याहरणं कर्तव्य [illegible]
सह पंचदशैव भवंतीत्यर्थः। प्राप्त एवायमर्थः। अस्य वचनस्येदं प्रयोजनं सर्वत्राभ्यस्ताभिः ११

अग्ने महां असीत्यादि। संक्रमयाद नभिहिंकृत्य यान्वो नर इत्यादि१

अपगृह्योऽभिहृयात

सा [illegible] वनानि॥ वसित्यादिशब्दे चोदितानि शास्त्रादीनि भ
वंति। एतेनेति सामिधेन्यनुवचनमुच्यते शास्त्रादीनि च तत्र विहितानि तेषां धर्मापेक्षा
त स्तोत्रे तेन तानीत्युक्ते एतद्धर्मकाणि तानीति गम्यते॥ अनेन प्रकारेण तेषां सामिधेनी धर्मा
तिदेश उक्तो भवति। सर्वधर्मप्राप्तौ कतिपय धर्मनिषेधार्थमाह॥ न त्वन्यत्राध्यर्ध कारं न
तु॥ जपः प्राग्भिहिंकाराग्नाभिहिंकाराभ्यासाव [illegible] प्रकृत्या॥ अन्यत्रेत्येतावदनु
वर्तते तस्य सामिधेनीभ्योऽन्यत्रेत्ययमर्थः। अतः पित्र्यायामभिहिंकारः सिद्धो भवति। अ उशंतस्त्वा६
भ्यासनिवृत्त्यर्थं तत्रैव ताग्रहणं करिष्यति। तेनाभ्यासो न भवति। प्रकृत्येति शब्दोऽभ्यासेन
बद्धापि। पुरीष्यासो अग्नय इत्येवमादिषु तयोरभावं दर्शयति॥ नो वच्छेदो दो॥ अवच्छे
दो नाम यत्र शास्त्रादिषु मध्ये समाप्याव स्येदिति एवमादिभिः शब्दैरवसानमभिहितं स
माप्य प्रणवेनेत्येवमादिषु सोऽवच्छेदः तत्रापि तौ न स्तः॥ शास्त्रेष्वेवहो त्रकाणामभिहिंका
रः॥ अस्मिं छास्त्रे मुख्य वर्जिता द्वादश ऋत्विजो होत्रकाउच्यंते। तेन सप्तवात्रयोवर्तिनग्रा

४ यत्र ऋगंतावसाने अध्वर्युप्रैषवरणादनुवचनांतरत्वं श्येनोनयोनिमित्यादौ प्राप्तयोरभिहिंकाराभ्यासयोः प्रतिषेधः आदिग्रहणादित्येभ्यासेऽभवनीतिदेवत्रानः।
= सिद्धांतभाष्यप्रवर्ग्ययाज्यायाभक्षणेनचविधिचलनात् श्येनो नयोनिभित्तिपुनरारंभे अभिहिंकाराभ्यासयोर्निरत्यर्थमितिः ४

आर्षेय द्व्यामुष्यायणपक्षे इतरस्यैकः । इतरस्य द्वौ इति । पंचार्षेयपक्षे इतरस्य द्वौ । इतरस्य त्रयः इति । परंपरं प्रथमाभावे द्व्यामुष्यायणार्थमिदं सूत्रं । अन्यथा प्रवरा
४ मुख्यः द्वितीयस्तृतीय इति सर्वसमाः गार्गिरसस्मिन्नर्षे उ नेनैव क्रमेण सूत्रकारेण पठिताः तेनैव क्रमेण यजमानस्यार्षेयवरणकाले पठितव्या इति भावः ध्याये पठित एव क्रमः ४

वस्तुतो निर्दिंकारनिषेधं सिद्धो भवति ॥ सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्ने महां अ
सि ब्राह्मण भारतेति निगदं वसाय ॥ यजमानस्यार्षेयान् प्रवृणीते यावंतस्युः ॥ प्र
णवेन निगदं संधाय निगदे वस्येदित्यर्थः । तत्रावसायार्षेयान् प्रवृणीते यावंतो यजमानस्य
ते भवंति तेन प्रवराम्नाये व्याख्याताः ॥ परंपरं प्रथमं ॥ अस्येम आर्षेया इयंतः अयं परअ
यमपर इत्येवमादिस्मृत्यनुसारेण प्रवराम्नाय एव वरणप्रकारः पठितः स एव इदानी
मियं तो वरीतव्या इत्थं वरीतव्या इति विधानमन्यक्षेत्रजात द्व्यामुष्यायणार्थं ॥ पौरोहि
ये त्यान् राजर्षीणां ॥ पुरोहितस्यैवार्षेयास्तानेव राजन्यवैश्ययोः प्रवृणीते कद्रु वचनं त्रैव
र्णिकस्त्रीजातानामनुलोमानां संग्रहार्थं ॥ राजर्षीन्वा राज्ञां ॥ मानवैलपौरूरव सत्येवं वा ३
पौरोहित्यान्वा ॥ सर्वेषां मानवेति संशये ॥ अज्ञाने संशये च त्रयाणां वर्णानां मानवेत्ययं चाद्य राम
प्रवरो भवेत् ॥ देवेद्धो मन्विद्ध ऋषिष्टुतो विप्रानुमदितः कविशस्तो ब्रह्मसंशितो घृताह ११
वनः प्रणीर्यज्ञानां रथीरध्वराणामतूर्तो होता तूर्णिर्हव्यवाडित्यवसायास्यात्रं जुहू

र्देवानां चमसो देवपानो रां इवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरस्यावह देवान्यजमानायेति
प्रतिपदा देवताद्वितीयया विभक्त्या देवाना देवा मा वह इत्यावाहयत्यादिं ह्यावयन् ॥ नि
गदे वसायेति निगद इति सप्तमी निर्देशात् सर्वपरिभूतो निगदो न परिसमाप्त इति गम्यते । अतः
प्रवरोपि तस्यैव शेषः । क्वचिन्नं चाम्नाये भारते ब्राह्मणानंतरमसावसाविति प्रवरप्रकृतेः पठित
त्वात् वरसंबुद्धि सामानाधिकरण्याच्च । देवेद्ध इति निवित्पदनिगदं चतुर्दश निवित्पदानि परि
भूरसीत्येवमंतानि । आवह देवान्यजमानायेत्यादिः सुयजा यजेत्यंत आवाहननिगदः सामि
धेन्यादय एते मंत्रा आहवनीयाभिधायिनः । तत्र भारतेत्यवस्येत् । प्रतिपद्यावसायेत्य
ध्याहारात्प्रवरीतेत्यनिवित्पदानामेकादशोच । चतुर्दशोनावाहननिगदं संधाय यजमानार्षे
त्यवस्येत् । प्रतिपद्यावसायेत्यध्याहारात् प्रतिपद्येति क्त्वनमस्य वाक्यस्य प्रतिपत्तिसंज्ञाक
रणार्थं तेनापि त्र्यायां प्रतिपत्स्यंतर विधानं एवं न भवति तत्र स्थिता देवता वक्ष्यमाणाद्विती
ययाविभक्त्यादि त्र्यादित्र्यानंतरमावहेत्यावाहयति आवह इत्यादिं ह्यावयन् । द्वितीया

१२ र विधानं सर्वार्थं। अत्रपाठादेवद्वितीयासिद्धेति तेनदेवतामादित्यप्रश्नया। यजेद्येत्यत्रद्वितीये
वचनवतिविनन्यंतविधानेनुतदेवभवति। आवहदेवान्॥ हो यायावहत्वं वह जातवेदः इत्येतेषु
चिषुप्लुतावसानेनस्तः॥ अग्निमावहेतितु प्रथमदेवता॥ प्रथमदेवतायामयं विशेषस्तुन्ना
हेनयष्टव्यदेवताऽवहशब्दयोर्मध्येऽग्नेशब्दंब्रूयात्॥ अग्निं सोममित्याज्यभागौ॥ यागयो
रियमाख्यातत्संबंधाद्देवतयोरपीति॥ अग्निमग्नीषोमाविति पौर्णमास्यां॥ विशेषान्नावा
त्सोमयाजिनोसोमयाजिनश्च प्रधानदेवतेएते॥ अग्नीषोमयोरस्थाने इंद्राग्नी अमावा
स्यायामसंनयतः॥ पौर्णमास्याः प्रथममाम्नातात्सैवप्रथमं प्रयोज्यास्थानशब्दः पौर्ण
मास्याःधर्माणां प्रथमसंबंधं दर्शयति॥ प्रादेशावविशेषेपि प्रयोगावस्थायांविशेष
ग्रहणादिति तेनेदं बोधितं भवति। असमाम्नातानामसति चोदनालिंगविशेषे पौर्ण
मासमेवतंत्रमिति। दधिपयोभ्यां यागं कुर्वन्सन्नयन्नित्युच्यते। योनसंनयतितस्येंद्राग्नी राम
द्वितीया॥ इंद्रं महेंद्र वासन्नयतः॥ सन्नयतोमावास्यायामिंद्रं महेंद्रं वाग्नीषोमस्थाने १२
यो:

अवविशेषोनास्तिप्रयोगकाले प्रयत्नतः पौर्णमासीविहि
तानेनज्ञापयत्यत्र पौर्णमासधर्माः दर्शधर्माणानविहिताः
तत्रपौर्णमासमेवतंत्रं ४

आवाहयेत्॥ अंतरेणहविषीविद्धुमुपांशुनैतरेयिणः॥ ऐतरेयिणः शाखाविशेषास्तएकमुपांशु
यागं उभयोरपि पर्वणोरंतरेण हविषीछंति। अग्नीषोमीयं पौर्णमास्यां वैकल्पममावास्याया
मेके॥ नैके कंचन। उभयोरपि पर्वणोः कंचनोपांशुयाजमेके नेछंति॥ अन्येषामप्युपांशुना माव
दस्वाहायामपिधामानीदं हविर्मदोज्योतिरिति चैः॥ अन्येषामपीति पित्र्यादीनामं गोपीत
नां संग्रहार्थं आवाहनादिषु चतुर्षु निगदेषु यान्युपांशुयाजसंबंधीनि षट्पदान्यावाहनादी
नि तेषामुच्चैरितिसंज्ञामात्रं विधीयते। तंत्रस्वराण्युपांशुरूपाणीत्यनेन सर्वेषामुच्चसंज्ञानां तंत्र
स्वरो विधीयते॥ यन्येत देवताः परोक्षास्तास्तूपांशुरुच्चैर्वा॥ येन्यइति सर्वनाम्नः सन्निहितविषयता
नेषेवं निगदेष्विति गम्यते। तद्वचनाउपांशुयाजवचनाः परोक्षास्तेयेषां पदांतर सन्निधानादेव विशे
षनिश्चितावसीयतेन स्वतः। अग्नुषतादयः क्रियावचना इत्यर्थः तेषामुपांशुत्वं प्राप्तमनूद्यतेउच्चैः
संज्ञाविकल्पेन विधीयते॥ प्रत्यक्षमुपांशु॥ यागं प्रतिनोदितं देवतानामधेयं प्रत्यक्षमित्युच्यते।
तस्य प्राप्तमुपांशुत्वं नियमार्थं विधीयते तस्यैवोपांशुत्वं भवेत्। उपांशुदेवतायाः प्राथम्येपि प्रथम

नतु प्रैषनिगदेषु स्थिता आहदादयः सप्तपरोक्षा अपि ४ अपरोक्षत्वाद्देवतावाचकस्य विकल्पादेर्न विकल्पः ४

अग्न आवह। अंयाळ मित्रि स्विनयोर्नोपांशु त्वं।तंत्रस्वरः१

देवतायाः संबंधीयोग्निंशब्द आवाहनस्विष्टकृन्निगदयोर्नतस्यापीति। अत्र किंचिदुच्यते। उ
पांशुयष्टव्यमिति वचनादुपांशुत्वं यागधर्मस्तयावगम्यमानं तत्रासंभवादानर्थक्याद्दंगन्यायेन
तत्संबंधिनः शब्दान्परिगृह्णातिष्ठेति। नचावहादीनामाश्रुतादीनां च होतायश्रादित्यस्य चोपां
१३ शुत्वं निवर्त्यतं तत्र स्वरोनुज्ञातः परोक्षाणामश्रुषतादीनां विकल्पेन तंत्र स्वरो उक्तः प्रत्यक्षस्य
विह्वादेवादददादीनां चोपांशुत्वे नियमादन्यस्य सर्वस्य तंत्रस्वरे प्राप्ते याज्यानुवाक्ययोर्यागत्वादि
भिः प्राणासंतानविधानादुपांशुत्वमेवस्थितं॥ प्रतिचोदनमावाहनं॥ चोदनां चोदनां प्रति प्रतिप्र
चोदनां चोदनादेवताचोदना। यावत्योदेवताश्चोदितास्तावंत्यावाहनानि भिन्नानीत्यर्थः। प्रत्यावा
न दंमुच्छ्वासनिश्वाससिध्यर्थं भिन्नसंधानं॥ सर्वा आदिश्य सकृदेकप्रदानाः॥ यत्र बहुभिर्हविर्भिरे
कयायाज्ययाबह्वीभ्यो देवताभ्यो युगपद्यागः क्रियते तदेकप्रदानायागाः। तत्संबंधा देवता अप्ये
कप्रदाना इत्युच्यंते सर्वा इति वचनं सर्वासां पृथगादेशार्थं आदिश्य वचनं सर्वा आदिश्यंते आवह नाम
शब्दप्रयोगार्थं॥ सकृद्वचनमंते पि सकृदेववक्तव्यो न यावद्देवतमित्येवमर्थं॥ तथोत्तरेषु निगमेष्वेका १३

उत्तरेष्वित्यसमस्तोच्चारणं उत्तरसूत्रे अननुवृत्त्यर्थं तत्फलं उत्तरत्र आवा
हननिगदसंग्रहः।१

नेत्यनेमित्तिककाम्यभेदे भिन्नप्रयोजनता। यथा प्रकृतावाग्रयणदेवता निर्वापेइंद्राग्नी समानदेवतास्य समानार्था। एकामित्यादपरानैमित्तिकी॥ एवं अंगप्रधानभेदे।
यथा। श्यामाकाग्रयणे स्वतंत्रे आज्यभागप्रधानसोमयोः समानदेवतात्वेपि असमानार्थता॥ एवमुपांशुयाजस्य भेदे यथा पौर्णमास्यामग्नीषोमीयोपांशुयाजप्रक्षेप्रधा
नयोरेवाग्नीषोमदेवतयोः समानदेवतात्वेपि असमानार्थता स्वरभेदात [illegible] इंद्राग्न्योः स्वर्गसाधनैकत्वा आग्रयणे नवान्नभक्षणं इति प्रयोजनभेद इति सिद्धांत भाष्ये २

अस्मिन्सूत्रे एकप्रदाना अनेकप्रदाना वा

मिव संस्कुर्यात॥ एकामिवेति चेन्नुं यथैकस्या देवतायाः पुरस्तात्त्वाहायाइंद्राग्नी अश्रुषतायेंदे
थैकवचनेन तथैतास्वपीति॥ समानां देवतां समानार्थां॥ निगमेष्वेकामिव संस्कुर्यादित्यत्रा
व पि संबध्यते विशेषाग्रहणात प्रयोजनैकत्वात्संप्रदानायाश्च समानामित्येकवाक्यमित्यर्थः। समा
धर्मा४ नार्थामित्येकप्रयोजनार्थामित्यर्थः॥ अव्यवहितां सकृन्निगमेषु॥ अव्यवहितामन्यया देव यावन्तो भ्रात्रातिग्ध्रीयावन्तो वाक्यांश्चतुष्पाला
तायानिगमेषु सकृद्ब्रूयात। एकवचनेनैव॥ कल्पास्त्वावापिकास्तु देवा आज्यपां आवहाग्नि निर्वपेदित्युदाहरणं
होत्रायावहस्वं महिमानमावहावहजातवेदः सुयजाय जेत्यावाह्य यथास्थितमपूर्धजातु
रुपविश्य ओदग्वेदर्व्यद्युत्तणानिमसौ प्रादेशं कुर्यात अदितिमतिरास्थांतरिक्षाम्भा छैसी। वि
दमहमग्निना देवेन देवतया त्रिवृता स्तोमेन रथंतरेण साम्ना गायत्रेण छंदसाग्निष्टोमेन
यज्ञेन वषट्कारेण वज्रेण योस्मान्द्वेष्टियं च वयं द्विष्मस्तं हन्मीति॥ आवापिका आवापो
द्वारयोग्याः प्रधानदेवता इत्यर्थः। तास्तु क्रमावाहनास्तु देवानामाज्यपानावाहेयेत। स्विष्टकृतं च।
पावेनुनासिकलोभाय नकारलोपाय च॥ होत्रायावह शब्दयोः स्विष्टकृदावाहनप्रयोगायश्च।

होत्रायावह शब्दयोः संधिकृतः प्लुतास्वाद्इति सिद्धांतभाष्ये।६

अग्नये भ्राजस्वते सौर्यं चरुमग्न मेभ्राजस्वते इति कारीर्यां।८

१४ किं चापि प्रत्निवा वाहनानां प्रागदेवोत्तरेष्वपि निगमेषु निगमनसिद्धिर्लक्ष्यत इत्येवमर्थः॥आ अपाः
प्रयाजानुयाजदेवता अग्निं होत्रायावह स्वं महिमानमावहेत्येवावाच्चिष्टकृदावाहनार्थं॥आव
ह जातवेदः इत्यादि सुयजा यजेत्यंतो निगदशेषः॥आवाह्य वचनं सुयजा यजे त स्येआवाहन
निगदत्वात् सामिधेन्यर्थं यथास्थितस्तत्योध्वजानु रूपविश्य उदग्गृह्य वेद्यंसत्तीर्णानि तृणानि
वेद्यां तूष्णीं प्रादेशं कुर्यादिति मन्त्रेण॥आश्राव्य यिष्यंतमनुमंत्रयेत आश्रावय यज्ञ दे
वेभ्य श्रावय मां मनुष्येषु कीर्त्यय ज्ञासत्बलकृ्व सायेति॥प्रतृणा नदेवसवितरेतं त्वा र
पाते ग्निं होत्राय सहसे वावैश्वानरेण द्यावापृथिवी मा पातामग्निर्होता हमानुषं
इति॥मानुषइत्यस्य ध्येयो क्लत्वादस्तु पारस्य तु पादोषधीनां रसेनो सर्जन्यस्य धाम
निरुद्ध स्था नम्रेतां अन्वित्युत्तिष्ठेत्॥अध्वर्युग्रहणा सुत्तरार्थं॥पश्चिमाध्वर्योर्नवतिष्ठ
पाशा अग्निं होतारमतरावि चृत्ताः॥सिंनं तिपाकमतिधीरएती फल्लय॥ब्रूयादिति राम
शेषः॥नायमुत्थानमंत्रः॥पूर्वेणैव निरपेक्षत्वात्॥अतइदशोमंत्रो मंत्रसंज्ञकः॥कृतस्य प १४

धाम त्वेभिदोतेत्य भिक्रम्या सेध्वर्युमन्वारभेत पार्श्वस्थेन पाणिना॥अत्राध्वर्युग्रहणे
न प्रयोजनमभिक्रमणान्वारंभणे ध्वर्यो रिवाध्वर्युमेव कुर्यान्न प्रतिप्रस्थातारमित्येतत् जंतुबा कंठाधोभागोत्र
हूः संधिरं सस्तस्मिन्देशो ध्वर्युमन्वारभेत पार्श्वस्थेन पाणिना पार्श्वे न तिष्ठतीति पार्श्वस्थः क
निष्ठिका प्रदेशो न स्थितः॥न न्यकूनोचान इत्यर्थः॥ते नान्वारभेता ध्वर्युं॥आग्नीध्रमंक ह
शेन सव्येन वा॥सव्येन पाणिनो पार्श्वस्थेनो सव्यांके नतु रूणावा॥इदमन्वारंभणमत्र
इत्व यं पुनोदितं येना यंतुत्तमं स्वर्द्दिवा अंगिरसोदिवमिति॥उभयोः साधारणो मं
त्रश्च अतो नावर्त्तते नोह्यते च॥संमार्गोसि पौ स्त्रि रभ्यात्मं सुरुवं संमृजीत॥संमार्गोसि सं
मां प्रजया पशुभिस्तद्धीति॥इध्मसंनहनानि संमार्गशब्देनोच्यंते॥अग्निसंमार्जन साध
नत्वात्तेषांतै स्तृणैरभ्यात्मं सुरुवं संमृजीतं तृणैरिति वचनात् तृणभूतैरेव तैः संमृजीतन यथे ष्ठिरू
तैः पाशभूतैरेवेति गम्यते॥अभ्यात्ममात्माभिमुखं स्रुवं पाणितलमवागपवर्गं च संमार्जनमिति॥स
कृन्मंत्रेणा द्विस्तूष्णीं सर्वत्रैव कर्मावृत्तौ॥सकृन्मंत्रेणा द्विस्तूष्णीमित्येतत्सर्वत्र भवत्येवं

१ अंतरितं रक्षः पांसंस्त्रिरुद्धत्य त्रिः सर्पदेवजनेभ्य इत्यादेः प्रधानकर्मणि २
प्रकारस्य कर्मणा आवृत्तौ सत्यामिति। एवं प्रकारशब्देन संस्कारकर्मत्वमुच्यते। एतदुक्तं भवति।
यत्र संस्कारकर्मणि त्रिरावृत्तिर्विधीयते। तत्र सकृन्मंत्रेण द्विस्तूष्णीमिति। न प्रधानकर्मणि॥
स्रक्ष्वौदकं होतृषदनमभिमंत्रयते इदं देविष्वो ... स्तिथान्यस्य सदने सीद यास्मत्पा
कृतर इति॥ होतृषदनं अपरेण स्थित्वा प्राङ्मुखोऽभिमंत्रयेत इदमुदकोपस्पर्शनिमित्तं अ
ग्निसंमार्जनवत् पौरात्मनो मुखसंमार्जनात् आत्मनो यदो... तत्छान्त्यर्थत्वेनास्पृष्टार्थत्वं भव ६
ति॥ अंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां होतृषदनात्तृणं प्रत्यग्दक्षिणा निरस्यन् निरस्तः परावसुरिति
इदमहमर्वावसोः सदने सीदामीत्युपविशेद्दक्षिणोत्तरिणोपस्थेन। दक्षिणं चरणमुत्तरं
च दक्षिणोत्तरं। तद्वानुपस्थो दक्षिणोत्तरी तेनोपविशेत॥ एतेन निरसनोपवेशने सर्वासां
...सर्वेषामहरहः प्रथमोपवेशने पि समाने॥ एते इति प्रकारमंत्रविशिष्टयोर्ग्रहणार्थं। ते
च सर्वेषां सर्वासु नेष्टिषु प्रथमोपवेशने भवतः न द्वितीयादिप्रयोग इत्येकोऽर्थः। समानेष्वासनेष्व
हर्गणेष्वहरहः प्रथमोपवेशने भवतः। अयमपरोऽर्थः समानेपि स्थाने प्रयोगावृत्तौ पुनः पुनरा १५

होतुर्ब्रह्मणो होतृकार्ये ... पुनःप्रत्यहं सकृत्या ...
द्विधिस्त्वर्थः ... प्रायणीयाजनकाले येषु कुणेषु निरसनोपवेशने कृते तत्रैव पुनः पुनः प्रसर्पणसमं ... अथवा ... १
बहिष्पवमाने प्रत्यास्त ब्रह्मणो निरसनोपवेशने कृत्वा पुनः सदस्यपि कुर्वीत समानाम न भावः २
२ औपवसथ्येऽहनि अध्वर्युकल्पिता न्येव ... नि अहर्गणसमाप्तिपर्यन्तमनुवर्तंते
पावंस... दनानि ... चोदितेषु पुनः ... पुनाधि ... चातुर्मास्येषु ...

वर्त्येते प्रवर्ग्यादिविषयं चापरोपि शास्त्रलभ्यते। अस्य विधेर्दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात्त
द्विकृतेष्वेवेष्टिपशुसोमेषु भवतो नाग्निहोत्रादिष्विति अंधकारणी भवतेव॥ द्विरिति गौत
मः॥ अस्याचार्यस्य द्विः द्वितीयेपि प्रयोगे भवतीत्यभिप्रायः॥ ३॥ ब्रह्मौदने प्राशिष्यमाणेऽग्न्या
धेयब्रह्मा॥ द्विरित्यनुवर्तते क्रियमाणस्य कर्मणः दक्षिणात उपविष्टः सन् पुनः प्राशनकाले द्वितीयं
निरसनोपवेशनं कुर्यात्। अग्न्याधेये ब्रह्मौदने द्वितीयविधानसामर्थ्यादिष्टिपशुसोमेष्वन्य
त्रापि ब्रह्मणो निरसनोपवेशनप्राप्तिरिति गम्यते। अग्न्याधेयग्रहणमश्वमेधे ब्रह्मौदनं तत्रैने
वं कर्तव्यमिति॥ बहिष्पवमानात्प्रत्येत्य सोमे॥ आहवनीयस्य दक्षिणात उपविष्टः सन् बहि
ष्पवमानं गत्वा ततः प्रत्येत्य प्रवासिने पुनः कुर्यात्। सोमग्रहणं सर्वेषु सोमेषु प्रापणार्थं इतर
थाधानाधिकारात् तत्संबंधे एव सोमे स्यान्न सर्वसोमेष्विति॥ प्रसर्प्य होता॥ पश्वर्थमुपविष्टः ए
वासने सदः प्रसर्पणं कृत्वा तत्रैव पुनः कुर्यात्। होतृग्रहणं ब्रह्माधिकारनिवृत्त्यर्थं॥ स्रुगा
दापने परौ॥ स्वाहाकृत्यर्थं स्रुगादापने पुनः कुर्यात्॥ न पत्नीसोंयाजिके॥ पत्नीसंयाजार्थे

द्वि २
त ...
अध्वर्युपथ्युपवि... तदसादि... षु
उपविश्येति विधानात्... आसीनाद्र... न्येषां १
सोमाध्याने २
ब्रह्मौदनादिस्त्वत्र चतुष्टयमपि गौतममते एवेति रेवत्रातः १

सर्वासनेषु सर्वेषामिति प्राप्ते प्रतिषेधः॥१

१८ उपवेशनेनैकं कुर्यात्॥ नान्यत्र होतुरिति कौत्सः॥ होतुरन्येषामेतेनं भवत इति कौत्सो मन्यते॥
उपविश्य पदेव बर्हिः स्वासस्थं त्वाध्यासदेयमिति॥ उपविश्यानंतरं ब्रूयादित्यर्थः॥ अग्निर्दि
ष होतः प्रातरां बर्हिषद्भवेति॥ जानुशिरसा बर्हिरुपस्पृश्यात ... जपेत्॥ जानुशिरसो
जान्वग्रं अतऊर्ध्वं ग्रहणमुपस्पृश्यातोन जपः स्यादिति। तेनान्यत्रैवं रूपेशाद्दे स तिकुर्वन्नै
वकुर्यादिति गम्यते। अरणी संस्पृश्य मंथयेदित्यादिषु॥ प्रपतयेन मो भुवनपतये न मोभूता
नांपतये न मो भूतये नमः प्राणं प्रपद्ये पानं प्रपद्ये व्यानं प्रपद्ये वाचं प्रपद्ये चक्षुः प्रपद्ये श्रोत्रं प्रप
द्ये मनः प्रपद्ये आत्मानं प्रपद्ये गायत्रीं प्रपद्ये त्रिष्टुभं प्रपद्ये जगतीं प्रपद्येनुष्टुभं प्रपद्ये छंदांसि प्र
पद्ये सर्पो नो दिवस्पातु नमो मरुद्भ्यो नमो जनकेभ्यो विश्वेदेवाः शास्तनमा यथेह होताधिहोता
निषद्याय जीयांसदध्यावाचः प्रथमं मसीयेति समाप्य प्रदीप्तइध्मस्रुचावादापयेन्निगदेन॥ जपाधिकारान्नि गदेति ३
समाप्य प्रदीप्त इत्यनयस्य स्रुगादापनावसरप्रदर्शनार्थत्वा जपसमाप्तिरपि प्रदीप्त एवेति
गम्यते॥ अनेन निगदेन आदापयेदध्वर्युः॥ अग्निर्होता वत्वग्ने होत्रं वेतु प्रावित्रं साधु ते यज १८

स्रुगादापनार्थत्वां निगदस्यालुप्तं वाचाम प्युपसदि स्यादध्वर्युवशात् घृतवति शब्दे नु
पत्नीवादयेति ३१ = करणत्वोपांशुतंत्रत्वास्यां प्राप्तो पांशुत्वस्य बाधनेनउच्चैस्त्वा
र्थं निगदवचनमिति सिद्धांतदर्शनं = २

अविद्यमानेपु स्रुग्रेष्वभपे स्यादिषु तासिंतो प्राप्तिरन्निति देशोति ७

मानदेवतायो अग्निमित्यवसाय होतारमंत्रथाइति जपेत्॥ अवसायेति वचनं निगदमध्ये उ
च्छ्वासलाभार्थं। जपेदिति निगदमध्ये उपांशुत्वलाभाय॥ अध्वर्यो मा पयेहृ वर्ती मध्वर्यो स्रुक्नमा जपप्रोक्षे समाप्ते दिस्यर्थः स्यादिस न रस्वरेनिगद इति २
स्यस्वदेवयुर्वं विश्ववारे ईळामहे देवां ईळेन्यान्नमस्याम नमस्यान्यजाम यज्ञियानिति॥ अ
धेति वचनमत्रापि उच्छ्वासलाभार्थं समाप्तिवचनमग्निर्होतेत्यादेर्यज्ञियानित्यंतस्यैकनिगदत्व
स्ववनार्थं॥ समाप्तेऽस्मिन्निगदेऽध्वर्युराश्रावयति॥ अध्वर्युकर्मविधानं प्रत्याश्रावणस्येदं निमि
त्तमिति ज्ञापनार्थं समाप्तिवचनमाश्रावणे कृतेपि समाप्त एव निगदे प्रत्याश्रावणं कुर्यादित्ये
वमर्थं॥ प्रत्याश्राव्य ये यजामहे ... इति ... सर्वदाशिणा सुरव
ब्राह्मणं इति शांखायनक मरणु ... प्लावयन्॥ शांखायनग्रहणं विकल्पार्थं। अतः आ प्राक्प्लुतस्य वा पन र्थमुक्ते इति देवत्री
श्रुलमपि लभ्यते। प्लावयन् प्लुतं कुर्वन्नित्यर्थः॥ औ प्रयाजेष्विति॥ वक्ष्यमाणशाखालक्ष
णायागाः प्रयाजा इत्युच्यंते। तैर्यजतीत्यर्थः॥ पंच ते भवंति॥ पंचवचनेन नाराशंसः तनूनपा
द्वा द्वावाशुष्यायणस्योपि पंचैव भवंति न षडित्येवमर्थं। एतद् इति वचनं अतः पत्निता एवेते तनूनपा

अन्यत्र पत्नीसंयाजेभ्यः तात्र हि सर्वे आसीनाः एवेति ५

व्याकरणसिद्धा इति राम्नायस्य बह्वीपस्त्वात्पुनरुच्यते ४
पर्यास्नाते प्राप्ते

प्रगृह्य इति पाठे हि अस्मे युष्मे इत्यादि संग्रहो न भवतीति भावः। द्विर्यान्यः सदनं ॰ भिमस्मे इत्युदाहरणं। ७
शुनासीरीयपंचप्रयाजे संविवेश्वदेव्यतिदेशान्नवसु प्राप्तेषु कतमे पंच भवंतीति संशये एतदिति। १   एतेनेति सामिधेन्यतिदेशात्तेषितरीति प्राप्ते पुनरुच्यते। १

११

नराशंसयोरन्यतरेण सह पंच भवंति। नौ पठितेन सहेत्येवमर्थं॥ एकेकं प्रेषितो यजति॥ नस
कृत्प्रेषितः सर्वान्यजति॥ आगूर्यादिरनुयाजवर्जं॥ सर्वत्र सर्वासामनुयाजादिवर्जितानां याज्यानामादावागूर्भवति। कोयमागूरित्याह॥ ये यजामह इत्यागूः। वषट्कारांतः स
र्वत्र॥ अनुयाजो मे पीति सर्वत्र वचनं॥ उद्देशक्रमांशबलीयान्याज्यायाः॥ अत्रोद्देशस्तरत्वमेक

नो

प्रमातिर्यमात्रं बलीयस्त्वं व्यक्ततरोच्चारणमेतदुभयं याज्याया एव॥ तयोरादौ प्लावयेत॥ त
योरागूर्वषट्कारयोरादौ प्लुतिः कार्या॥ याज्यांते च॥ प्लावयेदिति शेषः॥ विविच्य संध्य
क्षराणामकारं न सेद्वचनो व्यंजनांतो वा॥ न चेत्तं गृह्य इति पठितं चेन्न चेद्वचनदिति प्र
मादपाठः। कृतानि प्रगृह्याणि संध्यक्षराणि तानि विविच्याकारमेव प्लावयेदिति ए
कारैकारयोः आ३इ इति। ओकारौकारयोः आ३उ। इत्येवं विविच्य प्लुतिः कार्या। ज्येष्ठश्च मन्त्रो वि
श्ववर्षणा३इ वौषडित्यादि दृष्टांतः। एकारस्य प्रगृह्यस्य स्वरूपेणैव प्लुतिः कार्या। ओका
रस्य प्रगृह्यसंज्ञाया अनित्यत्वान्नित्यान्नित्यसंयोगविरोधात्तस्य सर्वदापि विविच्येव प्ला

३ त्वं नो अस्या इंद्र॰ सू॰ स्तायाः ३इ वौ३   ३ धियं सा विदुरः॰ मर्ते अक्रा ३उ वौ३   २ मवापुमच्छा दृहती॰ प्रयज्यो ३उ वौ३
अस्यमदेशुरयपांसि॰ पिबध्या३इ वौ३   अक्रे विहरस्तानुकृते॰ सहद्वा३उ वौ३   प्रयज्यो ३ वौ॰ शंगरवायनानां यिशेषो नाम्ना यनानां

(left margin:) येषामासामिधेन्यः सर्वा॰ प्रतिपद्यते न सकृत्प्रेषितं ॥ इत्थंस्यैव कारस्य॰ कृकरणा न भवतीति ॥ ३ अग्निभिर्यज्ञ॰ अन्धि॰ शोद जा न ३ वौ३ सुश्रि॰ द्रुहती॰ नदर्शति ३ वौ३

(right margin:) पा   राम ११

मतेजानातिसु अग्नि घो३ वौ१

वर्णकर्तव्यो। व्यंजनांतो वा॥ व्यंजनांतानां संध्यक्षराणां सर्वदा स्वरूपेणैव प्लुतिः कार्या। न वि
वेकः कर्तव्यः। अग्निर्वृत्राणि जंघनद्, पिबां दधाने३ वौषडित्यादि दृष्टांतः॥ विसर्जनीयो नत्यस्व
रोपधो रिफ्यते॥ अनत्यक्षरोपधः अनवर्णोपध इत्यर्थः। स वषट्कारेण संधीयमानो रिफ्य
ते पिबा सोममभि यमित्यादि निदर्शनं॥ इतरश्च रेफी॥ इतर अवर्णोपधः स च रेफि संज्ञाश्चे
त् रिफ्यते महोयो वर्जमितरो यथोक्तमित्य च रेफि संज्ञाधिगंतव्या। उतत्यं चमसं नवमित्यादि
निदर्शनं॥ लुप्यते रेफी॥ अवर्णोपधो यो विसर्जनीयः रेफि संज्ञश्च न भवति स लुप्यत एव
वषट्कारसंधौ। अवाड्ढि सोमकाममित्यादि निदर्शनं॥ प्रथमः स्वतृतीयं॥ वर्गाणां यो
यः प्रथमः स सः स्वतृतीयमापद्यते॥ नित्यं मकारे॥ अंतस्थासु नांवामित्यनेनोक्तमित्य
र्थः॥ ये यजामहे समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यंतु वौषडिति वषट्कारः॥ वौषट्शब्दा
द्वौ वषट्कार इत्यर्थः॥ इति प्रथमः॥ अयं प्रथमः प्रायाजइत्यर्थः॥ वाग्गोजः सहसो जामयि
प्राणापानाविति वषट्कारस्तुस्त्कोक्तानुमंत्रयते॥ सर्वस्यायं विधिः स्यादित्येवमर्थां वीप्सा॥
रेफोप्रमस्वतुस्तारंदस्तुपि॰ सप्रत्नथासहसो॰ द्रविणोदाः स्व३ धानमः ४

(left margin:) जिन्हा मग्ने चकृषे॰ हव्यवाहं ३ वौ३

(right margin:) सवेदयज्ञमानुष ३ वौ॰ अतंक्रो हतो अ भयो॰ सोमोविरान्मसरा॰ सीदतो बर्हि स्तरकमस्व३ वौ ५

प्रगृह्यइतिपाठेहि अस्मे युष्मे इत्यादि संग्रहो न भवतीति भावः। द्विर्यान्यः सदनं भिमस्मे इत्युदाहरणं।७
प्लुनासीरीयेयं च प्रयाजे सर्वत्रैव द्वे यतिदेशात्तव सुप्राप्ते पुरुतमेयं च न भवतीति संशयेऽपेरनङति १ २ नेने तिसामि धेन्यतिदेशात्रेधित रन प्राप्ते पुनरुच्यते १

ना

अशावांसयोरन्यतरेण सह पंक्त भवति। नौ पठितेन सह देस्येव मर्थं॥ ऍ के ऽर्ध पेषितो यजति॥ नस
कृत्वेषितः सर्वान्यजति॥ आगूर्यडिपादि र नु याजवर्ज॥ सर्वत्र सर्वासामनुयाजादि वर्जिता
नां याज्यानामादावागूर्भवति। कोयमागूरित्याह॥ ये३ यजामह इत्यागूः। वषट्कारांत्यः स
र्वत्र॥ अनुयाजाँ सम पीति सर्वत्र वचनं॥ ३ बेस्तां बलीयान्याज्यायाः॥ अत्रोश्रैस्तरत्वमेक
श्रुतौ भवति। प्रयमात्रं बलीयस्त्वं व्यक्ततरोच्चारणमेतदुभयं याज्यायाँ एव॥ तयोरादी प्लावयेत॥ त
योरागूर्वषट्कारयोरादयोः प्लुतिः कार्या॥ याज्यांतं च॥ प्लावयेदिति शेषः॥ विविच्यासंध्य
क्षराणामकारं न वेद्द्वेवचनौ व्यंजनांतौ वा॥ न वेत्प्रगृह्य इति पठितव्ये न वे द्वे वचन इति प्र
मादपाठः। रूमां तेयानि अप्रगृह्याणि संध्यक्षराणि तानि विविच्याकारमेव प्लावयेदिति ए
३ कारैकारयोः आ३इति। ओकारौकारयोः आ३उ। इत्येवं विविच्य प्लुतिः कार्या। ज्येष्ठश्चमंत्रो वि
श्वचर्षणा३इ वौषडित्यादि दृष्टांतः। एकारस्य प्रगृह्यस्य स्वरूपेणैव प्लुतिः कार्या। ओका
रस्य प्रगृह्य संज्ञाया अनित्यत्वान्नित्यान्नित्य संयोगाविरोधान्नस्य सर्वदापि विविच्येव प्लुता

पा

राम १७

येयासामि धेन्यः सर्वा प्रति प्रधनेस रुश्रेषित

२ षित स्वरूपेणैवकारस्य द्वकरणेनभवतीति

२ अग्नि मिन्द्रं वरुणं पि शोरवाने ३ वौ २ सु पिल्ये बृहती नदर्शति ३ वौ २

३ त्वंनो अस्या इंदु ३ सन्तताया ३ इ वौ २ अस्यमे द्युरुपपांसि पिब ध्या ३ वौ ३ ३ थिद्धां सा विदुरः मर्ते अक्रा ३ उ वौ २ अकें बिहस्ता लुरुते सह द्या ३ उ वौ २ २ मवापुमछो बृहती प्रयज्यो ३ उ वौ ३ प्रयज्यौ २ वौ शरिखा यना ते मि श्रेषो नाभ लायनानां

वनक र्तव्यं। व्यंजनांतौ वा॥ व्यंजनांतानां संध्यक्षराणां सर्वदा स्वरूपेणैव प्लुतिः कार्या। न वि
वेकः कर्तव्यः। अग्नि मिन्द्रं अग्नि पिबांदधाने ३ वौषडित्यादि दृष्टांतः॥ विसर्जनीयो नत्य स्व
रो पधो रिफ्यते॥ अनत्यस्वरोपधः अनवर्णोपध इत्यर्थः। स वषट्कारेण संधीयमानो रिफ्य
तै पिबा सोममभियमित्यादि निदर्शनं॥ इतरश्च रेफी॥ इतर अवर्णोपधः स च रेफि संज्ञश्चे
द्रिफ्यते मह्यो वृज्ञमितरो यथोक्तमित्य च रेफि संज्ञाधिगंतव्या। ३ तत्यं चमसं नवमित्यादि
निदर्शनं॥ लुप्यते रेफी॥ अवर्णोपधो यो विसर्जनीयः रेफिसंज्ञश्च न भवति स लुप्यत एव
वषट्कार संधौ। अवाड्ढि हि सोमकाममित्यादि निदर्शनं॥ प्रथमः स्वं तृतीयं॥ वर्गाणां यो
यः प्रथमः स सः स्वं तृतीयमापद्यते॥ नित्यं मकारे॥ अंतस्थासु नावामित्यनेनोक्तमित्य
र्थः॥ ये यजामहे समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यंत वौषळिति वषट्कारः॥ वौषट्
इत्येव षट्कार इत्यर्थः॥ इति प्रथमः॥ अयं प्रथमः प्रयाज इत्यर्थः॥ वा गो जः सह ओजसामयि
प्राणापानाविति वषट्कारस्युक्तोऽक्ता नुमंत्रयते॥ सर्वस्यायं विधिः स्यादित्येवमर्थां वीप्सा॥

सतेजानाति सु अग्निघोश्व १

सवेद यज्ञमानुषश्रवे अतं श्रोहतो अप्रयो सोमो विराज मनुरा सीदताबर्हि सारुमरवौ ५

जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहां ३ वौ २

रेफोष्मस्वनुस्वारः इत्युपि सप्रत्नथासहसो द्रविणोदां स्वः ३ धानमः ४

१८ दिवाकीर्त्यो वषट्कारः ॥ इत्थाराचौ न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । किंच वषट्कारसंबंधि यत्कर्म तद्दि
ध्यंतरा विरोधे सति दिवैव कर्त्तव्यमिति ॥ तथानुमंत्रणं ॥ दिवाकीर्त्यमित्यर्थः । तच्चोक्तमेव ॥
एतद्याज्यानिदर्शनं ॥ यदिदं याज्यायाः पुरस्तादाहुः तस्याश्चादौ याज्यां तेच श्रुतिः स्या
त् उपरिष्टाच्च वषट्कारस्तस्य चादौ श्रुतिस्ततोनुमंत्रणमित्येतद्याज्यास्वरूपनिदर्शनं ॥
यजमानस्य होताचे हुतानुमंत्रणं अंतर तस्य वर्जितं ५ अनुमंत्रणस्य याज्यांतर्भाव वचनं तद्देवतावाग्यमनार्थं ॥ तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्वि
ति द्वितीयोन्यत्र वसिष्ठ शुनकात्रिवध्र्यश्व राजन्येभ्यः ॥ वसिष्ठादिभ्योन्येषामयं द्वि
तीयः ॥ नराशंसोऽग्न आज्यस्य वेत्विति तेषां ॥ वसिष्ठादीनामयं द्वितीयः ॥ इळोऽ
सोहितिकतया पठितानामाग्नेयज्ञापनार्थं तीयादिग्रहणं देवार योनुयाजा वीनवस योताइतिवत ४ ग्न आज्यस्य वियंत्विति तृतीयः ॥ सर्वेषामिति शेषः ॥ बर्हिरग्न आज्यस्य वेत्विति चतुर्थः ।
आग्नेय पंचमे स्वाहाग्निं स्वाहा सुमितिय यथा वादितमनुद्रुत्य देवता यथा चोदितमना
वादित स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य वेत्विति ॥ पंचम एवं कृत्वा ते नैवय राम
जेदिति शेषः । आसुरो विधानं क्रमार्थं प्रति देवतं स्वाहाकाराभ्यासार्थं वीप्सावचनं यथावा १८

दितग्रहणं प्रमादादावादितावा आस्थानिन्या अपि यद्दर्पार्थं अनावादिताइत्येतेनु यथास्था
निन्योपि देवताः प्रमादादनावादितास्युस्तासामप्यत्र यथाचोदितेक्रमेनिगमनार्थं प्रयाजाद्य
नुयाजांतेत्यादिषु यथाचोदितं तदीयानां देवतानां निगमनार्थं चेदमेव प्रकरणं ह्ययम
नावादितग्रहणात् गृह्यते मा अन्यथा यथावादितग्रहणेन पठितावाहनान गृह्यते तासां
पागादेव निगमनं नान्यथेत्यर्थः । स्वाहादेवा इति यथासूत्रं मंत्रशेषः ॥ आत्तो मंद्रेण ॥ इतः
सर्वं यत्तन्मंद्रेण प्रयोक्तव्यं । अत्र स्वरविधेरभावादन्यत्रैतत्सर्वमग्निमंथनादि यद्भवति तद
पि मंद्रेण प्रयोक्तव्यमिति गम्यते । त्रीणि वाचस्थानानि मंद्रमध्यमोत्तमसंज्ञकानि । तेषु च स
प्त सप्त यमा भवंति । यमानामवस्थाः तत्र सप्तमयमेन वषट्कारः प्रयोक्तव्यः । तत एकाव
रोहेण याज्या । एवं सर्वत्र एकैकयमारोहेण वषट्कारः प्रयोक्तव्यः ॥ कर्धं चतुर्थानुवाका
त् ॥ मंद्रेण प्रयोक्तव्यः ॥ मध्यमेन हविष्या स्विष्टकृतः ॥ सर्वत्राकारणोभिविधावे वा चतुर्भि
विधौ मर्यादायां वा न वत्यध्वर्युवशा वा अत्र स्विष्टकृत् मध्यमेनोत्तमेन वा अध्वर्युवशात्प्रयो

कर्तव्यः। प्रयाजेभ्य ऊर्ध्वमास्विष्टकृतो मध्यमेन प्रयोक्तव्यः। हविर्ग्रहणं स्थानांतरेऽपि प्रधानह
विषां मध्यमस्वर एवेति॥ उत्तमेन शंयुप्र॥ इष्टादिस्विष्टकृदादिर्वा शंयुवाकांतः शेष इत्यु
च्यते स उत्तमेन प्रयोज्यः॥ अग्निर्वृत्राणि जंघनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या॥
त्वं सोमासि सत्पतिरित्युत्तरस्य। जुषाणो अग्निराज्यस्य वेत्विति पूर्वस्य याज्या
जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेत्वित्युत्तरस्य। तावावामूर्ध्वदेशीयं यजति॥ तावित्याज्य
भागसंप्रत्ययार्थं। आग्नेयेति देवतादेशस्य क्रमविधानार्थं यजतीति देवतादेशस्य याज्य
यासंधानार्थं। तावाज्यभागसंज्ञकौ यागावाग्नेयानंतरं द्वितीयया विभक्त्या देवतामादि
श्यादित्यया याज्यया संधाय यजतीत्यर्थः॥ सर्वा आनुवाक्यावत्यो प्रैषा अन्या अन्वाया
त्याभ्यः॥ या अन्वायातशब्देनानुनिर्वपशब्देन वा चोदिताः ता अन्वायात्याः ताभ्योऽन्याया
देवता अनुवाक्यावत्यो प्रैषाश्च ताः सर्वा आदित्ययष्टव्याः। अन्वायात्यानामनुवाक्या राम
रहितानां च संप्रैषाणां चादेशो न कर्तव्य इत्यर्थः। सर्वग्रहणमाज्यभागयोरपि संप्रैष १९

योरादेशानिवृत्त्यर्थं॥ सौमिकीभ्यश्च याज्यांतरेण वैश्वानरीयं पत्नीसंयाजांश्च॥ सौमि
स्प: कीभ्यः सोमेनुत्पन्नाः न सोमे प्रयोज्याः अपि तत्रोत्पन्नानामेव तत्र भवत्व संभवात् वैश्वा
नरीयपत्नीसंयाजानां तच्छब्दचोदितानामेव ग्रहणं युक्तं। अत एव तस्मिन्नेवासने वैश्वान
रीयस्य यजतीत्येतदेव गृह्यते पत्नीसंयाजे स्वरिष्टावभृथं व्रजंतीति। एतदेव च। अन्या
इत्यनुवर्तते अंगप्रधानरूपे सोमकर्मणि यौ तौ वैश्वानरीयपत्नीसंयाजशब्दचोदितौ पदा
र्थौ तयोर्मध्ये याश्च तत्रैवोत्पन्ना देवतास्ताभ्योऽप्यन्या देवता आदित्ययष्टव्याः न ता आदित्यय
ष्टव्या इत्यर्थः॥ एतौ वार्त्रघ्नौ पौर्णमास्यां॥ यावेतौ पौर्णमास्यामाज्यभागौ तौ वार्त्रघ्नसंज्ञौ
भवत इत्यर्थः। सनिमित्तेयं संज्ञेत्याह॥ अनुवाक्यालिंगविशेषान्नामधेयान्यत्वं। ततो
विचारः॥ अनुवाक्यात एवं विचारं विकारोऽन्यत्वमित्यर्थः॥ नित्ये याज्ये। उक्ते एवेमे सर्वत्र या
ना ज्येऽनुवाक्यावदेतयोरन्यत्वमित्यर्थः॥ वृधन्वंतावमावास्यायां॥ अग्निः प्रत्नेन मन्मना
सोमगीर्भिष्ट्वा वयमिति॥ आतो वाग्यमनं॥ आदित आरभ्याज्यभागपर्यंतं वाग्यमनं भव

श्रौ॰ वृ॰
१९

त्कृत्व्यः। प्रयाजेभ्यऊर्ध्वमास्विष्टकृतो मध्यमेन प्रयोक्तव्यः। हविर्ग्रहणं स्थानांतरेपि प्रधानह
विषां मध्यमस्वर एवेति॥ उत्तमेन शेषम्॥ इडादिस्विष्टकृदादिर्वा शंयुवाकांतः शेष इत्यु
च्यते स उत्तमेन प्रयोज्यः॥ अग्निर्वृत्राणि जंघनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या॥
त्वं सोमासि सत्पतिरित्युत्तरस्य॥ जुषाणो अग्निराज्यस्य वेत्विति पूर्वस्य याज्या
जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेत्वित्युत्तरस्या ताभ्यामानुपूर्व्यादेशं यजति॥ ताभ्यामाज्य
भागसंप्रत्ययार्थी॥ आनुपूर्व्येति देवतादेशस्य क्रमविधानार्थं यजतीति देवतादेशस्य याज्य
यासंधानार्थं ताभ्यामाज्यभागसंज्ञकौ यागावानुपूर्व्यानंतरं द्वितीयया विभक्त्या देवतामादि
श्यादितयाज्ययासंधाय यजतीत्यर्थः॥ सर्वा आनुवाक्यावत्यो प्रैषा अन्या अन्वाया
त्याभ्यः॥ या अन्वायातशब्देनानुनिर्वपतिशब्देन वा चोदिताः ता अन्वायात्याः ताभ्योऽन्याया
देवता अनुवाक्यावत्यः प्रैषाश्च ताः सर्वा आदिश्य यष्टव्याः। अन्वायात्यानामनुवाक्या राम
रहितानां च संप्रैषाणां चादेशो न कर्तव्य इत्यर्थः। सर्वग्रहणमाज्यभागयोरपि संप्रैष १९

योरादेशनिवृत्त्यर्थं॥ सौमिकीभ्यश्च याज्यांतरे पात्नीवतं वैश्वानरीयं पत्नीसंयाजांश्च॥ सौमि
क्यः कीभ्यः सोमेज्यादेवताभ्यः न सोमे प्रयोज्याः अपितु तत्रोत्पन्नानामेव तत्र भवति संभवात् वैश्वा
नरीयपत्नीसंयाजानां तत्र चोदितानामेव ग्रहणं युक्तं। अत एव तस्मिन्नेवासने वैश्वान
रीयस्य यजतीत्येतदेव गृह्यते पत्नीसंयाजेष्वरित्वा चन्द्रार्थं व्रजंतीति। एतदेव च। अन्या
इत्यनुवर्त्तते अंगप्रधानरूपे सोमकर्मणि यौ तौ वैश्वानरीयपत्नीसंयाजशब्दचोदितौ पदा
र्थौ तयोर्मध्ये यास्तत्रैवोत्पन्ना देवतास्ताभ्योऽप्यन्या देवता आदिश्य यष्टव्याः॥ न ता आदिश्य य
ष्टव्या इत्यर्थः॥ एतौ वार्त्रघ्नौ पौर्णमास्यां॥ यावेतौ पौर्णमास्यामाज्यभागौ तौ वार्त्रघ्नसंज्ञौ
भवत इत्यर्थः। सनिमित्ते यं संज्ञेत्याह॥ अनुवाक्यालिंगविशेषान्नामधेयान्यत्वं। ततो
विचारः॥ अनुवाक्यात एवं विचारे विमार्गोन्यत्वमित्यर्थः॥ नित्ये याज्ये॥ उक्ते एवेमे सर्वत्र याज्या
ना ज्यौ अनुवाक्यावदेतयोरन्यत्वमित्यर्थः॥ वृधन्वंतावमावास्यायां॥ अग्निः प्रत्नेन मन्मना
सोमगीर्भिष्ट्वा वयमिति॥ आतो वाग्यमनं॥ आदित आरभ्याज्यभागपर्यंतं वाग्यमनं भव

ति॥ अनन्तरायं याज्यानुवाक्ये॥ निगदानुवचनानि शिष्टवचनशास्त्रे तदानीमारम्भसमाप्तेः॥ अ
त्रानिष्टवचनसंस्तवनशास्त्रेति संस्तवनशब्दः पठितव्यः। आरम्भेति वचनमन्यदपि यत्तया
ज्यादिन्या स्तदारम्भासमाप्तेर्वाग्यमनसिध्यर्थं होतुरधिकारात्कर्त्तिरस्यापि प्रापणार्थं चेति॥
अन्यद्यज्ञसाधनात्॥ यज्ञसाधनवचसोऽन्यत्र वाग्यमनं नियम्यते। यज्ञसाधनवचो नाम यद्य
ज्ञसंपादनार्थं तद्द्वेषपरिहारार्थं च॥ आपद्यातो तोदं अवदनुं इति जपेत्॥ आपद्येति नियमम
तिक्रम्येत्यर्थः॥ अपि वान्यां वैष्णवीं॥ अन्यामपीति वचनं पूर्वोक्तायाअपि वैष्णवीत्वप्रतिपत्त्यर्थं॥
॥५॥ उक्तादेवतास्तासां याज्यानुवाक्या अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य अयमग्निः सहस्त्रिणइ
ति वेदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतामग्नीषोमा सवेदसा भुवमेतानि दिवि
रोचनानानी द्वाग्नी अवसागतं गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः ऐन्द्रसानसिं रयिं प्रससा
हिषे पुरुहूत शत्रून्महाँ इन्द्रो य ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महानिति यद्यग्नीषोमी राम २०
यपुरोडाशोऽग्नीषोमौ योऽद्य वामान्यो देवो मातरिश्वा जोनारेति॥ उक्तसंकीर्त्तनं देव

ताविधिक्रमस्मरणार्थं तासां याज्यानुवाक्या वक्ष्यमाणा लिंगक्रमाभ्यां योजनीया इति इदमपि उक्तसं
प्र २ कीर्त्तनस्यैव योजनं। यत्र देवताविधानानन्तरमृचो विधीयंते। तत्र तासां देवतानां ता एव याज्यानुवा
क्या इति सार्वत्रिकोयं विधिरित्येतत् ज्ञापयति। अयमग्निरिति गायत्र्यपि याज्यानंतरमुक्तत्वाद्या
ज्यैव भवति। सानुगायत्री सामान्यादाधान एव भवति। यद्यग्नीषोमीय इति व्युत्क्रम्यां तेपवन्नप्र
संज्ञाया ऋगुक्तवाचो नोयं॥ अथ स्विष्टकृतः पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठेत्यनुवाक्या॥ अथ
शब्दः प्रधानानंतरं स्विष्टकृतो यागः स्यान्नावाहनक्रमेणेति अनुवाक्यावचनं सर्वत्र पूर्वमनुवा
क्या पश्चाद्याज्येति प्रदर्शनार्थं॥ येयजाम ह्यग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरित्यस्य पश्चाद्विभ
क्त्या देवतामादिश्य प्रियाधामान्ययाळित्युपसंतनुयात्॥ आवृत्ति विधानं निगदादावे
व स्यान्न ऋगादाविति। अग्निं स्विष्टकृतमिति वचनं अग्निं होत्राय यज्ञादेनादेशो न स्यादिति॥
षष्ठीविधानं द्वितीयायानिवृत्त्यर्थं। देवतामादिश्य प्रियाधामानीत्युपसंतनुयात्। अया
ड्ढ्राद्धः पूर्वपठित एवोत्तरेण सूत्रेण तस्यास्तस्या देवतायाः पुरस्तादिति देशरूपेण विधीयते।

श्रौ॰ सू॰
२१

या

देवतांउपरिष्टाद्धीयमानेन प्रिया धामानि शब्देन संधानार्थं । प्रिया धामान्ययाळिति संततं
पठितं । अतोत्र प्रतिदेवतमेकएव यायाड्शब्दः प्रयोक्तव्यो न द्वितीय इति स्थितं ॥ एवमुत्तरा अयाळि ऊया
ति देवतासांपुरस्तात् ॥ उत्तरासामयं विशेषः अयाड्शब्दं देवतासांपुरस्तात्प्रयोज्यो नाग्नि
शब्देपीति । एतदुक्तं भवति । प्रथमदेवतायाः पुरस्तादयाळग्निशब्दः उत्तरासामयाड्शब्द ए
व सर्वासामुपरिष्टात्प्रिया धामानि शब्दः सर्वेव संततावक्तव्य इति ॥ आज्यपानमनुकम्य देवा
नामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्ने देवः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं महिमानमायजता
मेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषतां हविरग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरि
त्यनवानं यजतीति ॥ आज्यपानमिति प्रसिद्धक्रमसंग्रहादादावादनक्रमोत्रापि परिगृह्यते तेते
नांस्त्वानिन्यानिगमनमिहापि स्यात् आज्यपानमेवमुक्त्वा तदनंतरेण प्रिया धामानि शब्देनय
क्षदिति संधाय यथासूत्रमुक्त्वा जुषतां हविरग्ने यदद्येत्यनवानुच्छासन्यजेत । सर्वत्रानुच्छासः क नाम
र्तव्योस्यां याज्यायां ॥ प्रकृत्या वा ॥ अर्धर्चे वोच्छ्वसेत ॥ ६ ॥ प्रदेशिन्याः पर्वणी उत्तमे अंजयेलोष्ठ २१

णी

योरन्यात्मानं निमार्ष्टि ॥ प्रदेशिनीनामांगुलिविशेषः पर्वसंधी तत्र मेद्वस्यतो द्वे पर्वणी इत्यर्थः । अ
धर्युणा ते पर्वणी अंजयित्वा आत्मानं पाणितलं कृत्वा ओष्ठयोरंपर्वणी निमार्ष्टि ॥ वाचस्पति बामर
ना तेकृतस्येह प्राणाय प्राश्नामीत्युत्तरमुत्तरेमनसस्पतिना तेकृतस्योर्जे पानाय प्राश्नामी
त्यधरमधरे ॥ अनेनैकस्मिन्नित्यनयोरर्थः ॥ स्पृष्टोदकमंजलिं नेळां प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृ
त्वा पश्चाद्स्या उदगंगुलिं पाणिमुपधायावांतरेळामवदापयीत ॥ द्विहस्तसंयोगोंजलिः तं
कृत्वा तेनेळां गृहीत्वा सव्ये पाणौ कृत्वा निधायेत्यर्थः । अस्या इती ळाया इत्यर्थः । याहस्तेवदीय
ते सा अवांतरेळा अवदापयीताध्वर्युं ॥ अंतरेणांगुष्ठमंगुली च स्वयं द्वितीयमादधीत ॥
अंगुल्यंगुष्ठयोर्मध्ये प्रदेशेन स्वयमिळाया अवांतरेळामादधीत ॥ प्रत्यालब्धामंगुष्ठेनाभि
संगृह्य प्रत्याहृत्य ॥ प्रत्यालब्धां स्पृष्टामध्वर्युणो वेत्यर्थः ॥ अंगुलीरग्रमुष्टिं कृत्वा दक्षिणा
तद्वा परिगृह्यास्यसंमितामुपह्वयते प्राणसंमितां वा ॥ अगुष्टिं कृत्वा अंगुलीभ्यो बहिरंगुष्ठ
मकृत्वेत्यर्थः । सव्ये हस्ते निहितामिळां दक्षिणेन हस्तेन गृहीत्वा वांतरेळां तां दक्षिणतः परिगृह्यास्य

ते नैवावांतरेळावदानहस्तेन दक्षिणतद्वा प्रतिगृह्य नीत्यन्वितायां १

श्रौ० सू० २२ संमितां प्राणसंमितां वेळां कृत्वा तामुपह्वयते प्राणसंमितां नासिकासंमितामित्यर्थः॥ इळोपहूता सह
ह दिवा बृहतादित्येनोपास्मां इळा ह्वयतां सह दिवा बृहतादित्येनेळोपहूता सहान्तरिक्षेण
वामदेव्येन वायुनोपास्मां इळा ह्वयतां सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायुनेळोपहूता सह पृथि
व्या रथंतरेणाग्निनोपास्मां इळा ह्वयतां सह पृथिव्या रथंतरेणाग्निनोपहूता गावः सहाशि
र उप मां गावः सहाशिरा ह्वयंतामुपहूता धेनुः सहऋषभोप मां धेनुः सहऋषभा ह्वयता
मुपहूता गौर्घृतपद्युप मां गौर्घृतपदी ह्वयतामुपहूता दिव्याः सप्त होतार उप मां दिव्याः सप्त
होतारो ह्वयंतामुपहूतः सखा भक्ष उप मां सखा भक्षो ह्वयतामुपहूतेळा हरिष्टिरुप मामि
ळा हरिष्टिर्ह्वयतामित्युपांश्वथोच्चैः इळोपहूतोपहूतेळोपास्मां इळा ह्वयतामिळोप
हूता। मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी ब्रह्म देवकृतमुपहूतं दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहू
ता मनुष्याः य इमं यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्धानुपहूते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऋतावरी दे राम
वी देवपुत्रे उपहूतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करण इद २२

मे देवा हविर्जुषंतामिति तस्मिन्नुपहूत इति॥ इळोपहूता सह दिवेत्यादिना तस्मिन्नुपहू
त इत्यंतेनेत्युपांश्वित्यनेन निगदानां त्रैस्वर्यत्वादप्राप्तमुपांशुत्वं विधीयते। तेनैकश्रुत्यम
नुपरतमेवेति सिद्धं। अथोच्चैरित्यनेनोत्तरस्य निगदभागस्य तत्र स्वरानपगमः कथ्यते प्रा
प्तत्वान्नापूर्वं विधीयते। तस्मिन्ननुच्यमाने संशयः स्यान्निगदमध्ये उपांशुत्वमुच्यमानं किं
सर्वस्य निगदस्य। आहोस्वित्पूर्वस्य भागस्य परस्यवेति अस्मिन्नुच्यमाने पूर्वस्यैव भागस्यो
पांशुत्वं विहितं भवति नोत्तरस्य भवतीति नात्र संशयः। इळोपहूता। मनुष्याः। देवी देवपुत्रे।
इति त्रीण्यवसानानि॥ उपहूयावांतरेळां प्राश्नीयादिळे भागं जुषस्व नः पिन्व गा जिन्वार्व
तो रायस्पोषस्येशिषे तस्य नो रास्व तस्य नो दास्व तस्यास्ते भागमशीमहि सर्वात्मानः स
र्वतनवः सर्ववीराः सर्वपूरुषाः सर्वपुरुषा इति वा॥ उपहूयेत्यनुच्यमाने हविर्जुषंतामिति
निगदांते स्यात्। तस्मिन्नुपहूत इत्यवांतरेळाप्राशनमंत्रः स्यादिळे भागमिति वानयोर्विक
ल्पार्थो वाशब्दः सर्वपूरुषाः सर्वपुरुषा इति पदद्वयविकल्पश्च मंत्रे इत्येते दोषाः स्युः एतस्मि

स्तूयमाने तस्मिन्नुपह्वतइत्येवमंतो निगदः स्यात्। प्रसर्पंइतिचाद्यो निगदैकदेशः स्यात्। वाशब्द
श्चानंत्राववयवविकल्पार्थएवस्यात्। सर्पंतु प्रसर्पाइत्यर्थं तद्इति शब्दात् नैतावानेवचमंत्रः स्यात् इत्ये
वं सर्वं समंजसं भवति। होतावीतरेळां भक्षयित्वेळामपि भक्षयेत्। सर्वे च स यजमानाइळां नेळायां भक्षस्य न स्या मिति ज्ञापकात्
भक्षयेयुः [illegible] इळा सर्वेषामिति पशुविभागे दर्शनात्। शास्त्रीतरे च यजमानपंचमाइळां भक्ष
येयुरिति दर्शनाच्च॥७॥ मार्जयित्वानुयाजैश्चरंति॥ मार्जनं इलाभक्षणांगं पित्र्यायामिळाभक्ष
णाभावेमार्जनस्याप्यभावदर्शनात्। भक्षयितु मार्जिने हष्टश्चोपकारोस्ति शुद्धिर्नाम। तइलां
तकर्मत्वेपि मार्जनभक्ष्ये वनैतदनुयाजांगं चतुर्धाकरणादक्षिणादानाभ्यां व्यवहितत्वात्।
पित्र्यायामनुयाजाभावेयाम पितदभावदर्शनाच्च। अतोमार्जयित्वानुयाजैश्चरंतीति वच
नं चतुर्धाकरणदक्षिणादानयोरनित्यत्वसूचनार्थं। तथाह्यनाग्नेयेषु चतुर्धाकरणं ना
स्ति आग्नेयेषुदक्षिणादानं नास्तीति॥ परिस्तरणेरंजलिंभंतधयापश्चादासत्वयतेनमा राम
र्जनं॥ आहवनीयस्य परिस्तरणेः भक्षणार्थं निष्क्रम्य पुनः प्रविष्टानां प्रथमप्राप्तत्वात्ते २३

भाष्यटे०आद्येत्र्यंओगे

षामासेचयतेऽपः सहकारिणा॥ देवाद्योऽनुयाजाः॥ देवाद्योर्यै देवस्त्राह्मादयः इत्यर्थः।
पुनरनुयाजग्रहणं उत्तरस्य सूत्रस्य प्रयाजानुयाजार्थत्वाय॥ वीतवत्स होताः॥ वीतव
त्पदांतत्वं प्रयाजानुयाजयोर्गुणः स्यात्। त्रयः॥ तेनुयाजास्त्रयो भवंति॥ एके प्रेषितो
यजति॥ देवान्यजेति प्रथमसंप्रैषस्य सर्वार्थत्वे सत्यपि पुनः प्रेषितएव यजेत्। इमेनुयाजाः।
देवं बर्हिर्वसुवनेवसुधेयस्य वेतु देवो नराशंसो वसुवने वसुधेयस्य वेतु देवो अग्निः स्विष्ट
कृद्द्रविणोमदः कविः सत्यमन्मायजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान्देवानयाड्
अपिप्रेये ते होत्रे अमत्सत तान्ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिविदेवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्ट
कृच्चाग्ने होता भूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहीति। अनवानं॥ अमत्सतेत्यत्रावसायवा। वा४
इळानिगदप्रेषाकाव अनवसायवायजेत्॥ ना॥ सूक्तवाकाय सं प्रेषितेइदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदार्ध्म सूक्तवाकमु अनुयचनत्वत्
सूक्तनायः
त नमो वाग्ने के ध्यास्म सूक्तोच्यमग्ने त्वं सूक्तवागसि। उपश्रुती दिवस्पृथिव्योरोमन्वती तेस्मि
न्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तां। शंगयाजीरदानू अत्रस्नू अप्रवेदेउरुगव्यूती अभयंकृतौ।

श्रौतद

२४

इति धावारीत्या पात्नी वेषु वैभयो उवाकउक्त्यि ती वपयस्वतीं वसपचरणाच स्वधिचरणाच
तयोरावि दीय वसाय प्रथमया विभक्त्यादित्यदेवता मिदं हविरजुषतावीवृधत महोज्या
योकृतेत्युपसं तनुयात्॥ असि। स्तां। अभयं कृतो। दिवि। अकृतेतिच। अक्रातामिकृतेत्येवं
यजमानस्य नामनि। मानुषाः। इत्यवसानानि सर्वाणि निगदे अत्र तु। प्रथमा विधानं द्वितीया
नि इत्यर्थः। आ विदीयत्वावसाय प्रथमया विभक्त्यादित्यदेवतामिदं हविरित्युपसं तनुयात्॥
एवमुत्तराः॥ उत्तरा अपि देवता आदित्य इदं हविरित्येवमुपसं तनुयात्॥ अक्रातामकृतेति
यथार्थं उ ऊहमुपांशोः॥ आवहस्त्वाहे स्वक्रमित्यर्थः। उक्तस्य वचनमस्य निगदस्य पश्चादपी
ष्टिवदेव प्रयोगार्थं नमस्कवाकप्रैषवदजुषतादीनामुपांशुत्वं भवति॥ आ वापिकांतमनुद्रु
त्य देवा आज्यपा आज्यमजुषंतावीवृधंत महोज्यायोकृताग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषतावी
२५ वृधंत महोज्यायोकृतास्यामृद्धौ होत्रायां देवंगमो यामाशास्तेयं यजमानोऽसावसावित्यसौ नाम २४
दित्यनाम नीउपांशुमान्निधो सुनोरायुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते नायस्पोषमाशा

द्विदेवत बहुदेवतयोरेवमूहः कर्तव्यः। यथार्थवचनमर्थवशेनाभिधानमित्येवमर्थः॥५ धे

स्ते सजातवनस्यामाशास्ते उत्तरां देवयज्यामाशास्ते भूयो हविष्करणमाशास्ते दिव्यं
धामाशास्ते विश्वं प्रियमाशास्ते यदनेन हविषाशास्ते तदश्यात्तदृध्यात्तदस्मै देवा रासंतां
तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनते वयमग्नेर्मानुषाः। इष्टं च वीतं चोभे च नौ द्यावापृथिवी अंहस
स्यातामेह गतिर्वामस्येदं च नमो देवेभ्य इति। आ वापिकांतमित्येतदावापिकदेवताक्रमप्रा
स्यर्थं तेनास्थानित्यत्रापि निगद्यते दिवा आज्यपा इति यथासूत्रं। असावसावित्यत्र यजमान
स्य नामनी प्रथमया विभक्त्या निर्दिशेत्। सांव्यवहारिकं नाक्षत्रं वा होतुर्गुह्यं यजमानस्य विपरीतक्रमोपि देयत्रातमतेद
तस्य निधो उपांशु नामनी ब्रूयात्॥ धा [illegible] संप्रेषितः स्तब्धं योवा [illegible] मदूइत्याहा
अननुवचनत्वात् नुवाक्यावद्यगां॥ अनुवाक्यावद्यचमसैकस्य प्रापणार्थं प्रणवामिति प्रणवो निषिध्य
ते॥ तं ग्रहीयाद्वेदोसि वेदो विदेयेति॥ तमिति विस्पष्टार्थं यदा होता दद्यात्तदा तं गृह्णीयादित्यर्थः। तं३
यदि होतुर्युगपद्दद्यात्तदोहेन मंत्रं ब्रूयात्॥ वरुणप्रघासादिषु॥ उ दायुर्वेत्यतेनोपो [illegible]
[illegible] पत्न्यस्योपवित्रय सोमं त्वष्टारं देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिमित्याज्येन यजंति॥ एतेनेति व
३ वेदमस्य प्रयच्छ्य पुनः वेदग्रहणकालज्ञापनार्थमिति सूत्रं। अतो ध्वर्युणा दत्ते गृह्णीयात्। अदत्तेपि स्वयमेव गृह्णीयात् ३

यागे इळायां चोभयत्राज्यग्रहणं समानद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थं ज्ञापनीप
ष्टेउ नयत्र ज्ञापनीति१

२५

भाग१ चनं प्रकृतिविकारभावेपि कृत्स्नस्य मंत्रस्य प्रापणार्थं। आज्यवचनं यत्राज्येन सोम इज्यते तत्रैते
याज्यानुवाक्ये भवतः नान्यद्धविष्के सोम इति। यजंतीति वचनं याग एव नासां देवतानां निगमेष्वनुवृ न२
त्तिरिति॥ आप्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इत्येते ... पंच
... देवानां पत्नी रुद्राणी ... इति द्वे अग्निर्होता गृहपतिः स राजा हव्यवाळग्निरज
रः पितानः इति पत्नीसंयाजाः॥ इदं संज्ञाविधानार्थं। अथ प्रजाकामो राकां सिनीवालीं कुहू
मिति प्राग्गृहपतेर्यजेत॥ अथशब्दः पक्षांतरपरिग्रहार्थः। अथ चेद्यजमानः प्रजाकामः स्या
त्तदैवैता देवता यजेतेति। प्राग्गृहपतेरिति देशविधानेन एताभिः समुच्चयं दर्शयति॥ राकामहं सि
नीवालि कुहूमहमिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये॥ याज्यानुवाक्यास्वनेन प्रजाकामो यजेतेत्यनेन यज
नयष्टास्या३ मानेसंनिहितेपि होतैव कुर्यादिति। याज्यानुवाक्ययोर्देहि ... अन्यतः प्रसिद्धमिति। कुहू
महमिति प्रतीके गृहीतेपि स्वयमेव पठति॥ कुहूमहं सुकृतं विद्मनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जो राम
हवीमि। सा नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम। कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी ह २५

व्या नो अस्य हविषः शृणोतु। सं दाशुषे किरतु भूरि वामं रायस्पोषं यजमाने दधात्विति। आज्यभा
अवांतरे का याज्या वादत्र भक्षमेशोन भवति२ गांतं वदापयीत ते ... सर्वं प्राश्नीयात्॥ एवं जिनाद्युपक्षानीतं कार्यं नाशावतिरेकात्पा
णितळस्तु माज्यमिळेत्युच्यते। ततः सर्वं प्राश्नीयादित्युच्यते॥ शंयुवाको भवेन्नवा॥ आज्येळा
या ऊर्ध्वं शंयुवाको भवति न भवतीत्यध्वर्यूणां संस्था प्रकाराः संतीति तत्सूचनार्थमितरत्र य
दि स्याद्धोतापि तथा कुर्यादित्येवमर्थं॥१०॥ वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेद्धोताध्वर्युर्वा वेदोसि वित्तिर
सि विदेय कर्मासि करणमसि क्रियासं सनिरसि सनितासि सनेयं घृतवंतं कुलायिनं रा
यस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनं यं बहव उपजीवंति योजना नाम सद्वृती। तं विदेय प्र
जां विदेय कामाय त्वेति। पत्नी वेदं प्रदायतां वाचयति होताध्वर्युर्वा। वेदोसीत्यादि कामाय त्वे
त्येभ्यं वेन मंत्रं। वाचनमंत्रस्योह्यः प्रयोगो थो सिध्यति। कार्यं तु लिंगजनितमेव। वेदं शिरसा नी वेदमुपस्थे त्रिः प्रास्य स्वाप स्त्री ... त्र२
देश भिमालभेत प्रजाकामा चेत्॥ यदि पत्नी प्रजामे स्यादिति कामयेत तदा वेदस्य जानुसदृ
शेन प्रदेशेन पत्नी स्वनाभिमालभेत। कामाभावेपि वाचनं भवत्येव॥ अथास्या योक्त्रं

अध्वर्युणा नत्रवाचनेका नियितियो क्त्रविमोकादिसंस्कारपरिहारस्तत्कर्तकमिति २

यद्यनंतरं योक्त्रविमोकः स्यात्तदेवावाचनमपीति पाठांतरं १

२८

विवृतेस्त्वा सुचामिव रूपस्य पाशादिति ॥ अथेति संबंधार्थः । कामानावेवाचनात् नंतरं योक्त्रविमोकः स्यात्तचात्मनेन मपीति । अस्या इतियो क्त्रविमोचनं दोहं कर्तकमिति दर्शयति ॥ तस्य गार्हपत्याद्विगुणं पाकुपाशं निधायोपरिष्टादस्योदगग्राणि वेदतृणानि करोति ॥ तद्यो क्त्रं द्विगुणं कृत्वा गार्हपत्यात्पश्चिमायां प्राङ्मूलगत्रप्रदेशामित्यर्थः । तं निदध्यात् । योक्त्रस्य मूलप्रदेशः पाशः पाशाशक्तोत्रमूला त्रयोः प्रदर्शनार्थः । अस्य योक्त्रस्योपरिष्टाद्वेदतृणान्युदगग्राणि निदध्यात् । पुरस्तात्पूर्णपात्रं संश्लिष्टं वेदतृणः । तृणेभ्यः पुरस्तात्तृणैः संश्लिष्टं पूर्णपात्रं निदध्यात् ॥ अभिमृशय वाचयेत् पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः सुपूर्णमसि सुपूर्णं मे भूयाः सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूया अक्षितिरसि मा मे क्षेष्ठाः इति ॥ अभिमृशया भिमृशन्नित्यर्थः । तां वाभिमृशंतीं वाचयेत् । प्रत्यगाशीष्ट्वान्मंत्रस्य ॥ अथैनां पूर्णपात्रात्पतिदिशमुदकमुदु क्षंत्तुदुक्षंतीं वाचयति प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयंतां दक्षिणस्यां दिशि मासाः पितरो मार्जयंतां प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयंतामुदीच्यां दिश्यापओषधयो वन

पूर्णमसीति मंत्रपत्नीप्रत्याशीर्वादः ३

तेन १

म. 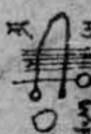 उदगग्राणि

इदं दृशिम तं वेदवशात मतं च

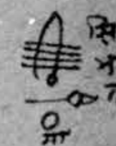 सिद्धांत भाष्यमतं

ना म २६

कुशा

स्पतयो मार्जयंतामूर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरः प्रजापतिर्मार्जयंतां मार्जयंतामिति वा ॥ पूर्णपात्रादुदकं गृहीत्वा तदुक्षंतीं तामेवं कुर्वतीं वाचयति । अत्रोक्षणमकुर्वत्या वाचने मंत्रलिंगस्य विरोधान्नावाडुक्षणमपि विधीयते । सर्वत्र मंत्रलिंगादेवाभिमर्शनमकुर्वत्या मंत्रोच्चारणं न संभवतीति । न तस्याभिमर्शनं विहितं । मार्जयंतामिति पदद्वयमात्र विकल्पः ॥ अथास्या उत्तानमंजलिमधस्ताद्योक्त्रस्य निधायात्मनश्च सव्यं पूर्णपात्रं निनयन्वाचयेन्मार्द प्रजां परासिचं यानः संयावरीस्थन । समुद्रे वो निनयानि स्वं पाथोऽपीथेति ॥ योक्त्रस्याधस्तात्पत्न्यंजलिमुत्तानमात्मनश्च सव्यं पाणिमुत्तानं निधाय पूर्णपात्रं निनयन्मार्द प्रजामिति तां वाचयेत् । यथा तन्निनीयमानमुदकं हस्तयोरेव पतेत् । तथा निनयेत् । अंजुरवत्वमत्र नाद्रियते । अधस्तादंजलिनिधानस्यादृष्टार्थत्वप्रसंगात् । अत्र पत्नी द्वित्वे बहुत्वे सर्वासां वाचनं कर्तव्यं प्रतिपत्नि योक्त्रविमोचनमावर्तते । सर्वेषां योक्त्राणां द्विगुणीकृत्य निधानं भवति । निनयने न सर्वासां स्वयोक्त्रसंपृक्तोदकत्वान्नायौडुक्षणेऽपि सर्वासामन्वयः । वाचने वाच्यमंत्र

आर्थिकाश्रादिति भावः ४

योक्त्रस्याधस्तादिति दोषः ७

अंजलिमध्येऽप्रवृद्धखुरवीति नयनं कर्तव्यं वाचनकर्वति ७

वाच्यपुरुषशब्देन पत्न्या अंतरालोच्यते तस्य संस्कारः एवं सति पुल्लिंगे लगति अंतरा सपत्नी १

वेदोसि यथित्वसि सा दिशा पृथिसंतः अतो वरुण प्रधान पुरुष्यते आ पस्तंबानामी क्रमिमोका भावादेतेन नवं तिवेदस्तरणा दितु भवति संस्थाजपवर्जं। संस्थाजपस्तव भव्योत्तरं। का सा पत्नी नायोक्त विमोकस्यात्र सत्यानि सरोवेदोस्थानि नीत्वइत्यूह: १

वाच्यस्य मंत्रस्य वाचनेनेत्यन्वयः १

लिंगाज्जनितकार्याभावेपिवाच्यस्य पुरुषस्यैवायं संस्कार इत्यवगंतव्यं। ये एते पत्नीसंबंधाः प दार्थाः क्तोसर्वे परस्परसंबंधाः। अथवाद्वेनतल्लक्षणेनान्येन वाधितस्तेसर्वेस दैवकर्तव्याः। नैकैक त्रः॥ वेदस्तरणान्यग्रगृहीत्वा विधन्वत्संतं संस्तरणीसयेन गार्हपत्यादाहवनीयमेति तं तु तन्वन्त्र अस्रो मानु मान्विहीति॥ वेदबंधस्यमुक्तस्तृणानीत्युच्यंते। तानि दक्षिणेन हस्तेनाग्रप्रदे शेगृहीत्वा धन्वन्नविधलकेनार्क पयन्न गार्हपत्यादारभ्य सव्येन हस्तेन संततं संस्तृणन्नाहवनीयं गच्छति। तं तु तन्वन्निति स्यात्स्तरणमंत्रः। न गमनेनमंत्रः ततो मंत्रांतेस्तरणारंभः॥ शेषं निधा य प्रत्यमुदगाहवनीयादवस्थाय स्थाल्यां स्रुवेणादाय सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात्स्वाहा कारांतेर्मंत्रैर्न चेन्मंत्रे पठितः॥ शेषं निधायेति वचनाच्चानि न सर्वाणि स्तरितव्यानि नियमेन शेषि
३ तव्यानीति गम्यते। आज्यस्थाल्याः स्रुवेणाज्यमादायाहवनीये स्रुवेणैव जुहुयात। आहवनीया त्प्रत्यमुदवेगस्थाय सर्वप्रायश्चित्तानि संज्ञैषां होमानां स्वाहाकारांतैर्मंत्रैर्मंत्रांते स्वाहाकारं कुर्वन्नित्यर्थः। नाम २७

इति शं

आहोमच्येते वा १

न चेन्मंत्रेयत्र क्वापि स्वाहाकारो न पठितः। तदंते स्वाहाकारः कर्तव्यः। यत्र क्वापि पठितस्तेस एव प्रदानार्थो भवति॥ यत्क्वचापि विनोपजेदन्यत्रापि॥ यः कश्चनास्मिंश्छास्त्रे देवतोद्देशेन द्र व्यत्यागात्मको व्यापारो यागो होमो भ्याधानं बलिहरणादिर्यो वा मंत्रेण साध्यते तत्र सर्वत्र स्वा हाकारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः। अन्यत्रेति वचनं गार्ह्येष्वपि प्रापणार्थं। अप्रेषितइति वषट्कारस
यजेदिति याज्याया मपिप्राप्ते

मुच्चयनिष्टत्त्यर्थः॥ एवं सर्वाव्यक्तहोमाभ्याधानोपस्थानानि च॥ एवं भावोनामैवं प्रकारः आह वनीयात्प्रत्यमुदग्देशोस्थित आज्यं स्रुवेणादायाहवनीय इति। एवं प्रकार विशिष्टः कर्त्तव्य एवंभूत इत्युच्यते। विशेषणपरोयं निर्देशः। अव्यक्तशब्देनाविदितविशेषउच्यते। यत्र होमाभ्या धानोपस्थानान्यविदितविशेषाणि विधीयंते। तत्रानेनप्रकारेण कर्त्तव्यानीत्यर्थः। एकदेशावि शेषेणाप्यपेक्षितमात्र मस्माद्गृह्यते॥ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्वमया असि। अया सावयसा कृतोयासन्हव्यमूहिषे यानो धेहि भेषजं स्वाहा॥ अतो देवा अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहेति॥ एकमंत्राणि कर्माणीति न्वा
हुआहुतीः अतो नाभिहिंकारः २

विष्णु होमे-ततः सभि-धो स्वाहेत्यभिधति-एसोप तिष्ठतेइत्यादि

येन द्वाभ्यांद्वे आकुती होतव्ये। व्याहृतीभिरिति निर्देशांत्कृत्वा पुनः पठितेन ज्ञायते व्याहृतिपदेनो
नेन क्रमेणैते चत्वार इति॥ कृत्वा संस्थाजपेनोपस्थाय तीर्थेन निष्क्रम्या नियमः॥ स्यादिति शेषः।
कृत्वेति वचनं संस्थाजपेन होमस्य संबंधार्थं। यत्र संस्थाजपोस्ति तत्र प्रायश्चित्तहोमोपि भ
वतीति। अतः स्वेष्टेष्वपि संस्थाजपस्य प्रयोज्यत्वात्प्रायश्चित्तहोमोपि प्रयोज्य एव। उपस्थायां
ते तीर्थेनैव निष्क्रामेत॥ निष्क्रम्यानियम इत्यर्थः लुप्तानियम इत्यर्थः। अर्थलुप्तश्चेसत्यपि आनिय
मविधानं कर्ममध्येपि तीर्थेन निष्क्रांतस्यो व्याहृत्यादयो नियमा न भवंतीति। तेन प्रयोगमध्ये मा
र्गांतरेणानिष्क्रांतस्यापि नियमा भवंत्येवेति ज्ञायते॥ ॐ च मे स्वर अमे यज्ञोप च ते नम च यत्तेन्यू
नं तस्मै ते नूष्व य त्ते तिरिक्तं तस्मै ते नम इति संस्थाजपः॥ अन्वर्थसंज्ञेयं तेनायं सोमेष्टिष्वनुव
र्तते॥ इति होतुः॥ इति शब्देनात्रैतावत्सूच्यते। एतावदेव होतुर्नान्यदिति होतृग्रहणं होतुरेवैत
वत। आग्नीध्रस्यान्यदपीति॥११॥ अथ ब्रह्मणः॥ अथ शब्दोधिकारार्थः। इदानीं ब्रह्मणोपि वि
धायो वक्ष्यत इत्यर्थः॥ होत्राचमनयज्ञोपवीतशौचानि॥ व्याख्यातानीत्यर्थः। स्नानाचमनादि

तीर्थेन निष्क्रम्या प्रास्ता मा पुरो काशस्मप गादि सूत्र ६

ग हस्ते पा धी वष्टेपि व्या या च सांश [illegible] स्वत जपेनिवचनात् ४

संस्थाजपेनोपतिष्ठेतेयथपदे नाक मणि इत्यनेन [illegible] रूपमेते ४

नाऽग्निर्भूत्वा ब्रह्मत्वं करिष्यामीत्याग्नुरितो विहारं प्रविशन् प्राङ्मुख आचमनं कुर्यात्कर्मांग
त्वाद्यज्ञोपवीत ग्रहणं पेहक्रमानुषंगयोरपि कर्मणोर्वचनाद्दते यज्ञोपवीत्येवस्यादिति। शौचग्रह
णं कत्वर्थमपि अग्नेरविकसंपादियत्तद्विहाराद्बहिः कर्त्तव्यमिति। एतच्चाप्राप्तं विधीयते। अयमपि
तीर्थेन विहारं प्रपन्न इति। प्राक्पस्ताद्स्यनेष्यते यज्ञमना इति कर्माभिमुख्याएव यज्ञमनस्योपप
त्तेर्॥ अंकधारणसुपवेशांगतया प्राप्तमदृष्टार्थता परिहारायैव यावदासनमनुवर्त्तते। तच्च वेत्कर्म
त्यस्यापि कर्मसंबंधात। अथ्याहुत्तिरविशिष्टेवं दक्षिणांगत्वाच्च तत्र चेत्कर्मस्य स्वरुत्तरांगत्वे
नाविशेषादस्यापि भवति॥ नित्यः सर्वकर्मणां दक्षिणतो ध्रुवाणां प्रजतां वा॥ अन्यतः प्राप्तस्य
ब्रह्मणोयं नियम उच्यते। ध्रुवाणां प्रजतां च पूर्णानां यानि कर्माणि तेषां दक्षिणतो नित्यो न वेत। प्रा पा ४
कृतानाम प्राकृतानां च ध्रुवाणां नित्यं दक्षिणत्वं ध्रुवेणो वकतृत्वस्य तत इति ध्रुवेषु ध्रुव एव भवेत् प्रज त २
तां कर्मसु नित्यं दक्षिणत्वा यत्र जन्मैव न वेत। ध्रुवाणां प्रजतामिति कर्तृविशेषणं न कर्मणां नित्यत्व
मन्त्रोपक्रमप्रभृत्याप्रदिसमाप्तेर्दक्षिणत्वसिद्ध्यर्थं वा शब्दः समुच्चयार्थः। कचित्कर्मणि कश्चित्तिष्ठ

प्राप्तापि नेष्यते तत्र हेतुर्यज्ञमना इत्यादि ४

२७

अंबके स्यादौ २

तिकश्चिद्व्रजति तत्र व्ययसां धर्मः परिगृह्यते॥ बहिर्वेदियां दिशं व्रजेयुः सैवैतत्र प्राची॥ यत्र बहि
र्वेदिवसतीवरीग्रहणादि कुर्युर्यां दिशमभिमुखाव्रजन्ति स्म लिङ्गः तत्र तामेव दिशं प्राचीं कृत्वा दक्षि
णतो भवेत्॥ वेद्यास्वमंत्रासु स्थानासनयोर्विकल्पः॥ अमंत्रेषु कर्मसु स्थानमासनं भवेत्। वाशब्दे वा
नैव विकल्पोऽस्ति द्वे विकल्पवचनमव्यवस्थया विकल्पसिध्यर्थं ते नैकस्मिन्नपि प्रयोगे क्वचिदासनं क्व
चित्स्थानमिति लभ्यते॥ तिष्ठद्धोमा वषट्कारा:॥ तिष्ठंतीयं होमा वषट्कारसहिता यत्र तेषु वस्था वषनेवस्रो धोरा कालेहोत्रप्राय श्चित्तादौ च ५
वा नमासनं भवेत्॥ आसीनान्यत्र॥ अन्यत्रेत्यनंतरसूत्रद्वयविषयादन्यत्रेत्यर्थः॥ समस्तपाण्यंगु
ष्ठोग्रेणाहवनीयं परीत्य दक्षिणतः कुशोऽभ्युपविशेत्॥ समस्तोपाणौ अंगुष्ठो वै यस्य सोयं समस्त
पाण्यंगुष्ठः सव्येन पाणिना दक्षिणं पाणितलप्रदेशं गृह्णीयात् दक्षिणेन सव्यांगुष्ठं एवं कृते पा
णौ अंगुष्ठो व समस्तो भवति। एवंभूतोऽग्रेणाहवनीयं परीत्य वस्य दक्षिणतः कुशेषूपविशेत्। निर
नमंतियेत्तथैवस्वयं गसैस्त्रोपवितरोतर सनं कृत्वा कुशाग्रहणात् सतिसंभवे तर्वासनेषु प्रकल्प्यंते। दक्षिणत इति पुनर्वचनमाहवनीयस्ये राम
व दक्षिणतो न क्रियमाणस्य कर्मण इत्येवमर्थं॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदनमासीदिष्यते बृहस्प २८

ब्रह्मणस्पशासेषु पशौ अग्नीषोमप्रणयनादौ आदौ निरसनोपवेशनमात्रे भवतः। यरुणप्रख्यासपशु अग्नीषोमप्रणयनांतेषु निरसनोपवेशनेऽब्रह्मजपश्चेति त्रितयं भवति ६

ते यज्ञं गोपाय इत्युपविश्य जपेत्॥ उपविश्य ग्रहणं सकृदुपविश्य पुनरपि कर्मण एव दक्षिणतो न भवेत्
आसमाप्तेः तत्रोपविशेदिति॥ एष ब्रह्मजपः सर्वयज्ञतंत्रेषु साग्नेयत्रोपवेशनं॥ एवमंत्रो
ब्रह्मजपसंज्ञो भवति स चातिदेशाद्वा ब्रह्मनपेक्ष्य सर्वेषु यज्ञेषु भवति। तत्र ग्रहणं पाकयज्ञेष्वपि
प्रापणार्थं पाकयज्ञा नाम तत्तत्रैव मित्रमिति तत्र ग्राह्यलात्तेषामिति। साग्नौ यत्रोपवेशनमित्यग्निप्र
णयनेन साग्निके कर्मणः प्रतिपन्ने यत्रोपवेशनं विहितं तत्रायं जपो भवति। एतदुक्तं भवति। एष ज
पः सर्वेषु यज्ञेषु प्रविष्टमात्रे न भवेत्। अग्निप्रणयने वस्त्वग्निप्रयोगे नातरमेव भवति॥ उपविष्टम उपवेशनात्प्रकृतमिति मात्रस्य ब्रह्मजपस्य नियमः क्रियते ६
ति सर्जयते॥ अनुज्ञापनार्थं मंत्रेणामंत्रयते अध्वर्युरित्यर्थः। उपविष्टग्रहणं प्रवेशकालज्ञापना
र्थं यस्मिन्काले उपविष्टस्योपवेशनानंतरमध्वर्युणातिसर्जनं संभवति तस्मिन्काले प्रविशेदि
त्यर्थः॥ ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीति श्रुत्वा न भुवि स्वर्बृहस्पतिप्रसूत इति जपित्वा प्रणयेत्यतिसृजेत्स
र्वत्र॥ अध्वर्युमंत्रपाठे प्रश्नाद्य सहितेऽपि यांश्चावचने प्रणयेत्येवानुजानीयात् आपः प्रणयेदित्येवं॥
श्रुत्वेति वचनं श्रुत्वा पश्चाज्जपेन्न सह इति सर्वेष्वनुज्ञावचनेष्वस्य विधेः प्रापणार्थं। यथा कर्मत्वा

जपित्वेति पूर्वस्योपांशुत्वाम उत्तरस्य च तंत्रस्वरत्वाय। अतिसृजेत् अनुजानीयात्। सर्वत्रेति १

हविष्कृन्तऊद्वैर्वचनंयेनवाक्येनक्रियतेतदुद्वादनंवाक्यं हविष्कृदेहीति२

देशाः॥प्राप्तस्यार्थविशेषोविधिः।यस्मैकर्मणेअनुज्ञामिच्छतितदेवानुज्ञानीयात्प्रणयेत्येवंयथाकर्म
कर्मानुरूपमादेशाःकर्तव्याइत्यर्थः॥प्रणवाग्धर्थे॥उत्तरविवक्षार्थां।ऊर्ध्वंवाप्रणवात्।।उच्चैर्भवती
त्यर्थः॥अतऊर्ध्वंवाग्यतआहृतआहविष्कृन्तऊद्वादनात्।।प्रणीताप्रणयनोपलक्षितात्कालादूर्ध्वमाह
विष्कृन्मंत्रोच्चारणाद्वाग्यतोभवति।आहुइतिवचनंअमंत्रेष्वपिकर्मस्वस्मिन्नवसरेआसनमेवेति
नियमार्थं॥आमार्जनात्पशौ॥पशावग्निप्रणयनमारभ्यआचालालमार्जनात्वाग्यतोभवेत्।।सो
अनुवषट्कृतेः तिप्रैषंमैः६ मोघर्मादिष्वातिप्रैषादिवासुब्रह्मण्यायाः॥घर्ममारभ्यातिप्रैषंवारभ्यासुब्रह्मण्यायावाङ्नियमः॥
सोमग्रहणांपश्वधिकारात्पशुनामैकएवसोमस्यादितितन्निवृत्त्यर्थंसर्वसोमेषुप्राप्त्यर्थं॥प्रातर
नुवाकाद्यांतयामात्॥प्रातरनुवाकलक्षितात्कालादूर्ध्वंआअंतयामहोमादित्यर्थः॥हविर्वतोनुसव
नमैळायाः॥तथासवनत्रयेपिपुरोळाशप्रचारमारभ्यापुनोळाशेळायाः॥स्तोत्रेष्वतिमार्जनाद्यावषट्
कारात्।स्तोत्रादौस्कन्धमिउपाकरणं।तदादिआशास्त्रयाज्यावषट्कारात्वाग्यतोभवेदित्यर्थः॥ओद्दृचः
पवमानेषु॥पवमानस्तोत्रेषूपाकरणादारभ्यआउद्दृचः।उद्दृगितिसमाप्तिरुच्यते।यद्यकिंचमंत्रंकरा॥ राम २०
अमंत्रवतिवेदिमानादिषुवाग्यतोनभवति१

यद्यपिपशौघर्मादयोनविद्यंतेतथापिपशुनामधरकाहोस्ति५

सघस्कालवत्पशौअग्निप्रणयनादिआचालालमार्जनात्६
वरुणप्रघासादौअग्निप्रणयनादिआहविष्कृन्तऊद्वादनात्६

होत्रकाणांतुहोत्रकइतिसमाख्यानात्नैवविहितवाग्यमनंआपत्तिश्चनवति सर्वत्रमंत्रवतिकर्मणिवाग्यमनंभवति।दोषांतरेषु॥उक्तादन्योयोविषयस्तत्राप्यस्यवाग्यमनंहोतुर्वत्
भवति।आतोवाग्यमननित्यादिनियमोस्याप्यधिक्रियतइत्यर्थः॥आपत्तिश्च॥आपद्यातोदेवाश्च
वुनइतिजपेदित्यकल्पादेतत्प्रायश्चित्तमापतिरित्युच्यते।अनंतरोक्तैर्वाग्भिःसूत्रैर्विहितस्यवाग्य अतऊर्ध्वमित्यादिहोत्राशब्दस्तेः२
मनस्यभ्रेषएतदेवप्रायश्चित्तमित्यर्थः।अन्यत्रैवेभूरित्याहुतिः॥यत्राग्निः प्रणीयतेपिससोमे
नदादितत्रवाग्यमनं॥विहितएववाग्यमनेवदादिलमात्रेमंत्रविधीयतेतुशाहृसमन्वयात्अपिस
सोमेसोमसद्दितेपिअग्नीषोमीयप्रणयनेपीत्यर्थः।तत्रवचनंयस्मिन्नहन्यग्निःप्रणीयतेतस्मि
न्नेवाहनिकर्मप्रवृत्तौतदादिवाग्यमनंनस्वेष्ट्यादिप्रणयनेतदादित्वनियमः।तथाहसघस्कालेषुर
वेद्यग्निःप्रणीयतेवरुवरुणप्रघासादिषु॥दक्षिणतश्चव्रजंजपत्योपाः दिशानइतिसूक्तं॥सूक्तयद्द
शांव्रजन्जपतीविव्रजतोजपविधानात्।व्रजनसमाप्तावपिकृत्स्नसूक्तप्रयोगविधानार्थंदक्षिण
तोव्रजनविधानेदक्षिणतोव्रजतएवायंजपस्यान्नाग्निंसोमंवाप्रणयतःतदाद्यस्येणगच्छंतीति॥स वा२
माप्योपवेशनात्सूक्तं॥समाप्येतिवचनेसमाप्योपवेशनादियदुक्तंतदेवकुर्यात्तिसूक्तान्तिगमनात्

श्रौ॰ वृ॰ सौमिकप्रणयनं नाम उत्तरवेद्यामग्निः प्रणीयते तत्सौमिकमग्निप्रणयनं नाग्नीषोमप्रणयनं तत्राग्नीध्रीये निस्थापने। उत्तरवेदेर्दक्षिणतो निरसनोपवेशने सौमिकप्रणयने आदौ भवतः। ब्रह्मजपस्त्वादौ भवति न भवति वेति विचारणीयं। अंते तु ब्रह्मजपो न भवति। निरसनोपवेशने तु विहिते ४
ब्रह्मणः आग्नीध्रीयेऽग्निस्थापनकाले निरसनोपवेशने विचारणीये

३० परिसमाधावपीति। आदिति ग्रहणेन ब्रह्मजपः परिगृह्यते। उपवेशन ग्रहणेन निरसनमपि गृह्यते।
सहचारित्वात्। एतत्त्रयमग्निप्रणयनाग्नीषोमप्रणयनयोरंते विधीयते। नेन स्तन्त्रेणां सामान्यो यो
पवेशनमित्यनेन सादिप्रणयनेषु पश्चादिषु कर्मसु अग्निप्रणयनांत एव ब्रह्मजपो नान्यत्रेति
नियम्यते॥ न तु सौमिके प्रणयने ब्रह्मजपः॥ सोमे यदग्निप्रणायनं तदंते न ब्रह्मजपो भवति। तत्र नि
रसनोपवेशने एव भवतः॥ अन्यत्र विसृष्टवाग् बहुभाषी यज्ञमनाः॥ यज्ञमनाः क्रियमाणपदा
र्थपरामर्शी विसृष्टवाग् अपि यज्ञमनाः स्यादिति योगविभागः कृतः॥ विपर्यासे तु रिते कर्मणि वा मंत्रे
रव्याते वोपलक्ष्य वा आज्यं वाभ्यादुत्याहुतिं जुहुयात्॥ विपर्यासो व्युत्क्रमः। अंतरितो निगमनेन मंत्रयोः कर्म
णोर्वा विपर्यासे तरिते मंत्रे कर्मणि वा स्वयमुपलक्ष्य परेण वा ख्याते दक्षिणं जान्वनिपात्य वक्ष्यमा
णेन मंत्रेण वक्ष्यमाणे गना वाहुतिं जुहुयात्। सर्वत्र जान्वनिपातं मुख्यत्वोच्चान वाविरोधेन कर्तव्यं। राम
न॥२ नन्यगमावै केन विकृष्य कारेणानि कर्मादिना दोषनिबंधनात्। आख्याते उपलक्षणा ग्रहणाम न्यस्मि ३१
न पि विषये यथाकथंचिद् ज्ञाते एतत्प्रायश्चित्तं भवतीत्येवमर्थं। तेनैवमस्य सत्यस्या थोर्विगतं यः सिवे

इष्टिमध्ये चेदिष्टिसमाप्य तदनंतरमेव प्रायश्चित्तं न विलंबः। नात्यंतशश्वदात्। अग्निहोत्रहोममध्ये चेदादौ प्रायश्चित्तं ततः प्रारब्धं कर्म ४
होतृब्रह्मणोरप्यध्वर्यसादि अज्ञातेपि भवति ५

षु न्येषु ध्वेतत्प्रायश्चित्तं सामान्यरूपेण भवति। यदन्यत् न्येषु विशेषे विहितं तदस्यापवादकं
भवति। विपर्यासांतरितयोरत्र भेदेन ग्रहणात्तद्विषयविशेषेणाप्यस्य समुच्चयो भवति। सर्वेषां नै
मित्तिकानां मयमुत्सर्गः। निमित्तादनंतरं कर्तव्यमिति। यस्य पुनर्बलवता प्रमाणेनानंतरं कर्तुमसं
भवति। तस्य यावत्सं न कस्य कर्षेनात्यंतमिति ब्राह्मणस्याद्विसचारणं ज्ञातरवनिमित्तेरतत्प्रायश्चि
त्तं न सर्वोक्तं सर्वप्रायश्चित्तं न वेदज्ञायं तेपीति ज्ञानार्थं। आहुतिमित्येकवचनं बहुष्वपि निमित्तेषु युग
भिति६ पत्ज्ञातेष्वेकैवाहुतिः कर्तव्या न प्रतिनिमित्तं ज्ञापनाय॥ उत्तरार्धेद्रिति गार्हपत्ये। यजुष्टो भुव इति
दक्षिणे। आग्नीध्रीये सोमेषु॥ प्रागाग्नीध्रीय प्रणायनात् सोमेऽपि दक्षिणाग्नावेव दक्षिणाग्नेर्मुख्यत्वादा
ग्नीध्रीय प्रणयनस्य॥ सामतः स्वरित्याहवनीये सर्वतो विज्ञाते भूर्भुवः स्वरित्याहवनीय एव। य
दा सर्वेभ्यो वेदेभ्यो युगपद्द्वेषा आगच्छेयुः तदा समस्ताभिरेकाहुतिराहवनीय एव कार्या। एवकारग्रहणं
समस्ताभिरेकाहुतिराहवनीय एवेति ज्ञापनार्थं। अविज्ञातुरिति स्मार्तानां शौचाचमनादीनां न्येषे स्थापा
पनार्थं। एते त्रगादयः शाखा वेदवचनान्नजातिवचनाः॥ प्राकूप्रयाजेभ्यो गार्हपत्यदक्षिणाग्निर्हतंस्तुव

जातिशब्देन आध्वर्यवे समाम्नेव चर्चेदस्य च पठितास्ताद्रसर्वे। तत्र सकृत्प्रेषप्रायश्चित्तं न (स्कन्दापनास्ववेदष्टेरारंभाद्र्ध्वंदप्रायश्चित्तं। ततऊर्ध्वमिदं तस्य कमिति
भवति। यजुर्भ्यो भवति। एवं हौत्रे यजुर्वेदस्थमंत्रभ्रेषे सभ्रेष प्रायश्चित्तं १

स्व

दंडेनाग्निं निदध्यान्मा तपो मा यज्ञं पन्मा यज्ञपतिं तपन्। नमस्ते अस्त्वायते नमो रुद्र परायते नमो
यत्र निषीदसीति॥ प्रास्य प्रयाजेभ्य इति स्रुगादापनात्प्राक् कृत्स्नं संगृह्य तेवद्भिः परिधीत्यस्य परिधिशा
ब्दस्य देशोपलक्षणार्थत्वात्सर्वतोनिवर्तित्तं गृह्यते तत्र वक्ष्यमाणैः मन्त्रैः स्पर्शयति॥ अमुं मा हिंसीरमुं
मा हिंसीरिति प्रतिदिशमध्वर्युयजमानौ पुरस्ताद्ब्रह्मयजमानौ दक्षिणतो होतृपत्नीयजमाना
न्वाहार्यादाग्नीध्रयजमानावुत्तरतः॥ अध्वर्युं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरित्येवमेतेन मोत पञ्चत्वेन पुरस्ता
न्निर्गतमग्निं निदध्यात्। एवमुत्तरेष्वपि प्रयोगो द्रष्टव्यः। चशब्दोमुमादेः सर्वेण स्तु समुच्चयार्थः। दिगनुक्र
मणेन प्रतिदिशन्नार्थंसिद्ध एव यत्प्रतिदिशग्रहणं करोति तद् ज्ञापयति। सर्वदिक्संबंधकर्मानेन क्र
मेण कर्तव्यमिति॥ अथैनमनुप्रहरेदादं यज्ञं दधे निर्ऋतेरुपस्थात् तं देवेषु परिददामि विद्वान्। सुप्र
जास्त्वं वाताद्दिमा मदं तं इहंनो देवा मयि शर्म यच्छतेति॥ नम्चाहाकान्तं॥ तमग्निं जुहुयादग्ने सहस्र
शृंग गोवृषभो जातवेदास्तोमपृष्ठो घृतवान्सुप्रतीकः। मा नो हिंसी द्विंसितो नेत्वा जहामि गोपोषं
च नो वीरपोषं च यच्छस्वाहेति॥ तमिति प्रहृतमेवांगारमग्निं जुहुयादित्यर्थः॥ १२॥ प्राशित्रमाह्रियमा

राम
३२

ह्रियमाणामीक्षते मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो ह
स्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति। तदंजलिना प्रतिगृह्य पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थ इति। कु
शेषु प्राग्दंडं निधायांगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामसंखादं प्राश्नीयात्। अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामि बृहस्पतेर्मु
खेनेति। आचम्यान्वाचामे सत्येन त्वाभिजिघर्मि यान प्रत्यं तदेवता स्वादं ग्नामयं तु न स्तु श्रोत्रं प्राणान्मे
मा हिंसीरिति इंद्रस्य त्वा जठरे दधामीति नाभिमालभेत। प्रक्षाल्य प्राशित्रहरणं त्रिरनेनांभ्यात्मम
पोनि नयते॥ तद्धित्याह तस्य प्रतिग्रहणार्थं नाह्रियमाणस्येति। अंतर्वेदि कुशेषु प्राग्दंडं प्राशित्रहरणं
निधायासंखादं प्राश्नीयात्। असंखादन् दंतैरपीडयन्नित्यर्थः। शौचार्थमाचमनं कृत्वा पुनर्मन्त्रेणापः
पिबेत्। पुनरपि प्राग्वत् शौचार्थमाचमनं कुर्यात्। अनेन प्रक्षालितेन प्राशित्रहरणेनात्मनोभिमुखेन ह म
स्तेन चतस्रो नाभेर्नाभिनः पुरतस्त्रिरपः सिंचेत्। मार्जयित्वास्मिन् ब्रह्मभागं निदध्यात्॥ सर्वैः कर्तृभिरिळा भि
नक्षणस्यानुष्ठेयत्वात्तदंगत्वाच्च मार्जनस्यास्मिन्नवसरेऽयमपीळां भक्षयित्वा मार्जनं कृत्वा ततः प
श्चात्कुर्यात् करणे कृते ब्रह्मणे आनीतं ब्रह्मभागं प्राशित्रहरणे निदध्यादित्यर्थः॥ पश्चात्कुशेषु यजमान
भागं॥ यस्मिन्देशे प्राशित्रहरणं निहितं तत्स्य पश्चात्कुशेषु यजमानभागं निदध्यात्। प्राशित्रहरणस्य

मंत्राचमने नैव शुद्धिरपि स्यादिति शौचाचमनविधानं ६

र्थः॥अन्वाहार्यमवेक्षेत प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान्पयस्वान्क्षितिरसि मा मे क्षेष्ठा अस्मिंश्च लोके मुष्मिंश्च।
इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः॥ प्राणापानौ मे पाहीत्यादिकामायतस्त्वेत्यस्य स्पृष्ट्वा नव प्रायौ मुष्टौ पकनिष्ठिकाभ्यां
त्रिष्टुंभ दीक्षा ब्रह्मभागं निदध्यात्॥ अन्ये नांगेनास्पृष्टान्वर्जयेत्। अन्वाहार्यं प्राप्य नाक्रियादिनान्त्रि (ग)
ष्टं पुलाकं कलामात्रमित्यर्थः। तन्मात्रमन्वाहार्याद्धृत्वा ब्रह्मणो भागं निदध्यात्॥ ब्रह्मन्प्रस्थास्याम
इति श्रुत्वा बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदनआशिष्ट बृहस्पते यज्ञं मे गोपाय स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स
मां पाहि॥ अध्वर्युमंत्रपाठः प्रस्थास्यामि प्रस्थास्यामीति वा श्रुत्वा प्रतिष्ठेत्युपांशु शावचनं ब्रूयादित्येव
मर्थः॥ भूर्भुवस्वर्बृहस्पतिप्रसूत इति जपित्वा प्रतिष्ठेति समिधमनुजानीयात्। संस्थिते जघन्यत्रलि
जां सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयाच्चामित्यन्वारंभणेन च॥ भूर्भुवस्वरित्यादेः पावः समुच्चयार्थः। समिद्ग्र
हणं समिदाधानानुज्ञानमपि समत्युतिमंत्रमेवंरूपमेव भवति। नाधेहीत्येवंरूपैः त्रलिजां कर्मसु संस्थिते
ष्वपरेषु अनुपरते यजमानकर्मणि जघन्यः सन्सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात्। अत्राग्नीधोन्वारंभे तद्ब्र राम
ह्मणां बहुत्वनं विकल्पार्थं॥ होतारं वा॥ होतारं वेत्यन्वारंभेन च॥ एतयोर्नित्यहोमः॥ होमएवैतयोः ३२

जघनेभवः सर्वर्त्विजां कर्मणि समाप्ते विद्यमानः २

ना१ कार्येन्वारंभः परस्परं त्वित्यर्थः॥ सर्वे संस्थाजपेनोपतिष्ठंते उपतिष्ठंते॥ सर्वे होमकर्तारोन्वारंभकर्तार
इत्यर्थः॥ १२॥ इत्याश्वलायनसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां प्रथमोऽध्यायः॥ छ॥ ॥ पौर्णमासेनेष्टिपशु
सोमा उपदिष्टाः। प्रथमेध्याये दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ विध्यंतसहितौ उत्तरत्रेष्टयः पशवश्च वक्ष्यंते
विध्यंतरविहिताः। तेषां विध्यंतापेक्षास्ति यथार्हं न हि तत्करणं लोके वेदे वाक्विदीदृशानि तिकर्तव्यता
साध्योयस्य नानुग्रहेर्थि[illegible]तेति एवं च तदपेक्षायां सत्यां तदपि वैदिकमेव श्रौतमेव यपि सिद्धे श्रौतेषु चाग्नि
होत्रिकदार्शपौर्णमासिकसौमिकेषु त्रिषु सत्स्वस्येति विध्यंतविशेषग्रहणे चोदनासामान्यं स्वरूपसा
मान्यं चमुक्त्वान्यस्यविशेषलिंगस्याभावात्तैरेवविशेषलिंगैर्विध्यंतविशेषः परिगृह्यंते। तानीमानिवि
ध्यंतरविशेषग्रहणलिंगानि। निर्वपेत्तद्धितआज्यमौषधं पयो दधि। कपालानि च तत्संख्यादेव
ताशब्दएव च। तस्मिन्नक्षरसंख्या च तद्धा[illegible]त्वोहोकूपि। दुग्धत्वं प्राकृतः शब्दो हविषः प्रजावादि
वा। एतद्ब्राह्मणशब्दश्च तद्ददित्यपदेशानं। नामधेयं तथा व्यक्तचोदना वान्यदीदृशं। लिंगान्येता
नि वान्यानि गुरूणि च लघूनि च। समीक्ष्ययं प्रकृतिश्चेयं विकृतिश्चेति कल्पना। द्रव्यदेवतयोर्यत्रवि

औ०सू०
२८

रोधस्तत्र निश्चये। तत्र द्वैधं बलीयस्याद् देवताया इति स्थितिः। अत्र सर्वासामिष्टीनां दर्शपूर्णमासौ प्र
कृती तत्र विशेषलिंगाकारासां चिह्नशि प्रकृतिः। का सांनित्यौर्णमासीत्येवं समीक्ष्य व्यवस्था कल्पनी
या। एवं सर्वेषां पशूनां दर्शपूर्णमासावेव प्रकृती। तद्धितादि विशेषलिंगोल। अग्नीषोमीयस्य पशोर
षोमी न्येषां च। अत्र न्यायविद आहुः। अग्नीषोमीयस्य पशोर्दर्शपूर्णमासौ प्रकृती। नान्येषां पशूनां। सवातिदे
शिके रौपदेशिके च संबंधो ऽन्येषां पशूनां प्रकृतिः। एवं सत्कपकार प्राप्तिर्विंडितान बलीति। सत्य २
मेषा न्यायविदां स्थितिः। किंतु चक्रकल्पसूत्रकाराणामेवं प्रवृत्तिः। सर्वेषु पशुषु दार्शपौर्णमासि
कोविध्यं तो दर्शपूर्णमासाभ्यामेव प्राप्नोति। अग्नीषोमीयाच्च पशोः प्राप्तक इति। अत एवास्मिन् सूत्रे ऽ
ग्नीषोमीयमनुक्त्वा पशुसामान्यवाचिनं पशुशब्दमेव प्रयुक्तवानाचार्यः। तेनैवायमतिदेशः सर्वेषां
पशूनां नाग्नीषोमीयस्यैवेति गम्यते। अत एव भाष्यकारः। अथ सवनीयैः स्मिन्सूत्रे यद् देवताग्रहण ने
स्येदं प्रयोजनमनुक्तवान्। अनुक्तदेवतानामपि पशूनां सवनीयत्व प्राप्तौ तेषामपि समाम्नातत्वं भवती ग्राम
ति। समाम्नातत्वे चवार्त्रघ्नाज्यभागस्य लाभः प्रयोजनं तान्यत्र। अतः सर्वपशूनामतिदेशः सिद्धः। तत्रा २४

ग्नेयत्व पांशुयाजोऽग्नीषोमीय इति पूर्णमाससंज्ञका यागाः। आग्नेयस्तु पांशुयाज ऐंद्राग्न इत्यसंनय
तो मावास्यायां। संनयत ऐंद्राग्नस्थाने ऐंद्रे माहेंद्रो वा दधिपयसी इति। तयोः समुदाययोरपि पौर्णमा
स्यमावास्या नामनी भवतः। अनयोस्तत्र साधारणं। एतावानेव भेदः प्रधानदेवताः आज्यभागयोरनु
इति वाक्ये च। तत्र प्रधानदेवताविकृतिषु प्रत्यक्षं तत्रातिदेशव्यापारो नास्ति। अतः पारिशेष्यादाज्य
भागानुवाक्ययोरेवातिदेशः फलति। एवं स्थिते अस्मिंछास्त्रे समाम्नाताद् इष्टयः पशवश्चात्रैव प्रकर
णे विशेषिताज्यभागाश्च तेषां मध्ये केषां चिं वार्त्रघ्नाज्यभागतां मत्वा तदुपदेशार्थमितत्सूत्रं प्रणीत
वानाचार्यः। तस्यायमर्थः। [redacted] उपदिष्टा समाम्नाता इत्यर्थः। अ
नुवादलेनवायं शाद्धः संबध्यते। अतोऽयमर्थः सूत्रस्य। यस्मिंछास्त्रे उपदिष्टा इष्टयः पशवश्चापि अवि
शेषिताज्यभागास्ते सर्वे वार्त्रघ्नाज्यभागा इति। पौर्णमासे ते त्यस्यायमर्थः। पौर्णमासेन व्याख्याता इ
तिवार्त्रघ्नाज्यभागा इत्यर्थः। तेन संसमाम्नातानामिष्टीनां पशूनां च सिद्धो भवति। तथा चोक्तमिध्ययन न्यायादेव तत्र
प्रकरणे। असमाम्नातास्वर्थात्तिन्न विकार इति। तत्र पशूनामपि प्रदर्शनार्थत्वेनोक्तमिति द्रष्टव्यं। सोम नियमः २

श्रौ०सू०
२५

ग्रहणानुत्तरार्थं। अत्रापि किंचित्प्रयोजनमस्ति। याज्याधर्माणां निरसनादयः। एवं प्रकाराः श्रुतावनार
स्याधीतास्तु अप्यस्मिञ्छास्त्रे दर्शपूर्णमासप्रकरणे विहितास्तेषां प्रापणार्थेति॥ नेरमावास्यायां पौर्णमा
स्यां वा यजेत॥ नेष्टिपशुसोमैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यागः कर्त्तव्य इति। इष्टिपशूनां प्रकृति
प्राप्त एवायं कालः पुनर्विधीयते। द्व्यहकालतां निवृत्त्य सद्यस्कालताप्राप्त्यर्थं। किंच दर्शप्रकृतेर
मावास्या पौर्णमासप्रकृतेः पौर्णमास्यामित्येवं नियमं निवर्त्य अनियमेनोभयकालताप्राप्त्यर्थं। किंच
प्रकृत्यविरोधात्पर्वणस्तु इत्यहोरात्रे विकृतिः कर्त्तव्या। यदाह्नः पूर्वभागे पर्व स्यात्तदा प्रकृतिं कृत्वा
विकृतिः कार्या यदापरभागे रात्रौ वा तदा विकृतिं कृत्वा प्रकृतिः कार्येति। सोमस्यायमप्राप्तः का
लो विधीयते। इत्यादिशाखसंबंधाद्देवयजेतेत्यपि सिद्धे यजेतेति वचनं सोमस्य यागएवानयोः का
लयोः संपादनीयो नान्यद्दीक्षादीनि॥ राजन्य अग्निहोत्रं जुहुयात्॥ क्षत्रियस्याग्निहोत्रहोमः
पर्वणोरेव कर्त्तव्यो नान्यस्मिन्काल इति। चकाराद्वैश्योप्यनयोरेव कालयोरग्निहोत्रं जुहुयात्तना राम
न्यस्मिन्नित्यवगम्यते। कथमनयोरन्यस्मिन्काल इत्याह॥ तपस्विने ब्राह्मणायेतरं कालं न क २५

मुपहरेत्॥ तपस्वी कर्मनिरतः तस्मै ब्राह्मणाय। अतपस्विनेपि ब्राह्मणायैव दद्यात्। न जात्यन्तरायेत
पस्विनेपीति। इतरकालमिति इतरेषु सर्वेष्वग्निहोत्रकालेष्वित्यर्थः। नक्तमुपहरेत् नक्तं पक्वौद
नं पक्वान्नमुपहरेत् दद्यात्। एतदुक्तं भवति। राजन्यवैश्ययोः पर्वण्यग्निहोत्रकालद्वयं वर्जयित्वा
इतरेषु कालेषु ब्राह्मणायौदनं दातव्यं। न होमः कर्त्तव्य इति। अग्निधारणं त्वक्रियत एव॥ अपि वा स
त्यशीलः सोमसुत्सदा जुहुयात्॥ ऋतं वाग्मनसयोः सत्यत्वं। सत्यं वाच एव ऋतं सत्यस्य भावः सोम
याजी चयस्त्रिवर्णो वैश्यो वा स सदा जुहुयादग्निहोत्रं न पर्वणोरेव। अत्र ब्राह्मो नैव सत्यशाह्योसि र्थे
द्धे सत्यग्रहणं वाक्सत्यस्वभावस्यापि सर्वदा होमसिध्यर्थं॥ बहुष्वबहूनामनुदेश आनन्तर्ययो
गः॥ समानानामिति विशेषः। अनेकेषु विहितेषु तावद्बहुत्वया अनेकेषु समानानामनुदेशो पश्चाद्विधा
नेसत्यानन्तर्ययोगः क्रमेण संबंधः स्यादित्यर्थः॥ द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये॥ याज्यानुवाक्ययोर्देवताभि
रेवं आनन्तर्ययोगो भवति। एकस्या एकस्या देवताया द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां नेकैकस्या एकैकेति॥ ये
अदृष्टादेशा नित्ये॥ यदि कश्चिदनेकादेवताविधायकस्याश्चिद्देवतायास्तल्लिंगयो याज्यानुवाक्ययो

श्रौ० सू०
३६

विधिं न कुर्यात्। तदा नित्ये गृहीतव्ये इत्येकोऽर्थः। अयमपरोऽर्थः। गृहीतव्यात्तु नस्ताभ्यां विहिता
भिश्च सह देवताभिरानंतर्ययोगइति। आदेशो विधिरित्यर्थः। नित्योऽकेत्यर्थः॥ अग्न्याधेयं॥ अ
ग्न्याधेयप्रभृतिलिंगकर्मणामनुष्ठानस्योक्तमनुष्ठानक्रमेणैव व्याख्यानमपीत्युक्तं। तत्रोपोद्घाताद्द
र्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ। तत्प्रसंगादतिदेशात्तत्प्रसंगात्कालविधिः। तत्प्रसंगादेवाग्निहोत्रहोम
प्रकारविधिः। परिभाषाप्रसंगात्कथं विदानंतर्ययोगविधिः। सूत्रत्रयेणैवं गते सति प्रथमप्राप्तमा
धानमुच्यते। विशिष्टकाले विशिष्टदेशे विशिष्टपुरुषेण विशिष्टैर्मंत्रैर्गार्हपत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थं यदं
गाराणां निधानं तदग्न्याधेयमुच्यते। अग्नीनामाधेयमग्न्याधेयं तत्कर्तव्यमित्यर्थः। कस्मिन्नक्ष
त त्रे इत्यादि॥ कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोः॥ फल्गु
नीष्विति पूर्वे उत्तरे च गृह्येते। अविशेषाद्बहुवचनाच्च। प्रोष्ठपदोत्तरे एव। अतः सप्तैतानि नक्ष
त्राणि तेषामेकस्मिन्नक्षत्रेऽग्न्याधेयं कर्तव्यमित्यर्थः॥ एतेषां कस्मिंश्चित्॥ एतेषां कस्मिंश्चित्पर्वणि। गम
एवमेतत्सूत्रमर्थतो द्रष्टव्यं। उत्तरं च सूत्रं वसंते [struck] ब्राह्मण आधीतेति। एवं कृते सर्वमनुगुणं ३६

दीपि २

३

भवति। एतेषां नक्षत्राणां कस्मिंश्चिन्नक्षत्रे पर्वणि चाग्न्याधेयं कर्तव्यमितीदं सूत्रं पर्वनक्षत्रस
मुच्चयमग्न्याधेयस्य काले विदधाति। पूर्वसूत्रं तु केवलं नक्षत्राणामेवाधानसंबंधं विदधाति।
अतो द्वौ पक्षावुक्तौ। तत्र समुच्चयः प्रथमः कल्पः। तदसंभवे केवलं नक्षत्रमेवेति विनिवेशो मुख्यः। इदं कल्प
द्वयं सोमाधानवर्जितेषु सर्वेष्वाधानेषु भवति॥ वसंते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत॥ इदमपि सूत्रमर्थत
एवं भवति। अनेन वसंते ब्राह्मणगुणकमाधानं विधीयते॥ ग्रीष्मवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्योपकृष्टाः॥
वैश्यस्तत्क्षकर्मोपजीवी उपकृष्ट इत्युच्यते। अस्मिन्सूत्रे त्रीण्याधानानि विधीयंते। ग्रीष्मे क्षत्रियगुण
कं। वर्षासु वैश्यगुणकं। शरदि उपकृष्टगुणकं च। एते वसंतादयः शब्दा ऋतुवाचकाः। ऋतवो नाम षड्
वसंतग्रीष्मवर्षाशरद्धेमंतशिशिराः। ते च चैत्रमासमारभ्य द्वौ द्वौ मासावृतवो। वसंतादयो मासाश्चैत्रा चांद्राः ४
दय एव॥ यस्मिन्कस्मिंश्चिदृतावादधीत॥ आदधीतेति प्रकृते पुनरादधीतेति वचनं आपत्कल्पोऽयमाधान
विधिरिति दर्शयति। अत्यापदि मुमूर्षोः सर्वेष्वृतुष्वाधानं कर्तव्यं। नैवानाहिताग्निर्म्रियेतेति। इदं चापर
माधानं पूर्वोक्तानि चत्वारि तेषु सर्वेषु पर्वनक्षत्रविधय उपसंहर्तव्याः। न पर्वसु स्वार्त्विज्येनाधानस्य का

सा६

लविधयो न वेयुः। अत एव सूत्रकारः पर्वनक्षत्रविधीनाम् ऋतुविधिभिः संबंधनामेवाधानं कालताप्र
दर्शनार्थमिव। एतेषां कस्मिंश्चिदिति पर्वनक्षत्रसमुच्चयविधिपरेऽस्मिंश्च उत्तरसूत्राय पठितवांश्च ऋतु पठितव्यपर्वशा
ग्राह्यं व्यतिषज्य पठितवान्। पर्वनक्षत्रविध्योर्ऋतुविध्युपसंहारे न्यायविरोधश्च नास्ति। तत्रैव तयो
र्नतर्नविद्दर्शनादिति॥ सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रं॥ अद्यैव सोमेन यक्ष्य इति संकल्प्य आधानमिच्छे प४
त्स आधानस्य कालं नावेक्षेत सोमोपक्रमकाल एवादधीतेत्यर्थः। अयमपि मुख्य एवाधानकालः। ऋतु
नक्षत्रनिरपेक्षवचनं पर्वणोरपि प्रदर्शनार्थं। अस्य मूलं यदहरेवैनमिति। सोमाधानस्य विधायिकान् सो श्रुतिः
मस्य तेन वसंतसंबंधित्वं सोमस्य न बाध्यते ऋत्वन्तरकालतानुबाध्यते। सोमाधानयोरानंतर्यविधाना
दिति॥ अश्वत्थाच्छमीगर्भादरणी आहरेदनपेक्षमाणः॥ शम्या गर्भः शमीगर्भः शमीगर्भादश्वत्थादरण्यावाह
रणं कुर्यात्। तत्राधानार्थमाहरणे क्रियमाणेऽध्वर्युणारण्याहरणे क्रियमाणे तेन सह यजमानोऽप्यनेन मंत्रेणा
हरेत्। अनपेक्षमाणः पृष्ठतोऽनवेक्षमाणः। अयं चापरोऽर्थः। कुर्यान्न कुर्यामिति नान्यदपेक्षमाणः। अध्यव शम
सितो नान इत्यर्थः॥ यो अश्वत्थः शमीगर्भ आरुरोह त्वे सचा। तं ते हरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सह ३७

यजमानपक्षे२

वृत्तिकारेण इष्ट्यंतमग्न्याधेयं साधितं। इदमत्रात भाष्यकारेण पूर्णाहुत्यंतं साधितं१

ति॥ पूर्णाहुत्यंतमग्न्याधेयं॥ पूर्णाहुतिरंते यस्य तत्पूर्णाहुत्यंतमग्न्याधेयं कर्तव्यं। तच्चाग्न्याधेयमरण्याहर
णादि पूर्णाहुत्यंतं भवतीत्यर्थः। अस्य सूत्रस्य प्रयोजनं पूर्णाहुत्यंते आहिताग्निव्रतप्राप्तिः कथमिति चेन्न श्रुता ग्नि
वेवमाम्नातं। अग्नयः पुरुषार्थसाधा इति। प्रस्तुत्य वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्येवमादीनि वसंतादिका
लानि ब्राह्मणादिकर्तृकाणि। कर्तृगामिक्रियाफलयुक्तानि निरधिकाराणि आधानानि विधाय ततोऽर
णी आहरेत्। संभारान् संभरेत्। अग्न्यायतनानि कुर्यात्। केशश्मश्रु वपते। ब्राह्मौदनिकमौपासनिकं निद
ध्यात्। तस्मिन् ब्रह्मौदनं पचेत्। समिध आदध्यात्। आयतनेषु संभारान्निदध्यात्। ब्रह्मौदनिकमरण्योः
समारोप्य मथित्वा गार्हपत्यादीनामग्निमादध्यात्। तत्र काष्ठैः समिध आदध्यात्। अग्निहोत्रं जुहुयात्।
पूर्णाहुतिं जुहुयात्। तत आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्। तदहरेवान्यदहरादि संवत्सरांतानां कालानां
कस्मिंश्चित्काले पवमानहवींषि निर्वपेत्। ततश्चान्यानि हवींषीति। तथाहिताग्निः क्लिन्नं दारु नाभ्यादध्या
त् इत्यादि आहिताग्निव्रतानि चाम्नातानि। तथाग्निमंत्राणां सिद्धायामग्निहोत्रादीनि नित्यनैमित्तिकका
म्यानि कर्माणि तत्र तत्राम्नातानि। तत्र कस्मिन्नवसरे आहिताग्निव्रतप्राप्तिः। कस्मिन्नवसरेऽग्निहोत्रा

श्रौ० सू०
३८

दीनामारंभ इति। तद्द्विवेकार्थमिदं सूत्रद्वयं। तत्र पूर्वेण सूत्रेण पाक्षुत्यादिभिः प्रकरणरहितैः पंचभिः
प्रमाणैर्यावंतः पदार्था आधानविधिना संबध्यंते तावत्सु समाप्तेष्वाधानसमाप्तिः। आधानसमाप्तौ
चाहिताग्नित्वं तत्प्राप्तिरित्येतत्प्रतिपादयितुं पूर्णाहुत्यंतमित्युक्तवानाचार्यः। उत्तरेण चाग्निहोत्रा
द्यारंभकालं प्रतिपादितवान्॥ यदि त्विष्टय स्तनुयुः॥ अग्नीनेवेति वाक्यशेषः। यद्यनधिकारत्वा
दाधानविधेर्विनियोजकस्य प्रकरणस्याभावात्संभवादाधानांगमिष्टयो न स्युः। इष्टीनां चान
धिकारत्वादिष्ट्यंगमाधानं न स्यात्। तथापि न कश्चिद्दोषः। अग्न्यर्थत्वेनैवोभयोरप्यनुष्ठानसिद्धेः।
नन्विष्टीनामग्निसंबंधाभावादग्न्यर्थतानसंभवात्ती चेत्। न यदाहवनीये जुहोतीति एवमा
दिभिरग्निसंबंधोस्ति। नन्वेष संबंधः साधनत्वेन न दृश्यते। सत्यमेव न दृश्यते। तथाप्याहवनी
यादिष्वग्निषु साध्यत्वबुद्धेरनुवर्तमानत्वादन्यस्य च साध्यस्यानवगमाद्रात्रिसत्रन्यायेनाग्नय
एवेष्टिभिः साध्या इत्येवमाश्रयितुं युक्तं आनर्थक्याश्रयणादधिकारांतरकल्पनाश्रयणाच्चेति। तत्रा राम
धानेनेष्टिभिश्चाग्निसिद्धिर्भवति। न तयोरन्यतरेण। तेन सिद्धमग्निहोत्रादीनामग्निसाध्यानामि ३८

आनर्थक्यादर्थांतराश्रवणाच्चेति पाठांतरं २

आरामाधानात्२

ष्टिष्वप्युत्तरकालमेवारंभ इति। अस्मिन्नर्थे सूत्रयोजना। यद्यासामिष्टीनामाधानांगत्वान्स्या
त्तथाप्याहवनीयाद्यग्निसंबंधात्तानेवाग्नीनिष्टय स्तनुयुः। विस्तारयेयुः। कुर्युः साधयेयुरित्यर्थः।
तु शब्दः स्रुक्साधनादिषु विशेषं द्योतयति। आधानेग्नीनां साध्यत्वेन संबद्धानामेव साध्यत्वं इष्टि
षु साधनत्वेन संबद्धानामपि कल्पनागौरवभयात्साध्यत्वमिति विशेषं द्योतयामः। एवं चाधा
नेनेष्टिभिश्चाग्नय एवांगातः साध्या इति। अनधिकारिणां कथमनुष्ठानसिद्धिरिति न्यायविदामे
ष उपालंभो नास्माकं। अस्माकं तु साध्यसाधनसंबंधेवगते न दर्थिनां कर्तृत्वेनावगतानां ब्राह्म
णादीनां कथंचिदधिकारकल्पनयाप्यनुष्ठानसिद्धिः। अथवानधिकाराणामनन्यशेषाणामपि
तत्साधनसाध्यं रूपेणोपकारकत्वेन कामं श्रुति प्रयुक्त्यैवं विधानामनुष्ठानसिद्धिरित्यलम
तिविस्तरेण॥ प्रथमायामग्निरग्निः पवमानः॥ प्रथमायामिष्टौ द्वे देवते अग्निः प्रथमः के
वलः। द्वितीयः पवमानगुणकोग्निः केवलस्याग्नेर्निर्वाप एव॥ अग्न आयूंषि पवसेग्ने पवस्व स्व
पाः॥ एते द्वितीयस्य पवमानगुणकस्य। सद्दृश्यवालमत्योग्निर्होता पुरोहित इति स्विष्टकृतः॥ सं

॥ याज्येइत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात् ॥ सौविष्टकृत्यो यज्यानुवाक्ययोर्वचौ रनेन संयाज्ये इति सं
ज्ञा विधीयते ॥ सर्वत्र देवतागमे नित्यानामपायः ॥ सर्वत्रेति प्रकरणांतरेणांतरेपीति दर्शयति । देवता
गम इत्यत्र समासनिर्देशस्य तुल्यत्वाद्देवतायाः देवतयोर्देवतानां वागम इत्येवं भवति । नित्या
नां प्राकृतीनामित्यर्थः । अपाय उद्धार इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । विकृतौ देवताएकस्या आगमे पा४
द्वयोर्बह्वीनां वागमेपि प्राकृतीनां सर्वासामुद्धार इति यस्यां पुनर्विकृतौ दृष्टिचोदनां कृत्वा देव
तां न विदधाति तत्र नोद्धारः । प्राकृतीनां । तत्र ताश्च देवता भवंतीत्यर्थः । यथाग्नेदितः सोमेन पशुने
ष्या वेत्यादौ ॥ यांस्त्विष्टकृतम्न तराज्यभागौ च । तास्तत्स्थाने ॥ नित्यानामपाय उक्तः । तत्र किं सर्वा नि
त्या उद्धर्तव्या उत काश्चिद्देवेत्येतं संशयं निवर्त्तयति । या आज्यभागौ स्विष्टकृतं चांतरा देवता
यष्टव्यास्ता उद्धर्त्तव्याः । याः पुनर्विकृतौ विहिताः तास्तत्स्थाने उद्धृतानां प्राकृतीनां स्थाने भवं
तीति वचनात् । तद्धर्मिकाश्च भवंतीति गम्यते ॥ एष समानेजातिधर्मः ॥ यो यमतिदिष्टो विधिर्दे राम
वताभ्यो न्यत्रापि स समानजातीयेषु भवति । समानजातीयत्वं कार्यइत्यर्थः ॥ द्वितीयस्यां दधन्वतो । ३९

अग्निः पावकोग्निः शुचिः सनः पावक दीदिवोग्ने पावकरोचिषाग्निः शुचिव्रततमऊदग्ने शुचयस्त्व ॥ एकः पावकगुणोग्निः । अपरः शुचिगुणकः ॥ साक्षान्निधा अग्निर्यजो ग्निमीळे पुरोहितमि
ति संयाज्ये । तृतीयस्यां सामिधेन्या वावपते प्रायुपोत मायाः पृथु पाजा अमर्त्य इति द्वे ॥ आवपेतेइ
ति वचनात् अधिके एते सामिधेन्यौ भवतः । प्रथमस्यां द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति स्वनाद्यस्यामिष्टौ
यत्तंत्रं विहितं तस्यामेकदेवतायामपि तत्तंत्रं भवति । न यथोक्तं नानादेवतायामेवेति ॥ धाय्ये इत्युक्ते
एते प्रतीयात्पृथुपाजा अमर्त्य ... नारयि ... स्फानो अमीवहेति । अग्नीषोमाविंद्राग्नी विष्णुरि
ति वैकल्पिकानि ॥ त्रयाणामेको गृह्यते । अदितिः ॥ अदितिश्चान्या । अस्यां द्वे देवते ॥ उत त्वामदि
ते महिमही मूषु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम । तुविक्षत्रामजरंतीमुरूचीं सुशर्माण
मदितिं सुप्रणीतिं ॥ एषा कल्पजा ॥ प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति संयाज्ये विराजाविति उक्ते एते प्रतीयादि
ति निस्वः ॥ इत्येतास्त्रिस्व इष्टयो नुक्रांता इत्यर्थः । उक्तानुकीर्तनमुत्तरार्थं । यदाग्नेय तमेवैवस्यात्ता
मा घावेति पशस्तदापि तिस्रणामिष्टीनां या वत्यो देवतास्ताः सर्वा यष्टव्या इत्येवमर्थं । आग्नेयोत्तमप

अग्नीषोमयोः पुरोडाशोनक याज्यानुवाक्ये प्राक्सेनोपांशुयाजो नैक । इंद्रा
ग्नि विष्णोः ... एवं ... इंद्राग्नी उद्वेः अत्र तु उपांशु तंत्र ग्रहणेन
दोषः ।

श्रौ॰ सू॰
२९

॥ याज्येइत्यक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात्॥ सौविष्टकृत्यो यज्यानुवाक्ययोर्चोरनेन संयाज्ये इति सं
ज्ञा विधीयते॥ सर्वत्र देवतागमे निगमा नाम पायः॥ सर्वत्रेति प्रकृत्यन्तरेणान्तरेणेति दर्शयति। देवता
गम इत्यत्र समासनिर्देशस्य तुल्यत्वाद्देवतायाः देवतयोर्देवतानां चागम इत्येवं भवति। निगमा
नां प्राकृतीनामित्यर्थः। अपाय उद्धार इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। विकृतौ देवतायाः एकस्या आगमे पा४
द्वयोर्बह्वीनां वागमेपि प्राकृतीनां सर्वासामुद्धार इति यस्यां पुनर्विकृतौ दृष्टिचोदनां कृत्वा देव
तान्न विदधाति तत्र नोद्धारः। प्राकृतीनां। तत्र ता एव देवता भवन्तीत्यर्थः। यथा गार्दितः सोमेन पशुने
ष्ट्या वेत्यादौ॥ यास्त्विष्टकृत्तमं तराज्यभागौ च। तास्तत्स्थाने॥ निगमा नाम पाय उक्तः। तत्र किं सर्वा नि
त्या उद्धर्तव्या उत काश्चिद्देवेत्येतं संशयं निवर्तयति। या आज्यभागौ स्विष्टकृतं चान्तरा देवता
यष्टव्या स्ता उद्धर्तव्याः। याः पुनर्विकृतौ विहिताः तास्तत्स्थाने उद्दिष्टानां प्राकृतीनां स्थानेन व
र्तीति वचनात्। न हविष्कास्त्र भवन्तीति गम्यते॥ एष समाने जातिधर्मः॥ योयमतिदिष्टो विधिर्दे नाम
ताप्योन्यत्रापि स समानजातीयेषु भवति। समानजातीयत्वं कार्यइत्यर्थः॥ द्वितीयस्यांद्वधन्वं तो। २९

अ१

अग्निः पावको ग्निः शुचिः सनः पावक दीदिवो ग्नेपावकरोचिषाग्निः शुचिव्रततमं उदग्ने शुचय
स्तव॥ एकः पावकगुणो ग्निः। अपरः शुचिगुणकः॥ साक्षान्विष्या अग्निगुणो ग्निमीळे पुरोहितमि
ति संयाज्ये। तृतीयस्यां सामिधेन्या वावपते शायुपोन मायाः पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे॥ आवपेते इ
ति वचनात् अधिके एते सामिधेन्यौ भवतः। प्रथमस्यां द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति वचनाद्युस्यामिष्टौ
यत्तत्रं विहितं तस्यामेकदेवतायामपि तत्तत्रं भवति। न यथोक्तनानादेवतायामेवेति॥ धाय्य इत्युक्ते
एते प्रतीयात्सुसमिद्धं लोवग्निनार यिमश्नवत्पूय स्फानोअमीवहेति। अग्नीषोमा विंद्राग्नी विष्णुरि
ति वैकल्पिकानि॥ त्र्याणामेकोग्रह्यते। अदितिः॥ अदितिश्चान्या। अस्यां द्वे देवते॥ उत त्वामदि
ते महि महीमू षु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम। तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूचीं सुशर्माण
मदितिं सुप्रणीतिं॥ एषा कल्पजा॥ प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति संयाज्ये विराजाविति कृते एते प्रतीयात्तदि
ति निस्वः॥ इत्येतास्त्रिस्व इष्टयेनुक्रान्ता इत्यर्थः। उक्तानुकीर्तनमुत्तरार्थं। यदाग्नेत मेवैवस्या ता
मा द्यावेति पश्चस्तदापि तिस्रः पामिष्टीनां यावत्यो देवतास्ताः सर्वा यष्टव्या इत्येवमर्थं। आग्नेत मप

अग्नीषोमयोः पुरोडाशेनाकं याज्यानुवाक्ये प्राग्नेनोपांशुयाजोकं। इंद्रा
ग्नि मिश्रोः पूर्वोक्ते एवं प्रोर्द्र प्राग्नीउक्थैः अत्र तु उपांशु तत्र ग्रहणेन
दोषः इ

अजस्रपक्षे त्रयोदशेऽह्नि पौर्णमासी चेत्तदा द्वादशरात्रमजस्रा भवंति। द्वादशेऽह्नि चेत्पौर्णमासी तदानाजस्राः। शाखांतरपक्षः। अथ त्रयोदशेऽह्नि पौर्णमासी चेत्तदा भवंति। न चेत्तु तुर्थे संपद्यमेऽह्नि पौर्णमासी होमपूर्वमग्न्याधानेऽप्यर्थः ३१६

क्षे मध्यमायां देवते ते आद्यायामेव प्रक्षेप्तव्ये। यदा पुनराद्यैव तदा सर्वदेवता आद्यामेव प्रक्षेप्तव्या या
इत्येवमर्थं॥ आद्यांतमेवं वस्थानां॥ इष्टीरिति शेषः। आद्यावा॥ आद्येव वेष्टिर्भवतीत्यर्थः॥ तथा सति त
स्यामेव धाय्ये विराजौ। यदाद्यैव भवति तदा द्वितीयस्तृतीययोरपि देवतास्तत्र भवंतीत्युक्तं। अतस्त
स्यामेव धाय्ये विराजौ च भवतः। धाय्याविराजामनुप्रवेशस्य निमित्तं तृतीयस्यामिष्टेर्देवतानुप्रवेशादित्येवमर्थं तथा सतीत्युक्तं॥ इति मात्रविकारे वैराजतंत्रेति प्रतीयात्॥ पौर्णमासतंत्रायामि
ष्टौ धाय्याविराणमात्रविकारे सतीति सेष्टिर्वैराजतंत्रेति वेदितव्या॥ आधानाद्द्वादशरात्रमजस्रा इ॥ यस्मिन्नहनि पव मानेष्टिसमाप्तिस्तदारभ्य गणनाद्
अत्राधानमिष्टी चोक्ता आधानादूर्ध्वं द्वादशरात्रमजस्रा इत्युक्तं। तस्यायमभिप्रायः। यावता कर्म
समुदायेनाग्नीनां सिद्धिर्भवति तावतः कर्मसमुदायस्याधानशब्दो वाचक इति ज्ञापयितुं। तेना
ग्न्याधेयं पुनराधेयं वेत्यत्र सेष्टिकस्याधानस्य ग्रहणं भवतीति सिद्धं। आधाने नेष्टिभिश्च सिद्धा
अग्नयो द्वादशाहोरात्राणि सर्वस्व रूपेणैव धार्यं तैरेतदजस्रधारणमग्निहोत्रपूर्वमेवाधाने भव
ति। अग्निहोत्रस्यैवानंतरमुच्यमानत्वात् अनुष्ठान[illegible]व कर्मणां व्याख्यानमित्युक्तत्वात्। इष्टि राम ४०

पूर्वे चैं सोमपूर्वे च शास्त्रांतराण्यालोच्य विचारणीयं। तत्रायं विचारः। इष्टिपूर्वेऽजस्रधारणं नास्ति।
आपस्तंबवचनात्। अन्यमाहवनीयं प्रणीयाग्नीनन्वादधातीति इष्ट्यर्थं तयोन्यस्य प्रणयनस्य वि
धानात्। अपहृत्य श्वोभूते पौर्णमासेन यजेतेति अपवर्जनविधानाच्च। तथा सोमपूर्वेपि नास्ति।
तस्माद्दीक्षितो द्वादशाहं भृतिं वमन्वीतेति। प्रकृतौ द्वादशाहदीक्षानियमादुपसद्भिः सुत्यया च सह
षोडशाहानि प्रकृतेः कालः। अजस्रं धारणं तु द्वादशाहपरिछिन्नं। सोममध्ये विहरणस्य चासंभवः।
दीक्षणीया संस्कृतेष्वग्निषु सोमयागविधानात्। अत इष्टिपूर्वे सोमपूर्वे चाजस्रधारणं नास्तीति
सिद्धं। अग्निहोत्रपूर्वेपि यदा वा गिरिष्टिकाला द्वादशाहानि न पर्यंते तदा कथं। तत्रैते पक्षाः। अज
स्रे विष्टिकरणं। इष्टिलोपः। यथासंभवमजस्रधारणं। अजस्रलोप इति। तत्र यथासंभवमजस्र
धारणमिति पक्षो दुर्भणः। तथाविध्यभावात्। द्वादशाहकालविशिष्ट एवासौ विधिः श्रू
यते। नान्यकालविशिष्ट इति। तथेष्टिलोपपक्षोपि न संभवति। अग्निमन्नायां सिद्धायां पौर्णमा
सकालआगते। तदनारंभे प्रमाणाभावात्। अक्रियायां प्रायश्चित्तोपदेशाच्च। एवं चेदजस्रधर्मो

आ॰ सू॰ सत्यमविशिष्टं तथाप्याधानानंतरं धारणविधेः प्रवृत्तत्वा २

४१

र्णमासो भवतु कोदोषः। उक्तो दोषः। स्वार्थ एव प्रणीते त्वाधानदर्शनात्। अपवर्जनविधानाच्चेति।
नन्वग्निहोत्रमपि स्वार्थ एव प्रणीत आहवनीये भवति। अथ यथायथाग्निं प्रणयतीत्यस्याविशि
ष्टत्वात्। तद्वस्त्वेष्वेवाग्निहोत्राधिकारस्य प्राप्तस्य त्यागे प्रमाणाभावात्। तेष्वेवाग्निहोत्रहोमो युक्तः।
एतमेव न्यायमनुसृत्योक्तं भगवतापस्तंबेन। द्वादशाहमजस्रे अग्निं धुक्ष्यमाणः स्वयमग्नि
होत्रं जुहुयादिति। तथा प्रणीते चेदग्निहोत्रकाल एतस्मिन्नेवाग्निहोत्रं जुहुयादेवमन्यत्रापि
प्रक्रांतेतंत्र इति। अग्निहोत्रस्यान्यार्थेष्वपि प्रवृत्तिदर्शनान्नात्रायं दोष इति गम्यते। अतः अग्निहो
त्रस्यान्यार्थेष्वपि प्रवृत्तिदर्शनादाधानानंतरमग्निहोत्रस्यानन्यार्थादाहवनीयासंभवात्तदजस्रे
ष्वेवाग्निहोत्रहोमो न विरुध्यते। पौर्णमास्याः पुनर्दर्शाद्वोत्तरकालवर्तिन्याः स्वार्थाहवनीय
संभवादजस्रेषु तस्याः प्रवृत्तिर्विरुध्यते। अतोऽजस्रेष्विष्टिकरणमित्ययमपि पक्षो न संभवति।
नन्वजस्रलोपपक्षे प्याधानाद्द्वादशरात्रमजस्रा इति नित्यवदाम्नानं विरुध्यते। न विध्यंतरे। राम
अस्य नित्यत्वासंभवात्। उक्तं हि। इष्टिपूर्वं सोमपूर्वं वा प्रवृत्तिकरणमिति। तस्मादपि विध्यंत ४१

ना ना

रानुपरोधेन प्रवृत्तिदर्शनात्। प्रकरणे च प्रायश्चित्तान्याम्नानाह। अग्निमिन्धिषये अजस्रलोपे रवत्रे
यानिति स्कंधुक्तं॥ अत्यंतं नु गतश्रियः॥ अत्यंतं यावज्जीवमित्यर्थः। गतश्रियस्त्रयो वै गतश्रिय इतिश्रु
तत्वुक्ताः। गतश्रियामग्नयो यावज्जीवमजस्रा भवंति। न द्वादशरात्रवेति॥ द्वितीये प्रथमः खंडः॥१॥ उत्स मे
र्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय विहृत्यादित्ते वतो वैकयोनयप्रद्रस्ये केधिप्रमाणं वा
प्रज्वल्याहरणीमंतं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलंतमुद्धरेत्॥ उत्सर्गे अजस्रोत्सर्गे अग्निहोत्र
होमार्थं विहरेत्। नाजस्रेषु होमस्तेष्वजस्रेष्वपि नवतीत्युक्तं। एवं स्थिते विहरणासहिते मग्निहोत्रप्र
योगं वक्तुकाम उत्सर्ग इत्युक्तवान्। अत्रापराह्णग्रहणेनाह्नश्चतुर्थभागो गृह्यते। विहरणकाले गा
र्हपत्यं प्राउद्धृत्य प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निं वैश्यकुलाद्वानयेत्। चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य द्रव्यवतो वागृहा
निस्य त्। गार्हपत्याद्वा धार्यश्चेत्प्रज्वलयेत्। काले काले यदि निर्मंथ्यः स्यात्तदा मंथेत्। एवं प्रकाराणामुत्पत्तिवृत्ता
ह्यवस्था। तेषामन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयित्वा ततो गार्हपत्याज्ज्वलंतमग्निमाहवनीयार्थ
मुद्धरेत्। पात्रांतरेणापृथक्कुर्यादित्यर्थः। रवंतादेतेभ्यः श्रियमउद्धरामीत्युद्धरेत्॥ अनेन मंत्रेणाग्निहोत्रा

र्थमुद्धरेत्। पूर्वस्योद्धरेदिति वचनस्येदं प्रयोजनं। गार्हपत्यं प्रज्वाल्येत्यादेराहवनीयं ज्वलंतमुद्धरेदित्ये
तस्य मंत्रवर्जितोद्धरणप्रकारस्य सर्वार्थत्वज्ञापनं॥ एवं सर्वार्थमुद्धरणं विदधता तेन साधितं भवति। येनाग्निना
प्रयोजनं तत्र तस्योद्धरणं कर्तव्यमिति। शास्त्रांतरे स्पष्टवचनमस्ति। अथर्वयाज्ञा गोऽग्निं प्रणयतीति।
उद्धरणमंत्रोयमग्निहोत्र एव नान्यत्रेति सिद्धं॥ उद्ध्रियमाण उद्धर पाप्मनो मा यद्‌विद्वान्यच्चाविद्वांश्च
कार। अहा यदेनः कृतमस्ति किंचित्सर्वस्मान्मोद्धृतः पाहि तस्मादिति प्रणयेत्॥ प्रणयेत्साजुहुयात्।
अग्निमाहवनीयं प्रत्यनेन मंत्रेण॥ अमृताहुतिममृतायां जुहोम्यग्निं पृथिव्याममृतस्य योन्यै। त
यानंतं कामेमं दंजयानि प्रजापतिः प्रथमो यं जिगायाग्नावग्निस्वाहेति निदध्यादादित्यमभिमुखः॥
आदित्याभिमुखो भूत्वानेन मंत्रेणाहवनीयायतने ऽग्निं निदध्यादित्यर्थः। एवं प्रातरुद्धरणे तमेवाभिमुखः॥
एवमेवास्तं गतेर्थमप्यादित्यं आहवनीयनिधानं तं कुर्यात्। तमेवाभिमुखो निधीयमानमाहवनीयमभिमु
खः इत्यर्थः। एवं सति प्रातःकाल आहवनीयायतनात्पश्चादवस्थितेन निधानं भवति। सायं तु पुर
स्तात्स्थितेन। व्युष्टायामुषसि उदितायामादित्योदयात्प्राक्॥ गत्वा यदेनश्चेति तु प्रणायेत्॥ प्रणायनमंत्रे

अहा यदेन इत्यस्य स्थाने रात्र्या यदेन इति कर्तव्यं प्रातःकाले॥ अत ऊर्ध्वमाहिताग्निर्व्रतचर्यामाहिता॥
सत्रिधर्माश्चामुमस्य व्रतान्यत्र व्रतशब्दो नोच्यते। विहरणादूर्ध्वमग्निहोत्रहोमप्रयोगसमाप्तेर्ब्रह्मचारी भ
वत्याहिताग्निः॥ अनुदिते होमी चोदयात्॥ अनुदितहोमी चेत्समाप्तेपि प्रयोगे आ उदयाद्व्रतचारी भवेत्॥
अस्तमिते होमः॥ अस्तमिते होमः कर्तव्यः। अंगान्यपि प्रधानकाले कर्तव्यानि यत्पुनरंगं विहरणवत्स्व
कालविशिष्टं तत्स्वकाल एव कर्तव्यं॥ नित्यमाचमनं॥ उक्तं प्राङ्मुखस्याचमनं यत्पुरस्तात्तदिदानीं कर्त
व्यमस्यां वेलायां॥ ऋतं सत्येनाभ्युक्षामीति जपित्वा पर्युक्षेत्त्रिस्त्रिरेकैकं पुनः पुनरुदकमादाय॥
पर्युक्षणमंत्रोपि जपित्वा पर्युक्षेदिति पृथक्क्रियते। पर्युक्षणाति दिष्टेपि सकृदेव मंत्रो मा भूदिति। त्रि
रेकैकमित्येतावतैवैकैकस्याग्नेस्त्रिस्त्रिः पर्युक्षणे सिद्धे त्रिस्त्रिरिति वीप्सावचनं मंत्रस्यापि त्रिरावृत्ति
र्भवतीत्येवमर्थं। पुनः पुनरुदकमादायेति वचनं सकृद्गृहीतेन त्रिः पर्युक्षेदित्येवमर्थं॥ आनंतर्यं विक
ल्पः॥ अग्नीनां पर्युक्षणादिषु कर्तव्येषु केनानंतर्येण कर्तव्यमित्यानंतर्यविशेषे ज्ञातव्ये ऽनेन सूत्रेणा
 ग्नीनामुत्पत्तिक्रमस्य च विकल्पो विधीयते॥ दक्षिणांत्येव प्रथमं विज्ञायते पिता वा एषोऽग्नीनां यद्दक्षि

णः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र आहवनीय इत्या...वं पर्युक्षेत॥ पर्युक्षणेऽप्ययमेव क्रमः दक्षिणाग्निं गार्हपत्य
माहवनीयमिति। तत्र श्रुतिमेव हेतुमुपन्यस्यति तस्मादेवं पर्युक्षेदित्युपसंहृतं तेन पर्युक्षणातिदिष्टे परि
समूहनेऽप्ययमेव क्रमः। अन्यत्र पूर्वोक्तो विकल्पः। अन्यत्रापि विनिवेशाः प्रधानात्सर्वेषामुत्पत्तिक्रमः। परे पि
षां प्रधानक्रम इति॥ गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्त्वंतु तन्त्वन्तरसोऽनोनुमन्विदीत्याहवनीया
त। अयमाकाशेमयदित्यामन्युपघातविरोधात्॥ पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्योदङ् गाशानपोह्लेसु
ङ्कुतह्रु तस्येसुङ्कृतं करिष्यतीति॥ पश्चाद्गार्हपत्यस्यतूष्णीमेव दक्षिणोत्तरिणोपस्थेनोपविश्य गो
र्हपत्यात्कतिपयानंगारानुदकू पृथक्कुर्यादधिश्रयणार्थं॥ तेष्वग्निहोत्रमधिश्रयेदधिश्रितमध्यधि
श्रितमधिश्रितं हिङ्कृ इति॥ तेष्विति पृथक्कृतेष्वंगारेष्वित्यर्थः। अग्निहोत्रमिति होमसाधनभूतं
द्रव्यमुच्यते॥ इडायास्पदं घृतवच्चराचरं जातवेदो हविरिदं जुषस्व। ये ग्राम्याः पशवो विश्व
रूपास्तेषां सप्तानां मयि पुष्टिरस्त्विति वा॥ अनेन वा मंत्रेणाधिश्रयेत तूष्णीं वेति विकल्पविधिः॥ न राम
दध्यधिश्रयेत। अधिश्रयेदित्येके॥ अधिश्रयेदिति वेत्येवाव तेव सिद्धे गुरुसूत्रकरणं न्यायविकल्पो य ४२

गेश माणा भावात् तदस्यागे संस्कार्यस्वरूपाविनाशात्संस्कार्यसंपादकत्वात्संस्कारस्य २

मिति प्रदर्शनार्थेनो। अत्रैके आचार्याः प्रवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य कार्यस्यावानीड्यत्वाद लोपमाहुः।
आचार्यस्तु कार्यार्थत्वात्प्रवृत्तेः। कार्यस्य बहुदृष्टस्य त्यालोप एवात्र श्रेयानित्याह॥ पयसा नित्यहो
मः॥ नित्यश्चासौ होमश्च नित्यहोमः। स पयसा कर्तव्यः। अकामस्याग्निहोत्रहोमः पयसा कर्त
व्य इत्यर्थः। कामानुपदेशादेवास्य नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणार्थं॥ यवागूरोदनो दधि सर्पिर्ग्रामि मुत्तरा ४
कामान्नाद्यकामेन्द्रियकामतेजस्कामानां। यथासंख्येन ग्रामकामादीनां यवाग्वादीन्यग्निहोत्र
होमद्रव्याणि भवंति। ग्रामकामः प्रसिद्धः। अन्नं च तदाद्यं च अन्नाद्यं खाद्यान्नकाम इत्यर्थः। इन्द्रि
यं श्रोत्रं चक्षुरादीनिवा। तेजस्तु विः। नित्यहोम इत्यत्रापि संबध्यते। तेन पुरुषार्थैरपि क्रियमा
णो होमो नित्य एव स्यान्न कामार्थः। होमाश्रितानि द्रव्याण्येव कामाश्रितानि भवंतीति॥ अ
धिश्रितमवज्वलयेत्॥ अधिश्रितग्रहणात् अधिश्रितमात्र एवावज्वलयेन्न कालविक्षेपः कर्त
व्य इत्यवगम्यते॥ अनधिश्रयं दध्यान्येन तेजोमहावमिति॥ न अधिश्रयो यस्य तत् अनधिश्र

यं।अधिश्रयरहितमपि दधि अवज्वलयेदित्यर्थः।सर्वत्रावज्वलनमंत्रोयं अग्निष्टे तेज इति।दधि
वेत्यो तावते वसिष्ठगुरुसत्रकरणं व्रीह्यादीनामपक्वानां संग्रहार्थं॥स्रुवेण प्रतिषिंच्यान्ववाचाॅतिर
स्कृतमेसीति॥पयसा होमे दोहनपात्रप्रक्षालनं स्रुवेणाहवनीयं तेन प्रतिषिंचेत्।अग्निहो
त्रद्रव्यं अन्यत्रोदकेनैव शांतिरिति मंत्रेण नवा प्रतिषेकः कर्तव्यः॥तयोर्व्यतिवारः॥तयोः प्रतिषेका
प्रतिषेकयोरित्यर्थः।व्यतिवारो संकरः एकस्मिन्ननुरूपइत्यर्थः।एकः सर्वदा प्रतिषिंचेत्।अपरः सर्व
दा न प्रतिषिंचेदित्यर्थः॥पुनर्ज्वलिता परिहरेन्निरंतरितेंतरसो नरिताअवान्तयइति॥पुनर्वच
नाद्येनोल्मुकेनावज्वलनं कृतं तेनैव परिहरणं कुर्यादिति गम्यते॥उल्मुकादानं गार्हपत्यादेवन
श्रपणात् श्रपणार्थं पृथक्कृतस्य पुनः प्रक्षेपविधानात्।अन्यत्र कार्यार्थं पृथक्कृतस्य कार्यपरिसमाप्तौ
त्यागएव कर्तव्यः।तेनावज्वलनार्थं पृथक्कृतं अवज्वलने कृते पृथगेव निधाय तेनैव परिहरणमपि कृ
त्वा त्यजेत्॥समुदंतं कर्षन्निव गादुद्वासयेदिवेलांतरिक्षायत्वा पृथिव्यै त्वेति निदधत्॥सम्यगुद्
तः अंतो यस्य द्रव्यस्य तत्समुदंतं द्रव्यं परितः स्थालीसंबंधप्रदेशांत इत्युच्यते।यदा पच्यमानं पय राम ४४

द्व्यस्य१

एवमवस्थं भवेत्।तदा कर्षन्निवोदगुद्वासयेत्।कर्षन्निवेति मंदगत्येत्यर्थः।निदधदिति त्रिभिर्मंत्रैस्त्रि
र्निधानं कुर्वन्नवतारयेत्।प्रथमद्वितीयाभ्यां भाकाशे धृत्वा तृतीयेन भूम्यां निदध्यात्॥सुकृतं कु
तस्य सुकृतमकार्ष्टत्यं गारानतिसृज्य स्रुक्स्रुवं प्रतितपेत्प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्ट
प्तं रक्षो निष्टप्ता अरातय इति॥अतिसर्गो अंगाराणां गार्हपत्ये प्रक्षेपः।उत्तरतः स्थाल्याः स्रुवमा
साद्योमुन्नयानीत्यतिसर्जयीत॥स्थाल्या उत्तरतः स्रुवमासाद्य स्रुवं हस्तएव संनोमुन्नयानी
त्यनेन मंत्रेणाहिताग्निमतिसर्जयेत्॥आहिताग्निराचम्यापरेणवेदिमतिव्रज्य दक्षिणत उप
विश्येत्युन्नयेत्यतिसृजेत्॥विहरणकालएवाहिताग्निरध्वर्युः पत्नीच स्नातस्वाम्यती
र्थेन प्रविशंति।तत्राध्वर्युर्विहरणं कृत्वा होमकाले प्राप्ते निष्क्रम्य प्रक्षु स्वं आचम्य तीर्थेनैव प्रविश्य
पर्युक्षणादि कुर्यात्।पत्नी तु गार्हपत्यस्य दक्षिणत आस्ते।आहोमपरिसमाप्तेः।आहिताग्नि
स्त्वाहवनीयविहरणकाले दक्षिणत उपविश्य उद्धराहवनीयमित्यध्वर्युं संप्रेष्य निष्क्रान्त।ततो होमका
ले प्राप्ते निष्क्रम्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाचाम्य तीर्थेनैव प्रपद्यापरेण वेदिदेशं पूर्वेण गार्हपत्यं दक्षि

४५ यान्निं च गत्वा वेदेर्दक्षिणत उपविशेत्। उपविष्टः सन् तदनि सर्जनवाक्यं अनुलोमुन्नयेत्यति स्रजेत॥ अतिसृष्टोन्तरितो जुवइत्यास्व रिलाद्यथइल्लेति स्रुवमग्रमुन्नयेत॥ अतिसृष्टइति वचनं प्रवसति य जमानेस्वेनैवातिसृष्टउन्नयेत। नानतिसृष्टइत्येवमर्थं। चत्वारएते मंत्राः समस्ताः संसर्गिणां अत उक्तं अनु क्र लाउन्नयेत। स्रुवमग्रमितिया सुनल्प्रत्यययोगाद्॥ अग्रमग्रमिति उन्नयनं भेददर्शनस्य। स्रुवमग्रमिति स्रु वमग्रथित्वा प्रथयित्वेत्यर्थः। अत्र पंचमं मंत्रस्याभावात्संवावचितानां तस्मीमेव पंचममुन्नीयते। उद्धृत विनियोग ध र्मत्वाद्वेदान विनियोगसंबंधस्य॥ अग्नामग्र्यं मर्णति मंयोनुज्येष्ठमृद्धिमिच्छेत् पुत्राणां॥ यो यजमानः स्व वंशानुसारेण मनः पुत्राणामृद्धितारतम्यमिच्छेत्। तस्य सर्वः सर्वः पूर्णतमोन्नयेत। अनेक पुत्रस्यायं का म्यः कल्पः। न त्वेक पुत्रस्यैव॥ योस्य पुत्रः प्रियस्यान्तं प्रतिसर्णमुन्नयेत॥ प्राकृतानामेव पंचानां स्रु र्वावाएकं स्रुवं प्रियपुत्रं ध्यात्वा पूर्णमुन्नयेत। अयमपि काम्यः। अयमेक पुत्रस्याभिन्नवति॥ स्थालीम भिन्नत्वय समिधं स्रुवं वाध्यधिगार्हपत्यं हृत्वा प्राप्य समितामाहवनीयसमीपे कुशेषूपसाद्य जा वाम
न्वाच्य समिधमादध्यादुज्जतां त्वाग्निज्योतिषां राचिमिष्टकामुपदधस्वाहेति॥ स्थाल्यां स्रुवेण स्रु ४५

स्रुं नयनं कृत्वा स्थालीमभिमृश्य स्रुवा स [ink blot] मिधं च गृहीत्वाध्यधिगार्हपत्यं गार्हपत्योपरि समीपं हृत्वा आहवनीयस्य वेदीय सिनाग्निकासं निधायाहरेत। हृत्वा तस्य पश्चाद्दूरे कुशेषूपसाद्य दक्षिणं जानु निपात्यैतां २
समिधमादध्यात् उज्जतामिति मंत्रेण। समिधमाधाय विकृदसि विद्यमे पाप्मानमस्मोरिहृतस्य पञ्च प स्टस्य प्रदीप्तांर्ध अंगुलमात्रे भिजुहुयाद्भूर्भुवस्स्वरोमग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति॥ समिधमाधा येत्युच्यते समिदाधानधर्मस्य जानुनिपातनस्यानुवृत्त्यर्थं। समिधमाधायेत्यनेनैव समिदुद्रहणेन सर्वस्त्रे आदध्यादित्येवोक्तोपि समिध एवाधाने सिद्धेयत्सर्वसत्रे समिदुद्रहणं करोति। न ज्ञापयति यत्र यत्र समिधमा दध्यात्तत्र तत्र जान्वाच्यादध्यादिति। विकृदसीत्यपउपस्टस्य प्रदीप्तां समिधं मूलतो द्व्यंगुलमात्रे जुहु यात् भूर्भुवः स्वरोमिति मंत्रेण॥ सर्वामाहुतिं हुत्वा कुशेषु सादयित्वा गार्हपत्यमवेक्षेत पश्चान्मय ले ति॥ हुत्वेति वचनं निपातितजान्वुरेवोत्तरमपि कुर्यादित्येवमर्थं। सर्वमिति वचनं पूर्वाहुत्युत्तरकालीनं स्रुवं सादयित्वेव कुर्यात। उत्तराहुत्युत्तरकालीनं स्रुगधस्त एव कुर्यादित्येवमर्थं। अथोत्तरां तूष्णीं नूयसीमसंसृष्टां प्रत्युदगुत्तरतो वा॥ अथेत्यानंतर्यस्वनेन सर्वाहुत्योत्तराहुतेः संबंधः क्रियते। तेन जा

धा० वृ०
४६

न्वाख्येत्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते। प्राधान्यं चोत्तराहुतेः अतः पूर्वाहुतौ हुतायां द्रव्यदोषे सति उत्तराहुत्यर्थं द्र
व्यमुत्पादयितव्यमेव। भूयसी पूर्वाहुतेः भूयो द्रव्यां असंसृष्टां पूर्वयाहुत्या प्रागुदक् पूर्वाहुतेरुत्तरतो वा
तस्याः एव॥ प्रजापतिं मनसा ध्यायन् तूष्णीं होमेषु सर्वत्र। यत्र तूष्णींशब्देन विशिष्टो होमश्चोद्यते त
त्र प्रजापतिं देवतां ध्यायेत्। देवतासाध्यत्वाद्धोमस्य। ध्यानत्वादेव मानसत्वे सिद्धे मनोग्रहणं चारुध्या
नार्थं। तेन चतुर्थ्यन्तं प्रजापतिशब्दं ध्यात्वा तदनन्तरं स्वाहेत्येकपदं हित्वा जुहुयात्। होमेष्विति बहुवच
नादेव प्रकरणादुत्कर्षेऽसिद्धे सर्वत्रग्रहणं गार्ह्येष्वपि प्रापणार्थं॥ भूयिष्ठं स्रुक् विशोष्याविरूपक्र
प्यावमृज्य कुशमूलेऽधुनि मार्ष्टि पशुभ्यस्त्वेति॥ उत्तराहुतेर्भूयिष्ठं भूयो द्रव्यं पूर्वाहुतेर्भूयिष्ठं
यथा भवति तथा भक्षार्थं स्रुक् विशोषयेत्। पूर्वाहुत्यर्थं प्रक्षिप्ताद् द्रव्यादुत्तराहुत्यर्थं भूयो भवति। तस्मा
दपि भूयो भक्षार्थं भवति। तत्पूर्वाहुत्यपेक्षया भूयिष्ठमित्युच्यते। भूयिष्ठं द्रव्यं स्रुचि शोषयित्वा स्रुक्त
मेवाहुतिदेशात्स्थानं प्रकम्पयेत्। ततः स्रुगतलेपं पाणिनाधोमुखेनावमृज्य पाणिगतं लेपं कुश याम
मूलेष्वुनि मार्ष्टि निमृजेत्। पशुभ्यस्त्वेति॥ तेषां दक्षिणत उत्तानाभ्यामङ्गुलीः करोति प्राचीनावीती ४६

तूष्णीं स्वधा पितृभ्य इति वा॥ तेषां कुशमूलानां दक्षिणत उत्तानामङ्गुलीर्निदध्यात्। प्राचीनावीती भू
तूष्णीं त्वा स्वधा पितृभ्य इति मंत्रेण वा॥ अपो विनिनीय॥ एतावदेव सूत्रं। अपश्च कुशमूलानां दक्षिणतो
निनयेत्। अवाचीनेन पाणिना। एतावत्स्रुग्घस्त एव करोति। एवं वा। तेषां करोति। प्राचीनावीती॰
निनीय॥ वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानं नमस्तु ऋग्द्धात्य पशुपस्तथ्य॥ इदमपि सूत्रमेतावदेव। निधाय
स्रुवं पशुपस्थानोत्॥ आदितामग्निमनुमंत्रयेत॥ अधिकारोयं॥ आधानमुक्तं तेन रूपिणा तेन ब्रह्म-
णा तया देवतया गिरस्वदग्र्वासीदेति समिधं॥ समिदाधानमंत्रेण तेन च क्षिप्त्वा नेन मंत्रेणाव समिध
मधीयमानामनुमंत्रयते॥ ता अस्य सूददोहस इति सर्वामाहुतिं॥ एतयर्चा सर्वामाहुतिमनुमंत्रयते॥
उपोत्थाय नरांकांसे तेक्षमाणो भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः॥ इ या३
तिकाराध्याहारेणास्य सूत्रच्छेदः। उत्तराहुते हूयमानायां दीपातः कांतमसमीपे स्थिला कराशेणेक्षमाणस्तामे
वाहुतिमनुमंत्रयते। कांसेन चाद्वः कृताक्षलवनश्च। केचित्तूत्तराहुतिमीक्षमाणोनुमंत्रयते॥ तन्मंत्राभिहिता
कामान्कांक्षेत चेति वर्णयंति॥ आग्नेयीभिश्च॥ याभिः काभिश्च यत्राभिराग्नेयीभिरुत्तरामेवाहुतिम

८३

श्रौ० सू०
४७

नुमंत्रयते॥ अग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः॥२॥ संवत्सरे संवत्सरे॥ पूर्णे पूर्णे संवत्सरे एताभिर
धिकाभिः सकृदनुमंत्रयेत॥ यद्यग्न्याधेयं सा वा स्वयं पर्वणि जुहुयात्॥ यद्यग्न्याधेयं साध्वौ स्वयं पर्वणि
यां· पौर्णमास्याममावास्यायां च सायंप्रातर्यजमानः स्वयमेवाग्निहोत्रं जुहुयात्। अस्मिन्सूत्रे पर्वणि द्रव्यनियमः
स्वयं कर्तृनियमश्च विधीयते। स्वयं होमे समिधमनुमंत्रयति इदं कृदसीति पूर्वामाहुतिमनुमंत्र्य पश्चान्नेय
छेत्तरामाहुतिमनुमंत्र्य वृष्टिरसीत्येवं क्रमो भवति। यत्किंचिदग्निहोत्रद्रव्यं काम्यं वैकल्पिकं वा प्रयुज्य
ते सायमुपक्रम्य प्रातरपवर्गं प्रयुज्यते। नान्यथेति। प्रतिनिधिस्त्वेकप्रयोगपर्यवसाय्येव॥ ऋत्विजामेकः
तरं कालं॥ ऋत्विजामेकः कश्चिदृत्विगितरस्मिन्काले अग्निहोत्रं जुहुयात्॥ अंतेवासी वा॥ इतरस्मिन्का वा ५
लेग्निहोत्रं जुहुयादिति शेषः। अंते समीपे वसतीत्यंतेवासी स पुनः पुत्रः शिष्यो वा। अत्र किंचि
दुच्यते। ऋत्विजस्त्रिविधाः। देवभृताः पितृभृता मनुष्यभृता इति। ये कर्माणि कर्मणि क्रीयंते ते देवभृ
अ तान्वे यायताः ऋत्विजास्ते पितृभृताः ये लोकस्य पुरुषस्य सर्वाणि कर्माणि कुर्वंति क्रीयंते ते मनुष्यभृताः। राम ४७
तत्र यस्याहिताग्नेः पितृभृता मनुष्यभृता वा ऋत्विजः संति तेषामृत्विजामेकः कश्चिदपर्ववर्जितेषु

कालेषु जुहुयात्। यस्य देवभृतास्तस्यांतेवास्येवेति विनिवेशः॥ स्व प्रोदकमुदङ्ङावृत्य भक्षयेत॥ उक्त
मेवोदकोपस्पर्शनं कुलादुदगावृत्य स्रुग्यातं शेषं भक्षयेत। उक्तसंकीर्तनमाहिताग्न्यधिकारेस्त्वपि
क होमेर्त्वप्रापणार्थं। अपरेयो वा जुहुतो॥ भक्षयेदिति शेषः॥ आयुषे त्वा प्राश्नामीति प्रथमं। अन्नाद्या
यत्वेत्युत्तरं॥ प्रथमं उत्तरमिति भक्षयोः संबंधकरणार्थं। तेनोत्तरस्यापि मंत्रस्य प्राशनार्थता भवति॥
तूष्णीं समिधमाधायाग्नये गृहपतये स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादित्यध्याहारः। तूष्णीं ग्रहणमाहवनी
ये समिदाधाने होमे स्वयं येध मंजानुनिपातनं प्रदीप्ताभिहोमो द्व्यंगुल्याभिहोमश्च तेषां प्राप्तिस्त्वनार्थं।
नित्योत्तरः॥ उत्तराहुतिं तूष्णीं भूयसीमित्येवमुक्तेत्यर्थः॥ तूष्णीं समिधमाधायाग्नये संवेशपतये
स्वाहेति दक्षिणे। अग्नये अन्नादायान्नपतये स्वाहेति वा॥ मंत्रविकल्पोयं॥ नित्योत्तरा॥ गतार्थमेत
त्॥ भक्षयित्वाऽन्यात्मपः स्रुचा निनयति त्रिः सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति॥ भक्षयित्वेति वचन
भक्षणानंतरमेव निनयनमपि स्यादित्येवमर्थं। अन्यात्मपः स्रुचा निनयते इति। अतः संस्का
रकर्मत्वान्मंत्रोपि त्रिरावर्त्तते॥ अथैनां कुशैः प्रक्षाल्य चतस्रः पूर्णाः प्रागुदीच्योर्निनयेद्द्भ्यः

स्वाहादिभ्यः स्वाहा सप्तऋषिभ्यः स्वाहा हेतरजनेभ्यः स्वाहेति॥ अक्षय्यिलेतिवचनं लक्षणानीत्र
एमेवनिनयनमपि स्यादित्येवमर्थं। अन्यात्ममपः स्रुचा निनयतु इति अत्र संस्कारकर्मत्वात् मंत्रोपि विवक्षित
तनि। अथेनां कुशेः प्रक्षाल्य प्रागुदीच्योर्दिशोर्दर्भेषु स्वाहादिभ्यः स्वाहा सप्त
ऋषिभ्यः स्वाहा हेतरजनेभ्यः स्वाहेति॥ अथेतस्यात्मनिनयनानंतरमेवइदमपि कर्तव्यमिति दर्शयति।
एनां स्रुचमित्यर्थः। विहारस्य प्रागुदग्देशे ओषधीः शनश्चितस्त्र स्रुचो निनयेत्। एकैकेन मंत्रेणैकैकामि
ति॥ पंचमं कुशादि शेषं पृथिव्याममृतं जुहोम्यग्नये वैश्वानराय स्वाहेति। षष्ठीं पश्चाद्गार्हपत्यस्य
प्राणममृतं जुहोम्यमृतं प्राणे जुहोमि स्वाहेति। अथेतस्यात्मनिनयनानंतरमेवेदमपि कर्त
व्यमिति दर्शयति। एनां स्रुचमित्यर्थः। विहारस्य प्रागुदग्देशे ओषधीषु तत्र स्रुचो निनयेत्। एकैके
न मंत्रेणैकैकामिति॥ पंचमीं कुशादि शेषं पृथिव्याममृतं जुहोम्यग्नये वैश्वानराय स्वाहेति॥ पंचमीं ष
ष्ठीमिति एनां स्रुक् स्रुचं प्रत्युपार्थं। प्रताप्यांतर्वेदि निदध्यात्। प्रतपनमाहवनीये अंतर्वेदिशब्दसमन्व राम
यात्। प्रताप्य स्रुचमेंतर्वेदि दर्भेषु निदध्यादित्यर्थः॥ परिकर्मिणे वा प्रयच्छेत्॥ परिचारकः परिकर्मीत्यु ४८

च्यते॥ अग्रेणाहवनीयं परीत्य समिधमादध्यात् स्वस्ति स्वस्त्यु दश्रवस्ति स्वस्ति॥ पूर्वेणाहवनीयं विहा
रस्य दक्षिणदेशं गत्वा तस्य तस्याग्नेर्दक्षिणतः उदञ्चुखस्तिष्ठन्निति स्वस्ति स्वस्त्यादध्यात्। पुनः प्रत्येत्य
पर्युक्षणादि कुर्यात्। प्रथमां समंत्रां॥ सह मंत्रेणेति परिभाषा प्रधानकर्मसु न प्रवर्तत इति कृत्वा प्रथमां
समंत्रामित्युक्तवानाचार्यः॥ आहवनीये दीदिहीति गार्हपत्ये दीदायेति दक्षिणे दीदिदायेति। सर्वे स्वाहा
कारांताः कर्तव्याः। उक्तं पर्युक्षणं॥ यदुक्तं पर्युक्षणं तदिहापि कर्तव्यं॥ ताभ्यां परिसमूहने॥ पूर्वोक्तमि
दं च द्वे पर्युक्षणे ताभ्यां परिसमूहने व्याख्याते इति॥ धर्मातिदेशाद् एकोर्थः। परिसमूहने इति योगविभा
गात् स्वरूपसिद्धश्च भवति। धर्मातिदेशाद् एकोर्थः। परिसमूहने इति योगविभागात् स्वरूपसिद्धश्च भव
ति। मंत्रस्तु अपि लेलेति पृथक्करणान्न भवति लिंगाभावाच्च॥ पूर्वे तु पर्युक्षणात्॥ ये द्वे परिसमूहने पर्यु
क्षणधर्मके विहिते तयोरनेन क्रमो विधीयते। पर्युक्षणाभ्यां पूर्वे परिसमूहने भवत इति॥ एवं प्रातः॥
सायंकालेग्निहोत्रविधिरुक्तः। एवं प्रातःकालेपि होमः कर्तव्य इत्यर्थः। तत्र विशेषमाह॥ उपोदयं व्यु
षिते उदिते वा। उपोदयमादित्योदयसमीप इत्यर्थः। व्युषिते उषस्युदित इत्यर्थः। उदित आदित्ये

उले कृत्स्न उदित इत्यर्थः॥ एते त्रयः प्रातर्होमप्रधानकालाः। तत्र यथापोदयमुदित इत्युच्यते। नुदित
आदित्ये सति उदयसमीपवर्तिभ्यां पदाभ्यामेक एव कालो विहितः स्यात्। तद्भ्रांतिनिवृत्त्यर्थं व्युषि
तवाक्यान्तरं व्युपोदयवाक्यं पठितवानाचार्यः। एतेषु त्रिषु कालेषु प्रधानं यथा संपद्यते तथांगानामे
वोत्कर्षापकर्षौ इत्यर्थः॥ सत्यऋताभ्यां त्वेति पर्युक्षणीमेषमुन्नेष्यामीत्यतिसर्जनं हरिणीला सूर्योज्यो
तिषमद्दृरिष्टकासु पदधस्याहेति समिदाधानं भूर्भुवः स्वरों सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति
होममंत्रो मार्जनं च। एते प्रातर्होमविशेषाः॥२॥ प्रवत्स्यन्नग्नीन्प्रज्वाल्यावक्ष्यातिक्रम्योपतिष्ठते॥ य
स्मिन्ग्रामेऽग्नय आसते तस्मात्प्रदेशाद्ग्रामांतरे एकरात्रावमोवासः प्रवासः। तं करिष्यन्प्रवत्
स्यन्भवति। अग्नीनिति बहुवचनात्सर्वान्विहृत्य प्रज्वलयेत्। प्रज्वाल्यावक्ष्यतीर्थदेशेन प्रप
द्यातिक्रम्याग्नीनुपतिष्ठते। अतिक्रम्येति अध्वर्योपस्थानदेशमतिक्रम्य समीपं गत्वावंतम
ग्निमुपतिष्ठत इत्यर्थः। इदं कर्माहिताग्निः स्वयमेव कुर्यात्। इमंमनेनेत्याह। आहवनीयं दाम ४९
व्रांस्य पशून्मे पाहीति। गार्हपत्यं नर्य प्रजां मे पाहीति दक्षिणमथर्य पितुं मे पाहीति गार्हप

त्याहवनीयावीक्षेते मान्मे मित्रावरुणौ गृहान्गोपायतं युवं॥ अविनष्टान्विहृतान्पूषेनान्नि
रक्ताऽस्माकं पुनरायतनादिति॥ दक्षिणाग्निमुपस्थाय तत्रैव तिष्ठन्गार्हपत्याहवनीयावीक्षेत।
ति इमान्मे मित्रावरुणाविति। उत्तरत्र यथेतं प्रत्येतिवचनात्तत्रैव तिष्ठन्निति लभ्यते। द्विवचनलिंगाद्द्वग
पदे वीक्षेत। यथेतं प्रत्येत्य प्रदक्षिणं पर्येत्याहवनीयमुपतिष्ठते। मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता मा
ता च दधतुर्यदग्रे। तत्त्वं बिभृहि पुनरा मदैतोस्तवाहं नाम बिभराण्यग्ने इति॥ आहवनीयमु
पस्थायोत्तरेण विहारं गत्वा गार्हपत्यस्य प्रत्यक्प्रदेशोत्थं तत्समीपं गत्वा तमुपस्थाय तद्देवक्लि —
ष्टाद्दक्षिणाग्निमुपस्थाय तत्रैव तिष्ठन्गार्हपत्याहवनीयेक्षणं कृत्वा पुनस्तेनैव मार्गेणाहवनीय
समीपं गत्वा ततो मम नामेत्यप्रदक्षिणमावर्त्तमानः आहवनीयमुपतिष्ठते मम नाम प्रथमित्यने
नमंत्रेण॥ प्रव्रजेदनपेक्षमाणो मा प्रगामेति सूक्तं जपन्॥ दृष्टो ग्नीनपेक्षमाणो मा प्रगामेतिसू
क्तं जपन्यथेष्टं गच्छेत्। सूक्तग्रहणमनभ्यासार्थं॥ आरादग्निभ्यो वाचं विसृजेत्॥ अग्निभ्यो दू
राद्गत्वा वाचं विसृजेत्। यावद्गृहेऽग्न्यागारछदिर्न दृश्यते तावदाराद्देशोऽच्यते। अत्र वाग्विसर्गवि

धानादितः प्राक् यतवागेव सर्वं कुर्यात् ॥ सदा सुगः पितुमां अस्तु पंथा इति पंथानमवरुध्य ॥
ब्रूयादिति शेषः । योग्निर्वितदेशगामी पंथास्तं प्राप्येत्यर्थः ॥ अनुपस्थिताग्निश्चेत्प्रवासमा
पद्येत देवसं तत्र संतत्याग्ने हृदा वाचा मनसा वा बिभर्ति । तिरोमा संतं मा प्र हासीर्ज्योति
षा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठत इति प्रतिदिशमग्नीनुपस्थाय ॥ यदि कदाचिद्यथोक्तोपस्थान
मकृत्वैव गंतव्यं स्याद्दैवान्मानुषाद्वा निमित्तात्तदा तत्रैव स्थित्वा तद्देवसं नियमेन नमंत्रेणोत्स
त्तिक्रमेति शेषः । प्रवासं कृत्वा प्रत्येत्य स्वग्रामस्समीपं प्राप्यापि पंथामगन्म हीति ब्रूयात् ॥ स
मित्पाणिर्वाग्यतो [illegible] उच्छन्तं नु अभिक्रम्याहवनीयमीक्षेत ॥ विश्वदानीमाभरंतो नातु
रेण मनसा । अग्ने मा ते प्रतिवेशा रि[illegible]षाम । नमस्ते अस्तु मीढुषे नमस्त उपसद्वने । अ
ग्ने अंजनस्व तन्वः संभारस्यास्वजेति ॥ यतवाक् समिधो गृहीत्वा पुत्रैः शिष्यैर्वा सह प्रस्थापि
तेनाग्नीन्विहृतांश्चलंतश्च ज्वालास्वयमादिताग्नि रायम[illegible] चिरूढाती थेन प्रपद्यत ततः कदे
शादेत्यं समीपदेशमभिक्रम्याहवनीयमीक्षेत विश्वदानीमिति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां । अग्निमु ग्राम ५०

ण तं तमग्निं ध्यात्वा तां तां दिशमग्नीनुपस्थाय गच्छेत् ॥ [illegible] प्रत्येत्य । ब्रूयादिद्

समिध उपनिधायाहवनीयमुपतिष्ठते । मम नाम तव च जातवेदो वाससी इव विवसानौ ये
चराव । तावि आयुषे वर्चसे जीवसे च यथायथं नौ तन्वौ जातवेदा इति ॥ इदानीमानीताः समि
धो विभज्य तस्य तस्याग्नेः समीपे निधाय तत आहवनीयमुपतिष्ठते । मम नाम तव चेत्यनेन मं
त्रेण ॥ ततः समिधोभ्यादध्यात् ॥ उपनिहिता एवास्मिन्नादध्यात् ॥ आहवनीये गन्म विश्वावेदस ने
मस्मभ्यं वसुवित्तमं । अग्ने सम्राळभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्वेति गार्हपत्ये यमग्नि
र्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्वेति
ति । दक्षिणे यमग्निः पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिवर्धनः । अग्ने पुरीष्याभि द्युम्नमभि सह आय
च्छस्वेति । गार्हपत्यादाहवनीयादीक्षेत मान्मभित्रावरुणौ गृहान् जुगुपतं युवं । अविन
ष्टान्विहुतान्पूषैनानभ्येहरादाक्षीदास्माकं पुनरायतनादिति ॥ दक्षिणाग्निसमीपे स्थित इदमुक्त
कं । यथेतं प्रत्येत्य ॥ परिसमुह्योदग्विहारादुपविश्य भूर्भुवस्स्वरिति वाचं विसृजेत । पूर्वो विभिस्सु
[illegible]नेर्भे । यथेतं प्रत्येत्य सर्वस्य विहारस्य परिसमूहनं कृत्वा तस्योत्तरतः उपविश्य वाचं विसृजेत भूर्भुवः स्वरित्य
नेन ॥

असत्यपि प्रवासनिमित्ते एवं प्रयोगक्रमः। सति तु निमित्ते यथेतं प्रत्येत्य नैमित्तिकं कृत्वा परि
समूहनवर्ज्यं विसर्गं कुर्यात्। एवमेवसूत्रस्वरूपं विविच्यं। प्रोष्य न यो दशरात्रात् चतुर्गृहीतमाज्यं
मे॰ जुहुयान्मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु। या इष्टा उषसो याश्च निम्रुचस्ताः
संदधामि हविषा घृतेन स्वाहेति॥ दशरात्रादूर्ध्वं प्रवासं कृत्वा जुहुयात् चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तया जुहु
यात्। मनो ज्योतिरित्येतयर्चा। चतुर्गृहीतग्रहणादेवाज्यद्रव्यसिद्धौ सत्यामाज्यग्रहणं तूष्णीमुत्प
होत्र वनार्थं॥ अग्निहोत्रहोमे च॥ अग्निहोत्रहोमे विच्छेदे चैतामाहुतिं जुहुयात्। विशेषाभावात् एक
स्य द्वयोर्बहूनामपि विच्छेदे एषैव प्रायश्चित्तिः कार्या। अतिहोमे च॥ चशब्दो ध्याहार्यः। एता
च माहुतिं हुत्वा प्रतिहोमं कुर्यादित्यर्थः। प्रतिहोमो नाम यावतः कालाद्धोमेन विच्छिन्नस्तावतामे
कैककालं प्रत्येकैको होमः कर्तव्य इति। एवं परिसमूह्येत्यादि पूर्वमेव व्याख्यातं॥ गृहानीक्षे
ताप्यनाहिताग्निर्गृहामाबिभीतोपवः स्वस्त्यं वोस्मासु च प्रजायध्वं मा च वो गोपतीरिषदिति। ग्राम
प्रपद्येत गृहानहं सुमनसः प्रपद्ये वीरघ्नो वीरवतः सुवीरान्। इरां वहतो घृतमुक्षमाणास्ते ५१

ष्वहं सुमनाः संविशानीति शिवं शग्मं शंयोः शंयोरिति त्रिरनुवीक्षमाणः॥ ईक्षणं प्रपदनं चानाहि
ताग्निरपि कुर्यात्। गृहामाबिभीतेतीक्षेत। गृहानहमिति प्रपद्येत। प्रतिपद्यमानः एवं प्र
पद्येत शिवं शग्मं शंयोः शंयोरिति त्रिरनुवीक्षमाणः अनुवीक्षणमनुमंत्रणं। मंत्रेणाप्र
काशानं। तत्तु न मंत्रेण विना कर्तुं शक्यत इति। मंत्रोपि चिरावर्तनं॥ विदितमप्यलीकं नत
प द्दर्शयेयुः॥ अलीकमप्रियमवगतमप्रियं प्रवासादागतस्य तस्मिन्नहनि न निवेदये
युः॥ विज्ञायते नयं वो नयं योस्त्वित्येवा पतिष्ठेत प्रवसन्प्रत्येत्य याहवेति॥ वागत्यश्च वा बुस्या
र्थे। अनयं वः त्सनेन प्रवत्स्यन्प्रवासादागतश्चाहरहरग्निहोत्रहोमेउपतिष्ठेतेति श्रुतिरेषो
पन्यस्ता विज्ञायत इति। अस्मिन्पक्षे प्रयोगक्रमः। विहृत्य प्रज्वल्याचम्य तीर्थेन प्रपद्य तत्रैवस्थि
त्वा सर्वानग्नीन्सकृदेवोपस्थाय प्रदक्षिणमावृत्य तीर्थेनैव निष्क्रम्य ग्रामं ग्राममेति जपन्प्र
कज्य सदा सुग इति पंथानं प्राप्य ब्रूयात्। प्रत्येत्यापि पंथामिन्द्र क्रा विहृत्य ज्वलितान्तीर्थेनैव प्र म
पद्य तत्रैव स्थित्वा अनयं वः इत्युपस्थाय परिसमूहनादि प्राग्वत्। अतिप्रवासोक्तिचेतन स्यने

व्यतिक्रममपि कुर्यात्। अग्निहोत्रहोमेव दक्षिणाग्निहोमानंतरं अनयैव ऋचोपतिष्ठेत। एतोकस्यानुमं
५२ त्रणास्या याजमानत्वादस्य चोपस्थानत्वान्न विकल्पः। तेन समुच्चय एव। अनुपस्थिताग्नेः प्रवासः इ
हैवसं नित्यवद्देव नन्यो किंचित्॥४॥ अमावास्यायामपराह्णे पिंडपितृयज्ञः॥ अमावास्याशब्दः प्रतिप
त्संधिवचनोऽपेत्रापराह्णशब्दसमन्वयात् तद्युक्ताहोरात्रे वर्त्तते। तस्यापराह्णो अहश्चतुर्थ
भागे पिंडपितृयज्ञः कर्त्तव्यः। औपवसथ्ये ह्नि यजनीये वाह्नि। यजनीये चेत्तदर्थं दक्षिणाग्निः प्रणी
यते। यदा पुनरहोरात्रसंधौ तिथिसंधिः स्यात्तदौपवसथ्य एवाह्नि क्रियते॥ दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं
प्राग्दक्षिणा प्रणये ये रूपाणि प्रतिमुंचमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति। परापुरो निपुरो ये
भरंत्यग्निष्टाँल्लोकात्प्रणुदात्यस्मादिति॥ एकोल्मुकं एकतः प्रदीप्तमुल्मुकं प्राग्दक्षिणा प्राग्दक्षि
णस्यां दिशीत्यर्थः। दक्षिणाग्नेः सकाशादेकोल्मुकं गृहीत्वा तस्मादेव प्राग्दक्षिणस्यां दिशि प्रणये
त्। ये रूपाणीत्यनेन मंत्रेण॥ सर्वकर्माणि तां दिशं॥ अतऊर्ध्वं दीक्षादिकानि सर्वाणि कर्माणि तामेव प्राग्द रा.म
क्षिणां दिशमभिमुखत्वानि कर्त्तव्यानि॥ तमुपसमाधायोद्धो परिस्तीर्य दक्षिणाग्नेः प्रागुदक्प्रत्यगु ५२

उ५२ दर्भैरेकैकशः पात्राणि सादयेच्चरुस्थालीं शूर्पस्फ्योलूखलमुसले स्रुवं स्रुचं कृष्णाजिनं सकृदाच्छि
न्नेध्ममेक्षणं कमंडलुं॥ उभयोरपि समाधानं परिस्तरणं च कर्त्तव्यं मध्यगतस्योभाविति शब्दस्य वि
शेषसंबंधे कारणाभावात्। पात्राणीति चरुस्थाल्यादीन्युच्यंते। तेन शब्देन संशयवदानार्थं चरुश्रपणा
र्थं स्थाली चरुस्थाली। चरुस्थालीश्रूपादयो शब्दाः प्रसिद्धाः। एकेन प्रयत्नेन छिन्नाः कुशाः सकृ
दाच्छिन्नाः॥ दक्षिणतोऽग्नेः समारुह्य चरुस्थाल्यां व्रीहीणां पूर्णां निर्मृज्येत्॥ निर्मृज्यादिति प्राप्ते निर्मृज्येदि
ति छांदसः। अग्निसमीपेति ऋतीत्यग्निसंज्ञाकृतं। प्रयाणकाले वाग्नयो यत्र तिष्ठंतीति। तदग्निष्ठं दक्षि
णात आरुह्य तत्रैव शूर्पे स्थालीं निधाय व्रीहिभिरापूरयेत्। तां पूर्णां निर्मृज्यात्। यथोपरितना व्रीहि ल
देवाच्छूर्पोपरि पतंति॥ परिवीनां निदध्यात्॥ स्थाल्यस्य देशाच्छूर्पोपरि पतंति तान्यस्मिन्नां कटे सं४
निदध्यात्। कृष्णाजिनं उलूखलं कृत्वा तेनान्यत्र वहन्या दवि वेधं॥ कृत्वा निधायेत्यर्थः। इतरा स्थाल्यां
त्यंतगंतानित्यर्थः। अविक्लं। अविविच्येत्यर्थः॥ अवहतान्सकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नौ श्रपयेत्॥ अव
हतेष्वअवहतवचनं फलीकरणनिवृत्त्यर्थं दक्षिणाग्नौ श्रपयेदिति श्रपणवचनं वचनाद्धतेगा

५३ ईपत्य एवश्रपणामितिज्ञापनार्थं॥ अर्थामिति प्रणीतास्प्येन लेखामुल्लिखेद पहता असुरा रक्षां
सि वेदिषद इति॥ दक्षिणाग्नयति प्रणीतयो रंतराळ उल्लिखेदित्यर्थः॥ तामभ्युक्ष्य सकृदाछिन्नेन ब
र्हीषा सादयेत्। निधाय स्थालीपाकमाज्यं सर्पिस्तुत्सनेन नवनीतं वोत्तरतं ऽऽ कवायामाज्यं कुलाद्दक्षि
णतः॥ आज्यं सर्पिरित्यादि कवायामाज्यं कुलाद्दक्षिणत इत्येवमंतः प्रदसमूहः। आसादयेदभिघार्येत्य
तो स्मात्पुरस्तादर्थद्वित्वं तेनायमर्थः। तां लेखामभ्युक्ष्य सकृदाछिन्नैर्बर्हिः यद्यपि सर्पिर्गृहीत्वा कवायां
कुलाद्दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निधाय तेनाज्येन स्थालीपाकमभिघार्य दक्षिणाग्नेः पश्चादासादयेत्।
यदि नवनीतमाज्यकार्यार्थं स्यात्तदास्य विलीयनमात्रं कृत्वान्यस्मिन्पात्र आनीय पवित्राभ्यां हस्तीकुल
यततो कवायां कुलाद्दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निधाय तेनाभिघार्येत्यादि समानं द्वितीयाज्यग्रहण
स्येदं प्रयोजनं। पात्रांतरस्थमुत्पूय पश्चात्कवायां ग्रहणमित्येवमर्थं। सर्वमाज्यग्रहणं कार्यलक्षणा
र्थं। सर्पिः पक्वं नवनीतमपक्वं॥ दक्षिणत आंजनाभ्यंजनकशिपूपबर्हणानि॥ दक्षिणत इत्यत्रापि सं राम
बध्यते। विशेषाग्रहणादपेक्षितत्वाच्च। आंजनादीनि वं दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निदध्यात्। सर्वसत्रे ५२

अथ यथाक्रमेणास्त्रप्रणयनं। दक्षिणत इत्यस्योभयार्थत्वाच्च। प्राचीनावीती ध्ममुपसमाधाय मे
क्षणेनावदायावदानसंपदा जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधा नमो ग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इ
ति॥ इध्मः पंचदशासंस्कृतः। मेक्षणेनादाय तेनैव जुहुयात्। अवदानसंपदा अवदानसंपन्नामत्र प
स्तरणां द्विरवदानं प्रत्यभिघारणं च। सकृदभूतं जुहुयात्। नात्र स्वाहाकारः स्वधा नम इत्यस्य प्रदा
नार्थत्वात्॥ स्वाहाकारेण वाग्निं प्रथमं यज्ञोपवीती॥ स्वधा नमः शब्दस्य स्थाने स्वाहाकारं कृत्वा जुहुयात्। ५ हुत्वा
अस्मिन्पक्षे मंत्रविपर्ययः व्यत्यासः। यज्ञोपवीतत्वं च भवति। अग्निं प्रथममिति। अग्नये कव्यवाहनायेत्ये
तं मंत्रं पूर्वं कुर्यादित्यर्थः॥ मेक्षणमनुप्रहृत्य प्राचीनावीती लेखां त्रिरुदकेनोपनयेत् शुंधंतां पितरः
शुंधंतां पितामहाः शुंधंतां प्रपितामहा इति॥ प्राचीनावीती ग्रहणं स्वाहाकारपक्षेपि मेक्षणा
नुप्रहरणोत्तरकालं प्राचीनावीतित्वप्रापणार्थं। अन्यस्मिन्पक्षेपि मेक्षणमग्नावनुप्रहृत्य एव
व॥ त्रिभिर्मंत्रैस्त्रिर्निनयेत्। पिंडस्थानेषु॥ तस्यां पिंडान्निपृणीयात् सव्यावीनपाणिः पित्रे पितामहा
य प्रपितामहायेति ते तेसौ ये च त्वामत्रान्विति॥ अधि कृतायां लेखायां लेखासंप्रत्ययार्थं तस्यां ग्रह

५४ णं क्रियते। नाधिकाराल्लुप्तः संबंधोऽस्तीति ज्ञापनार्थं। तेन द्विरासादनमग्नेः पश्चादिति साधितं
भवति। तथैवोक्तं च निपृणीयाद्दद्यादित्यर्थः। निपरणीपित्र्ये पैतृतीर्थेन प्राणेरुत्तानलमज दद्दे वृपि
त्र्येणातीर्थेन यदा कुर्यात्तदा प्राचीनपाणिर्भवति। असावित्यस्य स्थाने संबुध्यंतानि पित्रादीनां ना
मानि गृह्णीयात्॥ तस्मै तस्मै य एषां प्रेताः स्युरिति गाणगारिः प्रत्यक्षमितरानर्चयेत्तदर्थत्वात्॥ त्र
याणां मध्ये प्रेतानां पिंडदानं जीवानां प्रत्यक्षार्चनमिति गाणगारेर्मतं। पितृप्रीत्यर्थत्वात्कर्मण इ
ति। सर्वेभ्य एव निपृणीयादिति तौल्वलिः क्रियागुणत्वात्॥ पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः प्रेतेभ्यो जीव
द्भ्यश्च सर्वेभ्यो निपरणं तौल्वलिर्मन्यते। क्रियायामुद्देश्यकारकत्वेनत्वगुणभूताः पितरस्तेते
षां प्रीतिः शास्त्रतो लोकतोऽवगम्यत इति॥ अपि जीवांतेऽत्रिभ्यः प्रेतेभ्य एव निपृणीयादिति
गौतमः क्रियाया ह्यर्थकारिता॥ आदिमध्यांतशब्दैः पितृपितामहप्रपितामहा उच्यंते। जीवः अं
तो यस्य सः जीवांतः अपिशब्देन जीवादिर्जीवमध्य इति लभ्यते। जीवसर्व इति चैत्रयाणामे राम
कस्मिन्द्वयोः सर्वेषु वा जीवत्सु यावदर्थं परानपि हुत्वा गृहीत्वा प्रेतेभ्यस्त्रिभ्यो दद्यादिति ५४

न३
गौतमो मन्यते क्रियाया ह्यर्थकारिता। मरणपदार्थप्रवृत्तत्वाद्यस्मात्क्रियेत्यर्थः॥ उपायविशेषो जीव
मृतानां॥ पित्रादीनां जीवतां मृतानां च पिंडदाने उपायविशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः। उपन्यस्तान्पक्षान्दूष
यितुमाह॥ न परेभ्योऽधिकारात्। न प्रत्यक्षं न जीवेभ्यो निपृणीयात्॥ गौतमगाणगारितौल्वलीनां
क्रमेण दूषणानि॥ न जीवांतादिनेभ्यः॥ जीवव्यवहितेभ्यो न दद्यादित्यर्थः। ~~कचिद्विध्यभावात्~~ सर्व नि४
पक्षव्यापी दूषणं। सर्वत्रानधिकारादित्ययमेव हेतुः। अनधिकारादयोग्यत्वादित्यर्थः। क
चिद्विध्यभावात्क्वचिन्निषेधादयोग्यत्वमवगम्यते। अथ मृपायविशेष उच्यते॥ हुत्वा जीवेभ्यः॥
जीवेभ्यो हुत्वा ये तेभ्यो निपृणीयादित्यर्थः। न जीवंतमतिदद्यादित्यत्रापि निषेधोक्तिः।
तेन जीवत्पितुर्जीवत्पितामहस्य जीवोऽन्यस्य वायमपि पक्षो नास्ति तत्र होमांतमन्वारंभोक्त।
अथ सर्वेषु जीवत्सु कथमित्याह॥ सर्वहुतं सर्वजीविनः॥ सर्वहुतमिति सर्वैः पिंडा होतव्या इ
त्यर्थः। पिंडहोमो निपरणमंत्रेण। स्वाहाकारांतेन कर्त्तव्यः। अत्र दूषणीयपक्षाणामुपन्यासे प्र
योजनं। सपिंडीकरणे पितामहे जीवद्देऽपि पितरि संवत्सरादिषु कालेषु तस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्
मृते

तेषां पक्षाणां मुपप्रयोग इत्येवमर्थः। एवमग्न्याद्यादीन्यन्यान्यपि प्रयोजनानि विचिंत्यानि॥ नामान्यवि
द्वांस्तत पितामह प्रपितामहेति॥ पित्रादीनां नामाज्ञाने तत्वादयः शाख्यानामस्थाने प्रयोक्तव्याः॥
निपृतानानुमंत्रयेतात्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति॥ निपृत्तानिति प्राप्ते निपृता
निति छांदसो निर्देशः। निपृत्तान् पिंडाननुमंत्रयते न हुतानित्येवमर्थं निपृतानित्युच्यते तेन
सर्वहोमद्रव्यमनुमंत्रणं न भवति। अस्मिन्प्रकरणे यद्यपि पिंडानामेवानुमंत्रणं मुपस्थानं प्रमादत्वा
च विधीयते। तथापि मंत्राणां पितृलिंगत्वात्पिंडाएव पितर इति कृत्वा पितॄनेव तैर्मंत्रैरभिधात
व्याः॥ सव्यावृदुदङ्ङावृत्य यथाशक्त्यप्राणं नाभितानिष्ठ्य पर्यावृत्यामीमदंत पितरो यथाभाग
मावृषायीषतेति॥ अनुमंत्रयेतेति शेषः। सव्यावृदुदङिति सव्येनावर्तेन सव्यावृदुदङ्मुखत्वयोः
सिद्धयोरावृत्येति वचनं मावृत्ये वोच्छ्वासो न पूर्वमिति। एतदर्थं यथाशक्त्यप्रभुत्वं नाभितानुनरभि
पर्यावृत्यामीमदंतेत्यनुमंत्रयते। आवृषायीषतेति। यकारः पवितव्यः। यात्किंचिद्युक्तिः प्रमाद राम
जा॥ चरोः प्राणभक्षं भक्षयेत॥ तूष्णीमेवात्र भक्षणं कार्यं॥ नित्यं निनयनं॥ उदुदको पनय ५५

नस्तुक मुंधंतां पितर इत्यादिमंत्रकं। तदत्र निनयनमित्युच्यते तदत्र कर्तव्यमित्यर्थः। अवनावभ्यं
ज्यासावंजस्वेति पिंडेष्वभ्यंजनांजने॥ दद्यादिति शेषः॥ वासो दद्याद्दशामूर्णास्तुकांवा पंचाशद्व
र्षतायाः॥ ऊर्ध्वं स्वलोमेयद्वः पितरो मानो तोन्यत्पितरो युंक्ष्वमिति॥ एतेषामन्यतमं द्रव्यं वासो
र्थे पिंडेषु दद्यादित्यर्थः। दशा वस्त्रस्यांतप्रदेशाः। ऊर्णास्तुकां वा अवि लोमानि। पंचाशद्वर्ष
तायाः पंचाशद्वर्षेभ्यो तीतेषु ऊर्ध्वं जीवन्स्वीयमेव लोम वासोर्थे दद्यात्। मंत्रस्त्वयमेव सर्वेषु
द्रव्येषु सकृदेव भवति॥ अथैनानुपतिष्ठेत नमो वः पितर इषे नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः
पितरः शुष्माय नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो रसाय स्व
धा वः पितरो नमो वः पितरो नमस्तानुष्माकं पितर इमा अस्माकं जीवा वो जीवंत इह सं
तः स्याम इति॥ इतिकाराद्याध्याहारेणास्त्रच्छेदः। संतः स्यामेति मंत्रः पवितव्यो वकारं वर्जयित्वा॥
मनो न्वाहुवामह इति तिसृभिः॥ उपतिष्ठेतेति शेषः॥ अथैनान्प्रवाहयत्यपरेतन पितरः
सोम्यासो गंभीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः। दत्तायास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्ववी

रं नियच्छतेति॥ अत्रापि पिंडस्थान्यित्व प्रवाहयेत्॥ अग्निं प्रत्येयादग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैरिति॥
प्रत्येयादितिवचनसामर्थ्याद्दक्षिणामुखेनात्र किंचिदनुव्रजनं कर्त्तव्यं। अग्निं प्रत्ये॰ मैरिति। अवि
शेषेणैव वचनाद्दक्षिणाग्निमेव। इतरयोर्विशेषाभिधानात्॥ गार्हपत्यं यदंतरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मा
तरं पितरं वा जिहिंसिम। अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुंचतु॰ करोतु मामनेनसं॥ इति प्रत्ये
यादिति शेषः॥ वीरं मे दत्त पितर इति पिंडानां मध्यमं॥ आददीतेति शेषः॥ पत्नी प्राश्नीयादाधत्त पि
तरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजं। यथायमरपा असदिति॥ तमेव मध्यममिति शेषः। मध्यमेव मंत्रं ब्रू
यादाधत्तेति॥ अप्स्वितरौ॥ प्रक्षिपेदित्यर्थः॥ अतिप्रणीते वा॥ प्रक्षिप्य दाहयेत्॥ यस्य वागंतुरन्न
काम्याभावः स प्राश्नीयात्॥ आगंतुरग्निर्न वा निर्निमित्त एवान्नेच्छाभावो यस्य स वैतरौ प्राश्नीया
त्॥ महारोगेणाभिभूतः प्राश्नीयादन्यतरां गतिं गच्छति॥ क्षयकुष्ठादिना रोगस्य परिहारेणाति
पीडितः प्राश्नीयादिति पुनर्वचनं पूर्वेणास्य संबंधनिवृत्त्यर्थं। तेनान्यतरामित्यत्रैव न भवति। अ
न्यतरां गतिं गच्छतीत्ययमर्थः। सद्य एवारोगो जीवेत म्रियेत वेति॥ एवमनाहिताग्निर्नित्ये। अ

नाहिताग्निरप्येवं पिंडपितृयज्ञं कुर्यात् नित्ये औपासने इत्यर्थः॥ श्रपयित्वाति प्रणीय जुहुयात्॥
तस्यायं विशेषः। हविः श्रपणं कृत्वाति प्रणयनं कर्त्तव्यं। तस्यैवाति प्रणीतस्योपसमाधानं परि
स्तरणं च कृत्वा ततो वर्गमिति प्रणीतादित्यादि समानं। जुहुयादित्ययमनुवादः। अयं चात्र विशेषः य
दंतरिक्षमित्यस्मिन्मंत्रे गार्हपत्यशब्द ऊहुर्नयः। तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संस्कारस्यात्राभावा
दिति॥ द्विवत्पात्राणामुत्सर्गः॥ द्विशब्द इत्यर्थः॥ ल्वणां द्वितीयमुद्दिक्ष्य॥ एकस्यातिरिक्तस्य हपोन
द्वित्वसंपाद्योत्सर्गः कर्त्तव्य इत्यर्थः॥ ५॥ दर्शपौर्णमासावारप्स्यमानोन्वारंभणीयां॥ पूर्वं दर्शपूर्णमा
सयोः स्वरूपमात्रमुक्तं। इदानीं तयोरनुष्ठानारंभ उच्यते। इदानीं तावदारप्स्यमानस्यान्वारंभणी
याविधानात्॥ यस्मादाधानानंतरमग्निहोत्रं पिंडपितृयज्ञानुष्ठानयोरारंभ उच्यते। तस्मा
देतत्साधितं भवति। पौर्णमास्यामाधानमिष्टिं च कृत्वा ततोऽग्निधारणमग्निहोत्रहोमं च कृत्वामावा
स्यायां पिंडपितृयज्ञं च कृत्वा पौर्णमास्यां तयोरारंभ इति। तत्र यदा पर्वत्वेन वचनं पौर्णमास्यां तु पूर्व
स्मिन्पर्वणि सेष्टिमान्वारंभणीयमपहृत्य श्वोभूते पौर्णमासेन यजत इति। अस्यायमर्थः। पौर्णमा

५७ स्यामादध्यात्तक्रादहरेव पौर्णमासीमारभेतेति। तस्यायं विषयः। यस्यां पौर्णमास्यामन्वारंभणीया
पर्यंतं सर्वं प्रतिपद्यते। संधिक्षणात्प्रागेव कर्तुं शक्यते सास्य विषयः। संध्यनपगमात् पौर्णमा
स्यधिकारप्राप्तिरिति। एकस्मिन्नहनि यत्र उत्तरस्मिन्क्षणे दर्शपूर्णमासावारभते स तस्मात्पूर्वस्मि
न्क्षणे तावारप्स्यमानूद्रक्ष्यते। तस्यामन्वारंभणीया कर्तव्या। सेयं पुरुषार्था न कर्मार्था। क्रत्वादी
नामभावात्। दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यनेन न च कर्मसंबंधो वक्तुं शक्यते निमित्ततयाधिका
रिविशेषणत्वेन तु पक्षयाल्लउद्देशकं न भवितुमर्हतीति। तस्मादनंगं तयोरन्वारंभणीया। तथा
पि तस्याः पुरुषसंबंधात् तयोरेवाधिकारित्वेन पुरुषं संपादयतीति युक्तमुक्तं। अतो दर्शपू
र्णमासावृत्तौ विकृतिषु च न पुनः पुनः कार्येति देशाभावात्। कार्यसंबंध्यतिदिश्यते। न पुरुषा
र्थसंबंधमपीति॥ अग्नाविष्णू सरस्वती सरस्वो नग्निनंगी॥ भगीत्यग्नेर्गुणः॥ अग्नाविष्णू
सजोषसेमा वर्धंतु वां गिरः। द्युम्नैर्वाजेभिरागतं। अग्नाविष्णू महि धाम प्रियं वां वीथो घृत राम
स्य गुह्या जुषाणा। दमेदमे सुष्टुती वावृधाना प्रति वां जिह्वा घृतमुच्चरण्यात्। पावकानः स ५७

अ४

रस्वती। पावीरवी कन्या चित्रायुः पीपिवांसं सरस्वतो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतं मा सर्वं सवितुर्य
धासनो सधांस्यान्यरेति॥ इष्टेर्याज्यानुवाक्याः। आधानाद्यद्याम्न्यावी यदि वार्थवि थेरत्पुनरा
धेयः इष्टिः॥ आमयावी उदरवाधिमान्। अर्थयशा अर्थहानिः। अथ र्त्तिः पुत्रपश्वादयः। आधानानंतरं
तस्मिन्नेव संवत्सरे यद्येतानि निमित्तानि स्युः। तदा पुनराधेयं कर्तव्यमिति। अयमर्थोऽस्मिन्सूत्रे शब्दा
ल्लभ्यते। तास्मिन्पुनराधेयवस्यमाणलक्षणेष्टिः कार्येत्यर्थः॥ तस्यां प्रयाजानुयाजान्विभक्तीन्निर्य
जेत्॥ तस्यामिति वचनं तस्यामेवेष्टौ नान्यस्यां वक्ष्यमाणो विधिः स्यादित्येवमर्थमिति न ज्ञायते
नैकेष्टिकं पुनराधेयमिति। विभक्तिभिः साहेतान्प्रयाजान्कुर्यात्। का विभक्तिः क वा प्रदेशः प्र
योक्तव्या किं सर्वेषूत कतिपयेष्विति एतेषां संज्ञायानां निवृत्तये। चतुरः प्रयाजान्सविभक्तिकानेव विभक्तिसहितो
प्रयाजांश्चतुरो विभक्तिभिः सहितान्पविर्शाद्धावनूयाजौ वर्ज्ञवित तयोरधिकृततत्ससिध्यर्थं॥ समि पठिष्यति॥३
धः समिधोऽग्नेऽग्न आज्यस्य व्यंतु तनूनपादग्निमग्न आज्यस्य वेतु। इडो अग्निनाग्न
आज्यस्य व्यंतु बर्हिरग्निरग्न आज्यस्य वेत्विति॥ नराशंसिनां नराशंसोऽग्निमग्न इति भवति

विभक्तिकविधानस्याविशेषात्। प्रातस्य चोत्तमप्रयाजानुयाजयोरित्यर्थत्वात्॥ समिधाग्निं दु
वस्यतेह्य शुत्रवाणि त इत्याग्नेय्यावाज्यभागौ॥ सोमस्थानेप्यग्निरेव। तयोरेते अनुवाक्ये॥
बुद्धिमद्दिदुमं तावित्यावक्ष्यते॥ आज्यभागयोरेतौ गुणौ॥ नत्वानुवृत्तिः॥ निगमेषु सगुणयो
रेवानुवृत्तिरित्यर्थः। इज्या च॥ इज्याशब्देन याज्यायां देवतादेश उच्यते॥ स च सगुणयोरेव कर्त
व्यः। केचिदिहानुवृत्तिशब्देनैव देवतादेशस्यापि ग्रहणमभ्युपगम्य इज्या च इत्यनेन याज्यामध्य
गतस्याग्निशब्दस्य सगुणोच्चारणमिच्छंति॥ नित्यं सर्वमनुब्राह्मणिनः॥ नित्यः केवलोग्निः। अ
नुवाक्यायामग्निर्वृत्राणीत्यनुब्राह्मणिन आचार्याः॥ अग्न आयूंषि पवस इत्युत्तरं॥ उत्त
रापि केवलाग्निरियं चानुवाक्या अनुब्राह्मणिनामेवाभिप्रायेण॥ नित्यमुत्तरे द्रविःशब्दः॥
उत्तरे याज्यामंत्रे द्रविःशब्दस्य सोमधर्मत्वात्तं निवृत्तौ तस्य निवृत्तिप्रसंगात्तत्स्थानापन्नत्वा
द्वेनरपि तद्धर्मसंबंध इति मत्वा नित्यत्वविकल्पं कृतवान्॥ आग्नेयं द्वविः। अधाह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य — राम
भिरेष अद्य गीर्भिर्गृणांत इत्यग्निर्नो अर्कैरग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैरिति संयाज्ये देवं बर्हिरवने ५८

वसुवने वसुधेयस्य वेतु देवो नराशंसो अग्नौ वसुवने वसुधेयस्य वेत्विति॥ शतायमिदं॥ ६॥
आग्रयणं व्रीहिश्यामाकयवानां॥ अग्रेऽयने भक्षणं येन कर्मणा तदाग्रयणं। प्रथमद्वितीययोर्ह्रस्व
दीर्घत्वव्यत्ययः। एषां त्रयाणां द्रव्याणां संवत्सरे प्रथमनिष्पन्नानामाग्रयणं नाम कर्म कर्तव्यमित्यर्थः। व्रीहि
शब्दस्य प्रथमनिपातो व्रीहीणां प्राधान्यस्थापनार्थस्तेन कालचोदना व्रीह्याग्रयणस्यैव भवति॥ श्यामा
कशब्दस्य मध्यनिपातो व्रीहिकालाद्यवकालो भिन्न इति ज्ञापयति॥ सस्यं नाश्नीयादग्निहोत्रमहु
त्वा॥ सस्यं नवनिष्पन्नं। तन्नाश्नीयादाग्रयणे नानिष्ट्वा। यद्याग्रयणेनानिष्ट्वा नवनिष्पन्नान्नाशनेन
विना निर्वाहो न स्यात्। तदा तेषां द्रव्याणां तत्कालनिष्पन्नेन सायं प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाश्नीयात्। ततः
कालमागते आग्रयणं कुर्यात्। अग्निहोत्रमहुत्वा नाश्नीयादिति वचनादाग्रयणेनानिष्ट्वाप्यग्नि
होत्रं हुत्वाश्नतो न दोष इति गम्यते। सस्यग्रहणं व्रीह्याद्यन्यदपि यन्नवनिष्पन्नं तस्य सर्वस्य प्रतिषे वनि
धार्थं॥ यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाग्रयणेन यजेत॥ यदा वर्षेण तृप्तिर्लोकस्य भवति तदाग्रयणेन यजेत।
अनेन प्रकारेण व्रीह्याग्रयणस्यात्र शरत्काल उक्तो भवति। एतमेव कालं श्रुत्या समर्थयति॥ अपि

श्रौ० सू०
५९

द्विदेवा आङ्गस्य होमनं वर्षस्याग्रयणेन द्विपत्त इति । अग्निहोत्रं वैनानादयिलात्तस्याः पयसा
जुहुयात् ॥ अथाग्रयणेन यजेतेति इष्टिरेवाग्रयणशब्देनोक्ता । इदानीमिदमप्युच्यते । अग्निहोत्रार्थां
धेनुरग्निहोत्री कथ्यते । तां व्रीहिश्यामाकयवानामन्यतमं प्राशयित्वा तस्याः पयसा यं प्रातरग्निहो
प्रथम ४ त्रं जुहुयात् । इष्टिः कल्पस्तदसंभवे अयमनुकल्पः । इतीद्वे वाग्रयणकल्पौ अभोच्येते ॥ अपि वा क्रिया
यवेषु ॥ यवैराग्रयणस्य क्रियापक्षे वा अक्रियावेति विकल्पः ॥ इष्टिरूकरार्थः ॥ श्यामाकानां वर्णानां मुवित्रोषुपा
कल्पद्वये प्राप्ते । राज्ञो विशेष उच्यते । इष्टिरेवैन्यकृति ॥ सर्वेषां वैके ॥ सर्वेषामपि वर्णानामिष्टिरेवेत्येके म
न्यंते ॥ श्यामाकेष्वां सौम्यश्चरुः । श्यामाकाग्रयणेष्यां सोमदेवत्यश्चरुर्भवति । कात्यायनानां त्रिशुचः श्यामा
तरेदर्शनात् । सोमयास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामिति । अवान्तरेलायां नित्यं ज
पमुक्त्वा सवपाणौ कृत्वेतरेण निमृज्योपजापतयेलाग्रं हं गृह्णामि महौ श्रिये महं यथा सं
महं मंनाथाय ॥ इति कारावाहो ध्यारेयामन्त्रच्छेदः । नित्यं जपशब्देन लेनागमितिमंत्रउच्यते । तस्य राम
नित्यत्वे सत्यपि नित्य वचनं एतेन भास्त्रिणा इति विध्यति देह्रोतद्दर्शितस्य प्रापणार्थं । भद्रान्नः श्रे ५९

यः समनैष्टदेवास्त्वया वत्सेन समवीमहि त्वा । स नो मयोभूः पितवाविशेह शं नो न वदि पद्देवी
चतुष्पदे इति प्राश्य यो चम्यनाभिमालभ्य नेत्रीमोसि प्राणत् ह ते अवीमयमासि सर्वानसि प्रविष्टः ।
सम जरां रोगमपनुद शरीरादमामएधि मामृथाम इन्द्रेति ॥ स्मृति प्राप्तस्याचमनस्य विधानं
यस्मिं देशे आचमनं कृतं तस्मिंने व देशे स्थितस्य नाभ्यालंभनसिध्यर्थं ॥ एतेन नक्षिणा भक्षा
सर्वत्र नवभोजने ॥ एतेनु विधानेन सर्वनक्षेषु सर्वे नक्षिणः सर्वान्भक्षान्भक्षयेयुः । सर्वत्र वचनं
प्रकरणादुत्कर्षार्थं । नवभोजन वचनं लौकिके पि नवभोजने प्रापणार्थं । सर्वत्र वचनात्प्रकरणा
दुत्कृष्टमपि नवभोजनवचनाल्लौकिक एव व्यवतिष्ठते । वैदिके ग्निहोत्रहोमे नवानां सम्मिश्री
२४ नाभीयानित्यत्रैन प्राप्नुयात् । तत्रापि प्रापणार्थं नक्षणावचनं ॥ अथ व्रीहियवानां धाय्यो विराजौ ॥
अथानन्तरं व्रीहीणां यवानां चाग्रयणेष्टिरुच्यते । तत्र व्रीह्याग्रयणस्य कालः उक्तः । वसंतो यवाग्र
यणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तंत्रविशेषाभावात् । उभयोः सहवचनं तयोर्धाय्ये विराजौ भव
तः । इतरत्पौर्णमासं तंत्रं । वैराजमित्येनावतैवो केपिना वचनमात्र विकारसिद्धो सत्यां धाय्या विराड्

श्रौ॰सू॰
६०

ग्रहणं विकल्पेन वृधन्वतोरपि प्रापणार्थं॥ अग्नें द्राविं द्युम्नी वा विश्वेदेवाः सोमो यदित्र त्रया मा
कोद्यावापृथिवी॥ आद्ययोर्विकल्पेनैताद्देवता गृह्यंते। यदि त्रयामाकाग्रयणमस्यामेवेष्टौ समान
तंत्रेण क्रियते तदा सोमस्तन्वी यो नवतीति॥ आघायेअग्निमिंधते सुकर्माणः सुरुचो देवयंतो नावि
श्वेदेवास आगत ये के च ज्मा महिनो अहिमा मदी द्यौः पृथिवी वनः प्रप्र वर्जोपित रानव्यसी या॰४
भिरिति॥ इंद्राग्न्योः सोमस्य वोक्तायाज्यानुवाक्याः॥७॥ अथ काम्याः। अथानंतरं काम्या इष्ट
यो वक्ष्यंते। प्राक्तातुर्मास्येभ्यः इत्यर्थः। काम्या इति वचनमनिर्दिष्टकामा अपि न नित्याः शास्त्रां
तरादपि तासां कामोन्वेष्टव्य इत्येवमर्थं॥ आयुष्कामेष्ट्याजी वानुमंतो॥ आयुष्कामस्येष्टिः आयु
ष्कामेष्टिः। अस्मिन्प्रकरणे कामग्रहणानामेतत्प्रयोजनं यद्देवता संयुक्तायामिष्टौ यत्तंत्रं विहितं
तद्देवतासंयुक्तायामप्यन्यकामसंयुक्तायां तंत्रं भवतीति ज्ञापनार्थं॥ आनो अग्ने सुचेतुना रयिं
सोमम देनमग्निरिति। अग्निरायुष्मानिंद्रस्त्राता॥ द्विदेवते आयुष्मानित्यग्नेर्गुणः। त्राता इंद्रस्य
गुणः॥ आयुष्टे विश्वतो दधदयमग्निर्वरेण्यः। पुनस्ते प्राण आयाति परा यक्ष्मं सुवामि ते। आयु राम
६०

२ म

र्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि। घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिर
क्षतादिमं। त्रातारमिंद्रं वितारमिंद्रं मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टौ। पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैर
ग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मानिति संयाज्ये। स्वस्त्ययन्यां रक्षितवंतो॥ स्वस्तिगमनसाधनीभू
ता स्वस्त्ययनीष्टिः। अग्ने रक्षाणो अंहसः त्वं नः सोम विश्वत इति॥ त्वं नः सोम विश्वत इति रक्षा
लिंगाद्द्वौ तत्रैव॥ अग्निः स्वस्तिमान् स्वस्तिनो दिवो अग्ने पृथिव्या आरे अस्मद मतिमारे अंह
इति। पूर्वयोः केसं याज्ये॥ यादिनइत्येते॥ पुत्रकामेष्ट्यामग्निः पुत्री॥ पुत्रकामेष्टौ अग्निः पुत्री
देवता। पुत्रीत्यग्नेर्गुणः॥ यस्मै त्वं सुकृते जातवेदो यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः अग्निस्तुवि
श्रवस्तमं तिति द्वे संयाज्ये। आग्नेय्यामुत्तरे॥ येउत्तरे इष्टी वक्ष्येते मूर्धन्वतः कामायेति चते अग्नि
वत्येन वतः इत्यर्थः। सर्वस्यामग्नेर्मूर्धन्वान्गुणः। उत्तरस्यां कामो गुणः॥ नित्ये मूर्धन्वतः॥ अग्नि नै॰२
र्मूर्धा भुवो यज्ञस्येत्यर्थः। तुभ्यं ता अंगिरस्तमा मात्याम तं काम मग्ने तवोतीति कामाय॥ कामगुणकस्या
ग्नेस्तुभ्यं ता अंगिरस्तमाश्याम तं काममिति याज्यानुवाक्ये॥ वैमृध्या उत्तरे॥ उत्तरे द्वे इष्टी वैमृध्यो

श्रौ० सू०

६१ भवतः। तयोर्वृश्च्यमाणो या ज्यानुवाक्या युगळे ते इंद्र देवते भवतः। सर्वेंद्रो विमृद्धु पाकः। वैमृधा धयु
पाको वा भवति। अत एते इष्टी वैमृधी इत्युच्येते॥ वि न इंद्र मृधो जहि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः
सद्युतिमिंद्र सद्युतिं प्रवृक्तिं जघनद्युतिं। प्रजा का फान भमर। प्रय पर्यंनिव स सख्यो। वि न इंद्र मृ
धो जहि। वनी लबुदेघया स पर्यभिनः सुष्टुतिं नयंति॥ एते पुष्टिकामस्य याज्यानुवाक्ये॥ इंद्राय दात्रे
पुनर्दात्रे वा॥ इंद्रो दाता स पुनर्दाता वा देवता भवति। उभयथा उभयथा ये ते एव याज्यानुवाक्ये वचन
सामर्थ्यात्॥ यानि नो धनानि क्रुद्धा जिनासि मन्युना। इंद्रानु विद्धि न स्तान्यनेन हविषा पुनः। पुनर्नरि
द्रो मघवा ददर्धन्तु धनानि नो क्रोधन्यः सुराधाः। अस्मद्र्यक् कृणुतां याचितो मनः श्रुष्टी न इंद्रो
हविषा मृधातीति। आशा नामाशापालेभ्यो वा। आशा आशापाला वा देवता। अशापिका
ज्यानुवाक्ययोरैक्यं॥ आशा नामाशापालेभ्यश्चतुर्भ्यो अमृतेभ्यः। इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यो विधेम हवि
षा वयं। विश्वा आशा मधुना संसृजामि अनमीवा आप ओषधयः संतु सर्वाः। अयं यजमानो मृ
धो व्यस्य लब्गृभीताः पशवः संतु सर्वे इति। लोकेष्टिः। इष्टिनामेदं॥ पृथिव्यंतरिक्षं द्यौरिति देवताः॥ नाम
देवताग्रहणं पृथिव्यादीनां पृथगेव देवतात्वसिद्ध्यर्थं। त्रिलिंगत्वाद्याज्यानुवाक्ययोस्तिस्रस्संहिता ६१

एका देवता माभूदिति॥ तेनैतत्साधितं भवति। याज्यानुवाक्यालिंगाद्देवतानिर्णयः कार्य इति॥ पृथिवी मा
तरं मही मंतरिक्षमुप ब्रुवे। बृहती मूतये दिवं विश्वं बिभर्ति पृथिव्यंतरिक्षं वि पप्रथे। उरु द्यौर्बृहती पयः।
शर्म मे पृथिवी मह्यं अंतरिक्षं स्वस्तये। द्यौर्मे शर्म महि गुर्बिं इतितिस्र स्त्रयाणां॥ एतास्तिस्र स्त्रयाणां ह
विषां याज्यानुवाक्या भवंति। उत्तरसूत्रे विनिवेशसामर्थ्यादिवास्यार्थस्य सिद्धो सत्यां वचनमिदमन्यत्रो
पिति स्त्रस्त्रयाणां विहिता एवं विनिवेशयितव्या इत्येवमर्थं। एवं भवतीत्याह॥ प्रथमे प्रथमस्यैतत्से
मध्यमस्य॥ उत्तमा प्रथमा चोत्तमस्य॥ पा मित्रविंदा महावैराजी॥ मित्राणि यथा विंदते सा मित्रविंदा।
स्था: गुणनामैतत्। महावैराजीति नामैव॥ अग्निः सोमो वरुणो मित्र इंद्रो बृहस्पतिः सविता पूषा सर
स्वती त्वष्टेत्येकप्रदानाः॥ द्वौ तादेवताः। एकप्रदानाः महावैराज्यं भवंति। एकप्रदानत्राह्गत्का
र्थः॥ अग्निः सोमो वरुणो मित्र इंद्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री। पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती
त्वष्टा रूपेण समनक्तु यज्ञं॥ इयमनुवाक्या। प्रतिलोममादिश्य यजेद्यं यजामहे त्वष्टारं सरस्वतीं पू
षणं सवितारं बृहस्पतिमिंद्रं मित्रं वरुणं सोममग्निं त्वष्टा रूपाणि दधती सरस्वती भगं पूषा सवि

वानो ददातु। बृहस्पतिर्ददद् इन्द्रः सहस्रं मित्रो दाता वरुणः सोमो अग्निरिति॥ एता देवताः प्रतिलो
ममादित्ययजेद्यथेयजाम् इत्यनुषङ्ग इति वचनं याज्यायामेव प्रतिलोमत्वं नान्येषु निगमेष्विति एवमर्थं। प्रतिलो
मविधानादेव प्रतिलोमत्वे सिद्धे प्रतिलोमग्रहणस्येदं प्रयोजनं। उत्पत्तियागक्रमयोर्विरोधे पूर्वमुत्पत्ति
क्रमः उत्तरेषु यागक्रम इत्यस्य न्यायस्यैन्द्रामारुत्या मु[illegible]उत्तरेषु निगमेषु प्रतिलोमत्वं स्यादिति
तन्निवृत्त्यर्थं। इदं चापवादप्रयोजनं। वरुणस्याप्सु पर्यग्नित्वं भवतीति। त्वष्टा रूपाणीति याज्या। अष्टौ
वैराजतन्त्राः॥ आग्नेय्या उत्तरे इत्येवमाद्या महावैराज्यं नाम इष्टयो वैराजतन्त्राः॥ ता सामाद्याः ष
ळेकहविषः॥ अनुवादोऽयं प्राप्तत्वात्। प्राप्तानुवादे प्रयोजनं हविःशब्देन प्रधानहविषामेव ग्रहण
मिति ज्ञापनार्थं॥ स्नुषाश्वशुरीयया निवरं न्यजेत॥ स्नुषाश्वशुरीया नामेष्टिः। तया निवरं न्व
नुं मारयामीति संकल्पयन्यजेत। इन्द्रः सूनो अतनुद ओजसि स्नुषास पत्नी श्वशुरो समस्मि। अद
राजं जयामि अहं षा मो स्वं वा अजं जयामि वाजसातौ॥ इन्द्रः सूरः प्रथमो विश्वकर्मा मरुत्वां अस्तु राम
गणवान्सुजातैः। मम स्नुषा श्वशुरस्य प्रशिष्टौ सपत्ना वाचं मनसा उपासतां॥ याज्यानुवा ६२

क्ययोर्लिङ्गाद्देवतास्यादेवताकल्प्या॥ सा चेन्द्रः इन्द्रः सूर शृणोतु॥ जुष्टो दमूना अग्ने त्वाद्य मह्नेसो
नगायेति संयाज्ये। विमनानां सममत्यर्थे संज्ञानी॥ विमतानां विमनस्कानां संमतिप्रयोजनार्थं सं
ज्ञानी नामेष्टिः कार्या॥ अग्निर्वसुमान्सोमो रुद्रवानिन्द्रो मरुत्वान्वरुण आदित्यवानिति एकप्रदा
नाः॥ चतस्रः स्वगुणदेवता एकप्रदाना वेदितव्याः॥ अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्सोमो रुद्रेभि
णो रभि रक्षतु त्मना। इन्द्रो मरुद्भिरृतुथा कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः संशिशातु॥ समग्निर्वसुभिर्नो अव्या
त्सं सोमो रुद्रियाभिस्तनूभिः। समिन्द्रो रातहव्यो मरुद्भिः समादित्यैर्वरुणो विश्ववेदा इति॥
एषा संज्ञानी नामेष्टिः। स्वामिभृत्ययोः संमत्यर्थं। यः समानेभिः शोचि प्रियः स्यात्। तमेतया याजये स्वामिना
येदिति श्रुतेः। ऐन्द्रामारुती भेदकामः॥ इन्द्रश्च मरुतश्च देवते यस्याः सा ऐन्द्रामारुती सेयमत्र वि
ग्रहः। केवलानां मरुतां याज्यानुवाक्यादर्शनादिन्द्रस्य च पूर्वयोः क्रियोः ग्रहणेन द्विदेवत्येयं
मिति निश्चीयते। भेदकामाः राज्ञां च विज्ञां च। लोके आहिताग्नयो यदिप्सवः। तेषामस्यामधिका
रः एकैकस्यैव॥ मरुतो यस्य हि क्षये प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इति॥ इन्द्रस्य नित्ये एव॥ ऐन्द्री

श्रौ० सू०
६३

मनुष्यमारुत्याय जेन्मारु नीमनूच्यैंद्राय जेदिदं सर्वनिगमेषु मरुतो वा। प्रधानक्रम एवांगानां
क्रम इति प्रसिद्धो न्यायः। अत्र तु प्रधानयोः परस्परव्यतिषिक्तसिद्धयोः क्रमो नास्ति। याज्यानुवा
क्याभ्यां तु भाभ्यां यागक्रियावयव भूतस्य उद्देश भागस्य सिद्धेरिति मन्यमानो विकल्पमुक्तवान्।
व्युदस्यत्येनं॥ इंद्रं वा। प्रधानार्द्धं भरुतः॥ सत्यसुत्पत्तिक्रमाभावे प्रधानक्रम एवांगानां भवति। उत्प
त्तिक्रमे तु सति स एवानुपजातविरोधित्वात् प्रधानाद्बलीयान् भवति पश्चात्तु प्रधानक्रम एवेति न्यायः। अ
त्र तु प्रधानयोः क्रमोऽस्त्येव। याज्याया एवोद्देश्यदेवताप्रतिपादकत्वात्। आवाहनादिवदनुवाक्यायां देव
ताद्वयस्वरूपप्रतिपादकत्वात् मारुत एवाद्ययागः सर्वं क्रियते। पश्चादैंद्र इति विनिवेशमुक्तवानाचार्यः
वा शब्दो न पक्षव्यावृत्त्यर्थः। प्रलंत्यासंपत्तिकामाः संज्ञानीं च॥ बह्वादितामग्नेराजविन्नां संपत्तिकामये यो
रन्। तदा ते एतदेव वैशेषिकेष्टिवयजेरन्। सर्ववेदैकैक एव ते न तः शौसेनी च कुर्युरेव मे वा। ऐन्द्राबार्हस्पत्या
प्रत्यष्य मापाना॥ शत्रुभिरभिभूयमानाः॥ आनुईंद्राबृहस्पती अस्मे इंद्राबृहस्पती इति यथ पीडायै राम
वेदयेयुः॥ यद्येंद्राबार्हस्पत्येनिरूप्यइंद्राय वोदयेयुः अधर्यवः यद्बाबार्हस्पत्यनिरूप्य इंद्राय वो ६३

दयेयुः। उभयोरपि पक्षयोरेते एव याज्यानुवाक्ये भवत इत्यर्थः॥ थापविशेषां॥ एतत्सर्वं मात्रं न दृष्टं
॥१०॥ वर्षकामेष्टिः कारीरी॥ वर्षकामस्य कारीरी नामेष्टिः कार्या॥ तस्याः प्रतीत्यं वारुमधरमीळे
अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाय्ये। तस्यामिति कारीर्यामित्यर्थः। अत्र बहु देवत्यायां याज्यानान्तरमन्य
दाज्यमेव कारीनी एकदेवत्या भवति तस्यामपि प्राप्त्यर्थं तस्यां तद्रूपं॥ याः काश्च वर्षकामेष्टयोऽसुमतो॥
एतौ वर्षकामेष्टिमात्रे भवतः॥ अग्ने त्वं साधिष्ठवासु मे सोमो अब्रवीदिति॥ अत्र सर्वस्या गायत्रीत्वा
त्सर्हवर्या उत्तरापि गायत्र्येव ग्रहीतव्येति। वयस्योत्तर अवक्ष्यति। असुमतौ गायत्र्याविति॥ इदमेव वा
क्याम्नायमनुसरन्॥ अग्निर्धाम्न छन्मरुतः सूर्यः॥ धामच्छदित्यग्नेर्युपाः तिस्रश्च पिंड्यस्तत्तराः॥ उ
त्तरास्तिस्रः पिंड्यश्च भवंति पिंड्य इति। इदमेव वाक्याम्नायमनुसरन्। पिंडीद्व्या मरुद्देवत्यास्त्रयो या
गा इत्यर्थः॥ हिरण्यकेशो रजसो विसार इति॥ हेत्वस्याविदच्युता धामते भुवनमधिश्रितमिति वा
वाश्वेव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय स्टजेतिर त्रिभिमोजसाव दिव्याभिर्विर्हि स्न्यासिं
नं तु मुदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्रवो मरुतस्तविषा उदन्यवं आयंनरः सुदानवो ददा अथवि

कन्महसो न नो अस्मद्दिवः हव्यानि यानं हरयः सुपर्णा नियुत्वंतो ग्रामजितो यथा नरः ॥ धामच्छदोय
ज्ञानुवाक्यायुगलद्वयं वा वस्तुया योजनीयं । यदा केवलोऽग्निस्तदाद्यं यदाग्निर्धामच्छत्तदोत्तरमिति ॥
अग्ने बाधस्व विमृधो वि दुर्गहापामीवामप रक्षांसि सेध । [illegible] संयाज्ये । [illegible] यजुर्भिरेके
यजंति । त्रियीयागानिति विशेषः । एके त्वारिविनक्ष्व एवानुवाक्याः उक्ता यजुर्भिरेव पिंडीयागं कुर्वंती
त्यर्थः । अत्र विशेषस्तेभ्य एवाधिगंतव्यः ॥ संस्थितायां सर्वादिशः [illegible] प्रतिष्ठिता [illegible] दत्तवसं गी
र्जिराभिरिति त्वत स्तुतिः प्रत्यृचं सम्केन सम्केन वा ॥ एकैकां दिशां सवदिशाः इत्येकपकस्य च तस्य भिः २०
प्रत्यृचमित्येकसंहारादन्यत्रापि दिशां सर्वत्वं च तस्य वेवपर्यवस्यतीति गम्यते । सम्केन सम्केन वा एके
कां दिशां सवदिशाः इत्येकस्य च तु स्तुतिः प्रत्यृचमित्येकसंहारादन्यत्रापि दिशां सर्वत्वं च तस्य वेव प
र्यवस्तुतीति गम्यते । सम्केन सम्केन वा । एकैकां दिशां [illegible] न सम्केनोपतिष्ठेतेत्येवं वा ॥ ११ ॥ अत
ऊर्ध्वमिष्ट्ययनानि ॥ अत ऊर्ध्वं यानि वक्ष्यंते तेष्विमन्त्र्यायेतानीष्ट्ययनसंज्ञानीति विद्यात् । इष्टिभिर
यनं गमनं येषु कर्मसु तानीष्ट्ययनानि ॥ सांवत्सरिकाणि ॥ संवत्सरेण क्रियंते संवत्सरे वा क्रियंते तद्   गम
६४

ल१

स्कंधयथाविग्रहः कर्त्तव्यः । दाक्षायणयज्ञचातुर्मास्यानामनेकसांवत्सरिकं सिध्यर्थं ॥ तेषां फाल्गु
न्यां चैत्र्यां वा प्रयोगः । फल्गुनीनिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी चित्रयायुक्ता चैत्री तेषां सांवत्सरि
काणामागंतुकानामस्मिन्काले प्रारंभः कार्यः । दर्शपूर्णमासगुणविकाररूपाणां दाक्षायण
यज्ञादीनामारंभे कालनियमो नास्तीति तेषामित्युच्यते । तुरायणं । तुरायणं नामेष्ट्ययनमुच्य
ते ॥ अग्निरिंद्रो विश्वेदेवा इति पृथगिष्टयोनुसवनं मदरहः ॥ अग्निदेवत्या इंद्रदेवत्या विश्वेदेवदे
वत्याश्चेति तिस्र इष्टयः त्रिषु सवनेषु यथासंख्येनैकैकेष्टिः कार्या इत्यहनि । हे और हर इति क्व
न पौर्णमास्यमावास्ययोर्बाधनार्थं ॥ एकावात्रिहविः ॥ एता अग्निरेवदेवताभिर्युक्ता एकैकेष्टिस्त्रिह
विष्का इत्यहनि प्रातःसवन एव कर्त्तव्या वेत्यर्थः ॥ दाक्षायणयज्ञे द्वे पूर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये
जेत ॥ दाक्षायणयज्ञः कर्त्तव्य इत्ययमर्थोर्थाल्लभ्यते । तस्मिं दाक्षायणयज्ञे द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये
यजेत द्वितीयानिर्देशात्प्रतिपन्नयोर्द्वित्वं गुणो विधीयते नाप्रतिपन्नयोर्द्वित्वविशिष्टयोर्विधानम
त्रेति गम्यते । एतदुक्तं भवति । या पौर्णमासी यामावास्या ते एव स्वस्वकाले द्विरावर्त्तयितव्येति ।

वि

नियेष्व्वेव यथा संनयतो मावास्यायां ॥ आवृत्तयोः पूर्वयोरित्युक्ते एव वृत्ते कृते । तत्रामावास्याद्विले
असंनयतो यासैव नियम्यते । उत्तरयोरैंद्रं पौर्णमास्यां द्वितीयं ॥ उत्तरयोर्विकारत्वात् तत्पौ
र्णमास्यां यद्द्वितीयं हविस्तदैंद्रं भवति । मैत्रावरुणममावास्यायां ॥ अमावास्यायां यद्द्वितीयं त
न्मैत्रावरुणं भवति ॥ आनो मित्रावरुणा यद्वां दिक्षु नातिविधेसुदानू इति । प्राजापत्य इळादधः ।
इळादधो नाम यज्ञायनं तत्प्रजापतिदेवत्यं । तत्र पर्वणि पर्वणि कर्तव्यं विशेषविध्यभावात् ॥ प्रजापते
न त्वदेतान्यन्यस्त्वमे लोकाः प्रदिशो दिशाश्च परावतो निवत उद्वतश्च । प्रजापते विश्वसृज्जी
वधन्यं इदं नो देव प्रतिहर्य हव्यमिति । घाबाष्टाथि योरयनं । तस्य स्वरूपमुच्यते । पौर्णमासेनामा इदमपीष्ट्ययनं नाम ७
मावा ४ वास्येनापौर्णमासात् । स्वकाले पौर्णमासं कृत्वा तेनैवाहरहर्यजेत । आ अमावास्यायाः कालात् तत
तोमावास्यां स्वकाले कृत्वा तयैवाहरहरापौर्णमासात् । एवं संवत्सरं समापयेत । अत्राप्यदर्श
पूर्णमासयोः पुनः क्रिया नास्ति । असमाम्नातास्वर्थात्तंत्रं विकारः ॥ अस्मिञ्छास्त्रे या असमा राम
म्नाता इष्टयः तासु अर्थात्तंत्रविकारो भवति इष्टिप्रकरणास्तु जीलिंगाद्[illegible]सगम्यते । अर्था ६५

द

त्सामर्थ्याद्वा यद्देवतादेश्चोदनासामान्यात्स्वरूपसामान्याच्चेत्यर्थः । तदुक्तं प्रकृतिविकारभावस्य
लक्षणं । निर्वपेत्तद्धितं चाज्यमित्यादिनां तंत्रं विकारः तंत्रान्यत्वं पौर्णमासादित्यर्थः । उपदिष्टाना
मिष्टिपशूनां तंत्रमुक्तं । अनुपदिष्टानां कथमित्यपेक्षायां तं निश्चयार्थमिदं सूत्रचतुष्टयमारब्धं । अ
स्यार्थस्य न्यायलभ्यत्वात्सूत्रनामध्ये तत्प्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयं ॥ अध्वर्युर्वा यथा स्मरेत ॥ अध्वर्यु
शब्देन यजुर्वेद उच्यते । तत्प्रदर्शनार्थं । तेनैव भवति यत्र क्वापि तंत्रेऽस्यैतत्तंत्रमित्याम्नातं स्यात्तस्य
तदेव तंत्रं भवेत । न न्यायतस्तंत्रकल्पनेति । वाशब्दोवधारणार्थः ॥ वैराजं वाग्नि मंथने ॥ अग्निमं
थनसंयुक्तायामिष्टौ वैराजमेव तंत्रं भवति । वाशब्दोवधारणार्थ एव ॥ धाय्ये च वैके ॥ अग्निमंथने
राज्ञं संपिधाय्ये एव केवले निगम्ये तेन वैधाय्याभ्यामन्यत् न्यायकल्प्यमेव तंत्रमिति । असमाम्नाता
सु तंत्रलक्षणमुक्तं इदानीं याज्यानुवाक्यालक्षणमुच्यते ॥ देवतालक्षणा याज्यानुवाक्याः ॥ देवता
लक्षणेति छांदसो ह्रस्वः । लक्ष्यतेऽभिधीयते विहिता देवता येन पदेन तल्लक्षणं देवताया लक्षणं यास्
स्ताया याज्यानुवाक्या भवंति । विहित देवतावाचकपदवत्य इत्यर्थः । व्यधिकरणोयं बहुव्रीहिः । गाय

त्य

श्रौ०टी०
६६

आवतीहूतवत्युपोकृवती पुरस्ताल्लक्षणानुवाक्या ।। इदमनुवाक्यालक्षणं । गायत्रीछंदः ।। आ
इत्येतस्य देवता आवती हूतवती ।। निर्घांतग्रहणो धातुमात्रग्रहणं भवतीति सार्वत्रिकमेतत् हूत
इति ह्वेञो रूपं । उपोकृवती उपपूर्वस्य वचेरिदं रूपं । उपोवतीति प्रमादपाठः ।। पुरस्ताल्लक्षणा देव
पूर्वभागे देवतापदं यस्याः सा पुरस्ताल्लक्षणा ।। त्रिष्टुब्वानीवीतवती ... परिष्टाल्लक्षणा याज्या त्र ४
ज्या । अपि वान्यस्य छंदसः ।। असंभवे विहित छंदसोन्यस्य वा याज्यानुवाक्याः कर्तव्याः ।। न तु याज्या
ह्रसीयसी ।। सर्वथा तावदनुवाक्याया याज्या ह्रसीयसी न भवति । नो ह्लिङ्कृ हृती ।। नो हिङ्कृ हृद
तीयाज्येत्यर्थः । सामदेते नेष्टे द्रवधवतीस्तु वर्जयेत् ।। एकवचनाधिकारे बहुवचनं याज्यानुवाक्या परि
ग्रहणार्थं । व्यक्ते तु देवते तथैव । सर्वलक्षणसंपादनासंभवे स्वपदार्थपर्यवसिते कार्ये देवतापदे सति
तथैवाश्रयणीयं न लक्षणान्तरमन्वेषणीयमित्यर्थः ।। लक्षणमपि वाव्यक्ते ।। अथवाप्येवं भवति । अ
व्यक्ते देवतापदे सति । लक्षणं गायत्र्यादाश्रयणीयमित्यर्थः । अव्यक्त इति चोदितानामधेयस्य नाम ६६
पर्याये वाक्यैरुक्तस्तद्विमकेत्वादिपदेनोदितनामधेये वा परार्थे सतीत्यर्थः । अनधिगच्छन्सर्वशः उ

भयथाप्यभावे सर्वशोधिगंतव्याः । शाखांतरादादर्तव्या इत्यर्थः ।। अनधिगम आग्नेयीभ्यां । ए
वमप्यसंभवे याभ्यां काभ्यांचिदाग्नेयीभ्यां यजेतानुब्रूयाच्चेत्यर्थः ।। व्याहृतिभिर्वा ।। तत्रानुब्रूयाद्य
जेच्चेत्यर्थः । एवं व्याहृतिभिरित्यादिदेवतामादिश्य प्रणवाद्यं जेच्च ।। पुरस्ताल्लक्षणालायवानुवा
क्यायां देवतां द्वितीययाविभक्त्यादिश्य ततो भूर्भुवस्वरोमिति ब्रूयात् । याज्यायामास्तु स्वुत्का ततो
देवतां ततो व्याहृतीः पुनरुक्तां देवतामुपरिष्टाल्लक्षणालायततो वषट्कार इति ।। नम्रान्यां वा ।। न
म्रेइतिनामधेयमृचोर्वक्ष्यमाणयोः ।। इममाश्टृणुधीहवं यस्ता गीर्भिर्हवामहे । एवं बर्हिर्निष ।
दनः । स्तीर्णं बर्हिरानुष गामसदेत चुपेलानाह्न नो अद्य गच्छ । अहेलतामनसेदंजुषस्व वीहि
हव्यं प्रयतमाकुलमह्यतिनम्रे ।। येए तेनम्रसंज्ञे । पुनर्नम्रेइति वचनमेतयोर्निमनप्राप्त्यर्थं । नम्रेन
मनशीलेऽ ऋचे इत्यर्थः । आग्नेय्यावनिरुक्ते ।। देवतापरंरहितेइत्यर्थः । तथाप्यग्निदेवत्ये एतोऋ ८३
चौ भवत इत्यर्थः ।। १२ ।। चातुर्मास्यानि प्रयोक्ष्यमाणः प्रवेदुवैश्वानरपार्जन्यां ।। चातुर्मास्या
नीति स्थयननाम । तानि च वैश्वदेवादीनि चत्वारि पर्वाणि । तानि फाल्गुन्यां चैत्र्यां वा रप्स्यमा

श्रौ०वृ०
६७

नक्तास्याः पूर्वस्मिन्नहनि वैश्वानरपर्जन्यदेवत्यामिष्टिं चातुर्मास्यानामारंभार्थं कुर्यात्। द्वे एव
ते देवते याज्यानुवाक्यायुगलद्वयेनारं। वैश्वानरो अग्नेर्गुणः याज्यानुवाक्ययोरग्निलिंग
लात्। यद्यध्वर्यवः केवलं वैश्वानरं कुर्युः स्तदाऽस्तावानुं वैश्वानरं नाभिं यज्ञानां सदन
मिति याज्यानुवाक्ये भवतः। वैश्वानरो अजीजनद्‌ग्निर्नो नव्यसी मतिः। इमयाद्‌धा व ऊर्ज
सा। पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां अर्जन्या यः प्रगायत प्रवाता वाति पर्जन्यो विद्युतः
अग्न्याधेयप्रभृत्यान्तउपांशुहविषः। अग्न्याधेयप्रभृतिं कृत्वा। वैश्वानरपार्जन्यौ ताइत्ययो
यास्तातउपांशुहविषः उपांशुप्रधानाइत्यर्थः॥ सौमिकाः॥ सोमो ये मंत्राः॥ प्रायश्चित्तिकाः। प्राय
श्चित्तप्रकरणोक्ता मंत्राः। अन्वायात्ये ककृपालाः॥ अन्वायात्ये ककपाल्वा नामिष्टिलासंनवाद्यागावि
चोर्ष्यते। अन्वायात्याः एककपालाः श्वेयेयागाः स्तेउपांशुप्रयोक्तव्याइत्यर्थः। सवत्रवारेणवर्जं। स
र्वत्रविषयेवारुणं वर्जयित्वाउपांशुत्वं भवति। न कचिदपि विषये वारुणाउपांशुर्भवतीत्यर्थः। सा
वित्रश्चातुर्मास्येषु॥ चातुर्मास्येषु सावित्रउपांशुर्भवति॥ प्रधानहवींषि चैके॥ हवींषीयेतावता

श्रीराम
६७

उपांशुत्वे तत्र पक्षे आवहस्वाहादीनां अंगप्रधानसंबंधिनां मंद्रेणोच्चारणं। तथाप्यावहदेवान्यजमानाय। आवहजातवेदः सत्राहवह
इत्युपांशुत्वमेव। कदाचिदपि देवता संबंधाभावात् इति भाष्ये। सुमंद्रनत्रतत्र ×हे× प्रधानदेवतापरानामुपांशुत्वं। अंगदेवता
वाचिनां तु मंद्रत्वं। उभयसंबंधिनामावहादीनां तु मंद्रत्वमिति न मंत्रे स्वराः स्वरकः प्राकृतास्ताः आवययवसंबंधि स्वरः इति कृता हत
देवत्राता। अ

प्रधानप्रत्ययेसिद्धे प्रधानवचनं प्रधानानां तस्य संप्रत्ययार्थं। अतोयेऽनुर्णां पर्वणां व्यपदेशाद्दे
तवो वैश्वदेववारुणप्रघासमादं दुद्धनासीरीयाः स्तेप्रधानशाहुवाच्यास्तेषामुपांशुत्वं भवती
त्यर्थः। पित्र्योपसदः सतंत्राः॥ तंत्रेणसहैताउपांशवो भवंति॥ पौनराधेयिकी च प्रायुत्तमादनु
याजात्॥ यास्माभिराम्नाता पुनराधेयेष्टिः सा चोत्तमादनुयाजात्प्राक्तत्रोपांशुर्भवति। अ
पि वा सुमंद्रतंत्राः॥ यास्तु सतंत्रमुपांशुत्वं विहितं ताः सर्वाः सुमंद्रतंत्रा वा भवेयुः सुमंद्रतंत्रा
इति मंद्रेपि येषु वर्तता वमात्तेः प्रयोक्तव्या ता सोतंत्रं प्रधानं तूपांशवेवेत्यर्थः। आगूः प्रणवव षट्का
राञ्जैः सर्वत्र॥ प्रणवशब्देनात्रानुवाक्याप्रणवएव गृह्यते आगूर्वषट्कारसाहचर्यात्। आगु
रादयः सर्वविषयेउच्चैर्भवंति न कचिदपि विषये तेषामुपांशुत्वं स्यात्॥ तथाग्रयणेग्निर्॥ आग्रे
भवंमग्न्यां। आग्रयणेयत्प्रथमं हविः आग्नेंद्रैं द्राग्नं वा तदुच्चैर्भवति॥ आहार्यस्त प्राणसंततः
प्रणवः पुरोनुवाक्यायाः॥ पुरोनुवाक्यायाः प्रणवस्योच्चैस्त्वं विहितं। स प्रणवः पुरोनुवाक्यायाः प्रा
णसंततः कार्यः॥ तथा गूर्वषट्कारौ याज्यायाः॥ तथैतौ याज्यायाः प्राणसंततौ कार्यावित्यर्थः। आगुरादि

श्रौ॰ सू॰
६७

नि:प्रसिद्धो ऽत्र स्वरैर्याज्यानुवाक्ययो: प्राणसंतानविधिसामर्थ्यादेवोपांशुत्वं सिद्धं भवति। प्राणसंतत:
प्रणव: तथा गूर्वषट्कारौ इत्येतावत्तेव याज्यानुवाक्ययोरुपांशुत्वस्य प्राणसंतेनस्य च सिद्धो ऽस्यामपि व
याज्यानुवाक्यायदूणं करोतीति ज्ञापयति अनुवाक्याया याज्यायाश्च पृथक्कृत्य प्राणसंतानेन आगूप्र या
णववषट्कारावकर्त्तव्या:। ऋगंते श्वस गाथेश्च प्लुतेरन्य: सांहितो विकारो माभूदिति॥ तंत्रस्वराण्य
पांशूत्तमानि॥ तंत्रस्वराआनेतो मंद्रेणेत्येवमादिभिर्विहिता:। ते तंत्रावयवसंबद्धत्वात्तंत्रस्वराइत्युच्यंते।
ते येषां तानि तंत्रस्वराणि उपांशुयाजसंबंधीनि यानुत्तमानि आवहादीन्याग्नुयादीनि वतानि तंत्रस्व
राणि भवंति न तंत्रस्वराणि भ
राणि भवंति॥ मंद्राणयुपांशु तंत्राणां॥ उपांशुतंत्राणां तान्युत्तमानि मंद्रस्वराणि भवंति न तंत्रस्वराणि भ
वंतीत्यर्थ:॥१२॥ प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषितोग्निमंथनायाअन्वाह पश्चात्सामिधेनीस्थानस्य पदमा
त्रे वस्थाय निर्दिश्य॥ प्रातरित्यनूच्यते प्रयोक्ष्यमाणा: पूर्वेद्यु: रित्यनेन च तर्न पूर्वेन विभक्तिदर्शनात
पूर्वेद्युरेव वैश्वदेव्या अपि याग: प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थ। अत: पूर्वेद्युरुपक्रम्या परेद्यु: प्रातर्वैश्वदे राम
व्या यष्टव्यमित्यर्थ:। अग्निमंथनार्थास्त्वग्निमंथनीयास्ता: प्रेषितोनुब्रूयात्। प्रेषितवचनंम ६८

नुवचनस्य प्रैषपूर्वत्वनिमित्तं। नाम्नानं। अनाम्नानेपि प्रेषितोनुब्रूयादेवेति। सामिधेनीस्थानस्य प
श्चादवस्थायेत्येतावत्तेव पदमात्रेवस्थानस्य सिद्धो ऽसत्यां पदमात्र इति वचनं पदमात्रे नीत इति ज्ञा
पनार्थं॥ अनिर्दिश्येति वचनं मस्या अनुवाचस्यानिर्दिश्य कारप्रतिषेधे सत्यपि अनिर्दिश्येति सिध्यर्थं त
थाच वक्ष्यति। प्रातरनन्यासमनिर्दिष्टतानीति॥ अभित्वादेव सवितर्मह्यीयो: पृथिवीवनस्त्वाम
ग्ने पुष्कराद धीति तिस्र णामर्धर्चे त्रिष्टुब्रमेदासंप्रेषात्॥ त्वामग्न इति तिस्त्र ऋच: तासामुत्तमम र्ध
र्चे त्रिष्टुब्रा यदवसानं तत्रावसायामेरत। आसंप्रैषात्। आसंप्रैषश्रवणात्। नोत्तरामाददीतेत्यर्थ:॥
अन्यत्रापि तर्ह्यर्चोवसाने जायमाने त्वेतस्मिन्नेवावसाने॥ अन्यत्रापि विषये ऋचोमध्ये वसाने यत्रा
रमेदिति विधिरस्ति तत्राप्यासंप्रैषान्नोत्तरामारभेत॥ अग्ने हंसि न्यत्रिणमिति तिस्र ऋ मावपेत पुन:
पुना राजन्मन:॥ मथ्यमानोग्निर्यदि न जायते तदा तत्रैवावसाने स्थित्वा अग्ने हंसीत्यावपेत। पुन:पु
नरसकृदप्यावपेत। अग्ने राजन्मन: आजन्मन इति वचनाज्जाते सति संप्रैषात्प्रागपि सरक्त
स्य कांचिदप्यृचं नारभेत। एतस्मिन्नेवावसान इति वचनादेतस्मिन्नेवार्धर्चावसाने ऋगंतरमाव

शिष्टेनोत्तरां। अनावापपक्षे जातश्रवणानंतरमेवशिष्टेनार्धर्चेनउत्तरामर्धर्चमुपसंतनुयात्॥ ६

श्रौ० सू०
६९

पेनान्यत्र। अन्यत्र आगंतस्यवक्ष्यमाणस्यतंत्रमध्ये आवापो नेति गम्यते। तेन यथायूपसंस्कारे अंजनोच्छ्रयण परि
व्ययणेषु पदार्थानुसमयं कुर्वीत। क्वचिद्यूपे कर्मणि तदा आगंतोर्न आगतस्यावापः सिद्धो भवति। पाद
ग्रहणसूक्तग्रहणयोः प्रयोजनं आवापे पूर्वोविधिरेकाहे क्वचित्। पशावधिः सूक्ते तंत्रे कस्याश्चिदृचोर्वद्धू
नां वा आवापः स्यात्। सूक्तस्य वा वापः सिद्धो भवति। आवृत्तौ च सूक्ते समाप्ये वा वृत्तिरित्येवमादि॥ जाते उ
त्तानंतरेण प्रणवेन त्रिष्टुभमुपसंतनुयात्॥ जातश्रवणानंतरमग्ने दक्षीयस्य सूक्तस्य यः प्रणवः आ
गच्छति तेन त्रिष्टुभामर्धर्चमुपसंतनुयात्॥ उत नुदं तु ज्ञं तव आयंहस्ते नरवो दिन मित्यर्धर्चे आरभे
त्यदेवंदेववीतयइति द्वे अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना तं मर्जयंत सुक्रतुं यज्ञेन यज्ञ
मयजंत देवाइति परिदध्यात्॥ यज्ञेनेत्येनयर्चा परिदध्यात्। समापयेदित्यर्थः॥ सर्वत्रोत्तमां परिधा
नीयेति विद्यात्॥ सर्वत्र शास्त्रादिषु या उत्तमा उत्तमा ऋक् तां परिधानीयेति विद्यात्॥ धाय्ये विराजो नव
प्रयाजाः प्र[illegible]माज्वनुरआवपेत ईडितो अग्न आज्यस्य वेतु या सान कोऽग्न आज्यस्य वीतां दे राम
व्याहोतारा अग्न आज्यस्य वीतां तिस्रो देवीरग्न आज्यस्य व्यंत्विति॥ बर्हिरग्न इति प्रयाजानंतरमेतावा ६९

वपेत॥ अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषा मरुतः स्वतवसो विश्वेदेवा द्यावापृथिवी॥ अष्टौ देवताः। स्व
तवस इति मरुतां गुणः॥ आविश्वदेवं सत्पतिं वामम्द्य सवितर्वामस्तु श्वः प्रश्नं नव्रतेवयं अर्कं ते अन्य
यजतं ते अन्यदिहेह वः स्वतवसः प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायेति॥ अस्मिन्पर्वणि निर्गुणां मरुतामेनेए नाममपि
भवतः। प्रकरणपठितत्वात् गुणशब्दस्य च स्वकार्यार्थतया प्यन्वयसंभवात्। नवानुयाजाः षड्ध्वंस्र्य मा
देवी द्वारौ वसुवने वसुधेयस्य व्यंतु देवी उषासानक्ता वसुवने वसुधेयस्य वीतां देवी जोष्ट्री वसुवने
वसुधेयस्य वीतां देवी ऊर्जाहुती वसुवने वसुधेयस्य वीतां देवा दैव्या होतारा वसुवने वसुधेयस्य वी
तां देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीर्वसुवने वसुधेयस्य व्यंत्विति॥ अनूयाजानामेष देशः कृतः। अनुयाजानां
सूक्तवाकस्य च शंयुवाकस्य चोपरिष्टात्॥ जिह्याः वाजिनमनावाह्या देवाः॥ त्रयाणामन्यतमस्मिन्काले वा
जिह्यो यागः कर्त्तव्यः। वाजिनं च तस्य द्रव्यं। द्रव्यशब्देन कर्मणः संबंधहेत्वर्थं तद्वचनमनावाह्या वा
हनप्रतिषेधो यमनुवादः। अपूर्वत्वादस्य कर्मणः। अपूर्वत्वं च पूर्वत्वे कारणाज्ञानात्। द्रव्यदेवतासं
बंधमात्रमत्र चोद्यते। नैतावता प्राकृतधर्मसंबंधोस्ति। उक्तं च प्राकृतधर्मसंबंधे कारणं। निर्वपत्या

दि।तस्यवाशाभावः तेनाप्रवर्त्तनं निश्चीयते।इष्टिशाब्दं वाच्यतावास्यनास्ति।तेनचाप्रवर्त्तते।तस्मादप्र
वर्त्तादुत्तरेष्वपि निगमेषु निगमनं नास्ति।आद्रेशावचं वाजिनामन्वायात्यत्वसंशयनिवृत्त्यर्थं।तत्रायं नं
संशयः।किंयस्य कस्यचित्प्रधानस्यानुपश्चादापात्यते क्रियते तत्सर्वमन्वायात्यमुतान्वायात्यशब्द
चोदितमेवेति।तत्र तच्छब्दचोदितेषु नैवान्वायात्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यविशेषाभावाद्यत्किंचिदन्या तच्छब्दचोदिते चो ४
नुप्रवेशि तत्सर्वमन्वायात्यमितिकृत्वा वाजिनामप्यन्वायात्यत्वादनादेशः प्राप्नोति।एवंप्राप्तेनुप्रवे
शिनामादेशं विदधन्ननुप्रवेशित्वमन्वायात्यत्वेनिमित्तमितिदर्शितवानाचार्यः।अतस्तच्छब्दचोदि
तमेवान्वायात्यमितिसिद्धं।एतदेवादेशवचनस्य प्रयोजनं।नान्यदितिमंतव्यं॥शांनानवेनुवाजिनोहवे
षु वाजेवाजेवते वाजिनोनइत्यूर्ध्वज्ञुरनवानं याज्या॥ऊर्ध्वज्ञुः ऊर्ध्वजानुः।याज्याग्रहणस्य प्रयोजनं
मनुवषट्कारेऊर्ध्वज्ञुनामाभूदिति॥अग्नेवीहीत्यनुवषट्कारोवाजिनस्याग्नेवीहीति वा।यत्रक्वचैकं
संप्रैषद्वौवषट्कारौ समस्तावेव तत्र द्विरनुमंत्रयेत।संव्यवहारार्थमिदं।यत्रक्वचविषये एकस्मिन्नेवाध राम
र्युस्संप्रैषेतुल्यरूपौ चातुल्यरूपौ वा द्वौवषट्कारौ भवतः तत्रतौ वषट्कारौ समस्तावेव वा गोजइत्यादि ७०

नादि[illegible]त्रयेत।नवागरूत्तरमस्मिन्।याज्यादावागूर्भवतीत्युक्तत्वादनुवषट्कारेप्यागूः प्राप्नो।
निषेधः आगुरः प्रतिषेधो याज्याधर्माणामितरेषां प्रापणार्थं॥वाजिनभक्षमिळामिव प्रतिगृह्णो
पहूवमिच्छेत॥इष्टशिष्टं वाजिनं भक्षार्थं पात्रेणानीतं इळामिवांजलिना प्रतिगृह्यांजलौ निधायो
पहवमिच्छेत।भक्षणानुज्ञापनार्थं वाजिनभक्षसंबंधिनः सर्वान्यावेतेत्यर्थः।सर्वेषु भक्षसंबंधि
षु उपहवयाचनं कर्त्तव्यमित्युक्तं।तदनेनक्रमेणैवं प्रकारेण वाक्येन साहू।अध्वर्यउपह्वयस्वब्र
ह्मन्नुपह्वयस्वाग्नीदुपह्वयस्वेति।वचनसामर्थ्यादिवैषामयंक्रमः।एतेषामादितोंततोन्ये नुक्षिणः वाक्यं
चएवं प्रकारं कर्मनामधेयं युक्तमित्येतत्सर्वमवगम्यते।अतोंततो यजमानोपह्वयस्वेति एतदपि
लब्धं भवति।प्रतिवचनशब्दस्यास्मिंछास्त्रेनुक्तत्वात्तस्यचापेक्षितत्वाच्छास्त्रांतरोक्तस्योपहूतइति
शब्दस्यग्रहणं भवति॥यन्मेरेतः प्रसिच्यते यद्वामेअपिगच्छति यद्वाजायते पुनर्मावि[illegible]माविद्वानाते आ
नमावाजिनं कुरु।तस्य ते वाजिपीतस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति प्राणभक्षं भक्षयेत॥तस्य वाजि
नस्य किंचिदुदायानेन मंत्रेण वाजिप्रेत॥एवमध्वर्युर्ब्रह्माग्नीध्रः॥एते च प्राणभक्षं भक्षयेयुः।अध्वर्यु

सेन२

ग्रहणंनक्षणेपिक्रमोस्तीतिज्ञापनार्थं।नतस्यापिप्राणभक्षणनियमार्थं।अतोहोतुर्भक्षणानंतरं
अध्वर्युरिदिःक्रमेणभक्षणंसिद्धंभवति॥यजमानःप्रत्यंमितरस्वदीक्षिताः॥यजमानादितरेचयत्रदीक्षि
ताभवंति तत्रसर्वेप्रत्यक्षमेवभक्षयेयुः।तत्रसत्रेसंभवति।तत्रगृहपतेश्चान्येषांचप्रत्यक्षमेवेत्य
र्थः।तत्रचक्रमोमुख्यादिगृहपत्यंतः॥पौर्णमासेनेष्ट्वाचातुर्मास्यव्रतान्युपेयात्॥यस्मिन्नहनिवै
श्वदेवीक्रियतेतस्मादपरस्मिन्नहनिपौर्णमासेनेष्ट्वातदानीमेववक्ष्यमाणानिव्रतानिकर्तुमार
भेत।पौर्णमासीयागवचनंव्रतारंभकालविधानार्थंनित्यानामनिवर्तकत्वात्विकृतीनामिति।
व्रतग्रहणेनमानसोनियमउच्यते।अतःकेशानिवर्तनादीनिकरिष्ये।मध्वादीनिवर्जयिष्येइतिइ
दसंकल्पोभवेत्।एतद्व्रतरूपंनिवर्तनादीन्विकुर्यान्मध्वादीनिवर्जयेच्च।नकेवलंसंकल्पमा
त्रमेव॥केशान्निवर्तयीत॥निवर्तनंकर्तव्यं॥श्मश्रूणिवापयीत।अधःशयीत।मधुमांसलवणस्त्र्य
वलेखनानिवर्जयेत॥केशप्रसाधनादीनिस्वैरिकर्माणि।अवलेखनशब्देनोच्यते।पर्वाणित्रीणिका राम
र्याणि।पराणिपंचवर्जनीयानि।एतानिचातुर्मास्यव्रतानिचातुर्मास्यव्रतवचनंसर्वेषांपर्वणां ७१

नामेतानिव्रतानिनैकस्यैवसंनिहितस्यपर्वणइत्येवमर्थं॥अनृतोनार्यामुपेयात्॥स्त्रीशब्देनप्र
तिषिद्धस्यकालविशेषेप्राप्तिःसेयंप्रवीर्यं॥वापनंसर्वेषुपर्वसु॥उत्तरविवक्षार्थोयमनुवादः॥आद्यो
त्तमयोर्वा॥आद्योत्तमयोर्वापर्वणोर्वापनंनमध्यमयोरित्यर्थः।अनुवादेनावेआद्यंतयोरेववापनं
स्यात्तत्रविकल्पेनमध्यमयोर्वापनप्रसंगएवनास्तीतिगम्यते।तेनाद्यंतयोर्नित्यंवापनंमध्यमयो
रनित्यमितिसिद्धंभवति॥१४॥पंचम्यांपौर्णमास्यांवरुणप्रघासैः।यस्यांपौर्णमास्यांवैश्वदेवीकृ
तातामारभ्ययापंचमीपौर्णमासीतस्यांवरुणप्रघासैर्यष्टव्यमित्यर्थः॥पश्चाद्दार्शपौर्णमा नाम
सिकायावेदेरुपविश्यप्रेषितोग्निप्रणयनीयाःप्रतिपद्यते॥वेदेःपश्चादितिप्रदेशनार्थं।प्रणीयमानस्या
ग्नेःपश्चादित्यर्थः।प्रेषितवचनमुक्तप्रयोजनं।अग्निप्रणयनीयाःअग्निप्रणयनार्थाः॥प्रदेवंदे
व्याधियेतितिस्रःस्वाध्यायात्स्वरपदेवयंभमंत्रेविशेषेनिःस्वनीकदेवैरित्यर्द्धर्चआरभेत॥आसीनःप्रथमाम
न्वाहोपांशुसप्रणवां॥उपविष्टस्यैवासीनइतिवचनं।व्रजत्स्वपिप्रथमामसमाप्यनानुव्रजनायो
निष्ठेदित्येवमर्थं।सप्रणवांसमानप्रणवामित्यर्थः।प्रथमायास्तृतीयप्रणवेऽवसानेपित्रिमात्रए

वेत्यर्थः॥तत्र स्थानात्स्थानसंक्रमणे प्रणवेनावसायानुद्रुत्स्योत्तरां प्रतिपद्यते॥तत्र प्रणवेनावसायैव
तावतैव सिद्धे स्थानात्स्थानसंक्रमणादितिवचनमस्य विधेः सर्वार्थत्वाय तत्रोदात्तस्वरस्थानात्स्वरांतर
स्थानसंक्रमणे प्रणवेनावसायानुद्रुत्यैवोत्तरामृचमारभेत।कं गं तेश्वासस्य प्राप्तानावेसत्युप
नुद्रुत्य सवचनमवसानविधिबलादुच्छ्वासोपि प्राप्नोतीति।तं निवृत्यर्थमनुच्छ्वासविधानं तेना
वसानविधानमनुच्छ्वासार्थं साधितं भवति।अतो यत्रोच्छ्वासप्रतिषेधः तत्रावसानमपि न कर्त्तव्यं न
ना६ वेदिगोनादौ।अग्निमंथनाग्निप्रणयनादयो मंद्रस्वरेण प्रयोक्तव्याः।प्राथम्यात्तस्य स्वरस्य तदति
क्रमणे कारणाभावात्।अतो मंद्रेणैव तत्र सर्वविधेरनावालौ प्राणसंततं भवतीति विज्ञायते॥यदि वै
दमवसायानुद्रुत्य उत्तरामारभेत इति लक्षणासंततं भवतीति विज्ञायते।अथ तदर्थः॥उ
त्तरमग्निमनुब्रूर्जनुत्तरां॥अनुब्रूयादिति शेषः॥द्वयोः प्रणीयमानत्वादुत्तरमिति विशेष्यते।अग्नि
द्वित्वेप्याहवनीयद्वित्वाभावान्मंत्राणामूहो नास्ति॥इमं महे विदथ्याय शूषमयमिह प्रथमो धायि राम
धातृभिरिति राजन्यवैश्ययोराद्ये॥समानजातीयत्वादेवान्योर्बाधः प्रदेवमित्यस्याः।अयं राजन्य ७२
तु

वैश्ययोर्विशेषः।अन्यत्समानं॥पश्चादुत्तरस्यावेदेरवसाय॥शेषं समापयेदिति शेषः।वेदिद्वित्वा
दुत्तरस्या इत्युच्यते।उत्तरवेदेरुत्तरसोमेषु॥पश्चादवस्थाय समापयेदिति शेषः॥निहितेग्नावासीद
त होतृकउल्लोके विकित्वा॥निहोतां होतृषदने विदान इति द्वे परिधाय तस्मिन्नेवासने उपविश्य भूर्भुव
स्वरिति वाचं विसृजेत॥अत्र निहितेग्नावित्युत्तरादानस्य निमित्तं नाध्वर्युसंप्रैषः।तस्मिन्नेवेति यस्मिं
निदमनुवचनमारब्धं तस्मिन्नेवेत्यर्थः॥अन्यत्रापि यत्रानुब्रुवंननुव्रजेत्॥तत्राप्येवं कर्त्तव्यमिति
शेषः।अनुब्रुवन्निति वचनमनुवचन एवैतत्स्यान्नाभिष्टवनादिष्वित्येवमर्थं॥तिष्ठंत्संप्रैषे तु
तथैव वाग्विसर्गः॥तिष्ठतः संप्रैषेषु तिष्ठत एव वाग्विसर्गो भवति॥अग्निमंथनादि समानं वैश्वदेव्या॥
इत्यस्मिन्वैश्वदेव्या समानं भवति।द्वयोरपि मथ्यमानयोरग्निद्वित्वं नास्ति।एकस्यैवायम
ग्नेर्विभाग इति कृत्वा मूहेनाहवनीयाभिधायिनां प्रयोगसिध्यर्थं मग्निमंथनादि समानाख्या
नं।हविषां तु स्थाने षण्णां प्रभृतीनामैंद्राग्नी मारुतो वारुणः कः।अयमत्र विशेषः।षष्ठ्याः स्थाने
ह्रत्यैंद्राग्न्यादयः श्चतस्रः कर्त्तव्या इति॥ऐंद्राग्नी अवसाय तं श्रथ हृत्रमुत्तसनोति वाले मरुतोय

स्यादिक्षये शार्ङ्गदेवरमाअदे वेमैमे वरुणस्य घितलायामि अस्लणावंदमानः कृयानश्चित्रआस्तु
वाङ्हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इति। प्रतिप्रस्थाता वाजिनेत्हतीयः॥ उपहवेयावनेयंहती योनवति।
भक्षणे चतुर्थः॥ उपहवयावनं होत्रादियजमानानां तं होतुरधय्यादि। यजमानस्याग्नीध्रं दत्तं।
भक्षणं तु होत्रादियजमानो तमेव वैश्वदेवामथ्ये वमेव। संस्थितायामवभृथं व्रजंति॥ सं
स्थितायामिष्टौ अवभृथकर्मार्थमुदकं गच्छंति धर्यवदित्यर्थः। तत्रावभृथे स्थितःकृताकृता॥ कृतिरे
व कृतां कृतं वा कृतं वयस्याः साकृता कृता अनित्ये त्यर्थः। इष्टयनावेयदन्यदप्यवधानादिन
न तस्य वै नभवति। तामुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामो द्वयोर्मासयोरैंद्राग्नः पशुः॥ वरुणप्रघासपौर्णमासी
मारभ्यहती यस्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः॥ अनेनचातुर्मास्यांगत्वेन पश्वंतरं विधीयते। नाने
स्य ननिरूढकालो विधीयते। अतो निरूढोपि स्वकाले कर्तव्य एव॥१५॥ नथाततः साकमेधाः॥ यथा
वरुणप्रघासेभ्यः ऐंद्राग्नः तथैंद्राग्नात्साकमेधाः। द्वयोर्मासयोरित्यर्थः॥ अनीकवदादीनामा राम
दित्यांतानां साकमेधा इति नाम॥ एवं द्वि स्त्रित्व इष्टयोनु सवनं॥ यस्यां पौर्णमास्यां साकमेधा ७२

यष्ट्यास्तस्यां सर्वेषु सवनेसवने एकैकेष्टिः कार्या॥ प्रथमायाग्निरनीकवान्॥ अनीकवंतमूत
येग्निं गीर्भिर्हवामहे। स नः पर्षदति द्विषः। स नू ना नीकेन सुविदत्रो अस्मे इति॥ उत्तरस्यां हविर्मन्तौ
मरुतः सांतपनाः सौति मन्ते। सांतपना इदं हविर्यो नो मरुतो अभि दुर्हणायुरति। मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्य
उत्तराज्यभागप्रभृती लीता॥ मरुतो गृहमेधा देवताः। आज्यभागप्रभृति इस इलांतावेति। आज्य
भागप्रभृतीळान्ता॥ गृहमेधासआगत प्रबुध्मावईरते महांसीति॥ आम्नातत्वादेत एव गृहमेधिन्यौभ पि५
वतः॥ पुरुत्रिमं तौ विराजौ संयाज्ये अनिगदे॥ इह विराजौ संयाज्ये ईतेते संयाज्ये अनिगदे निगदरहिते भ स्तु
वत इत्यर्थः। निगद इति अया ळग्निरित्यादिजुषतां हविरेन इत्येवमंत उच्यते। अन्यत्राप्यनावाहने॥ गृह
मेधीयादन्यत्रापि यत्रावाहनं नास्ति तत्राप्यनिगदे संयाज्ये भवतः। अन्यत्रापीति योगविभागार्थमुच्य
ते। तस्यप्रयोजनं। अन्यत्रानावाहने निगदे भवतः। इह त्वावाहनेनावाहने वा अनिगदे एवेत्येवम
र्थं। अत एवात्र पक्षे आवाहनमप्यस्तीति ज्ञापितं भवतीति गम्यते। एवं सत्ये संयाज्याग्रहणस्ये
दं प्रयोजनमिदं मनिगदत्वविधानं संयाज्यामात्रस्य न विराज एवेति ज्ञापनार्थं॥ आवाहनेपि

श्रौ० वृ०
७४

पित्र्यायां पशौ च। अनयोरावाहने सत्यापि निगदे एव भवतः। बहुवैव स्यां राज्ञा मन्नं प्रसुवीरन्।
प्रसुवीरं निति बहुवचनं लोके यष्टारो बहव इति प्रसुवीरन् द्युरित्यर्थः। एतस्यां राज्यामिति वचना
द्रात्रावेवेष्टिः परिसमाप्यत इति गम्यते इति। तस्या विवासे प्रणादि [illegible]। विवासो राज्याः पश्चाद्भा
गः। पौर्णदर्वमिति कर्मनाम। तत्तस्मिन्काले कर्त्तव्यं। रक्षणे रवाणो॥ रक्षणे रुवति। स्नान इलोवा॥
मे धेवारुणावति। आग्नीध्रं हैके रावयंति ब्रह्मपुत्रं वदंतः। तस्याप्यभावे ब्रह्मपुत्रत्वे नाग्नीध्रं संबो ध्रं
ध्य रावयेति ब्रह्मपुत्रो रुहीत्येवं। यदि होतारं चोदयेत्तस्य याज्यानुवाक्ये प्रणादि दर्वि परापत सु मु
पूर्णा पुनरापत। वस्नेव विक्रीणावहा इषमूर्जं शतक्रतो। देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे। अपा
मित्य मिव संभर क्रीबीद दत्ते ददादिति। एतावत्कुर्वंतो धर्यतां यदि होतारमपि चोदयेयुः। अनुब्रूहि
यजेति तदेते याज्यानुवाक्ये भवतः। शतक्रतु लिंगात् [illegible] पौर्णदर्वेष्टत्वामानाच्च इंद्रोस्य देवता भव ऐंद्रं
ति। मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य उत्तरा। इष्टिरित्यर्थः। [illegible] परोक्षवार्त्रघ्नो॥ नाम ७४
आज्यभागो परोक्षवार्त्रघ्नो भवतः। क्रीडं वः शर्द्धो मारुतमनर्वाणं रथेशुभं। क्रीडिनामेते
मरुतां

आम्नाते। क्रीडिनामप्येते याज्यानुवाक्ये भवतः। [illegible] संयाज्ये।
वाजिनावत्थवतं [illegible] माहेंद्रीतीष्टिनाम। आमिक्षाभावादेव वाजिनाभावे
सिद्धे वाजिन प्रतिषेधं कुर्वन्वाजिनस्य प्रधानसंबंधं दर्शयति। तेन वाजिनस्य मध्यमः स्वरः साधि
तो भवति॥ [illegible] विश्वकर्मा॥ [illegible] स्य गुणः।
आद्यात्तिस्रो विकल्प्यं ते विश्वकर्मांत्याः। अतोष्टावत्र देवताः॥ [illegible]
याय विश्वकर्मन्हविषा वावृधानो या ते धामानि परमाणि यावमेति॥ १६॥ दक्षिणाग्नेरग्निमतिप्र
णीय पित्र्या। दक्षिणाग्नेरग्निमानीयातीत्य तं देशमन्यत्र निधाय तस्मिन्नग्नौ पित्र्या नाम कर्म कर्त्त
व्यं। अतिप्रणीय पित्र्येति वचनात्तस्मिन्नेव पित्र्या भवेत्। नैमित्तिकं त्वाहवनीयादिष्वेव। आहवनी
योप्यत्र विहरणीयः। उत्तरत्रोपस्थानदर्शनात्॥ [illegible] योगविभाग
प्रयोजनं मनति प्रणीतवर्यायामपि [illegible] धर्मप्रापणार्थं। [illegible]
[illegible] न केवलो [illegible] गृह्यते॥ किंतु अनुमंत्रणालोप प्रतिषेधा[illegible]

पादीनां प्रमाणमुपलक्षणार्थमिति गम्यते। नान्यस्योपांशुप्रयोज्यस्यापि। तेनेळा निगदस्य लोपः सि
द्धो भवति। लुप्ताञ्जपाय स्यात्सा लुप्तजपा। होतारमद्य वृथा इत्यस्य निगदे देवेद्धास्योपांशुत्वसिद्ध्य
र्थे नञ्पदिति वचने नञ्पर्युदासाल्लोपत्रात्कर्मनिवृत्त्यर्थं। तद्वर्जनवचनं इतरयोः प्राप्तस्य प्रतिप्रसव प्रतिषेधस्य
एव। तस्यां प्राचि कर्मणि दक्षिणा। तस्यामिति वचनं कृत्स्नप्राप्त्यर्थं। प्रकृत्यात्तद्धर्मित्वात्रापि प्रापणा ३
र्थं। यानि प्रकृतौ प्राचि कर्माणि प्राङ्मुखानीत्यर्थः। नान्यस्यां दक्षिणामुखानि कर्तव्यानीत्यर्थः। इ
तराणि तथान्वयं। यानीतरदिङ्मुखानि प्रकृतौ तान्यस्यां निर्दिष्टदिक्कानि अनिर्दिष्टदिक्कानि च तथा
न्वयं कर्तव्यानि दक्षिणां दिशां प्राचीं कृत्वा तदनुसारेणान्यदिङ्मुखानि कर्तव्यानीत्यर्थः॥ उशन्तस्त्वा नि
धीमहीत्येतां त्रिरनवानं ताः सामिधेन्यः॥ एतामृचं त्रिरनुब्रूयात्। ता इति वचनात्ता एव सा
मिधेन्यो न पुनरभ्यसितव्या इत्यवगम्यते। तासामुत्तमेन प्रणवेनावह देवान्पितॄन्यजमानायेति प्रति
पत्तिः। तासां सामिधेनीनां उत्तमेन प्रणवेनावह देवान्यजमानायेति प्रतिपत्तिरेव संधेया। नाग्ने महानि राम
 त्यादि परिभरसीत्यं तं लुप्यतो। प्रतिपत्तिश्चैवरूपा भवति। पित्र्यायां। प्रकृतौ देवा इज्यं तद्वतितेषां संकीर्त्त ७५

नं कृतं। इह च देवाश्च पितरश्च इज्यंत इति पितृशब्दोपि प्रयोक्तव्य इति। सर्वत्र देवशब्दो वर्तिमंत्रे पितृशब्दप्रयो
ज्यत्वेन प्राप्ते स्वार्थ एव देवशब्दः प्रयोज्यो न परार्थ इति कृत्वाचार्येण्यत्र परार्थत्वादप्रयोगं मन्यमानस्तत्सहि
तं प्रतिपत्तिवाक्यं पठितवान्। तेनान्यत्र पितृशब्दो न प्रयोक्तव्य इति सिद्धं। प्रतिपत्तिवाक्यमुक्त्वा नवोव
क्ष्यमाणदेवता आवाहयेत्। अग्निर्होता याव इहस्वं महिमानमावहेत्येतस्य स्थाने ग्निं कव्यवाहनमा
वाहयेत्। आज्यपां तदेवता आवाहय प्रकृतस्य स्विष्टकृदावाहनस्योद्धारं कृत्वा तत्स्थाने ग्निं कव्यवाहन
मावाहयेत्। उत्तमे वेन प्रयाजे प्राणाज्यपेभ्यो निगमयेत। उत्तमेव प्रयाजे प्राणाज्यपेभ्यः अग्निं कव्यवाह
नं निगमयेत्। स्वक्त्वा केवाग्निहोत्रेणेत्येतस्य स्थाने निगमयेदिति वर्तते॥ नेद प्रादेशाः। कार्यार्थत्वान्मंत्रा
णां मंत्रलोपेपि कार्यस्यालोप इति कृत्वा कार्यस्यापि प्रतिषेधः क्रियते॥ न बर्हिष्मंतो प्रयाजोनुया
जो॥ नेळायां न सभक्षणं। भक्षेषु प्राणभक्षमिति प्राप्ते इळायां भक्षणमेव नास्ति कुः प्रसंगः प्राण
भक्षस्येत्यर्थः। भक्षवचनं प्रकृतावर्वान्तरेळाभक्षादन्य इळाभक्षोस्तीति ज्ञापनार्थं। इळायामिति
 सप्तमीनिर्देशादिळाविषयं यद्भक्षमिति गम्यते। नेळाया एव न भक्ष इति। तेनावान्तरेळाभक्षणं र

श्रौ॰वृ॰
७९

ष्ठानक्षणं चात्र नास्तीति गम्यते। न मार्जनं॥ इष्टानक्षणां गत्वा देवमार्जनाभावे सिद्धे तदभाववचनं
तदंगत्वज्ञापनार्थं। न सूक्तवाकेनामादेशः॥ सूक्तवाके यजमाननामतं नादेष्टव्यं। सूक्तवाकवचनं
स्रुक्गादापनादिप्रश्नधर्मादिशाद्यप्रसंगनिवृत्त्यर्थं। इरिति तःसीद होतरिति वोक्त उपविशेत्। उत्तरस्यो
पवेशनस्येदं निमित्तं द्वयं विधीयते। प्रादेशाकरणाद्यर्थत्वात्सर्वस्य तदभावे भावः। प्रादेशास्याभाव
उक्तः। अनुमंत्रणमप्यत्र नास्ति। अनुमंत्रणाम्नायनोपस्थानानां मंत्राः दरूपत्वात् क्रियायां मंत्रा
भावे क्रियायाअप्यभावइति। तस्मादत्र स्रुगुपवेशनं नास्ति। मानुषत्रा इत्यतः प्राम्नायइस्तवादि
तद्गत्वोपविशेदिति स्कत्वादभिक्रमणादि सर्वं न भवति। निरसनोपवेशनबर्हिरुपस्पर्शनानि मं
त्ररहितानि कुर्यादेव॥ जीवा तु मंतोसव्यातत्सुपरस्थाः प्राचीनावीतिनो दक्षिणोग्निरिति। उपस्थविधानं
येषां तदंगतेषामेव। हविर्ग्रहणं प्रधानेष्वेवायं धर्मइति ज्ञापनार्थं। तेन प्रधानमध्येपि यत्प्रायश्चित्तार्थे
न प्राप्तं तस्यायं धर्मोस्ति वलीति गम्यते॥ दक्षिणाग्नी धः उत्तरोध्वर्युः॥ इदं अनुवाक्ये। अध्यर्धाभि राम
नवानं। अत्रानुवाक्याकार्यस्यैकत्वान्मध्ये प्रणवो नास्ति॥ ओं स्वधेत्याश्रावणं॥ अस्तु स्वधेति प्रत्या ७९

श्रावणं। अनुस्वधास्वधेति संप्रैषः॥ अनुस्वधा इत्येकः स्वधेत्यपरः। एकवचनं जात्यभिप्रायं अनुस्व २
धास्वधेति दीर्घः पठितव्यः। यस्य धेत्याग स्वधामहइतिवा। स्वधानमइतिवषट्कारः। अत्र ॐ नस्वधे
त्यादयः स्वधाशब्दादीर्घांताएव प्रयोक्तव्याः। अध्वर्युसंप्रैषपाठप्रयोजनं। तदेवकत्वस्य कार्यकरणा ८३
बा र्थं। नित्याः प्लुतयः॥ उक्ताः प्लुतयः। प्रकृताद्वितीये उपात्त्ये वाय दक्षरस्थाः प्लुतिः। एते चापि तदक्षरस्थैव
कार्यत्यर्थः। पितरः सोमवंतः सोमो वा पितृमान्पितरो बर्हिषदः पितरोग्निष्वात्ता यमः॥ पितॄणां सो
मवत्ता गुणः। सोमस्य पितृमत्ता गुणः। बर्हिषदोग्निष्वात्ताइतित्वि पितॄणामेव गुणः। आद्ये वैकल्पिके।
उदीरतामवर उत्परासः रत्वयाह्निनः पितरः सोमपूर्वे उपह्वताः पितरः सोम्यासस्त्वं सोमप्रचिकितो म
नीषा सोमो धेनुं सोमो अर्वंतमाअर्व सोमपितृभिः संविदानो बर्हिषदः पितरऊत्यर्वागादपितृंत्सुवि
दत्राँ अविसीदं पितृभ्यो नमो अस्त्वग्निष्वात्ताः पितर एहगच्छत ये चेह पितरो ये च नेह यं अग्निदग्धाये
अनग्निदग्धाइमं यम प्रस्तरमाहिसीदेति द्वे परेयिवांसं प्रवतो महीरनु॥ पंचानां तिस्रस्तिस्रऋचः। वैव
स्वतायस्वे मध्यमायाज्या॥ यदि सोमो वैवस्वतो देवतांतत उत्तमे त्रिके मध्यमा याज्या भवति। प्रथमो

चमेअनुवाक्ये इति॥ येताहृपुर्दैवत्राजेदमानास्त्वदग्नेकाव्यात्वन्मनीषाः स प्रत्नथा सहसाजायमानः
इति॥ स्विष्टकृतइ विशेषः। अग्निः स्विष्टकृत्कव्यवाहनः॥ प्रकृतौ योग्निः स्विष्टकृदिद तत्कार्यं करोग्निः कव्य
वाहन इत्यर्थः। तेनात्र स्विष्टकृच्छब्देन प्रयोक्तव्यः। प्रकृत्या तदूर्ध्वं॥ स्विष्टकृत ऊर्ध्वं प्रकृत्या भवति। सर्वोत्तु
पस्थतादयो भवतीत्यर्थः। वचनमिदं स्विष्टकृत्यपि प्रापणार्थं। अंगत्वादेवतुत्तरत्र प्राप्य नाधाद्। वषट्कार
क्रियायां चोर्ध्वमाज्यभागाभ्यामन्यमंत्रलोपात्। मंत्रलोपप्रभृतेन पूर्वोक्ताः सर्वे विकारा लक्ष्यन्ते। तेभ्योन्येषामस
योत्तरयुगपस्थतादीनामभावाय प्रकृतिभावो विधीयते। प्रधानेषु स्विष्टकृति च स्वधाकारवर्जं इति वा व पि
षट्कारेणाक्रियावेत ऊर्ध्वमाज्यभागाभ्यामिति वषट्कारक्रियास्थानलक्षणार्थं। तेनाज्यभागाभ्यामूर्ध्वं स्वि
ष्टकृत्स्यं तेस्थानेव वषट्कारक्रियायां प्रकृत्या भवतीति गम्यते। तत्र मंत्रलोपादिः पूर्वो विकारः सर्वप्रकाला
यांपि व्याप्याया मासमाप्तेर्भवत्येवारके कानोनुवाक्या॥ प्रकृतिभावादेव एकत्वे सिद्धे एकवचनमिदं तयोरेकैक
स्या ग्रहणार्थं। योग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्न ईळितो जातवेद इति संयाज्ये। वषट्कारक्रियायामेव। नक्षे राम
षु प्राणभक्षान्भयित्वा बर्हिष्यनु प्रहरेयुः। संस्थितायां पात्नानुयाजायां दक्षिणावृतो दक्षिणाग्निमुप ७७

कान्व्रजंति। यदानूयाजाभ्यां प्राक्तदा समाप्येष्टिं त्र्यंबकार्थं व्रजेयुः। त्र्यंबका नाम कर्मविशेषाः। तत्रा
ध्वर्यवः कर्माधीयंते॥ तत्र यदध्वर्युणोक्तं तद स्मदीयैरपि कर्तव्यमित्यर्थः। प्रत्येत्यादित्यया चरेति। अदि
तिरग्रू देववानादित्यः। आदित्यानामाज्यानुवाक्यानाम्नात्। पुष्टिमंतौ धाय्ये विराजौ॥ ५॥ पंचम्यां ना
पौर्णमास्यां शुनासीरीययो॥ साकमेधकालमारभ्य यो पंचमी पौर्णमासी तस्यां शुनासीरीया कर्त
व्या। शुनासीरीयेति कर्मनाम। अवर्गयथोपपत्तिवा॥ पंचम्याः पौर्णमास्या अर्वाग्विय यत्र काले कर्तुं
संभवति तत्र वेत्यर्थः। ततोद्य हेऽत्य हद्र इति वा। त्वाऽंतगोक इत्यर्थः। वाजिनवजौसि मानावैश्वदेव्या। हविर्षा
दुस्थाने पशु प्रभृती नां वायु र्नियुत्वान्वायुर्वा शुनासीरौ वि इंद्रो वा शुनासीर इंद्रो वा शुनः सर्य इ
नामः। नियुत्वानिति वायोर्गुणः। शुनासीरः शुनश्च इंद्रस्य गुणौ॥ प्रथमद्वितीयौ वैकल्पिकौ पुनस्त्वि
याऽपि विकल्प्यं तेसूर्यस्योत्तमवचनं देवतांतरप्रवेशोपि सूर्यं उत्तम एव अन्यत्र क्रमांतरं भवतीत्येव
मर्थं॥ आवायो भूषशुचिपा उपनः प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ सत्वन्नोदेवमनसे वायप्रकुर्तीयत्त राम
आनइ शुनासीराविमां वाचं जुषेथां शुनं नः फाला विकृषंतु भूमिमिंद्रं वयं शुनासीरमस्मिन्य ७८

निष्ठते ॥ उन्नयतो विहाराद् अनियमे प्राप्ते नियमार्थं दक्षिणावृद्वचनं । अनावृत्यानतिप्रणीतचर्यायां । अनति
प्रणीतचर्याया पश्चाद्यामावर्तनिमेकस्यैव चोपतिष्ठते । तथैवाभिमुखत्वं संगवात् ॥ अयाविभज्य जानयन्कृता
पिसद्विघृणिरुरुवीराय गातुः । सप्रत्यक् देहरूपां मन्धो अग्नं स्वाय तनूं तन्वाभेरयतेति । अयं दक्षिणाग्नेरुप
स्थानमन्त्रः । आवृत्यत्वेवेतरौ ॥ अतिप्रणीतचर्यायां दक्षिणावृद् दक्षिणाग्नेरुपस्थानमुक्तं । अनतिप्रणीतच
र्यायामनावृत्यतस्यैवोपस्थानमुक्तं । इदानीं गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानमुच्यते । तुशब्दो विशेषविध्यर्थः ।
एवशब्दोऽवधारणार्थः । अतिप्रणीतचर्यायामनतिप्रणीतचर्यायां च गार्हपत्याहवनीययोरावृत्यैवो
पस्थानमिति ॥ आहवनीयं सुसंदृशं त्वेति पंक्त्या ॥ पंक्तिवचनं प्रतीकसंदेहनिवृत्त्यर्थं । गार्हपत्यमग्निं
तमन्यहूति ॥ एकयर्चानिरुक्तेन । उत्तरत्रसूक्तवचनात् ॥ अथैनमभिसमायंति मा प्रगाम मार्गनेत्वं नद्ग्रति
जपंतः । एते सूक्ते जपंतः एनं गार्हपत्यमभितः समापयंति । प्रादक्षिण्येन । पूर्वेण गार्हपत्यं सूक्ते स
माप्य सव्यावृत स्वं स्वं वक्कान्व्रजंति । गार्हपत्यस्य पुरस्ताद्यो देशस्तस्मिन्देशे यथा सूक्ते समाप्येते त
था समापयंति । सूक्तग्रहणमग्निं तमन्य इत्यत्र ग्रहणार्थं । यदीष्टिं समाप्योपतिष्ठेते तत्र स्वं स्वं व

सं कु १

तदात १

वेदोऽसि वेदो विदेय । वेदोऽसि वित्तिरसि विदेय कर्मणीस्थः करणीस्थः क्रियास्थ सनीस्थः सनितारोस्थः सनेयं घृतवं
तं कुलायिनं वेदो दत्तो वाजिनं । यं बहव उपतो विदेय प्रजां विदेय कामाय वो ॥

शे हवामहे । स वाजेषु प्रनोविषत । अश्वायंतो गव्यंतो वाजयंतः अनेकोवेम मघवानमिंद्र मश्वायं
तो गव्यंतो वाजयंतः स्तरणि विधिद्वातिश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः ॥ याज्यानुवा
क्याग्रहणं या अस्मिन्प्रकरणे आम्नाता याज्यानुवाक्यास्ता एवैतत्प्रकरणसंबंधिनीनां देवतानां ना
न्यातरादागतानामपि कथंचिदपि संबंधेऽगृहीतव्याः । नान्या इत्येवमर्थं ॥ समाप्य सोमेन यजेत तो वान्को
पशुना ॥ चातुर्मास्यानामेतावंगभूतौ पशुसोमौ विरूढ इत्योतिष्टोम प्रकृतिकौ समाप्तिनिमित्तत्वादन
योः । चातुर्मास्यानि वा पुनश्चातुर्मास्यानि वा पुनः । चातुर्मास्यैरिति वक्तव्ये अन्यथा वचनं नेमानि तदंग
भूतानीति ज्ञापयितुं । तेन पुनरपि तान्येवाभ्यसितव्यानीति गम्यते । अभ्यासपक्षे समाप्ताव पिनैव
पशुसोमौ कर्तव्यौ । तस्य पक्षस्य परत्वाभ्यां सहवैकल्पिकत्वात् । वरुणप्रघासेष्वुद्गुच्यते । अग्नि
द्विलाभावादग्निचावि नाम ऊहः । घृतवती मित्यत्रा धर्ममन्त्येषां विश्ववाराद्वियूहः । वेदो
सीत्यत्र वेदविषयाणां पदानामूहः । अन्यदप्येवं रूपमक्तिवेत्तदन्वेषणीयं ॥ १५ ॥ इत्याश्व
लायनसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ छ ॥ ॥ पत्री ॥ अधिकानोयं प्राकृपायश्चित्ता

श्रौ०वृ० तो
७८ धिकारात् पशुगुणकं कर्म पशुरित्युच्यते॥ ऐकादशिनेषु नयतोऽन्यतरतो वा॥ तस्य पशोः नयतः अन्य
तरतो वा इष्टिः कर्तव्या॥ आग्नेयी वा॥ यासौ विहिता इष्टिः पशोः नयतोऽन्यतरतो वा कर्तव्यत्वेन चोदिता सा
ग्निदैवत्या वा भवेदित्येकोऽर्थः। अपरश्चार्थो वाशब्दाल्लभ्यते यथा आग्नेयी इष्टिः पशोः नयतो
ऽन्यतरतो वांगत्वेन विहिता सा न भवेदिति। तेन यमिष्टिरनित्यैवावगंतव्या। अतः सिद्धस्य
तंत्रेषु पशुषु कर्तव्या अंगमङ्गं तत्पुनः कर्तव्येति। आग्नावैष्णवी वा॥ इष्टेः करणपक्षे देवताविकल्पो
नेन विधीयते। उक्ते वा। आग्नेयी वाग्नावैष्णवी च एकस्मिन् पशुप्रयोगे द्वे वा इष्टी भवेतां॥ अ
न्यतरा वा पुरस्तात्॥ यदा उक्ते स्यातां तदैका पुरस्तादितरोपरिष्टादित्येवं न वक्तव्यं। नो नेसंदेहे तेन न
यतोऽन्यतरतो वा भवेतामिति सूत्रार्थः। उक्तमग्निप्रणयनं। उक्तग्रहणं वारुणप्रघासिकस्य स
विधिकस्य ग्रहणार्थं। पश्चात्साग्न्यबोधिकायामवेदेः प्रविश्य प्रेषितो यूपायाज्यमानायांजतीत्याम ध
रे देवस्य नरस्त्यमेन वचनेनाध्वर्युः आग्नमे त्र॥ वेद्यंतरस्यागावपि पाश्चबोधिकायाइति विशेषो न राम णं
त्वनेन बहूपचारसिध्यर्थं। प्रेषित वचनं बहुयूपके कर्मणि लांजनादिनां पदार्थानुसमयार्थं॥ ७९

तेन चात्वालोत्करान्तरेण प्रवेशः सिद्धः १

यमाणे प्रेषितः प्रेषितो नुब्रूयादित्येवमर्थं। यूपायाज्यमानायेति यूपमज्यमानमभिधानुमेताम्स्वम
नुब्रूयादित्येवमर्थं। तस्योत्तमेन वचनेनेति संबंधः। उक्तं यस्त्व वनस्पते समिद्धस्य श्रूयमाणः पुरस्ता
द्धर्मं शुणकृतयइति द्वे जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामित्यध्वर्यु आरमेध्रु वा सुवासाः परिवीत आगा
दिति परिदध्यात्॥ परिदध्यादिति वचनं पदार्थानुसमयप्रतिपदार्थं न तु वचनस्य भेदइति ज्ञापनार्थं॥ ना
एकतंत्रे बहवः सपशवो यूपं परिधाय संस्कुर्याद् न भिद्दं कृत्य यान्वो न यो देवयंतो निमिम्युरिति वह्निः॥
यस्मिन्कर्मणि एकस्मिन्नेव पशुतंत्रे बहवो यूपाः सपशवश्च तत्रांत्यमनुवचनं परिधाय संस्कुर्याद्यू
पान्। कांडानुसमयात् पर्यायेणोदमुच्यते। अंत्यमिति तदनुवचनस्य भिन्नत्वात् पदार्थानुसमये त्वे
कमेवानुवचनं भवति। एकतंत्रवचनं एककर्ममात्र निवृत्त्यर्थं। बहव इति द्वयोर्निवृत्त्यर्थं। सपशव
इति अपशुकत्वकूप निवृत्त्यर्थं। पंचविंशीं। आनभ्यासमेके॥ प्रथमोत्तमयोरनभ्यासमित्यर्थः॥ उक्तम
ग्निमंथनं तथा धाय्ये कृतास्कृतावाज्यभागौ। आवाहने पशुदेवता भ्यो वनस्पतिमनंतरं॥ आवाहयेदि
ति शेषः। आवाहनग्रहणं आवाहनादिर्वेष्टिकेष्ववनिगमे पुनिगमनं वनस्पतेर्न पाशुके इत्येवमर्थं।

अतः सूक्तवाकप्रैषे निगमनं न कर्तव्यं भवति॥ संमार्गैः संमृज्य प्रहृताहुती र्जुहुयात्॥ संमार्गैः संमृज्य उदकं
स्पृष्ट्वा प्रहृताहुती र्जुहुयात्। प्रहृताहुती इति कर्मनामधेयं गुणविधिः॥ जुष्टो वाचे भूयासं जुष्टो वाचस्पतये दे
वि वाक्। यद्वाचो मधुमत्तमं तस्मिन्मा धाः सरस्वत्यै वाचे स्वाहा पुनः शब्दाय वंचवे प्रादः स्वाहा वाचे स्वाहा
वाचस्पतये स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वते महोभ्यः संमहोभ्यः स्वाहेति॥ सकृद्गृहीतैकाहुतिः पुनः स
कृद्गृहीता पंचाहुती र्जुहुयात्। आहुतिसंख्याभेदादेव द्रव्यभेदे सिद्धे विग्रहवचनं मंत्रविग्रहणार्थं।
सोमएवैके॥ सोमग्रहणेन सौत्येमहन्युच्यते सौत्यएवाहनि अयं होमो नान्यस्मिन्नित्येके॥ प्रशास्तारं तीर्थेन
प्रपाद्य दंडमस्मै प्रयच्छेद्दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां मित्रावरुणयोस्त्वा बाहुभ्यां प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रय
च्छामीति॥ विहारप्रपदनस्य तीर्थेनैव सिद्धत्वात्तीर्थेनेति वचनं प्रशास्तस्तीर्थेन प्रपद्यस्वेति संप्रैषला
भार्थं। प्रदानमंत्रो मित्रावरुणयोरित्यादि॥ तथा युक्ताभ्यामेवेतरो मित्रावरुणयोस्त्वा बाहुभ्यां प्रशास्त्रोः
प्रशिषा प्रवक्ष्यामीति गृह्णाम्यवक्रो विधुरो भूयासमिति॥ प्रतिगृह्णीयादिति शेषः। तथा युक्ताभ्यामि राम
ति दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यामित्यर्थः॥ प्रतिगृह्योत्तरेणा होतारमतिव्रजेद्दक्षिणेन दंडं हरेन्न चानेन ८०

संस्पृशेदात्मानं वान्यं वा प्रैषवचनात्॥ अनेन दंडेनात्मानमन्यं वा न संस्पृशेत्। आप्रैषवचनात्। याव
त्प्रैषोच्चारणं नास्ति तावदयं नियमः। आरभ्य प्रथमप्रैषेणायं नियमः॥ अन्यान्यपि यज्ञांगान्युपयु
क्तानि न विहारेण व्यवेयात्॥ अन्यान्यपीति वचनात् यत्पूर्वोक्तमुत्तरेण होतारमतिव्रजेद्दक्षिणेन दं
डं हरेदिति तदेतेपि व्यवायपरिहारार्थमेवेति गम्यते। तेनैतद्द्वैविध्यं भवति। हवींषि चाग्नयोत्तरत
मादहविष्षु च प्रधानाप्रधानविशेषोक्तिस्तत्स्रुगादीनि साधनानि तेषु च विशेषोन्वेषणीयः। ततः
कर्तारः स्तेषु च स्वामी मुख्यो द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थेषु विशेषश्लेवबुधाएते प्रपवारके ते यज्ञांगानि
विहारेणाव्यवेयानि भवंति। उपयुक्तवचनं प्रवृत्तकर्मणामेव ग्रहणार्थं। सर्वार्थं चेदं सत्रं व्यवायप्र
तिषेधेपरत्वात्॥ दक्षिणाहोतृषदनात्प्रक्रोवस्थाय वेद्यां दंडमवष्टभ्य ब्रूयात्प्रैषांश्चादेशं। वेदिश्रोण्यां बहि
र्वेदिहोतृसदनं तस्य दक्षिणतो बहिर्वेदि स्वयमवस्थायां तु वेदिदंडमवष्टभ्य ब्रूयात्। प्रैषानादेशं आप्रै
षणप्रैषणमित्यर्थः। यावंति प्रैषणार्थानि प्रैषणानि संति तावत्सु प्रैषणेषु प्रैषान्ब्रूयादिति तदुक्तं भ
वति। प्रैषाम्नाये परिपठितान्सर्वान्प्रैषान्मैत्रावरुण एव प्रेषितः प्रेषितो नुब्रूयादित्यर्थः। यज्ञार्थे मैत्राव

रुणोनुकर्षणार्थः। तेनञ्चायतेव्यवायप्रतिषेधसूत्रं सर्वार्थमिति। अनुवाक्यांनसप्रैषे। प्रवंप्रैषात्। अ
नुवाक्यंब्रूयादितिशेषः॥ पर्यग्निस्तोकमनोतान्नीयमानस्तकानिच। एवंभूतमैत्रावरुणानुकर्षणा
र्थश्चशब्दः। सोमआसीनोन्यत्॥ उक्तेभ्योयदन्यन्मैत्रावरुणस्यसोमेकर्मास्ति तदासीनोब्रूयात्। सोमेप्य
तानितिष्ठन्नेवब्रूयादित्यर्थः॥१॥ एकादशप्रयाजाः॥ पशावेकादशप्रयाजाइतिनियम्यतेसर्वत्रसर्वेषां।
तेषांप्रैषाः॥ तेषांप्रयाजानांप्रैषाअपिभवंतितेचैतइत्याह। प्रथमंप्रैषसूक्ते। उक्तंद्वितीये॥ यदुक्तंपञ्चमेव
सिष्ठादीनांनराशंसःइतरेषांतनूनपादिति। तदत्रापिप्रैषेष्वपिस्यादित्येवमर्थंसूत्रं॥ अध्वर्युप्रेषितो
मैत्रावरुणःप्रेष्यतिप्रैषैर्होतारं॥ एवंसतिहोत्राध्वर्योःप्रैषआकांक्षणीयइत्यर्थः॥ होतायजत्याप्री
भिःप्रैषसलिंगाभिः। होतृग्रहणंमैत्रावरुणाधिकारेपिप्रैषसलिंगाभिरित्याप्रीषुपितनूनपान्नराशंसवि
वेकःकर्तव्यइत्यर्थः॥ समिद्धोअग्निरितिशुनकानां जुषस्वनःसमिधमितिवसिष्ठानां समिद्धोअद्य
तिसर्वेषां॥ वसिष्ठशुनकानांमुक्त्वा विधीयमानत्वात्तद्वर्जानांसर्वेषामितिगम्यते। जामदग्न्यमिदंत्वा
प्रीसूक्तंनागस्त्यं। आम्नायक्रमानुगुण्याद्वासिष्ठविध्युत्तरकालिकत्वाच्चास्यविधेः। तत्राप्यादी

नांनाराशंसस्येववासिष्ठीआहर्तव्याप्रैषसलिंगाभिरित्युक्तत्वात्। एवंप्राजापत्येपिपञ्चानांवसिष्ठादीनां
नाराशंसस्येव। यथऋषिवा। योयस्यऋषिस्तदानुगुण्यंयथऋषित्वाच्छौनोच्यते। तथाचाप्रीसूक्तंगृही
तव्यं। स्वीयऋषिनामधेयस्यानुगुण्यात्आप्र्यःकर्तव्याइत्यर्थः। तत्रभगवताशौनकेनयथऋषिप्रसेधा
प्रीविवेकार्थमेवश्लोकउक्तः। कण्वांगिरोगस्त्यशुनकाविश्वामित्रोत्रिरेवच। वसिष्ठःकश्यपोवा
ध्र्यश्वोजमदग्निरथोत्तमः। तत्रदशानांमुक्तानांप्रथमंकण्वानांसुसमिद्धोनआवहेति। द्वितीयं
तद्वर्जानांमंगिरसांसमिद्धोअग्नआवहेतितृतीयमगस्त्यानांसमिद्धोअद्यराजसीति। शुनका
नांचतुर्थंसमिद्धोअग्निर्निहितःपृथिव्यामिति। विश्वामित्राणांपंचमंसमित्समित्सुमनाइति। अ
त्रीणांषष्ठंसुसमिद्धायशोचिषइति। वसिष्ठानांसप्तमंजुषस्वनःसमिधमग्नेअद्येति। अ
ष्टमंकश्यपानांसमिद्धोविश्वतस्पतिरिति। वाध्र्यश्वानांनवमंइमंमेअग्नेसमिधमिति। शुनकवा
ध्र्यश्ववर्जितानांभृगूणांदशमंसमिद्धोअद्यमनुषोदुरोणइति। यथऋषिपक्षेविवेकोयं॥ प्राजापत्ये
तुजामदग्न्यःसर्वेषां। पुनश्चेन्नात्रवसिष्ठशुनकसहितानामितिविशेषोलभ्यते॥ दशसूक्तेषुप्रेषितोमे

त्रावरुणोग्निर्होतानइतित्वं पर्यग्नयेन्वाह॥ कालोपदेशादप्रेषितोपिब्रूयादिति प्रेषितवचनं। मै
त्रावरुणग्रहणमुत्तरार्थं। पर्यग्नयइति परि परितः क्रियमाणमग्निमभिधातुमित्यर्थः। अध्रिगवे
प्रेष्योपप्रेष्य होतारिति वाक्याद्दग्निरसनद्दाजिमिति प्रैषमुक्त्वा तवेदिदं दंडोन दध्यात॥ मैत्रावरुणग्र
हणं द्वितीयेपि संप्रैषे मैत्रावरुणएव ब्रूयादित्येवमर्थं। प्रैषपाठस्तु होतृलिंगेन [illegible] तत्वात। सर्वस्य हि
तु पाठः परिसंख्यानयार्थेषवचनं प्रैषमित्येकवचनं विवक्षार्थं। न हि [illegible] वक्षयाप्रैषैक्यसिद्धि
द्वारेणानवानमस्य साधितं भवति। इदानीं दंडनिधानवचनात्प्रागेवं निधातव्य इति गम्यते॥ अध्रि
गुं होतोहनं गानिदैवत्तं पशुमितिय थार्थं। अध्रिगुरिति दैव्याः शमितार आरभध्वमित्यस्य मंत्रस्य नाम॥
मैत्रावरुणाधिकाराद्धोतृग्रहणं ऊहं नित्याभिधेयवचोनवचनानि संनमयं नियतार्थः। अंगानीति व
चनं मध्रिगोरंगादीनां ग्राह्यएवोह्यं तेनान्येषामपि मातापितृभ्रातृ आदय इति ज्ञापनार्थं। यथार्थमि
ति यो यस्य ग्राह्यस्यार्थस्तं तथोहं ब्रूयादित्यर्थः। ऊहं नित्यानेनैवास्मिन्नर्थे सिद्धे यथार्थमिति राम
स्म१ वचनं संव्यवहारार्थेयं प्रहं संज्ञेति ज्ञापनार्थं। पुंवन्मिथुने॥ मिथुनमिति स्त्रीपुंसयोः समाहार ८२

मेधपत्यैइत्यादिहि बंनमपिभवति

उच्यते। अस्मिन्समाहारे पुल्लिंगेनैवोहः कर्तव्य इति नियम्यते। मेधपतौ॥ अयं शब्दो देवतावाचीत
स्य स्त्रीप्रत्ययांतस्यायं निर्देशः कृतः। तेनायमपि पदार्थो देवतावाचिनः स्त्रीप्रत्ययसंबंधादस्मि न२
न्सूत्रे लभ्यते। स्त्रीदेवतेति स्वस्त्रीदेवतेति पदार्थोस्मिन्सूत्रे पुंवद्भावस्य विधीयमानत्वात। स्त्रीदे
वतायामभिधेयायामित्यर्थः कल्प्यते। मेधपतिशब्दः प्रातिपदिकं च पुंवद्भावनस्य विषयत्वेनैवैतसंपदा
याविच्छेदादवगम्यते। अतएवं सूत्रार्थः। स्त्रीदेवतायां मेधपतिशब्दं पुंवद्ब्रूयादिति। एवं व्याख्याय
मानेस्मद्ब्राह्मणमनुसृतं भवति। अथोखल्वाहुः यस्यै वा वकस्यैचेत्येवादि। मेधायां विकल्पः॥ मे
धशब्दात्सत्ववाचिनः परः स्त्रीप्रत्ययः पुंवत्स्त्रीपशाविति निगमयति। तेन स्त्रीपशौ मेधशब्दं पुंवद्वास्त्री
वद्वा ब्रूयादिति विकल्पोत्र विधीयते। यथार्थमध्रिगोरन्यत्मिथुनेभ्यः। अध्रिगोरूर्ध्वं यथार्थमूहो भ
वति। मिथुनेषु सर्वत्राध्रिगुवदेव। एतदुक्तं भवति। अध्रिगोरूर्ध्वं मंगादि शब्दा अन्ये चार्थवशेनोह्याः। तेननि
यमेनांगादिशब्दाएवेति। मिथुने तु सर्वत्र पुंवदेवाभिधेयमिति॥ सर्वेषु यजुर्निगदेषु॥ न केवलमेषं विधिः
पशावेव। कथं तर्हि सर्वेषु यजुःषु निगदेषु। चार्थवशेनोहः कार्यः। यजूंष्येवोच्चैः प्रयोगान्निगदाउ

श्रौ०सू०
८२

च्यंते॥ प्रकृतौ समर्थनिगमेषु॥ प्रकृतावितियस्मिन्कर्मणि अर्थाभिधानार्थो मंत्रास्तत्संपद्यते तस्य मंत्र
स्य तत्कर्म प्रकृतिः। समर्थो नाम यथार्थाभिधायी शब्दः। निगमा नाम मंत्राः। उत्पत्तिस्थाने ये मंत्रा यथा
र्थाभिधायिशब्दवंतः। तेषु विकृतावूहो भवति। ये तु पुनः प्राकृतावेवायथार्थाभिधायिशब्दवंतः तेषु
विकृतावपि न भवत्यूह इति। प्रकृतावेव समर्थनिगमसंभवानुज्ञानान्न प्रकृतावूहो विधत्त इति गम्य
ते। उपपन्नमेतेद। तदर्थाभिधानार्थमेव तस्य मंत्रस्य प्रत्यक्षाम्नानात्तत्र लक्षणया गौण्या वाभिधा
नं कल्पनीयं। तस्याः कल्पनाया विकृतावप्यविशेषात्तेषां विकृतावप्यनूह एवेति युक्तमुक्तं। प्रकृतौ
समर्थनिगमेष्विति॥ प्राकृतास्त्वेवं मंत्राणां शब्दाः॥ ऊहे क्रियमाणे मंत्राणां प्राकृता एवं भवेयुः। एतदु शब्दा ७
क्तं भवति। यदि प्रकृतौ छांदसं प्रातिपदिकं स्यात्तदा तस्मादेव विभक्त्यूहः कर्तव्यो न प्रातिपदिकं सं
स्कृतमिति। शब्देन न्यायविद्धोऽयमर्थ इति दर्शयति। ऊहस्यात्समदायत्तप्रयोगत्वात् नाधिक
त्वमेवेति न्यायविरुद्धमपि। असमर्थेष्वनूहवचनं छांदस्योऽसौ प्राकृतस्यैव शब्दस्य ग्रहणमिति प्र राम
योक्तव्यमेवेति रवं शैशवं प्रयुक्तवाक्यमेवाचार्यः॥ प्रतिनिधिष्वपि॥ प्राकृता एव शब्दा इति वर्त्तते॥ ८२

ऊहेउदीचीनानित्याद्यपिभवति४

नामिरूपमामदोऽदविरित्यनूह्यानि॥ यथा कथंचित्साम्नानां प्रतिषेधोऽयं। उपमेरूपमार्थाः। श्येनादयः
शब्दाग्रहणे॥ अदित्याः पाशितारम् अन्नमत्तु आरभध्वमुत मनुष्याः उपनयत मेध्या दुर आशासाना मे
धपतिभ्यां मेधं। प्रास्मा अग्निं भरत स्तृणीत बर्हिः। अन्वेनं माता मन्यतामनु पिता नु भ्राता सगर्भ्योऽनु स
खा सयूथ्यः। उदीचीनां अस्य पदो निधत्तात् सूर्यं चक्षुर्गमयतात् वातं प्राणमन्ववसृजतात् अंतरिक्षमसुं
दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरं। एकधास्य त्वचमाछ्यतात् पुरा नाभ्या अपि शसो वपामुत्खिदतात् अंतरेवोष्मा अ
णं वारयध्वात्। श्येनमस्य वक्षः कृणुतात् प्रशसा बाहू शला दोषणी कश्यपेवांसाच्छिद्रे श्रोणी कवषो
रू स्रेकपर्णाष्ठीवंता षड्विंशतिरस्य वंक्रयस्ता अनुष्ठ्योच्यावयतात् गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुता
त्। ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतात्। अस्नारक्षः संसृजतात्। वनिष्ठुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना
नेद्वस्तोके तनये रविता रवच्छमितारः। अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगा उ अपापा॥ अयमध्रिगुः।
अत्रोह्यानि पदानि वक्ष्यंते। मेधपतये मेधपतिभ्यां मेधपतिभ्यो मेधं मधौ मेधान्। मेधां मेधे मेधाः एवं
वा। अस्मै आभ्यां एभ्यः। अस्यै आभ्यां आभ्यः। एनं एनौ एनान्। एनां एने एनाः। अस्य अनयोः एषां।

स्तुरामिश्रामीध्वं३
सु

श्रौ० वृ०
८४ अस्याः अनयोः आसां। शरीरं शरीरे शरीराणि। त्वचं त्वचौ त्वचः। वपां वपे वपाः। वक्षः वक्षसी वक्षांसि।
प्रशसा प्रशसे प्रशसाः। बाहू बाहू बाहून्। दोषणी दोषणी दोषाणि। अंसा अंसौ अंसान्। अछिद्रः अछिद्रा अछिद्राः। श्रोणी श्रोणी श्रोणीः। ऊ
रू ऊरू ऊरून्। अष्टीवंता अष्टीवंतः। वनिष्ठुं वनिष्ठू वनिष्ठून्। इत्येवमूहः। मेधस्य स्वरूप्यः शरीरं वास्य धात
अनूनं कृणुतात्। सवनतां तस्य जातं शमितारः। अध्रिगाव अपापा इत्येतान्यवसानानि। तत्र श्लोकः।
मेधं स्वरूप्यश्च शरीरमधाद् अनूनं सर्वे कृणुतात् तताच्च। जातान् शमितारोध्रिगाव अपाप एते ध्रिगोम
ध्यविरामदेशाः॥ अस्मा रक्षः संसृजतात् शमितारो पापुत्वे त्वा ॥ एतेत्र यः शाखाः स्वस्वे स्थाने तु पशुप्र
योक्तव्याः। शमितार इतीतरयोर्मध्ये पाशव तन्मध्ये गतरवे पाशो भवति। नान्यथा॥ एकधा बहिरा
तिरिति द्विर्हि बहूनां॥ द्विबहूनां पशूनां सूचिनां वेतौ शाखौ हि द्विर्ब्रूयात्। विभक्तस्यूहस्य समस्य वचन
निवृत्त्यर्थं षड्विंशतिरिति वा स्वान्या सोनियम्यते। पुरां तिरिति चैके। अध्रिग्वादि त्रिरुक्त्वा शमितारो
यदत्र सुकृतं कृणवथास्मासु तद्यद्दुष्कृतमन्यत्र तदितिजपित्वा दक्षिणावृदावर्त्तते॥ अध्रिगो शमी राम
धमित्यादि अपापांतं त्रिरुक्त्वा शमितार इत्यादि वजपित्वा दक्षिणावृदावर्त्तते दक्षिणावृद्वचनं ८४
बं४

विहारादव्यावृत्तिरिति प्राप्तमनूद्यते। एतं मंत्रं जपित्वेदमेव कुर्यात्। नान्यत् किंचित्। दक्षिणावृत्तित्येवम
र्थं। उक्तेन प्रकारेणावृत्य प्रस्तुतः केवस्तीन्॥ मैत्रावरुणपार्श्वे॥ मैत्रावरुणपार्श्वे वमावृत्य प्रस्तुतः कुर्यात्॥ स
व्यावृत्तोध्वर्यु यजमानो। संज्ञप्ते पशावावर्त्तेरन्॥ पुनरावर्त्तनकालोयं। तस्मादेतावंतं कालं पराञ्च एवा
र सीरन्॥ ३॥ वपायां श्रप्यमाणायां प्रेषितः स्तोकेभ्योन्वाह ब्रूषस्व सप्रथस्तमभि मं नो यज्ञमिति॥ वपायां
श्रप्यमाणायामिति वचनं श्रप्यमाणवपासंबंधिस्तोकाभिधानस्तु वचनेन वपैव संस्क्रियत इति ज्ञाप
नार्थं। प्रेषितवचनं प्रैषएवास्यानुवचनस्य निमित्तं। नावसरविज्ञापक इत्येवमर्थं॥ उक्तमादापनं स्वाहा
कृतिभ्यः॥ स्वाहाकृत्यर्थमित्र स्रुगादापनं कर्त्तव्यं। तेन माध्यंदिने सवने प्राजापत्येषु स्तोकानंतरं
न स्वाहाकृत्यनावादादापनं कर्त्तव्यं भवति। एतदप्यत्रावगम्यते। स्रुगादापनं प्रयाजार्थमेवेति
नाज्यभागप्रभृतिषु हविष्षु इति प्रभृतिषु चैतन्न स्यात्॥ होतायक्षदग्निं स्वाहाज्यस्य स्वा
हामेदस इति प्रैषउत्तमाप्रीयाज्या। दशसूक्ते द्वितिवचनादुत्तमप्रैवविशिष्टः स्वाहाकृत्यर्थः। तदर्थमेवा षो
प्रीवाविशिष्टां किमित्यत्रोभयोर्वचनं। आप्रीवचनस्येदं प्रयोजनं। उत्तमैवाप्रीयाज्या नात्र देवतावचना

स्वाहा सुस्वाहा सुमिति प्राकृतान्निगमान्यथेति। प्रैषवचनं क्षिप्रार्थं॥ न पाशुको ऽग्नाशो हविर्विविधपशोः
प्रदानानि॥ प्रदानानीति यागा इत्यर्थः। पशावेतद्द्रव्यसंबंधिनस्त्रयो यागाः कर्त्तव्या इत्यर्थः। ते
षां प्रदानानीति संज्ञा। पशावित्यधिकारे पशोर्वचनं पशोः पशोरिति वीप्सार्थं तेनैकदेवत्येषु
बहुषु पशुषु प्रतिपशु वपाहविर्भेदेन पुरोडाशानेदः सिद्धो भवति॥ नानिष्टार्थं नानादेवत
षु॥ एकदेवत्ये एकस्मिन्नपि पशौ वपाहविर्भेदेन पुरोडाशा हविषां प्रैषयाज्यानुवाक्याभेदात्पृ
थक्त्वाद्वा सिद्धाः परस्परं। तथा नानादेवतेषु पशुषु वपायागे वास्तु यथाभावः। सिद्धो याज्यानु पु
वाक्याभेदादेव तथा पुरोडाशानां हविषामपि इति यथाभावस्यैव विधेयत्वादेकदेवदेव
तेषु वपानां संरकृष्यागः तथा पुरोडाशानां हविषामपीति। यतिरेकएवात्र विधानव्यक्तत्वा
नीति वचनं योगविभागार्थं। तेनैकदेवतेष्वपि वपादीनां प्रदानत्वं भवति। एकदैवत्येनानादे
व तेषु तेषां पृथक्प्रचारवत्त्वात्प्रदानमपि स्यात्। योगविभागे सति पूर्वेण सर्वेषां प्रदानत्वमुच राम ८५
रणोक्तदेवतेषु सह प्रचार इत्युक्तं। मनोतां च॥ अवदीयमानहविरर्थत्वान्मनोतायाः नानादेवतेषु पृ

थक्प्रचारे सत्यवदानस्य यागभेदाभावात्सति पशुमनोतामंत्रमावर्त्तयेत्॥ न मनोतावचेति ये
के॥ एके आचार्या मनोतानां वर्त्तयितव्येत्याहुः। मनोतावेत्येनावतावि कल्पोसिद्धे गुरुसूत्रकरणं
न्यायविकल्पो यमिति प्रदर्शनार्थं। तत्रैके मन्यंते आग्नेयत्वान्मंत्रस्य त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति म
नोताशब्दस्याग्नौ प्रवृत्तिदर्शनात्। अग्निर्वै देवानां मनोतेति च श्रुतेः। संप्रैषे च हविःशब्दस्य
मनोताकालल्लक्षणार्थत्वेनापि संभावादनुवचनस्याग्न्यर्थत्वं अग्न्यर्थत्वे च यागोद्देशे वपा
हवनीयात्वस्याग्नेरन्नेदैनानावृत्तिरेवेति। आचार्यस्तु पशोर्वा आलब्धस्य मनोपक्रामति मनो
तायै हविषोवदीयमानस्यानुब्रूहीत्याह मन एवास्यावरुंध इति श्रुतिः। तस्यायमर्थः। पशोरालब्
धस्य संज्ञपनकाले जीवोपक्रामतीति स एव मनःशब्देनोच्यते। यत्तेयमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकं
मित्यादिषु जीवे मनःशब्ददर्शनात्। जीवे ऽग्निशब्दश्च दृश्यते। अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमा
श्रितः। प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधमिति भगवद्गीतासु दर्शनात्। अग्निजीवमनसामेका
र्थत्वं च दृश्यते। अयं होता प्रथमः पश्यतेममिति हृत्ते। अतो ऽवदीयमानहविषो मनोताया अनुब्रूहीत्यत्र के अ

श्रौ०सू० ८६ वचना २

ग्निजीवात्स्यस्यमनसोदकिःसंबंधार्थमनुब्रूहीत्युक्तं भवति। अतोग्निं प्रकाशायेत्यनुवचनं द्विषो
जीवमेव प्रकाशयति। इति द्विविरर्थमेवेति गम्यते। तेनयागाहृतोऽवदानस्य पदार्थांतिरयाबधाना
त्यविहविर्भनोताबुद्धिंमन्यते। अत्र न काश्चिल्लक्षणास्तीति तमेव पक्षं परिगृहीतवानाचार्यः॥ तेषां
समानलिंगाः प्रैषाः। तेषां प्रदानानां समानलिंगाः प्रैषाः प्रैषसमाम्नाय एव पठिताः तदर्थत्वेनैव समा
नलिंगाः समानदेवता इत्यर्थः। तेनैतत्साधितं भवति। अद्देवत्यः पशुपुरोडाशो भवतीति तेषामिति पशुस्तद्देवत्यः
ति वचनं तेषामेव संप्रैषत्वेनाज्यभागयोरित्येवमर्थं। प्रैषसमाम्नायस्यकालर्थलात्तस्वाज्यभाग
योः संप्रैषस्यानाम्नानात्। अप्रैषा एवेति मन्यमानस्तेषामित्युक्तवानाचार्यः। यद्यध्वर्युः संप्रै
षो कुर्युः तदा होतायक्षदग्निमाज्यस्य जुषतां हविर्होतर्यज। होतायक्षत्सोममाज्यस्य जुषतां हविर्हो
तर्यजेत्येतौ प्रैषौ भवतः स्तदाज्यभागयोः। तेष्वग्नीषोमयोः स्थाने याया पशुदेवता॥ तेषु प्रदानप्रैषे
षु पश्यंतेरेषतिदेशात्स्थानेषु यास्ताः सुविकृतिषु देवतास्तासामेकैकामेवाग्नीषोमस्थाने नि नाम
र्दिश्य यष्टव्यं न सर्वा देवताः सकृदेव निर्देष्टव्याः यावत्यस्तत्र देवतास्तावत्कृत्वः प्रैषाभ्यसितव्य ८६

प्र६

इत्यर्थः। एतदर्थमेव यायापशुदेवतेति वीप्सावचनमुक्तं। अयमर्थोस्मिन्सूत्रे संभवत्युत्पादितोग्नी
षोमयोः स्थान इति ब्रुवताचार्येणाग्नीषोमीयः पशूनां प्रकृतिः पाशुके विध्यंते गृह्यमाण इति। छागस्था
ने त्वस्यो गोर्मेषादिकोद्दृश्यो न्यादेशाव्यक्तचोदनानां॥ गोमेष इत्यानामेकैकस्याजाते द्वौ द्वौ वाद्वौ नि
यम्येते वैकल्पिकौ एतदुक्तं भवति। गोजातिश्चेत्सह छागस्थाने गोवाहु मुख्यत्वात् दंड्वा प्रयुंजीत। इ
व मितरयोरपि जात्योः प्राप्तिकोयं विधिः। कुतः अन्यादेशाव्यक्तचोदनाभ्यो पदेशिकस्य मंत्रस्य प्रकृ
ति तौ योगः आदेशः तस्यैवादेशात्प्राप्तस्य विकृतौ प्रयोगोन्यादेशाः व्यक्तचोदनाप्रकृतिप्राप्तस्य मंत्रस्य वि
कृतौ संस्कृत्य पुनः पाठः। यथा प्रजापतये श्वस्य तूपरस्य गोमृगस्येत्येवमादि तत्र तामनुसृत्यमंत्राः
प्रयोक्तव्याः। एतदुक्तं भवति। प्राप्तिदेशिकमंत्रप्रयोगो यस्मात् द्विरुक्तरूपदेशान्मनुसृत्यैवमंत्रः प्रयोक्तव्य कुं
तोनस्मात् द्विरूपदेशोस्तीति स एव भवति। तदभावे गोशब्दः उक्तः शब्देवेत्येवं द्रष्टव्यं॥ एवं वनस्पतिस्विष्टकृत्सू
क्तवाकप्रैषेषु॥ यथा प्रधानप्रैषेषु देवताशब्दस्य स्थाने पशुशब्दस्य च स्थाने एकैकं देवताशब्दं पशुशब्दं च
कृत्वा प्रयोगः उक्तः। एवं वनस्पतिस्विष्टकृत्सूक्तवाकप्रैषेषु प्रयोगः कर्तव्यः तत्रायं विशेषः नानादेवते

श्रौ०टी०
८७

यपि पशुपुयज्ञाग्नेरित्यादेः प्रियाधामान्यंतस्याथाळादेस्तदं तस्य वेद धन्नमुष्या अमुमित्यस्यवत्रि
षुप्रैषेषु अभ्यासो न सर्वस्य प्रैषस्येति। प्राजापत्ये त्वग्निचित्यासंयुक्ते वायव्ये पशुपुरोळाशे एकेषा
यज्ञे प्राजापत्यं। तेन पशुदेवतावर्धनं इत्याचार्यैः पुरोळाशात्तत्प्रधानत्वात्। अयमभिप्रायः। प्रकृतावग्नीषोमीये पशौ समानदेवतत्वात् पुरोडाशयागस्य पशुदेवताप्रत्यभिज्ञानात्तत्संस्कारद्वारेण तद
र्थता युक्ता। अत्र पुनर्भिन्नदेवतत्वात्तदर्थता न युक्ता। ततश्च सूक्तवाक्प्रैषे पुरोडाशेन पशुदेवता
वर्धनमयुक्तमित्याशंक्यानैवं कृत्वेत्यादिप्राजापत्येपि पशौ प्राकृतकार्यार्थतयैव पुरोडाशयागोपि प्राप्त
एव। एवं पशुयागार्थतया प्राप्तस्य देवतांतरं विधीयमानं प्राकृतदेवताकार्यकरत्वेनैव विधीयते। त
त्र यत्तद्भेदाद् प्रत्यभिज्ञानमाशंक्यते। तदपि नैवाशंकनीयं। तदर्थमेवाचार्येणापूर्वं युक्तमित्यवगम्य
ते। ऐंद्राग्नं गार्हपत्यमिति वक्ष्यतीति। तेन पशुदेवतावर्धनमित्याचार्यैः पुरोडाशात्तत्प्रधान
त्वादिति वदतः सूत्रकारस्येति अयमेवार्थः कृतो वोद्योत्तरग्रंथोपपादितः। तदाह यदि न्यदेवत्य
उत्तपशुर्भवतीति एवमादिनाययमानः प्रजापतिरित्येवमं तेन। पुरोळाशनिगमेषु पुरोळाशावद् राम ८७

वीष्याज्यकर्जनेषां तेन समवत्तहोमः॥ यस्मिन्ननेकपशुके पशुतंत्रे पुरोडाशस्य स्थाने पुरोडाशा वर्ज्यधा
नाकरंभपरिवापामिक्षादयो विहिताः तत्र स्विष्टकृति तेषां सर्वेषां समवदाय प्रचारो विहितः। तत्र तत्र पशु
पुरोडाशात्स्विष्टकृत्प्रैषे सूक्तवाकप्रैषे च पशुपुरोडाशीनदेवतावर्धमाने कर्तव्ये सति प्रकृतौ पुरोडा
स्य पुरोडाशत्वात्तेनैव शब्देन वर्धमानं कर्तव्यं इंद्र कुनाद्य पलाश्वविषां स्वेन स्वेनैव शब्देन निगमनप्रा ना
प्ते पुरोडाशशब्देनैव चवशब्दीनां निगमनं विधीयते। सवनीयानां स्विष्टकृत्प्रैषे सौमिके सूक्तवाक
प्रैषे वास्य छत्रिन्यायस्य दृष्टत्वाद् वक्तुं कः। आज्य[illegible]स्य तु तत्राभावाद् दृष्टः प्रयोगश्चेति तस्य स्व
शब्देनैव निगमनं भवति आज्यस्य तु पुरोडाशत्वं संभवानैवसादिग्धाय यत्संभवत्तदाज्यकर्मेति
अयमभावानुवादः यदि संभवति तदा स्वशब्देनैव निगमनमाज्यपुरोडाशानामाज्यपुरोळाशैरि
ति। मेधारभीयानीति पशुभिधाने॥ मेधो रभीयानित्येतेन पदेन पशुभिधाने पशोरभिधायकेत्यर्थः।
मेधपदस्य विधानं प्रथमप्रकृतत्वाद् स्मोएनमित्येवमादीनां प्रदर्शनार्थं। रभीयानित्यस्योपमा
र्थत्वि चर्ताकानि इत्यर्थः। पशुभिधाने वर्धद्द सदिति पाठः कर्तव्यः। प्रगृह्यत्वाद् स्य पदस्य। आदह

मकरञ्जुषनामघदग्रनीदबीहृधतेति देवतानां॥ एतेषां पागे द्विवचनांतानाम्नो मोयसिद्धत्वादे
कवचनबहुवचनयोरिष्टत्वकारपरिग्रहार्थं। आदत आदन्। घसत घसन्। करत करन्। जुष
तां जुषंतां। अघत अघसन्। अग्रनीत अग्रनीषुः। अवीवृधत अवीवृधंत॥ ३॥ हुतायां वपा
यां सब्रह्मका आलाले मार्जयंते निधाय दंडं मैत्रावरुणः॥ अस्मिन्नवसरे चालाले मार्जयंते बहुवचनेनैव
सर्वेषां मार्जने सिद्धे सब्रह्मकवचनेन मस्मदीयाः सर्वे सह मार्जयेयुः॥ न पृथक् पृथगित्येवमर्थं। दंड
निधानवचनं लोकानुवचने नाथ्यमानस्य दंडस्यानेवमिधाने न प्राप्तमित्येवमर्थं॥ इदमापः प्रवहत तसु
मित्यानश्वापकऊषधयः सं तु दुर्मित्रास्तस्मै संतु यो स्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति॥ इदमापः प्रवहते
त्युनर्यचार्यं जुषाचो भाभ्यां मार्जनं कर्त्तव्यं। एतावन्मार्जनं पश्चो॥ एतावदेव मार्जनं नातिदेशिकं कर्त
व्यमित्यर्थः। पश्वधिकारे पुनः पशाविति वचनं पश्वंगभूतायामिष्टौ अप्रतिदेशिकस्य मार्जनस्य प्र
ननु भोजनादीति भावः।२ वृत्त्यर्थं॥ ती र्थेन निष्क्रम्यासीतामापुरोळाशाश्रपणात्॥ अस्मिन्नवसरे नियमेनैवैतत्कर्त्तव्यं॥ तेन चरि राम
ला स्विष्टकृतां चरेयुः॥ चरिलेति प्रकृते चरेयुरिति वचनं प्रधानस्विष्टकृतो भेदप्रतिपत्त्यर्थं। अतोन्वा ८८

यात्यानां प्रवेशो सति तयोरेवमुधो प्रवेशः सिद्धो भवति॥ यदि त्वन्वायात्यानि तेन ग्रेव रेयुः॥ यद्यस्मि
न्नवसरे आग्नेयो वा याग उत्पद्यते तैः पशुपुरोळाशस्विष्टकृतो ग्रेव रेयुः। तेषामन्वायात्यानीति संज्ञा। एत
दुक्तं भवति। यदि पुरोळाशः स्विष्टकृतो ग्रेयैः केश्चनयागैश्चरेयुः। नान्यन्वायात्यानीति तेषामियं संज्ञा
विधीयते। चरेयुरिति पुनर्वचनं चरणमेवैषां कर्त्तव्यं नान्यन्निगमनादीनिरसनार्थं। वदेवोत्तरेण सूत्रे
ण विस्पष्टयति॥ ननु नेषां निगमेष्वनुवृत्तिः॥ अन्वायात्यदेवतानां हविषां च आवाहनादिषु निगमेष्वनु
वृत्तिर्नास्तीत्यर्थः॥ नान्येषामसंभावादनादुत्पन्नानां॥ अन्वायात्येभ्योन्येषामपि निगमेष्वनुवृत्तिर्नास्ति
आवाहनकालादूर्ध्वं हविरादि सर्वमुत्पद्यते येषां तेषामपि निगमेष्वनुवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। इळामग्नेपुरु
दंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे इति पुरोळाशस्विष्टकृतः॥ पुरोळाशयोः पुरो
ळाशानामिति हविर्भेदे प्रैषकृद्धयः॥ ऊर्ध्वमिळायाः॥ ५॥ मनोतायै सं प्रेषितस्त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यन्वाह॥
अत्रेळामुपह्वयमानो तामन्वाहेत्यो प्रेषितवर्त्वमुक्तं प्रयोजनं। हविषां त्वरंति॥ तेषां सलिंगाः प्रैषाः प्रैषकृतः।
तत्र प्रैषकरत एवाग्नीषोमावेवमित्येतरेविधाः॥ तत्र हविः प्रैषकरत एवाग्नीषोमावित्याम्नातं तस्य एकत्वा

सकृदज्जुषताम घदग्रनीदवीवृधतेति देवतानां॥ एतेषां प्रागेद्विवचनांतानामेमोयस्सिद्धत्वादे
कवचनबहुवचनयोरिष्टत्वकारपरिग्रहार्थं। आदत आदन्। घसत घसन्। करत करन्। जुष
तां जुषंतां। अघत अघसन्। अग्रनीत् अग्रनीषुः। अवीवृधत अवीवृधंत॥४॥ कुतायां वपा
यां सब्रह्मका आचान्ते मार्जयंते निधाय दंडं मैत्रावरुणः॥ अस्मिन्नवसरे वाचाल्ले मार्जयंते बहुवचनेनैव
सर्वेषां मार्जने सिद्धे सब्रह्मकवचनेन समसदीयाः सर्वे सह मार्जयेयुः॥ न पृथक्पृथगित्येवमर्थं। दंड
निधानवचनं लोकानुवचनार्थं मा नस्य दंडस्यानैवमिधानेन प्रसंगित्येवमर्थं॥ इदमापः प्रवहत तस्मु
मिव्यान आपकः परधयः संतु दुर्मित्रास्तस्मै संतु यो स्मां द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति॥ इदमापः प्रवहते
त्यृचनयचा यजुषा चोभाभ्यां मार्जनं कर्तव्यं। एतावन्मार्जनं पत्नी॥ एतावदेव मार्जनं नातिदेशिकं क
र्तव्यमित्यर्थः। पश्वधिकारे पुनः पत्न्या विति वचनं पश्वंगभूतायामिष्टौ प्रतिदेशिकस्य मार्जनस्य प्र
ननु मो जन्मादीति भावः।२ वृत्त्यर्थं॥ तीर्थेन निष्क्रम्यासीता मा पुरोडाशाश्रपणात्॥ अस्मिन्नवसरे नियमेनैव तत्कर्तव्यं॥ तेन चरि राम
ता स्विष्टकृता चरेयुः॥ चरिते तिप्रकृते चरेयुरिति वचनं प्रधानस्विष्टकृतो भेदप्रतिपत्त्यर्थं। अतोन्वा ८८

यात्यानां प्रवेशो सति तयोरेवमुध्ये प्रवेशः सिद्धो भवति॥ यदि त्वन्वायात्यानि तेन ग्रेच रेयुः॥ यद्यस्मि
न्नवसरे आग्नेयौ वा गाजत्य घृतैः पशुपुरोडाशस्विष्टकृतो ग्रे चरेयुः। तेषामन्वायात्यानीति संज्ञा। एत
दुक्तं भवति। यदि पुरोडाशः स्विष्टकृतोग्रे येः कैश्चन यागैश्चरेयुः। नान्यन्वायात्यानीति तेषामियं संज्ञा
विधीयते। चरेयुरिति पुनर्वचनं चरणमेवैषां कर्तव्यं नान्यन्निगमनादीति सूचनार्थं। वदेवोत्तरेण सूत्रे
ण विस्पष्टयति॥ न तु तेषां निगमेष्वनुवृत्तिः॥ अन्वायात्य देवतानां हविषां च आवाहनादिषु निगमेष्वनु
वृत्तिर्नास्तीत्यर्थः॥ नान्येषाम् ध्रुमावाहना दुत्पन्नानां॥ अन्वायात्येभ्योन्येषामपि निगमेष्वनुवृत्तिर्नास्ति।
आवाहनकालादूर्ध्वं हविरादि सर्वमुत्पद्यते येषां तेषामपि निगमेष्वनुवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। इडामनेपुरु
दं संसनिं गोदांतायस्सदेग्निं पुरोडाशास्त्रौं स्वदस्व दध्यास मिषोदिदीहीति पुरोडाशास्विष्टकृतः॥ पुरोडाशाये पुरो
डाशानामिति हविर्निर्देशे प्रेषकृह्यः॥ कुर्धीमिन्नायाः॥५॥ मनोतायै संप्रेषितस्त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यन्वाह॥
अत्रेडामुपह्वयमानो नामन्वाहो प्रेषितवचनं पुरुषे प्रयोजनं। हविषां चरति॥ तेषां सलिंगाः प्रेषाः प्रेषकृतः।
तत्र प्रेषकृरत एवाग्नीषोमावेव मित्येतरेचिताः॥ तत्र हविः प्रेषकृरत एवाग्नीषोमावित्याम्नातं तस्य एक्त्वा

इति

मैत्रावरुणो देवता यस्य स मैत्रावरुणदेवतः पशुः॥२

श्रौ॰ सू॰
८७
हृस्य स्थाने एवमित्यैतरेयिण आचार्या वक्तव्यमित्याहुः किमपि विशेषेण नेक्ष्यते॥ अन्यत्र द्विदेवता
न्मैत्रावरुणदेवतेव॥ अन्यत्र द्विदेवतात्तात्पशौरिकदेवते बहुदेवते च पशावित्यर्थः॥ द्विदेवते च मैत्राव
रुणदेवते एवमिति वदंति॥ मित्रावरुणौ देवता यस्य पशोः स मैत्रावरुणः पशुः॥ अत्र मैत्रावरुणश
ब्दस्य मुख्यया वृत्त्या देवताप्रतिपादनसंज्ञा वा लक्षणया प्रतिपादयति॥ अतस्तेन शब्देन व्यंज
दि नाद् द्विदेवत्यः पशुर्लक्ष्यते॥ तस्मिंश्चेत्यर्थः॥ एतल्लक्षणग्रहणं शास्त्रांतरदर्शनाल्लभ्यतइत्येकं नाप्य
कारणा॥ अत्र कारणमाह॥ तथा दृष्टत्वात्॥ प्रैषेष्वेकदेवतेषु बहुदेवतेषु च व्यंजनादि द्विदेवतेवत
था दर्शनात्तेमन्यंतइत्यर्थः॥ प्रकृत्या गौणगारिः॥ तत्र हेतुमाह॥ उत्पन्नानां संस्कारं न आम्नाये नर्थभेदानि
रर्थविकारः॥ संप्रदायाविच्छेदेनाभ्यस्यमाने आम्नाये दृश्यमानानां पदार्थानाम् अर्थविशेषानानूह्या
तोविरू नां संस्कारइत्येतं निःप्रयोजनमित्यर्थः॥ उपन्यासप्रयोजनं एवं विधानां सामान्यतो दृष्ट्या प्रा
तिः क्वचिदपि न कर्तव्येति॥ याज्याया अंतराऽर्धर्चे वसाहोममारभेत॥ वसाहोमार्थं तत्र वसायनो राम
तरमाददीत वसावस्य तदर्थत्वात्॥ तस्मिन्कृते समापयेत्॥ वनस्पतिना चरंति॥ प्रैषमन्त्रितोयाज्या ८७

नुवाक्ये॥ प्रैषसमाम्नाये यो वनस्पतिप्रैषः तमन्त्रितो ये च याज्यामाम्नायेते ते वनस्पतेर्याज्यानुवाक्ये
भवतः॥ प्रैषसमाम्नायपठिताऽपि याज्या ऊर्ध्वतिसमाख्यातत्वाद्धोत्रैव वक्तव्या॥ यत्राग्नेराज्यस्य हवि
षइत्यत्राज्यभागौ॥ यद्याज्यभागौ क्रियेते॥ तदा तस्मिन्प्रैषे प्रधानदेवतावदेतौ निगमयेदित्यर्थः॥ ए
तं एतौ एतान् एतां एते एताः॥ रभीयांसं रभीयांसौ रभीयसः॥ रभीयसी रभीयस्यो रभीयसीः॥ अ
याळग्निरग्नेराज्यस्य हविष इति क्वचित्पठंति उळा उपहूयानुयाजेष्वरंति॥ इळामुपहूय इति वैवन
मानंतर्यार्थं॥ तेन प्रकृतिप्रसक्तं दक्षिणाप्रतिग्रहादि यत्र नास्तीति गम्यते॥ तेषां प्रैषास्तृतीयप्रैषसूक्तं मे का
दशोक्ता॥ इह एकादशानुयाजाः न त्रयः॥ प्रास्तुतमाद्यौ वपतदेवो वनस्पतिर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु देवं ब वा
र्हिर्वारितीनां वसुवने वसुधेयस्य वेत्विति॥ एकादशानुयाजा उत्कर्षा द्वयोरेव याज्ययोः पागत्याकृती
भ्यो अन्या वैश्वदेव्या आहुतयः॥ अनवानं प्रेष्यति॥ अनवानं यजति॥ पुनरनवानग्रहणमुत्तरत्र प्रै
षाधिकारनिवृत्त्यर्थं॥ उत्तमे॥ यद्युक्तमनवानं यजति प्रकृत्यावेति तद्याज्याया एव न प्रैषस्येत्येवम
र्थं॥ पूर्वसूत्रे पुनरवानं ग्रहणमिति व्याख्यातं॥ सूक्तवाकप्रैषपूर्वस्मिन्निगमे गृह्णातीत्यत्राज्यभागौ॥

निगमद्विताहुर्वर्हिस्मिंनिति विशेषणं। अत्रेतिवचनं प्रधानदेवतावदाज्यभागयोरपि निगमनार्थं। गृह्या
न्निति बध्नंछंदस्य पत्याम्नायः॥ बध्नं अमुष्मा अमुं बध्नं अमुष्मा अमुमिति पशुश्च देवताश्च॥ नाना
ना देवतानां जातीय पशुके पशुतंत्रे पदत्रयस्याभ्यासलाभार्थं यत्तिनस्यापि पुनरभ्यासपाठः॥ देवताश्चे
वैकपशुकाः। एकपशुका एकजातीयपशुका इत्यर्थः। एकव्यक्तिपशुत्वे देवता इति बहुवचनं नोपपद्यते। के
देवताप देवता देवतेति तत्रैकशेषः। नह्येकः पशुर्बहुभिर्देवताभिः संबध्यते। ननु वैश्वदेवो [illegible]मान्त इत्यादिः
पशुरस्ति सत्यं अस्त्याश्रयभेदः न तु देवताभेदः। एवं तत्र विग्रहः विश्वेदेवा देवता यस्य स वैश्वदेव इ
ति। अतो जात्यभिप्राय एवैकशब्दः। यत्रैकजातीयपशुका अनेकदेवतास्तत्र देवताशब्दमेवाभ्यसे
त्। न बध्नं पशुशब्दौ। पशुशब्दस्य यावद्द्रव्यं विभक्त्यूहः कर्त्तव्यः। बध्नं अग्नयइंद्राग्निभ्यां छागावि
ति॥ पशवश्चैवैकदेवतान्। अत्र पशुशब्दानो वावर्त्तयेत नान्यो। यथा बध्नं प्रजापतये श्वमर्जीतूपरं गोमृ
गमिति नवति। अनयोरेकजातित्वे बध्नं प्रजापतये छागाविति। न किंचिदभ्यसितव्यं। ततर आज्ये राम
नेत्याज्यनामौ अमुष्मा अमुनेति पूर्वे [illegible]णोक्तं। पुरोळाशं पुरोळाशौ पुरोळाशान्। तं तौ तान्। तौ ९०

तौ तान्। तां ते ताः। पुरोळाशेन पुरोळाशाभ्यां पुरोळाशैः। समाप्यप्रैषमग्नीदंडमनुप्रहरेदनवभृथे।
अवभृथरहिते कर्मणि सकृत् वा कृपैवं समाप्यानंतरमेवाग्नीदंडमनुप्रहरेत्। अवभृथेन्यत्र॥ अ
न्यत्रेति सावभृथे कर्मणीत्यर्थः। तत्रावभृथेनु प्रहरेदित्यर्थः। कृताकृते वेदिस्तरणं। तीर्थेन निष्क्रम्या
ग्निपशुके तनान्यव्यवयंतो हृदयशूलं शुपोयमानमनुमंत्रयेरं शुगसि यास्माद्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म यं
स्तमभिशोचेति॥ संज्ञाजपात्याकृतार्थेन निष्क्रम्याग्निपशुके तनान्यव्यवयंतो हृदयशूलमुदस्यमा
नं शुगसीत्यनेन मंत्रेणानुमंत्रयेरन् सर्वे कर्त्तारः॥ तस्योपरिष्टाद् पशुपस्पृशंतीति द्वीपेराशो वरुणस्य
गृहोमितो हिरण्ययः। स नो धृतव्रतो राजा धाम्नो धाम्न इह मुंचतु। धाम्नो धाम्नो राजन्नितो वरुण
नो मुंच। यदापो अघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुंच। मैवापो मोषधीर्हिंसीरतो विश्व
थ्य वाचस्ततो वरुण नो मुंच। सुमित्र्यान आप ओषधयः संतिति च॥ वशाब्द सुमित्र्यान इत्यस्य स्थाने
स्यग्रहणार्थः। तस्योदस्यमानस्योपरिष्टापशुपस्पृशंतीति द्वीपेराशइत्यादिभिर्मंत्रैः॥ अस्पृष्टा [illegible]न
वेक्षमाणा अस्पृशंतः प्रत्यायंतः समिधः कुर्वंतीति स्वास्ति स्वरके कः। अस्पृष्ट्वा हृदयशूलं मनवेक्ष

श्रौ० वृ०
८१

माणास्तमेधोऽसि स्पर्धातः परस्परं प्रत्याव्रजंति प्रत्याव्रजतः सर्वेति स्वस्ति स्वः समिधो गृह्णीयुः एकै
क इति क्रमेण ग्रहणार्थं तेन सर्वे न युगपद्गृह्णीयुः ॥ अग्नेः समिदसि तेजोऽसि तेजो मे दा इति प्रथमा
मेधोऽस्येधिषीमहीति द्वितीयां समिदसि समेधिषीमहीति तृतीयां प्रथमद्वितीयतृतीयग्रहणानि
अभ्याधाने प्रथमं गृहीतां प्रथममभ्यादध्यात् एवं द्वितीयां तृतीयामित्येवमर्थानि ॥ एत्योपतिष्ठं
त आपो अद्यान्वचारिषमिति ततः समिधोऽभ्यादध्युः यथागृहीतमग्नेः समिदसि तेजोऽसि तेजो
मे दाः स्वाहा सोमस्य समिदसि उरिष्टेर्मा पाहि स्वाहा पितृणां समिदसि मृत्योर्मा पाहि स्वाहेति । त
तः संस्थाजप इति पासर्वेषामुपस्थाने परिसमाप्ते पश्चादभ्याधानार्थं यथागृहीतमिति ग्रह
णं योयः पूर्वं गृह्णीयात्स स पूर्वमभ्यादध्यान्न सर्वे युगपदभ्यादध्युरिति ॥ ततः संस्थाजप इति
पशुतंत्रं पशुमात्रस्येत्तत्त्वेन पशुविशेषस्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रधानानामुक्ताः प्रैषाः ॥ सर्वत्र प्रदानाना दा
मुक्ता एव प्रैषा भवंति नान्य इति ॥ अतिदेशप्राप्तानां पुनर्वचनं क्वचित्स्थविशेषे तदर्थं तया प्रैषाम्ना राम
नं याज्यानुवाक्याम्नानं चास्ति तत्रापि प्रदानप्रैषा एत एव गृहीतव्या इत्येवमर्थं ॥ नेषां याज्यानुवाक्याः ॥ ८१

क्वचि२

याज्यानुवाक्या इत्येतावतैव प्रदानानामेवेति सिद्धे तेषामिति वचनमिति पश्वावदत्यस्मिन्सूत्रे पश्र
न्विधास्यति तेषां पशूनां यानि प्रदानानि तेषां याज्यानुवाक्या वक्ष्यंत इत्येवमर्थं ॥ सर्वेषामग्र
अनुवाक्यास्तोयाज्याः ॥ ततो याज्या इत्यनेन विनापि शिष्टा याज्या एव भवंतीति वचनप्रयोजनं सर्व
त्र पूर्वं प्रोक्ता अनुवाक्याः उत्तरा याज्या इति ज्ञापनार्थं तत्र याज्यायाः पूर्वनिपातोऽल्पान्तरत्वादिति
वगंतव्यं ॥ देवतेन पशूनानात्वं ॥ याज्यानुवाक्यालिंगितदेवतेन वक्ष्यमाणानां पशूनां नानात्वमि
त्यवगंतव्यं ॥ अग्ने नय सुपथा राये अस्मानि विद्वपाहि नो अग्ने पायुरजस्रैः प्रव० अकायना
नवेभरध्वं यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्रकारवो मननावच्यमानाः ॥ अग्नेरेताः ॥ अथ सरस्व
तृ त्याः ॥ एकाचेतत्सरस्वती नदीनामुत स्यानः सरस्वती जुषाणा सरस्वत्यभिनो नेषि वस्यः प्रक्षोदसा
धायसा सस्र एषा पावीरवी कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः ॥ अथ सौम्याः ॥ त्वं सोम म
प्रचिकितो मनीषा त्वन्नः सोम विश्वतो वयोधा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामथ न्हृत्सु ष्टत
नासु पर्षि या ते धामानि हविषा यजंति ॥ अथ पाश्व ॥ यास्ते प्रषंनावोऽध्वन्तः समुद्र इति द्वे एषेमाभ्या

अ

त्राअनुवेदसर्वाः अुक्ते अन्यद्यजंति अन्यत् पृथु प्रथामजनिष्ट प्रथापृथुस्पथः परिपश्चिंवच
स्या ॥ अथ बृहस्पतेः ॥ बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे बृहस्पते अतियदर्यो हृत्तिमद्द्युमद्विभाति पवावः
सर्वं तेसर्वं यस्त्कें नो वन योनयं त्यवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे ॥ अथ विश्वेषां देवानां ॥ विश्वे अद्य मरुतो विश्व
ऊत्या नोदि वानाग्नुपवेशुर्वासव्यानो विश्वव्यास्का गमं तु देवा विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये के च ज्मा महि
नो अहि माया अग्ने या दिहूत्यां नाविषण्यः ॥ अथेंद्रस्य ॥ इंद्रं नरो नेमधिता हवंते इति तिस्र उरुं नो लो
कमनुनेषि विद्वान् प्रसमांहि षे पुरुहूत शत्रून्त्स्वस्त्ये वाजिभिश्च प्रणेतः ॥ अथ मरुतां ॥ अबी वो हव्या
मरुतः शुचीनां नृस्थिरं मरुतो वीरवंतमौवो होता जोहवीति सत्तः प्रचित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय वेदवरमा
अहेव यावः शर्मं या चामानाय संति ॥ अथेंद्राग्न्योः ॥ आवृत्रहणावृत्रहभिः शुष्मैरा नरसंविशिः सवत्र बाहू
उनावाभिंद्राग्नी आहुवध्यै अग्नि नु स्तोमं नव जातमद्य गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः प्रवर्षणिभ्यः पृत
नाहवेषु ॥ अथ सवितुः ॥ आदेवो या तु सविता सुरत्नः सघानो देवः सविता सहावेति द्वे उदीरय कवितमं नाम
कवीनां नगं धियं वाजयंतः पुरंधिमिति द्वे ॥ अथ वरुणस्य ॥ अव सिंधुं वरुणो द्यौरिवस्थादयं सुवुम्यं वरुण ९२

स्वधावस्वावंदस्व वरुणं बृहंतं तत्वायामि ब्रह्मणा वंदमान इति द्वे अक्ताम्नायाम्नस्तु विश्ववेदा इत्येकादशि
नाः ॥ ७ ॥ अग्नेनयेत्यादयो स्तम्नायामस्तु रेइत्येवं ता अग्न्यादि देवत्या एकादशोषक्तवा आम्नाताः तो
श्चैकादश पशवो विहिता भवंति । तेषां समानतर एकादशिनीत्युच्यते । तस्यां शावा एकादशिना इत्यु
क्ताः ॥ अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतमे तानिंदि विरोचनानीति द्वे आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं माया तमि
त्रावरुणा सुशास्त्या नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे अच्छा हवासिस्ट जीवसे नय
हुदिर्वनाति विधेसु दाश्रू हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इति षट् प्राजापत्याः चित्रं देवानामुदगादनीकमिति
चेत्रां जाभ क्ष्वसुसात्रं ओवहूतावायोव्रष्ठ अविपाउ पनः प्रयाभिर्यासि दाश्वांसं मच्छा नो नियुद्भिः शतिनी
अं भिरध्वरं पीवो अन्नां रयिवृधः सुमेधा नाये नुयं जज्ञतू रोदसी इमे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा तव वायवृत
स्पते त्वादिसुप्त रक्षामिति द्वे कुविदंग नमसाये वृधासई शानाय प्रकृतिंयस्त आनद्ध प्रवो शशुंरथ
युजं कृणुध्वं सु तत्वामदितमघने होन उरु व्रजे दितिर्हजनिष्ठ सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं महीमूषुमा
तरं सुव्रतानामदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षं न ते विष्णो जायमानो न जातस्त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यां चि

क्रमेद्धथिवी मेपरतां त्रिर्दिवः पृथिवीमेपरतां पयो मात्रयातन्वावृधाने वावती धनुष्मती दिन तं विश्व
कर्मन्हविषावावृधान इति द्वे विश्वकर्मा विमना आद्विहाया किंस्विदासीदधिष्ठानं यो नः पिता जनिता यो
विधाता या ते धामानि परमाणि यावमा या इमे द्यावापृथिवी जनित्री तं न स्तकरी पमधशो पयित्नु देवस्त्व
ष्टा सविता विश्वरूपो देव त्वष्टर्यद्वारुत्वमानद्विरं गरूपः सुजनरो व योधाः प्रथम ना जे यज्ञासंवयो
धांसोमात्स्वणा जननारयोणा मिति नक्षमादित्यानाम क्सानूतनेनेमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नुस्त
आदित्या सउरवीगनीरा इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य वति म्योऽक्ष्मी धारियंतीरुतधूत दक्षिणा विचिकि
ते न सयामही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठेन तंदिका दवोचं पृथिव्या इति द्वे प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिरि
ति द्वे प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तोनोऽद्रोतनोमयस्कृधीति द्वे आ ते पिन र्मरुतां सुम्नमेतु प्र
त्रवे वृषभाय क्षितीनामिति तिस्रः आ पश्यातीं न सत्यप्युरुक्ता दागोमतानासत्या रथेनेति वतस्रो हि
रण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुरभिकृत्वेंद्र मरुधन्नोत्वमहा इंद्र तुभ्यं हस्ताः सत्राहणं दाधृषिं तुभ्यमिंद्रं याम
स हदानुं पुरुहूत क्षियंतं स्कृवइंद्रो मघवा यद्ध वृत्रे वाव स्वइंद्रः सत्यः समाडेयद्धा गवदं सक्षितेन्ना ८३

निपवंगो वाचंमनसाविभर्ति चत्वारि वाक्परिमिता पदानि यज्ञेन वाचः पदवीयं निति द्वे देवीं वाचमजनयंत देवा
जनीयं तो न्वग्रवइति तिस्रो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतं सावावृधेन यो योषणासु यस्य व्रतं पशवो यंति सर्वे
यस्य व्रतमुपतिष्ठंत आपः। यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सरस्वंतमवसे हुवेमेति। अत्राष्टादशर्चा आ
म्नातास्तेष्वष्टादशपशवो विहिता न वेति। तत्रान्यलिंगत्वात्प्राजापत्याइत्युक्तं। इति पशवः॥ इत्येतदध्याया
नुवाक्यालिंगकल्पितदेवत्यापशवोस्मिन्सूत्रे विधीयंते। एते एकोनत्रिंशत्पशवः। निर्मित ऐंद्राग्न इत्यस्मिं १५।५
श्चैकोविधास्यते। तेन च सह त्रिंशत्पशवोस्मिन्नध्याये विहिताः तत्रैकादशिनानां गणात्मकत्वान्न
एवाम्नाता नैकैकशः पशुः स्तेषामितदुक्तं भवति। एकादशिनी गणरूपे आम्नातौ अग्नीषोमी
यादयश्चैकैकश आम्नातानिरूढः श्वाम्नातः। अन्ये च केचनास्मिन्सूत्रे पशव आम्नातास्तेषु
सर्वेष्वपि पौर्णमासमेव तंत्रं। असमाम्नातेष्वर्थात्कल्पनीयं तंत्रं॥ सौम्याश्च निर्मिताश्च॥ सौम्याः सोमांग
भूता इत्यर्थः। निर्मिताः स्वतंत्रा इत्यर्थः। अस्मिन्खंडद्वये पशव आम्नातास्तेषां केचित्सोमांगभूताः के
चित्स्वतंत्रा इत्यर्थः। निर्मित ऐंद्राग्नः॥ ऐंद्राग्नो निरूढो नाम पशुः कर्तव्यः अयमपि पश्वेनां प्रकृतिः। तेनां

कस्यचिद्गुणत्वविधानात्

श्रौ०सू०
७४ गम्रुतानामग्नीषोमीयः प्रकृतिः। स्वतंत्राणां निरूढः प्रकृतिरिति। तेष्वेव पश्विष्टिर्गं गामूतेषु दृष्टत्वेव
मर्थं निरूढप्रकृतिलाम्नानं॥ षाण्मास्यः सांवत्सरो वा॥ सोयं निरूढः षट्सु षट्सु मासेषु कर्तव्यः संवत्स
रे सं वत्सरे वा। अतोर्थवा प्रावचनान्निरोयं पशुरिति गम्यते। प्राजापत्यस्तु पशुः सावित्रः सोयं विकल्पवं
श्वकर्मणाश्चैतेषां तत्रो पाशुयाज विकारान्वेक्ष्यामः॥ ऐष्टिकेश्च कोविकारः पाशुके श्रुतं त्रेष्विदानीं विकारस्त
च्यते। प्रैषादिनागुरस्थाने। आगुरो यत्स्वरस्थानं सुवैक्लंनामतस्मैषादेरपि भवति। उच्चैरितिवक्तव्ये आगु
रस्थाने इति वचनमागरः परिमाणो द्विपद एव प्रैषादिश्चानूवाच्य इति ज्ञापनार्थं॥ आदद्ध सत्करदिति
चैतानि यथास्थानस्तु पाशुं॥ एतानीति वचनमाददादीनां सप्तानां ग्रहणार्थं। यथास्थानमेव वचनं सर्व
प्रैषपरिग्रहार्थं। वचशब्दो विकारसमुच्चयार्थः। कस्यचिद्गुणत्वविधानादन्यस्य तंत्र स्वरत्वं भवति। ते
न प्रधानो पांशुत्वु आददादेरन्यद्गुच्चैर्भवति तंत्रोपांशुत्वप्रैषादेरन्यद्गुपांशु भवतीति सिद्धं॥ ६॥
सौत्रामण्यां॥ सौत्रामणीति कर्मनाम तस्या विधिर्वक्ष्यत इति संबंधः॥ आश्विनसारस्वतैंद्राः पशवः। बा राम
र्हस्पत्यो वा चतुर्थः। ऐंद्रसावित्रवारुणाः पशुपुरोळाशाः॥ आश्विनसारस्वतैंद्राणामेते ऐंद्रादयः पशुपुरो ७४
अंप्रैषपक्षे एषामैष्टिका एवयाज्यानुवाक्याः। यद्येतेषामावाहनादर्वाक् गुणत्वेनेषामावाह्येत्येतादेवताः पशुपुरोळाशपक्षेतु अनावाहनमेवेति सिद्धं। १

ळाशा यथासंख्येन भवंति। बार्हस्पत्यस्य गुणत्व दैवत एव। अन्यस्याविधानात्॥ मार्जयित्वा युवं
सुराममश्विनेति ग्रहाणां पुरोनुवाक्या होता यक्षद्दश्विना सरस्वती मिंद्रं सुत्रामाणं सोमानां सुराम्णां
जुषंतां वा युपिबं तु मदं तु सोमा सुराम्णो होतर्यजेति प्रैषः पुत्रमिव पितराव श्विनोभेति याज्या॥ मा
र्जनं वा लाल मार्जनं तत्कलाग्र दैः प्रचरेयुः ते वाश्विनसारस्वतैंद्रास्ते षामेता अनुवाक्याप्रैषायाज्या
उक्ताः याज्यादीनां त्रिदेवतालिंगत्वात्तैः सह प्रचारः॥ अग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः सुरासुतस्याग्ने वीहीति
वा। नानाहि वां देव हितं सदस्कृतं मा सं सृक्षाथां परमे व्योमनि। सुरा त्वमसि शुष्मिणीति सुरामवेक्ष्या
धो बाहू सोम एष इति सोमं॥ अवेक्षेतेति विशेषः। नानाहि वामिति कुंभीस्थां सुरामवेक्ष्य तत्तो बाहू
अधोमुखो कृत्वाग्रहपात्रस्थां सुरामवेक्षेत सोम एष इत्यनेन मंत्रेण कयणा त्रिरात्र वासन द्रवीकरण
पावनश्रयणोर्ध्वपात्रसंबंधात्सुरैव सोमशब्देनोक्ता॥ यदत्र शिष्टं रसिनः सुतस्य यदिंद्रो अपिबच्छची
भिः इदं तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिह भक्षयामीति भक्षजपः। भक्षयेदिति वक्तव्ये भक्षज
प इति वचनं पयो ग्रहेष्वपि अस्य मंत्रस्य प्रापणार्थं॥ प्राणभक्षोत्र॥ अत्रेति वचनं सुराग्रहेष्वेव प्राण
सि० भाष्ये ग्रहाणामितिवक्तव्ये बालो सोमग्रहाश्च विधीते उत्तरत्र भक्षविधानाच्च न सुराया भक्षो विधीते। प्रैषइति वचनं प्रैषपाठे नाम्नातत्वात्। अथवा स्विष्टकृत्स्वावरेपि
स्विष्टकृतोप्ययमेव प्रैषः कथं स्यादिति केचिद्ध्वर्यवो ग्रहाणां स्विष्टकृत्पृथक्प्रचरंति तत्रापि समाने ग्राह्ये संयाज्ये। तत्र होमाय क्षदग्निं सोमानां सुराणां जुषतां वेतुपिब
तु सोमां सुराम्णो होतर्यजेति प्रैषः कर्तव्यः। अस्मिंश्च पक्षे ग्रहाणामनुवषट्कारो न भवति। अनुवषट्कारस्य स्विष्टकृत्स्थानीयत्वात्।

श्रौ॰सू॰
५५ भक्षो भवति। पयोग्रहेषु प्रत्यक्षभक्ष एवेति प्रदर्शनार्थं। अस्मिन्कर्मणि केषांचित्पशुपुरोडाशा
तेषां न संतिग्रहाः एवं पशुपुरोडाशाः कार्यं भवंतीति। अस्मिन्कर्मणि केषांचित्ते ~~पानसंतित्ते~~ पानसंतितत्रा
पि मैत्रावरुण एवानुवाक्यां ब्रूयात्। यावद्धवनमपोद्धृत इति सप्रकृतिप्राप्तमेवावतिष्ठते। आदेशस्तु
कर्तव्य एव। प्रैषे सति तत्रैवादेशस्य कृतत्वाद्याज्यायामादेशप्रतिषेधः कृतः। असति तस्मिन्याज्याया
मादेशः कर्तव्य एव। कौकिल्यां तु सौत्रामण्यां प्रयाजादीनां प्रैषादयः केवलतदर्थतयैवाम्नाताः। तत्रा
वदा पि यॊम्नातं त तएव ग्रहीतव्यं इतरत्सर्वं प्रकृतिप्राप्तमेवेति सिद्धं॥६॥ विध्यपराधे प्रायश्चित्तिः॥ प्रायश्चि
त्तिरित्यधिकारोयं माध्यायपरिसमाप्तेः। विधिशब्देन विहितमुच्यते। अपराधोन्यथाभावः। अभावो वा।
विहितस्याकरणे अन्यथाकरणे च प्रायश्चित्तिः कर्तव्या। प्रायो विनाशः चित्तिः संधानं विनष्टसंधा
नं प्रायश्चित्तिरित्युक्तं भवति। विध्यपराधे प्रायश्चित्तिरिति वचनादपराधे सति तदर्थतया विहितम
स्ति चेत्तदेव कर्तव्यं तन्नास्ति चेद्व्याहृतिहोमः कर्तव्यः॥ तस्मादेषैव यज्ञे प्रायश्चित्तिः कर्तव्येति वचनात्। राम
विध्यपराध इति वचनाद्विधिसंपादने प्रायश्चित्तिर्नास्ति। यथा यदि वास्याग्निहोत्रे उपसंन इत्या ९५

दा~~विध्यपराध इति वचनाद्विधिसंपादने प्रायश्चित्तिर्नास्ति। यथा यदि वास्याग्निहोत्रे~~ नागम
न निषेधावसरे यजमानस्यांतरागमनं विहितं तस्मिन्गमन इत्यर्थः। कालश्च प्रायश्चित्तानां नै
मित्तिकत्वान्निमित्तानंतरं कर्तव्यानीत्युत्सर्गः॥ शिष्टाभावे प्रतिनिधिः॥ शिष्टं विहितमित्यर्थः। तस्याभा शि॰ रि॰ नि॰ पुं॰
वे प्रतिनिधिरुपादातव्यः। अभाव इत्येतावतैव सिद्धे शिष्टग्रहणं यत्कार्यार्थितया यच्छिष्टं तस्य स्वरूपसत्ता पदे वेति
३ यामपि तत्कार्याशक्तौ प्रतिनिधिरुपादातव्य इत्येवमर्थं। अर्थद्रव्यविरोधे अर्थो बलीयानित्ययमपि न्या अर्थः प्रयोज
योर्थादत्र सूत्पादितो भवति। इदं चापरं कार्यसामर्थ्ये सति न गुणसंपादनार्थं उपादातव्य इति व्यतिरेका नं ... ५
ल्लभ्यते। अत्रापि न्यायांतरं सूत्पादितं भवति। द्रव्यगुणविरोधे द्रव्यं बलीय इति। प्रतिनिधीयत इति
प्रतिनिधिः। एतदुक्तं भवति। यत्कार्यार्थितया यद्विहितं तस्य तत्कार्याशक्तौ तस्य यत्प्रतिरूपं तत्तत्का
र्यकरणायोपादातव्यमिति। अनेन प्रकारेण सदृशं प्रतिनिधिरुक्तो भवति। न्यायादेवायमर्थो ल
भ्यते शिष्टाभावे प्रतिनिधिरिति वचनस्येदं प्रयोजनं प्रतिनिधिप्रयोगेपि विहितस्वरूपापचारा
द्विध्यपराधशंकानिरासार्थं अतस्तत्र प्रायश्चित्तिर्न कर्तव्या॥ विधिशक्तिरेव तत्रैवंरूपा विपरिण

श्रौ॰ह॰
९६

मते नात्र विध्यपराधोस्तीत्येवमर्थं सूत्रप्रणयनं। अन्वाहिताग्नेः प्रयाणोपपत्तौ पृथगग्नीन्नयेयुः॥
अन्वाहिताः अग्नयो यस्य सोन्वाहिताग्निः इष्टिमध्य इत्यर्थः। तस्य प्रयाणोपपत्तौ अग्नीन् पृथङ्नये गत
युः प्रत्यक्षं वा पृथग्ग्रहणमसंसर्गार्थं। उपपत्तिवचनमनात्माधीनगमनसूचनार्थं चोरव्याघ्रादि
भयात् क्षणमप्यत्र वस्तुमशक्यमिति यदि गमनमापद्येत तदेष्टिमध्येप्यनेन प्रकारेणाग्नीन् गृहीत्वा ग
तव्यं अन्यथा कर्ममध्ये न गंतव्यमित्येवमर्थं वचनं॥ तुभ्यं ता अंगिरस्तमेति वाज्याहुतिं हुत्वा समारोपयेत्॥
एतामाहुतिं हुत्वा समारोप्य गंतव्यमित्यर्थः। प्रत्यक्षनयने आहुतिहोमो नास्ति॥ समारोपणस्वरू
पमाह। अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत्॥ सर्वेष्वेव हि अरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत्
नान्यत्र। यदि दक्षिणाग्निर्भिन्नयोनिस्तदा तस्यारण्यंतरे अनेनैव मंत्रेण समारोपणं भवति॥—
पाणी वा या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तये ह्यारोहात्मात्मानमच्छा वसूनि कृण्वन्नर्या पुरूणि यज्ञो भूत्वा यज्ञ
मासीद योनिं जातवेदो भुव आजायमान इति॥ द्वौ पाणी गार्हपत्ये सकृदेव प्रतितपेत्। द्वयोरपि समा राम
रोपणं यजमान एव कुर्यात्। एवं मंत्रस्य प्रत्यगाशीष्ट्वात्। उत्तरस्य चास्मानमिति लिंगात्। कर्त्रंतर ९६

विधानाभावाच्च। एवमन्वाहिताग्निरहुत्वा॥ समारोप्य गमनप्राप्तौ गच्छेदिति शेषः। अतोनन्वाहिता
ग्नेः प्रत्यक्षनयनं नास्ति प्रयाणकाले विहारदेशेपि यत्र क्वापि संचारयितव्ये अनुष्ठेयं ततोसं
चारयितव्यः अविहृतस्य गार्हपत्यस्यैव नियमो विहृतानामपि सर्वेषां युगपन्नयनेपि भवति। नै
कैकस्य नयने। अनसा नयने क्वचिदप्यनुष्ठानसनियमो नास्ति। अनेनैव प्रकारेणाग्नीन् सर्वदा नयेत्।
अन्यथा नयनेग्नीनां लौकिकत्वाशंका स्यात्॥ यदि पाण्योररणी संस्पृश्य मंथयेत् प्रत्यवरोह जातवे
दः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वहनः प्रजानन्। प्रजां पुष्टिं रयिमस्मासु धेह्यथा भव यजमानाय शंयोरिति॥
अरण्योर्हस्तयोर्वा समारोपणमुक्तं। तत्रावरोहणकाले यजमानः प्रत्यवरोह जातवेद इत्येतं मं
त्रमुक्त्वा मंत्रांते तयोररण्योरग्निं मंथयेत्। स्वयं वा मंथयीत। एवमरणीसमारोपणे। यदि हस्तयोः
समारोपणं स्यात्तदैतेन मंत्रेणारणी संस्पृश्य मंथयेत्। यजमानो मंथनकाले यावदग्नेर्जन्म ता
वदरणीसंस्पर्शं कृत्वास्ते। मथ्यमानेग्नावुत्पादनसमर्थः प्रयत्नो निष्फलः स्यात्तदा पुनर्मं
थनावसरे मंत्र आवर्तयितव्यः। एवं यावदर्थं पुनः पुनरावर्तयेत्। अग्न्यवरोहणार्थमरणी मंथ

येदित्येकोर्थः। यदिपाण्योः समारोपणं तद्दैव मन्त्ररोहयेत्। पाणिभ्यामरणी अनेनमंत्रेण संस्पृ
श्य मंथयेदित्यपरोर्थः। आहवनीयमदीप्यमानमर्वाक् शम्यापरासादिदं उपरकं परक्त तहकमि
ति संवपेत्। आहवनीयस्यैकदेशः समस्तो वायद्याय तनोकहुत्सृष्टप्यार्वाक् शम्यापरासाहुदे
द्विगच्छेत्तदा तमिदं तएकमित्यायतने संवपेत्। ततः समस्ताभिर्व्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः। अ
ग्नीनां सर्ववेदसंबंधित्वात्सर्वत्र विनष्टसंधानं द्विविधं आयतनादपगतस्य पुनः प्रक्षेपात्सं
द्धियं संधानं तत्रैव व्याहृतिभिर्होमाद्धुतीद्वियं। अतो यत्र यागो होमो जपो दानं दक्षिणारूपं वा
स्ति तत्र तेरे वाहुतीद्वियं संधानं शः सिध्यति। यत्र लेषामन्यतमं नास्ति तत्र व्याहृतिहोमे
नाहुतीद्वियां त्रासंधानं कर्त्तव्यं। आहवनीयग्रहणादग्न्यंतरे नैतत्प्रायश्चित्तं। तत्र लूलीप्र
क्षिप्य व्याहृतिहोमः कर्त्तव्यः। तस्यैव विध्यपराधत्वात्। दीप्यमानवचनेयात्प्रायश्चित्त
कालं जीवतएवैतत्प्रायश्चित्तं न विस्फुलिंगमात्रस्येत्येवमर्थं॥ यदि त्वेतीयाद्यमावा राम ९७
स्यां पौर्णमासीं वातीयाद्यदि वान्यस्याग्निषु यजेत यदि वास्यान्योग्निषु यजेत यदि वास्या

न्योग्निरग्नीन्व्यवेयाद्यदि वास्याग्निहोत्रउपसंनेहविषि वानिरुप्ते वक्रीवद्वा पुरुषोवा विहा
रमंतरियाद्यदि वाथ प्रमीयेतेष्टिः॥ उर्क शम्यापरासदेशमनतिक्रांतस्य। अतिक्रांतस्येदमुच्य
ते। यदि त्वतीयात्श्म्यापरासदेशमित्यर्थः। यद्यमावास्यां पौर्णमासीं वास्वकालेष्टिकालादीयात्। अ
न्यस्याग्निषु यागं कुर्यात्। अस्याग्निषु अन्यो वा यजेत। अस्याग्नीनन्यो वाग्निर्व्यवेयात्। यद्य
ते ग्निहोत्रद्रव्ये कुशेषूपसादिते दर्शपूर्णमासादिषु वा हविषि निरुप्ते वक्रीवत् रथवाकटादिर्वा पुरु
षो मनुष्यजातिः सर्वाग्नीनां मध्ये नातिक्रामेत्। यदि वा यजमानो ध्रुनिप्रमीयेत यस्मिन्ग्रामे अग्नय
आसते तस्माद्ग्रामांतरे म्रियेतेत्यर्थः। एतेषु निमित्तेष्विष्टिं कुर्यात्। अग्निः पथिकृत्॥ तस्यामियं
देवताग्निः पथिकृद्गुणः। वेत्थ हि वेधो अधन आदेवानामपि पंथामगन्मेति। अनड्वान्दक्षिणा॥ श
कटवहनसमर्थो बलीवर्दोनड्वान्दक्षिणा। व्यवायेत्वग्नीनां प्राग्निहोत्रं गर्भितरेणातिक्रमयेत्॥ अग्नि अग्निव्यवाये
वक्रीवद्वा पुरुषैर्व्यवाये दृष्टिरुक्ता तत्राग्निवर्जितैरन्यैर्व्यवाये गवातिक्रमणं भस्मना उदकना अ तुपाथिकृती।
ग्न्योः संतानमनुगमयित्वा प्रणयनमुपस्थानमिति विशेषः। श्व व्यवायेत्वयमप्यपरो विशेषः। भस्म [illegible]रेननग
वातिक्रमणा
दि उपस्थाना
तं हु

नाऽग्नेः पदं प्रतिवपेदिति। एते पदार्था निमित्तानंतरमेव कर्त्तव्याः। न तोऽवर्तमानं कर्म समाप्येष्टिः क्
र्त्तव्या दर्विहोममध्ये इष्टिमध्ये तु तदेव तंत्रमुपजीव्य तत्रैव पथिकृत् कार्यः। प्रागिष्टेरिति वचनं पूर्वोक्ता ती
याऽपीष्टेः प्रागेवैते पदार्थाः कार्या इत्येवमर्थं॥ भस्मनाऽग्नेः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्विचक्रम इति। अ
नो यानि पदानि तानि भस्मना प्रतिवपेत्। पूरयेदित्यर्थः। प्रतिपदं मंत्रावृत्तिः॥ गार्हपत्याहवनीययोरंत
रं भस्मराज्योदकराज्या च संततानुयात्ततंतुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहीति॥ प्रतिराजि मंत्रावृत्तिः। अनुगम
यित्वा वाहवनीयं पुनः प्रणीयोपतिष्ठेत। यदग्ने पूर्वं प्रहितं पदं हि ते सूर्यस्य रश्मीनन्वाततान। तत्र रयिष्ठा
मनु संनवैतां संनः सृज सुमत्या वाजवत्या त्वमग्ने सप्रथा असीति च॥ राजिभ्यां संतानं कृत्वाहवनीयम
नुगमयेत्। ततः प्रणीयोपतिष्ठेत। यदग्ने पूर्वं त्वमग्ने सप्रथा असीति च द्वाभ्यां च शब्दः पूर्वोक्ते इ
तिकाराभावात् त्वमग्ने सप्रथा असीत्यस्य पूर्वमंत्रशेषत्वाशंकानिवृत्त्यर्थः। इष्टेरपि स एव विहारः
प्रायश्चित्तं तत्पत्नी पूर्वप्रवृत्तौ अग्न्योर्नाप्तवं तदृचि। अस्यार्थस्य साधनार्थं पुनस्सूत्रं वक्ष्यति। राम
अनुगमयित्वा वाहवनीयं पुनः प्रणयेदिति॥ अधोप्रमीतस्याग्निवान्यवत्सायाः पयसाऽग्नि जुहुयुरास ७८

ग्निहोत्रं तत्स्त्रीसनद्धुतं १

मवायात्॥ पथिकृतं कृत्वा तस्मिन्नेव विहारे तत्स्त्रीधर्मकमग्निहोत्रं नाम कर्मांतरमनेन विधीयते। तत्स
र्वमग्निहोत्रवत्कर्त्तव्यं। सर्वहुतत्वं तु विशेषः। अनोनात्र भक्षोक्तिः। कालश्च सायंप्रातरेव सांगं प्रधानं
तत्स्त्रीप्रधाने प्रजापतिध्यानं कर्त्तव्यं॥ अग्निवान्यवत्सानामान्यवत्सेन दोहनीया अग्निवान्यो वत्सो यस्याः ७२
साऽग्निवान्यवत्सा अग्निवान्यो भिन्नाहवनीय इत्यर्थः। आसमवायादिति। आधारीरस्याग्निसंबंधादि
त्यर्थः। यद्याहिताग्निरपरपक्षे म्रियेताहुतिभिरेनं पूर्वपक्षं हरेयुः॥ यद्याहिताग्नेरपरपक्षे मरणाशंका
स्यात्तदा तस्य पक्षस्यावशिष्टा आहुतीः पक्षहोमन्यायेन हुत्वामावास्यां च कृत्वा कर्मभिरेनं पूर्वपक्षं
नयेयुः। आहिताग्निग्रहणं मन्या अप्यनाहिताग्नेरपरपक्षाभिधानाय नित्याहुतयः स्तास्स विहित
त्वादित्येवमर्थं। एष पूर्वाधिकृतानां कालापकर्षो विधीयते। तेन जीवतएव शेषक्रिया भवति इति गम्यते। मृ मरण
तस्यानधिकारात्। अत एव पूर्वसूत्रे अग्निहोत्रं नामकं कर्मांतरमित्युक्तं॥ हविषां व्यापन्नानां वोद्धा
सुदेवतास्याज्येनेष्टिं समाप्य पुनरिज्या॥ आवाहनादूर्ध्वं प्रधानयागादर्वाग्यदि हविर्व्यापद्येत तस्य
प्रधानयागादि सर्वमाज्येन समापयेत्। अव्यापन्नानि च यथापूर्वं समापयेत्। एवं समाप्य ततो व्यापन्न

यदा कुर्यात्स्य सर्वाण्येव हवींषि दुष्टानि पञ्चस्य प्रायश्चित्तमिति ~

हविर्मात्रास्येवान्वाधानादि पुनर्यागः कर्त्तव्यः एवं द्वयोर्बहूनां वापत्तौ कर्तव्यं। हवींषीति बहुव
चनमविवक्षितं। ब्राह्मणे च सर्वशब्दोऽस्य प्रायश्चित्तस्य सर्वदेविष्णु प्रापणार्थः। नैकस्मिं द्वयोर्वा
प्रतिषेधार्थः। इष्टिग्रहणं प्रधानयागे च कृते शेषकार्ये चाकृते हविर्विव्यापन्ने आज्येन समापनं
कुर्यादित्येवमर्थं। तत्र पुनर्यागो न भवति॥ व्यापन्नानि हवींषि केशनखकीटपतंगैरन्यैर्वा बी
भत्सैः॥ अन्यैर्वा बीभत्सैरिति वचनात् केशादिभिरपि बीभत्सैरेवेति गम्यते। तेनास्पृतकेशनख
संसर्गे न निषादो यं भवति। तथा कीटपतंगैरप्यमेध्यनिवासिभिः संसर्गः। अन्यैर्वा बीभत्सैरि
त्यनेन वमनादिरुच्यते। एतैः संसर्गो हवींषि व्यापन्नानीत्यर्थः। बीभत्सैरित्येतावतैवास्मिन्न
र्थे सिद्धे केशादीनां पृथग्ग्रहणं केशादिसंसर्गमात्रेऽप्यधुपायोयं सद्धविषां न भवतीत्येव
मर्थं। भिन्नसिक्तानि वा [illegible] भिन्नानि वा सिक्तानि वा हवीं
षि दुष्टानि भवंति। कठिनेषु भेदनं द्रवेषु क्षरणमिति। अपोऽभ्यवहरेयुः। दुष्टानि हवींषि जलेषु
प्रक्षिपेदित्यर्थः। एषेषां प्रतिपत्तिः। प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति वैवल्मीकवपायां वा सान्नाय्यम राम

२मिति

ध्यमेन पलाशपर्णेन जुहुयात्॥ सान्नाय्यं दुष्टं मध्यमेन पलाशपर्णेन प्रजापत इत्यृचा स्वाहाकारांत
या वल्मीकवपायां प्रसिंचेत्। अस्मिन्वा तस्मिन्विकल्पः। मध्यमग्रहणं द्विपर्णस्य मा भूदित्येवमर्थं॥ वि
ष्यंदमाने हीमे द्यौः पृथिवी च न इत्यंतः परिधिदेशानि वपेयुः॥ द्विविधं विष्यंदनं सिक्तमसिक्तं चासि
क्तं दुष्टं भवति। अन्यददुष्टं। यद्विष्यंदमानं कुंभीमतीत्याग्निं पृथिवीं वा प्राप्नुयात् तत्सिक्तं भव
ति। दुष्टं च। तदेव यत्कुंभ्यां बहिर्गमनमात्रेण विष्यंदते तदसिक्तमदुष्टं च। यद्विष्यंदनेन दुष्टं तदे
वं प्रतिपादयेत्। मही द्यौरित्यनयर्चांतः परिधिदेशे निषिंचेत्। देशग्रहणं परिध्यभावेऽपि तस्मिं
देशे निनयनार्थं। अन्यतरादोषे व्यासिच्य प्रचरेयुः। अदुष्टे प्रातर्दोहे एतद्भवति। तत्प्रातर्दोहं व्यासि
च्य द्वयोः पात्रयोः कृत्वा तयोरन्यतरत् दधिभावाय तच्यताभ्यां दधिपयोभ्यां प्रचरेयुरित्यर्थः॥
अत एवादुष्टे प्रातर्दोहे इत्युक्तं। पुरोडाशं वा तत्स्थाने। पयसि दुष्टे एतदेव भवति पूर्वोक्तस्यासं
भवात्। तेन व्यवस्थितविभाषेयं। उभयदोषे ऐंद्राग्नं पंचशरावमोदनं॥ सान्नाय्यद्वये दुष्टे पंचश
रावपरिमितान्व्रीहीन्निर्वपेत्। इंद्राग्निदेवत्योदनसिध्यर्थं। तयोः पृथक्प्रचर्या॥ तयोरैंद्राग्नोर्द

श्रौ० वृ०
१००

विरुद्धत्वौ स दोषद्वयोरपि प्रचारकाले तस्मादेव हविषस्तयोः पृथगेव यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः॥ त
चाग्निं देवतानां प्रथमं यजेदिति श्रुतेः अग्निमिष्ट्वेन्द्रं यजेत॥ ऐन्द्रमथैके॥ एके ऐन्द्रमेव पंचशराव
मुसाय प्रचारे ऐन्द्राग्न्योः पृथक्त्वेन प्रचारमाहुः। अत्राप्यग्निरेव प्रथमं यष्टव्यः। अस्य पक्षस्य
पंक्तिर्मूलं। यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छति। ऐन्द्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेत। अग्निं देवतानां प्रथ
मं यजेदिति। अस्यां श्रुतावग्नियागस्यानुवादत्वेनापि संभवादैन्द्रमेव निरूप्य ऐन्द्रायैव यष्टव्य
मिति केचित्सूत्रार्थं वर्णयंति॥ वत्सानां धाने वायवे यवागूं॥ सान्नाय्यार्थमपाकृतानां वत्सानां पा
ने वायुदेवत्यां यवागूं निरूप्य तया यष्टव्यमित्यर्थः। सर्वपाने एतत्प्रायश्चित्तं। पीतशिष्टमेव हवि
षः पर्याप्तं चेद्व्याहृतिहोम एव। न यवागूः। यवाग्वा यागे कृते पुनर्यागः कर्त्तव्यः॥ अग्निहोत्रम
धिश्रितं स्रुवदभिमंत्रयेत। गर्भं स्रवंतमगदमकर्माग्निर्होता पृथिव्यंतरिक्षं। यत ऊक्तदग्नावे
वाभिन्नाभि प्राप्नोति निर्ऋतिं परस्तादिति॥ अधिश्रितमग्निहोत्रद्रव्यं स्थालीमूले न यदि स्रव
ति। तदनेनाभिमंत्रयेत गर्भमिति॥ १०॥ यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्तामभिमंत्र राम १००

येत यस्माद्भीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि। पशून्नः सर्वान्गोपाय नमो रुद्राय मीढुष इति॥ उ
पावसृष्टा दुह्यमानेत्युभयं विशेषणं वत्ससंसर्गाद्यादोहनपरिसमाप्तेरेतस्या आपन्नायां यस्येति
ब्राह्मणानुवादः। अथैनामुत्थापयेदुदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात्॥ इंद्राय कृण्वती भागं मि
त्राय वरुणाय चेति॥ अथेति संबंधार्थः॥ योभिमंत्रयते स एवोत्थानमपि कुर्यात्। यजमान एवोभयं कु प ४
र्यात्। होमकर्त्ता वेत्येवमर्थः। अथ यस्या ऊधसि च स्रुवे चोदपात्रमुपोह्य दुग्ध्वा ब्राह्मणं पाययेद्य
स्यानोश्यन्स्याद्यावज्जीवं संवत्सरं वा। ऊधस्तनप्रदेशः। अग्निहोत्र्या ऊधसि स्रुवे च समीपे उद
पात्रमुपहृत्य ततस्तां दुग्ध्वा तत्पयो ब्राह्मणं पाययेत यस्यान्नं यावज्जीवं नाश्यमानो भवेत्। य
स्तत्पयः पिबति तस्यान्नं यावज्जीवं नाश्नीयादित्यर्थः। संवत्सरं वा नाश्नीयात। अत्र कालानाम्नी
ना यावज्जीवमित्युक्तवानाचार्यः। संवत्सरं त्वतेंनात्येति सामान्यानुवादात्संवत्सरवचनं। अ ति
थवा ऊर्ध्वं वत्स। वाश्यमानायै यवसं प्रयच्छेत्सूयवसाद्भगवती हि भूया इति॥ एतद्दुग्धमुपावसर्गा
दि दोहनपर्यंतमेव। वाश्यमानायै ग्रासं यत्तै। यवसो भक्ष्यः। शोणितं दुग्धं गार्हपत्ये संक्षाप्यान्येनदु

गार्हपत्ये पात्रमध्ये दुग्धं कृत्वा
दाहयित्वा यावन्निरवशेषं

श्रौ०सू०
१०१

यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाने सन्नं तां गां अन्यां वेत्यर्थः २

जुहुयात् ॥ संक्षाप्येति यावत्तं निरवशेषं भवति। तावद्दोहयित्वान्येन द्रव्येण जुहुयात्। अत्रान्यवचना
त्तं विचितां अन्यां वा पुनर्दुग्ध्वा पयसैव जुहुयात्। तत्रैव ब्राह्मणं। अथैनां ब्राह्मणाय दद्यादिति।
स्तत्रोक्तेन २ तद्दानं स्तवोक्तेन पयसः पानेन विकल्प्यते। दानपक्षेन्यामेव दुग्ध्वा जुहुयात्। भिन्नं सिक्तं वाभिमंत्र
येत समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमपि गच्छत। अरिष्टा अस्माकं वीरा मयि गावः संतु गोपताविति॥
स्थाली भेदेन विक्षिप्तं द्रव्यं भिन्नमित्युच्यते विक्षेपात्तदुष्टं भवति। सिक्तमिति स्कन्नमुच्यते स्कंदनेन त
यावत्स्कन्नं तावन्मात्रं दुष्टं भवति न पात्रगतं भिन्नसिक्तानि चेति वचनात्। तद्भिन्नं सिक्तं वा समुद्र
मित्यनेनाभिमंत्रयेत। ततः आपो भ्यवहरेयुः। अपोभ्यवहरेयुरित्यस्य वचनस्य प्रकरणाविशेषा
न्नावाह्यापन्नहविर्भिन्नमेवास्य विषय इति भेदने इदमेवास्मिन्प्रकरणे सर्वविस्कन्ने पयसि। अन्ये
तु द्रव्ये तु च स्कंदने पुनः पयसि वक्ष्यमाणत्वाद् इदमभिमंत्रणं द्रव्यांतरेष्वेवेति स्थितं। यस्याग्नि
होत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना स्यंदेत सा यत्तत्र स्कंदेत्तदभिमृश्य जपेद्यद्दुग्धं पृथिवीमसदत्त यदो राम
षधीरत्यसर्पद्यदापः। पयो गृहेषु पयो अघ्न्यायां पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीति॥ दोहनावस्थ १०१

अभिमृश्य तु स्य

यां पयसि स्कंदने यदद्येत्यनेन स्कन्नमभिमंत्रयेत। समुद्रं व इत्यनेनातुल्यकार्यत्वात्। अत एव समुद्रं व
इत्यत्राप्यभिमर्शनं कर्त्तव्यं स्कन्नमभिमंत्रयेत दोहनावस्थायां स्कन्ने एतद्भवतीत्येतावदत्र विवक्षितं।
इतरत् ब्राह्मणानुवादः पयोलिंगत्वात् पयस्येवेदं भवति। तत्र यत्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयात्॥ अर्थ शास्त्र
स्य विधानं शेषकार्यस्यापर्याप्तावपि तेनैव होमः कर्तव्यः शेषकार्यस्य त्रप्रसादे लोप एव स्यात्। अप्रयो
जकत्वाद्यस्येति अन्येनवाभ्यानीय जुहुयादिति शेषः। होमापर्याप्ताविदं भवति। एतद्दोहनाद्या प्रा
चीनहरणात्। मर्यादायामयमाकारः। अत्तरत्र तत्रेति वचनात्। दोहनवचनं पूर्वसूत्रे स्कंदननिमित्तवि
शेषस्याविवक्षितत्वख्यापनार्थं। आदिग्रहणमधिश्रितेपि पयसि स्कन्ने एतदेव प्रायश्चित्तं न ब्राह्म ईषदुद्वासं प्रयाजे ८
यथा ग्न्यादि द्रव्येषु णोक्तं। अधिश्रितं स्कंदति वा विष्यंदते वेति। इदमुदयांतरेषु भवति। विष्यंदने तु पयस्यपीदमेव भ
वति विष्यंदने अधिश्रिते अन्यस्यानाम्नानात्तत्र यत्परिशिष्टमित्यादि द्रव्यांतरेष्वपि साधारणं। अ तत्र यत्परि शि
था न्यस्यानाम्नानात् उन्नीयाद्द्रवनीयं प्रति हरणं प्राचीनहरणमित्युच्यते। प्रजापतेर्विश्वभृति तन्वं ष्टमिति विष्यंदने
हुतमसीति तत्र स्कन्नाभिमर्शनं। इदमपि पयस्येव पूर्वेणासंबंधित्वात्तत्रेति प्राचीनहरणं इत्यर्थः। शि न भवति तत्र पुन
प्रकारांतरेणेत्यर्थः २ हविरुत्पत्तिः २

स्रुवस्पर्शस्कंदनेषादोनस्रुवस्पर्शस्कंदने च प्रायश्चित्तं। ततोन्यूनस्कंदनेन प्रायश्चित्तं। दर्शपूर्णमासादिषु च। विष्णुस्मरणमात्रं।

वेणजुहुयात्। अंतरेणापिवचनं सर्वस्य वा प्रधानमात्रस्यैव वा पर्याप्तिशेषे पैवद्धोमोस्तु कः। उक्तवाद
व्यस्य वचनमिदानीं किमर्थं अयमभिप्रायः। अस्ति चेत्शेषः होमद्वयस्य पर्याप्तिः। तथापि शेषेणै सव२
व मात्राहीनेनापि जुहुयादिति वचनं। पुनरुन्नीयाच्छेषे॥ स्रुग्गतस्याशेषे पुनरुन्नीय जुहुयात्।
पुनरुन्नयने अयं विशेषः। प्राचीनहरणे यावति गते स्कंनं भवति तावत्येवाधनिधेय पवित्रपरस्था
ली मध्येन प्राचीनीत्वा तत्रैव तु पवित्रे उन्नयेत्। न स्वयं स्रुग्वा प्रत्यग्गच्छेत्। आज्यमशेषे। स्थाल्या
मपि यदा नास्ति तदाज्यं गृहीत्वा तस्य यथासंभवसंस्कारं कृत्वोन्नीय तेन जुहुयात्। एतदा होमात्॥
द्वयोरपि होमयोः प्रधानत्वात्। होमद्वयपर्यंतमेतदेव प्रायश्चित्तं भवति। वारुणी जपित्वा वरुण्या जु अत्रेयन्या वारुणीहो
न हुयात्॥ विशेषाभावाद्येके चैवारुण्यो भवतः। पूर्वहोमे प्राकृतस्य मंत्रस्यापवादो वारुणी [illegible] मेन्या वारुणी इम
अनशनमान्यस्मा होमकालात्॥ यजमानस्यैव न होमकर्तुः। वारुणीजपो वारुणीहोमो नशनमि मंवरुणतत्वाया मीसाचिष
ति एतत्त्रयं शेषेण जुहुयादित्यत्र मात्रापचारे होमे पुनरुन्नीयहोमे आज्यहोमे च भवति। पुनर्होमं नाम
यमाप्यगारिः। एतेष्वेव त्रिषु पक्षेषु गाणगारिः पुनर्होमं इच्छति। औत्सर्गे प्रदर्शं विकल्पार्थं पुनर्हो १०२

सामि होमानंतरं वारुणीजपः। अर्द्धे वस्वविदेसनस्याः
नेवारुण्या जुहुयात्। मानस्य सादिनि सवेत हितीया
हुतिस्तु प्रकृतिवत्। न वारुणी। न वरुणी जपश्च५

मेतत्सर्वं समाप्य पुनर्विहरणादि सर्वं क्रियते। निमित्ते प्रयोगावृत्तिविधानात्। अग्निहोत्रं वारवारा य
त्समोषाप्तुमिति द्वेष्टारमुदाहरेत्॥ अधिश्रितमग्निहोत्रद्रव्यं यदि शकृयेत् तदा तदर्थं समोषाप्तुमि
ति अभिमंत्रयेत। अमुमित्यस्य स्थाने यजमान द्वेष्टुर्नाम निर्दिशेत्। अधिश्रितविशेषणं तत्रैवास्य
संभवाच्छास्त्रांतरदर्शनाच्च॥ विष्यंदमानं महीद्यौः पृथिवी च न इत्यादवनीयस्य भस्मांते निनयेत्। उ
द्वासिते विष्यंदिते एतद्भवति। अधिश्रिते तु ब्राह्मणोक्तमेव। सांनाय्य यूहीमसे॥ प्रजापत इत्यनयाम
ध्यमेन पलाशपर्णेन वल्मीके जुहुयादित्यर्थः। अभिवृष्टमिश्रोजनान्यायतेति जुवाण इति समिदाधानं।
अधिकेयं समित्। उत्तराहुत्यर्थस्याप्यभिवर्षणासंभवात्। अतः पूर्वाहुत्याः प्रागपि अस्मिन्निमित्ते
सति निमित्तानंतरं समिदंतरमाधेयमेव। यत्र वेत्थ वनस्पत इत्युत्तरस्या आहुत्याः स्कंदने॥ समिदाधा
नमिति शेषः॥११॥ प्रदोषांतो होमकालः॥ प्रदोषो नाम रात्रेः प्रथमश्चतुर्थो भागः। प्रदोषस्यांतः प्रदोषां
तः। प्रदोषांतोंतो यस्य सः प्रदोषांतः। प्रदोषांतौ इत्यर्थः। स सायं होमस्य कालः। केषांचित्संगमी
षष्ठो नाडिके प्रदोषशब्देनोच्यते। तदंतो वा सायंहोमकालः॥ संगवांतः प्रातः॥ यस्मिन्काले गावो वत्सैः

वरुणो देवता॥ मित्रो देवता॥

सायं ४

सह आसते सर्वसंगवः कालः। तावत्पर्यंतं प्रातर्होमसमयः। केचिदह्नस्तृतीयो भागः संगव इत्या
हुः। तदंतः संगवांतः। दश नाडिका इत्यर्थः। अस्तमिते उदिते च विहितो होम एतावति काले
क्रियमाणो नातीतकालो भवतीति पुनः कालविधिः। तमभिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात्। क
स्मिन्काले केन मंत्रेणेत्यत आह। यदि सायं दोषावस्तर्नमस्वाहेति। यदि प्रातः प्रातर्वस्तर्नमस्वा
हेति। अग्निहोत्रमुपसाद्य भूर्भुवः स्वरिति अपि तावरं दत्वा जुहुयात्॥ उपसादनवचनं क्रमा
र्थं। उपसाद्य अपि वरदानं वत्सस्य समिदाधानादि पूर्ववत्। वरदानं याजमानं। वरशब्देन
गोजातिरुच्यते। तं वरं दत्वा जुहुयादिति पूर्वकालता मात्रं विवक्षितं। नात्र वधानं क
चैर्कर्यं च। उभिश्रवात्रुपो॥ कर्तव्य इत्यर्थः। समाप्तेऽग्निहोत्रहोमे तेष्वग्निषु यमिष्टिः कार्या। तत्र वा
त्रानुगमने विधानात्। जुहुयात् प्रातर्वरदानं॥ प्रातःकालोऽतिपत्तौ विशेषो वक्ष्यते। होमोत्तरकाले
वृष्यंते वरदानं कर्तव्यं। अनुगमय्यितान्याहवनीयं पुनः प्रणयेदिह वसंत्स्य एधि मा प्रहासीर नाम
मुं मामुष्यायणामिति॥ समाप्तेऽग्निहोत्रहोमे आहवनीयस्यानुगमनं कृत्वा पुनरुक्तमेवोद्धरे १०२

इत्यर्थं विहृतस्येति। तदा पुनः प्रणयेत्तत इष्टिरिति समन्वयो नोपपद्यते। अथायमभिप्रायः। इ

दिहैव क्षेम्य इति मंत्रेण मा प्रहासीरमुं मामुष्यायणामिति पाठः कर्तव्यः। अमुमित्यस्य स्थाने यजमान
नाम ... द्वितीया निर्दिष्टोत। आमुष्यायणात्रात्रस्य स्थाने गोत्रनामैं मा प्रहासीर्देवदत्तं माभारद्वाज
मिति। पितादो जीवति भरद्वाजायनमिति वदेत्। दक्षिणाग्निश्चाग्निहोत्रिक एव। आहवनीयस्यानुगम
स्ये४ नविधानात्। इदमनुगमनं कस्याहवनीये तिन विघ्नः। आग्निहोत्रिकं चेत्। नु समाप्तेऽग्निहोत्रे तस्य लौ स्येति४
किकत्वादनाहवनीयत्वात् होमे कृते असमाप्ते च प्रयोगे अनुगमनमिति। तथा सति पुनः प्रणयन चेत्५
मदृष्टार्थं स्यात्। अथायमभिप्रायः। समाप्तेऽग्निहोत्रे लौकिकस्य सतोऽनुगमनमेव कर्तव्यं नास्य तना
द्वहिस्यागइ नित दाहवनीयमिति शाब्दो नोपपद्यते। अत एवं वदतः सूत्रकारस्यायमभिप्राय इति व
र्णनीयं। यस्य कस्यचित्कर्मणोऽर्थाय विहृते ष्वग्निषु यत्किंचिदग्निसाध्यं नैमित्तिकमुत्पद्यते तस्य नै
मित्तिकस्य हि तस्य तत एवाग्नयो भवेयुः। न पुनर्विहृतं स्य इति॥ तत इष्टिर्मित्रः सूर्यः॥ एते देवते। अ
ग्नियो महिना दिवं प्रससमित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति। संस्थितायां पत्न्यासह वाग्यतो गनी ज्वल
तो हरनग्निं मुपासीत। समाप्तायामिष्टौ पत्नी यजमानो यतवाचौ भूत्वा तानेवाग्नीज्वलयंतावन

श्रौ॰ सू॰
१०४

भूतावहं शेषमुपासीयातां। उपासीत पत्न्या सहैवं कुर्वन्नग्नीनां समीप आसीतेत्यर्थः। द्वयोर्दुग्धे
नवासेग्निहोत्रं जुहुयात्। वासो रात्रेः पूर्वश्चतुर्थो भागः द्वयोर्गवोर्दुग्धेन पयसा सायमग्निहोत्रं स्व
काले जुहुयादित्यर्थः। अधिश्रितेन्याम्मिं द्वितीयमवनयेत्। अयमत्र विशेषः। एकस्या गोर्दुग्धं पयो
धिश्रित्य तस्मिन्नेवोपरि सिद्धे द्वितीयं गोर्दुग्धमवनयेत्। तेन पयसा होमः। ततोग्न्योरपवर्गः। प्रातरिष्टिः॥
ततः श्वोभूते पूर्वाह्णे इष्टिः कार्या। इयमपि प्रातःकालातिपत्तिनिमित्तैव। प्रातरिति कालविधानात्
प्रयोगभेदः। ततो विहरणं होमोपरागन्योरपि भवति। अग्निर्व्रतभृत्। व्रतभृद्गुणोग्निर्देवता। त्वमग्ने
व्रतभृच्छुचिरग्ने देवाँ इहावह। उप यज्ञं हविश्च नः। व्रतानि बिभ्रद्व्रतपा अदब्धो यजा नो देवाँ अ
जरः सुवीरः। दधद्रत्नानि सुमृळीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेद इति॥ एतत्प्रायश्चित्तं स्व
काल एव प्रणीतेष्वग्निषु होमकालातिपत्तौ भवति। अप्रणीतेषूक्तकालातिपत्तावस्तंतायदि
अनुद्धृतप्रायश्चित्तं कृत्वा होमं कुर्यात्। अनापदि मनस्वतीहोमेनानुद्धृतप्रायश्चित्तेन च सहितो राम
होमः कार्यः। विहृतेष्वेवाग्निष्वनुद्धृतेषु होमान्तरकाले प्राप्तावुपक्रान्तमेव होमं कालातिपत्तिप्रा १०४

यश्चित्तसहितं कृत्वा वर्त्तमानकालीनमनुद्धृतप्रायश्चित्तसहितं कुर्यात्। अविहृतेषु कालान्तरप्रा
प्तौ मनस्वतीहोमं कृत्वातिपन्नस्य प्रातिहोमं च कृत्वा अनुद्धृतप्रायश्चित्तादि पूर्ववत्। एवमनेककाला
तिपत्तावपि द्रष्टव्यं। विहृतेष्वविहृतेषु वानेककालातिपत्तौ मनस्वतीहोमं चावश्यं कुर्यात्। विहृते अग्निहोम
षु तेष्वेवाग्निषु अविहृतेषु तु मनस्वत्यादि कृत्वा प्राप्तकालस्य विहरणादि क्रियते। एवमत्रवि
चार्य यद्युक्तं तत्कर्त्तव्यं। विचारस्यास्य दिङ्मात्रमत्रालिखितमिति मन्तव्यं। एवैवात्यश्रुपाते। आर्त्या
श्रुपाते दुःखेनाश्रुपाते। न धूमादिनेत्यर्थः। एतद्दर्शपूर्णमासयोस्तत्सब्रूति ध्रुवं भवति। ब्राह्मणो
उपवसथेश्रु कुर्वीतेति दर्शनात्। यद्याहवनीयं प्रणीतमभ्यस्तमियाद्बहुविद्ब्राह्मणोग्निं प्रण म
येदनैर्हिरण्यमग्रतो ह्रियमाणे। अग्निहोत्रार्थं विधिनानुद्धृतमाहवनीयं यद्यस्तमियात्तदा तदानी
मेवानेतुं शाक्येषु ब्राह्मणेषु यो बहुवेत्ति तमानीय तेनोद्धरणादि निधानान्तं आहवनीयस्य कारये
त्। अग्नेः प्रणीयमानस्याग्रतो हिरण्यं दन्तैरेवनयेत्। ब्राह्मणग्रहणं बहुविद्यत्वेपि जात्यन्तरनि
वृत्त्यर्थं। अभ्युदितेचानुगृहीतमार्यं रजतं वा हिरण्यवदग्रतो हरेयुः॥ अनुद्धृतमभ्युदिते सति व

ऊविदग्निं प्रणयेत्। तस्याग्रतश्चतुर्गृहीतमाज्यं नेतव्यं। रजतं च। यदि हिरण्यवद्वचनेन रजतस्याग्र
तोहरणं प्राप्येत तदा दक्षिणैर्हिरण्यमपि प्राप्नुयात्। आज्यस्याग्रतोहरणं तु न प्राप्नुयात्। अतो दक्षिण
त्यर्थमाज्यस्य प्रापणार्थं चाग्रे तदृतिवचनं। एवं च हिरण्यवद्वचनं पूर्वोक्तस्य जुहुवि ब्राह्मणाग्रतुहृ
रणस्य प्रापणार्थं। अथ तदाज्यं जुहुयात् पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तत्र पवित्रयाः प्राञ्चः कृत्वा स्रुषः तां स्वाहेति॥
हिरण्यरजतयोरग्रतोहरणमेव कार्यं। आज्यस्य कार्यान्तरमुच्यते। निदितेऽग्नावाहवनीयस्य पुरस्तात्प्र
त्यङ्मुखस्तत्र पवित्रयाः प्राञ्चः कृत्वा नेति तदाज्यं जुहुयात्। कालात्ययेन शेषः। उभयोः कालयोरनुद्धृतप्रायश्चित्त
शेषः कालात्ययप्रायश्चित्ताभ्यामेवोक्तः। तेनैव तेन कालात्ययप्रायश्चित्तेन अग्निहोत्रमुपसाद्य स्यादि
वारुणीष्ट्यं तं सायंकाले भवति। प्रातःकाले पि तदाद्येवज्ञातं [illegible]ष्ट्यं तं भवति। नाति हाग्निरनुगम्य॥
प्रातःकाले अयं विशेषः। अनुगमयित्वाहवनीयमित्येतं न भवति। तेनाग्निहोत्रार्थे वाग्निभुक्ता
यं होमांतं भवति। आहवनीयेऽध्रियमाणे गार्हपत्योऽनुगच्छेत्तेभ्य एनमवक्षामेभ्यो मंथेयुर
नुगमयेदितरं॥ विद्यमान आहवनीये गार्हपत्योऽयमनुगच्छेत्तदा स्वेभ्यो वक्षामेभ्य एनं गार्हपत्यं

मंथेयुः। ततद्वितरमनुगमयेत् आहवनीयं इत्यर्थः। गार्हपत्यग्राहाद्देव गार्हपत्ये येसिद्धे तत्प्रत्ययार्थ
मेनमिति वचनं सर्वविस्तरस्य गार्हपत्यस्यानुगमने मंथनेनैवोत्पत्तिः। एवंरूपाव सेतिज्ञापनार्थं। तु
ग्राह्यादप्ययमर्थो द्योत्यते। गार्हपत्यमनुगतं मंथनेनैवोत्पादयेत्॥ ध्रियमाण आहवनीये यो वि
शेषः। तं वानुगमयेदिति। अवक्षामाणि मंथनसमर्थानि काष्ठानि॥ सामाभावे भस्मनारण्यामिसंस्ट
य मंथयेदितो जज्ञे प्रथमभेभ्यो योनिभ्यो अधिजातवेदाः। सगायत्र्या त्रिष्टुभा जगत्यानुष्टुभा
च देवेभ्यो हव्यं वहतु नः प्रजानन्निति॥ मंथनसमर्थक्षामाभावे भस्मनारणीसंसृज्य लक्षयित्वा ततो मंथये
त्। इतो जज्ञ इति मंत्रेण मंथयेदिति णिच्प्रयोगात्प्रकृते कर्मणि यः कर्ता स एव मंत्रं ब्रूयात्। ये केचन
समर्था मंथयेयुरित्येवमवगम्यते। अरणीमंथन एवायं मंत्रो न अवक्षामेमंथने। य इत्थमयोरभिप्रेतं स्यात्
वत्रैवमंत्रं ब्रूयात्। अनुगमयेदितरं वत्। तथा च न कृतं। तेन पूर्वस्मिन् मंथने मंत्रो नास्तीति सिद्धं। अव
 रोहणमंत्रस्तूभयोरपि भवति। अरणीगतावरोहणस्यापि तस्मिन्नेव सूत्रे विधानुमिष्टत्वात्॥ मथि
त्वा प्रणीयाहवनीयमुपतिष्ठेताग्ने सम्राळभि पारोचरम स्वसदृसेद्धम्नायो जेपत्याय। सम्राळ

श्रौ०सू०
१०६

गार्हपत्यमाहृतादन्यत्र

सिञ्चवाळसिसारत्स्वतोलोत्सोऽपि तामंनादं त्वां गार्हपत्यायादध इति। मथित्वेति वचनं इतोऽन्य द्वि
[illegible]स्य प्रणयनमंत्रलत्रीकानित्यर्थः। अत एव केचित् प्रणयंत्याहृत्य दक्षिणं। अत्रैव विषये अयं द्वि
तीयः कल्पः। ध्रियमाणआहवनीये गार्हपत्यानुगमने सति अत एवाहवनीयादाहवनीयं प्रणयं
त्येके। तथा सति दक्षिणाग्निरप्यनुद्धर्तव्यः। सहतस्मान्नवा गार्हपत्यायतने निधायाथ प्रांचमा
हवनीयमुद्धरेत। इदमपि कल्पांतरं। आहवनीयमुद्धरेदित्येतावतैव सिद्धे प्रांचमिति वचनं आ
हवनीयात्प्रत्यंचं गार्हपत्यं प्रणीयापि विहारसिद्धिरितीदमपि कल्पांतरमिति ज्ञापनार्थं। एते
चत्वारः पक्षा ब्राह्मणे समुद्दिष्टाः तत्र निंदा विध्यंतरस्तुत्यर्था। अतः सर्वेषां कश्चिच्छास्त्रांतरे वि
धानमस्तीति तान्सर्वान्कर्तव्यतया सूचितवानाचार्यः। सहनस्मानमित्यस्मिन्पक्षे दक्षिणेन
विहारं नीत्वा गार्हपत्यायतने निधानं॥ ततइष्टिरग्निस्तपस्वोज्जनद्वान्पावकवान्। एकात्र देवता।
सचाग्निस्त्रिभिर्गुणैर्युक्तः। आयाहि तपसा जनेष्वग्ने पावको अर्चिषा। उपेमां सुष्टुतिं मम। आनो राम
याहि तपसा जनेष्वग्ने पावक दीद्यत्। हव्या देवेषु नो दधदिति। प्रणीतेनुगते प्राग्घोमादिष्टिः अ १०६

ग्निहोत्रार्थं प्रणीतआहवनीयानुगते प्रायश्चित्तत्वेनेयमिष्टिः कर्तव्या। प्रावृक्षं कुर्यात् ... प्रक्षेपादेषैवेष्टिः।
प्रायश्चित्तिर्भवति। उत्पत्तिस्तु ब्राह्मणोक्ता भवति। तदाहुर्यस्याग्निमनुद्धृतमादित्योभ्युदियाद्वाभ्य
स्तमियादित्यादि हिरण्यं पुरस्कृत्य सायमुद्धरेदुजतमंतर्धाय प्रातरुद्धरेदित्यत्रोक्तो। इयमेवोत्पत्ति
रस्मिन्नवसरे प्रणीतो वा प्राग्घोमादुपशाम्येदितिवचनात्। अग्नावनुगतेतेराहुती इतिवक्ष्यति।
उत्तराहुत्यां हुतायां मन्युत्पत्तेः प्रयोजनं नास्ति एवमग्निहोत्रेनिर्वाह इत्यस्मत्सूत्रानुसारेण मन्याम ना
हे। अग्निर्ज्योतिष्मान्वरुणः॥ हे देवते। ज्योतिष्मानित्यग्नेर्गुणः। उदग्ने शुचयस्तवाग्नेत्वं ह्यस्मा
मूर्धा अस्त्वादि इति। सर्वांश्चेदनुगतानादित्योभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वाग्न्याधेयं पुनराधेयं वा॥
यदि सर्वेष्वग्निष्वनुगतेषु आदित्योस्तमुदयं वा गच्छेत्तदाग्न्याधेयं पुनराधेयं वा प्रायश्चित्तं भवेत्। अ
नयोरेव कालयोः शास्त्रांतरे गार्हपत्याहवनीययोः द्वयोरेवानुगतावेतत्प्रायश्चित्तमुक्तं। तस्मिंश्छा
स्त्रे दक्षिणाग्निर्भिन्नयोनिः। अत एव विनिवेशाः एकयोनित्वे सर्वानुगमने भवति भिन्नयोनित्वे द्व
योरेवानुगमनं इति। अत्राग्न्याधेयपुनराधेयाभ्यां नेष्टिके तंत्रे स्यातां। अत्रानुसादकत्वसामान्यात्तेः ए

श्रौ॰सू॰
१०७ तदर्थमेवाधानाद्वादशरात्रमित्यत्र सेष्टिकेग्न्याधाने आधानशब्दप्रयोगः संव्यवहारार्थं कृतः।
तस्मिन्काले सर्वदा सर्व एवाग्नयो विहृता एव प्रायेणासते। तत्र केवलगार्हपत्यानुगमने मंथने
नोत्पाद्य तपस्वती कार्येत्युक्तं। दक्षिणाग्न्यनुगमनेपि तद्योनितो विहृत्य सैवेष्टिः कार्या। आहवनी
यमनुगमनेपि प्रायश्चित्तविशेष उक्तः। द्वयोर्द्वयोरनुगमने तान्येव यथालिंगं कर्त्तव्यानि। अतः
सर्वानुगमनमिदमवशिष्यते। अतः सर्वशालाविवक्षायामपि नैमित्तिकस्य स्वनादपर्यालोचनया
सर्वानुगतावेवैतद्भवतीति मंतव्यं। एकयोनित्वे भिन्नयोनित्वे को विनिवेशः। उभयोरनुगमने
पि विधीयमानस्याग्न्याधेयस्य सर्वोत्पादकत्वेनावाप्त्या गात्तद्विधानसामर्थ्यादेवानष्टोपि दक्षि
णाग्निर्नष्ट इति गम्यते। विहृते ह्येवं भवति। अविहृतेष्वपि किं गार्हपत्यानुगमने सर्वानुगमोस्ति न
वा। अस्तीति ब्रूयात्। तत्र हि सर्वेग्नयः समवेता इति गम्यते। ततो विहरणदर्शनात्। कथं तत्र सम
वायः। अंगारसमवायस्तावन्नास्ति। कर्मार्थं पृथक्कृतानां कर्मसमाप्तौ तत्रैवानुगमनदर्शनात्। अत्रा राम
यमभिप्रायः। अंगारात्रयो यो दक्षिणाग्न्याहवनीयाख्यः शास्त्रगम्यः स कर्मसमाप्तौ गार्हपत्यांगा १०७

रानुप्रविशति। अन्यथा तत्तदुद्धरणविधानं नोपपद्यते। तत्संसर्गेस्ति सर्गदोषश्च नास्ति। अंगारसं
सर्गो हि सः। तथा च शास्त्रांतरे वचनं। यदि पूर्वेनुगतः संचर्य पश्चाद्धिसतर्हि गत इति। एवमपि
न युज्यते। अविहृतावस्थायां गार्हपत्ये गार्हपत्यं प्रज्वल्येति मंत्रप्रयोगात्। तथा च शास्त्रांतरे मंत्र
कारप्रयोगो मंत्रवर्णप्रयोगो दृश्यते॥ गार्हपत्यमभिमंत्रयते स गार्हपत्य इति। तेनावगम्यते तत्रानु
प्रवेशोग्न्यंतरस्य नास्तीति। यत्तु नः पश्चाद्धिसतर्हिगत इति। तदप्यन्यपरं। यदि हि सर्वदानुग
तस्याहवनीयस्य गार्हपत्यात्प्रणयनेनैवोत्पत्तिः स्यात्तदैव तल्लिंगमनुप्रवेशस्य। तत्र हि
शास्त्रे मंथनादप्युत्पत्तिरुक्ता। अतोस्यायमर्थः। यस्मिन्ननुगमने गार्हपत्यात्प्रणयनेनोत्प
त्तिरुक्ता तदानुगतं तदायं संचरणमविरुद्धं मंथनोत्पाद्येनुगतेप्यंतरा न संचरितव्यमिति। अ
तोन्यपरत्वादेवास्य वाक्यस्यानुप्रवेशो लिंगं न भवितुमर्हति। अतस्तत्र समवायः प्रत्यक्षेण
शास्त्रेणावाल्लक्षयितुं न शक्यते। कथं तर्हि तत्तदुद्धृत आहवनीयादिर्भवति। वचनगम्यो हि सः। दा १
वचनमेवं भवति गार्हपत्यं प्रज्वल्य ततो दक्षिणाग्निमुद्धृत्य गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलंतमुद्धरेदिति।

तेनाधिकृतेन पुरुषेण तं नियुक्तेनवाग्निहोत्राद्यर्थं स्वकाले यथोक्तेन विधिनाय उद्ध्रियते स एवाहव
नीयादिर्भवति। नान्यथा। अन्यथा चेदुद्ध्रियते तदा समोप्यतमग्निं विक्षेपप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं नान्य
त्। अस्पृदितेष्टो तु नाम्न नामधेयो द्धृतोप्याहवनीयादिर्भवति। एवं तर्हि कर्मान्तराळ कालेक्वासौ ति
ष्ठति। वयमपि न जानीमः। क्वासौ तिष्ठतीति। एतावदत्रावगंतुं शक्यते। सर्वकर्मार्थमग्नयआहि
ताः तत्र गार्हपत्यो यावज्जीवं धार्यते वचनात्। इतरौ तु कर्मणि कर्मण्युद्ध्रियेते। गतःश्रियः सर्वेधा
र्यंते वचनान्यदतोवगंतुं शक्यते। एवं सति कर्मान्तरे वर्त्तिष्यति। यथा याग्यादिजनितान्यपूर्वाणि
यावत्फलभोगसंबंधं तिष्ठंति। तथाहवनीयादिरपि तिष्ठतीति। अतो नुद्धृतेषु गार्हपत्यानुग
मने सर्वानुगमनं नास्तीति तत्राग्न्याधेयं वा न कर्त्तव्यमिति सिद्धं। समारूढेष्वारणीनाशे॥ षु
अग्निष्वरण्योः समारूढेषु सत्सु अरण्योर्नाशे ग्न्याधेयं वा कर्त्तव्यं। अन्यतरारणीनाशेपि भव राम
त्येतत्प्रायश्चित्तं तयोरेकैकस्याएव कार्यविशेषे नियमाज्ज्ञायापतिसंस्कृतत्वाच्च। नचरणीना १०८
शइति शाछ्य एकस्यामप्यनष्टायां न प्रवर्त्ततइति। सत्यमसौ शाछ्येन प्रवर्त्तते तथापि मंथनपक्षेनि
हें
पुनराधेयं

क यासंपादितुं शक्यइति। अनष्टापि नष्टैवेति कलोक्तं। यदि परमनष्टामेव द्विधाकृत्वा मंथनसिद्धिरि
ति। तथापि नैवं कर्त्तुं शक्यते। उपादानकालेअरणी आहरेदिति द्वयोरुपादानमदृष्टार्थं स्यादिति
युक्तं कार्यनिर्देशनादिति। एवं सति तद्वशी। पुरूरवः संस्कृतिरधोत्तरयोररण्योः श्रूयमाणास्वोपप दे
नाभवतीति युक्तं॥१२॥ अथाग्नेय्यइष्टयः। अथानंतरं या वक्ष्यंते ता अग्निदेवत्याइष्टयइति वेदितव्या
मित्यस्य सूत्रस्यार्थः। न्यच चतुर्थ्यं तानि पदानि तान्यग्नेर्गुणवचकानीत्यर्थः। एतेनावगम्यते सर्वत्र
चोदितेव देवताचोदनायां सत्यां असत्यां तु चोदनायां याज्यानुवाक्यालिंगादवगंतव्या। देवतागु
णस्तुचोदनातएवावगंतव्यौ कथं तर्हि वैश्वानरपार्जन्यौ वैश्वानरशब्दोग्नेर्गुणः। तयोरेव याज्या यां
नुवाक्ययोरत्र प्रवेशात्। अत्र हि वैश्वानरशब्दस्याग्निगुणत्वं चोदितमेवेति। व्रतातिपत्तौ व्रतप
तये। यस्मिन्कर्मणि यानि चोद्यते व्रतशब्देन धर्मशब्देन वा तत्र तेषामतिपत्तौ एषेष्टिः कार्या॥ साग्ना
वग्निप्रणयनेग्निवते॥ निवृत्तकर्मणा अनिवृत्तकर्मणा वाग्निनासादिते आहवनीयायतनेयद्यन्यो
ग्निराहवनीयार्थमुद्ध्रियते तमग्निं निधायैव स्मरति वेदायतनस्थमुद्धृत्य इदानीमुद्धृतो निधा
मे

दध्यात्। तथा सती ष्टिर्न भवति। एतस्मिन्नपि पक्षे यद्यनपवृत्तकर्मोद्देशेन तदा व्याहृतिहोमः क
र्त्तव्यः। अपवृत्तकर्माचेन्न किंचिदपि प्रायश्चित्तं विद्यते। यद्यस्मिन्नेव तस्मिन्नप्रणीते निदध्यात्तदा
इयमिष्टिः कार्या। क्षामवत्यागारदाहे। अन्वयं सीसमग्निभिन्नान्येन। अन्य इतिशब्दाग्निरुच्यते। मिथः शुद्धि
विषये। गार्हपत्यादयः सर्वे द्वौ द्वौ वा परस्परं यदि संसृज्येरन् तदा विविचय इष्टिः कार्या। गार्हपत्याहवनी
ययोरिति तयोरेवस्यामयमपवादः। आग्नेयोग्नेर्वसंवर्गाय। ग्राम्यः पचनाग्निः। वैद्युतेनाग्नुमते। वैश्वानरायेति
मतानां मंनं भोजने। विमतवाविमनस्काः शत्रवइत्यर्थः। द्विषदन्नं यद्यादितताग्निर्भुंजीत तदा वैश्वानरायेष्टिः का
र्या। एषे च कपाले नष्टेनुद्वासिते। केषांचिद्धर्माणां पुरोडाशाः अर्पणानंतरमेव कपालोद्वासनं विहितं। केषां
चित्कर्मसमाप्तौ। केषांचिदनुद्वासनमेव। तत्र सर्वपक्षयोरनुद्वासिते नष्टे एषेष्टिर्भवति। अनुद्वासन
पक्षेपि प्रयोगमध्ये भवति। प्रयोगसमाप्तौ न भवति विध्यपराधाभावात्। अन्याआवितेवा येषांश्चप
णानंतरमुद्वासनं तेषामुद्वासिते कपाले सत्यार्थ्यवणेन तेष्वेषेष्टिः कर्त्तव्या। सुरभय एवयस्मिन्‌जी राम
वेम्हतत्राहुः। यस्मिन्नाहिताग्नौ जीवत्येवम्हतइतियदि शब्दः संजायेत। तदा इयमिष्टिः कार्या। एवशा १०९

ब्दो गुणनियमार्थः। सुरभय एव न सुरभिमत इति तेनान्यत्र गुणांतरसंबंधोप्यभ्युपगतो भवति।
यथा क्षामाय क्षामवते वेत्येवमादि। त्वमग्ने व्रतपा असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि। अग्निनाग्निना
ग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना ग्नेत्वमस्मद्युयोध्यमीवा अक्रंदद ग्निस्तनयन्निव द्यौर्विर्नि विश्वग्वात
जरतासो अग्नेत्वामग्ने मानुषीरीळते विशो अग्नआयाहि वीतये यो अग्निं देववीतये कृविसुनो गविष्ट
ये मा नो अस्मिन्महाधने अग्ने सधिष्टव यदग्ने दिविजा अस्यग्निर्होतान्यसीद द्वनीयान्साधीम
कृदेववीतिं नो अद्य येति। यस्य नार्यां गौर्वा यमौ जनयेदिष्टिः। मरुतः। मरुतोस्यामिष्टौ देवता। सान्ना
स्रा य्यपुरस्ताच्चंद्रमा अभ्युदितेग्निर्दातेंद्रः प्रदाता विष्णुः शिपिविष्टः। सांनाय्यशब्देनामावास्यं कर्मोच्यते।
तस्मिन्नासन्ने सति चंद्रमा यदि पुरस्तादभ्युदियात् तदा एतामिष्टिं कुर्यात्। अस्यां अमावास्या विका
रत्वात्प्रायश्चित्तेष्टीनां यो धर्मस्तं पांशु संवर्ग [illegible] भागता चन भवति। एकदेशविकृतमनन्य
व वद्भवतीति वचनात्तावितादयो मावास्याधर्मा एव भवंति। एतदुक्तं भवति। अकालेमावास्याक
र्मण्यासन्ने सत्यकालोयमिति ज्ञाने तामेवामावास्यां देवताभिर्विकृतां समापयेत्। अत्र काले

प्राप्तेषु नर्यागोस्ति नास्तीति अत्रा धत्वर्त्विग्भिः सह निश्चयः कार्यः। दाताग्नेर्गुणाः प्रदाते ग्रस्यपि
विष्टोविल्लाः। अग्नेदादाउ अषेरयिं सयं तावि प्रष्टपांदी यक्ष्णो अरत्वं कुशान द्वाते दक्षता सुकृतो त
पाणी वषट्टे विक्लवा सआकृणोमि प्रतत्ते अघवि विपिविष्ट नामेति। अपिवा प्रायश्चित्ते नष्ठी नास्ता
ने तस्ये तस्ये देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादिति विज्ञायते। प्रायश्चित्त प्रकरणे याज्ञिक्य ज्ञप्तिप्राप्ति नैव चो
द्यते। माध्यन्दिन ब्राह्मणोक्तत्वात् सामर्थ्यविकल्पिको विधिरुच्यते। याभ्ता सामिष्टीनां देवता सा सामैकैक
स्यै देवतायै एकैकां पूर्णाहुतिं जुहुयात्। द्वादशगृहीतेन स्रुचं प्रतरशितायजूय ते सा पूर्णाहुतिरुच्यते।
५ स्कन्नु अयं पुनः प्रक्रान्ते दर्शपूर्णमासस्य भवति। दर्विहोममध्ये च। नान्यत्र भवति॥ हविषां स्कन्नमभिमृशे
द्देवांजनमगन्यज्ञस्तस्य माशीरवतु वर्धतां। भूतिर्घृतेन मुंचतु यज्ञो यज्ञपतिमंहसः। भूपतये स्वा
हा। भुवनपतये स्वाहा। भूतानां पतये स्वाहा। यज्ञस्य त्वा प्रमया न्मयानिमयाप्रतिमयाद्भ्रस्यस्कं
देति। देवांजनमित्यादिना स्कन्दे यं [illegible] तेन स्कन्नं दर्विष्वारि घि स्कन्दे तदा तस्या स्कन्नं वाजिमर्शने कृते तत राम ११०
आग्नी ध्रस्तामादाय तत्रैव जुहुयात्। हुतं वन्मेर्पपात्रं दद्यात्। होमं कृतवते आग्नीध्राय तदानी
२ मिमन्त्रोत्। आहुतिर्ब्रह्मि द्वहि स्परिधिभ्यां भीष्म एनां जुहुयात्॥ यदि हूयमाना हुति र्बहि २

मेव येन केन विद्वान्यरसादिना पूर्णपात्रं दद्यात्। देवते अनुवाक्ये याज्ये वाविपरिहृत्या ज्येअवदाने ह
विषी वा। यद्दो देवा अतिपातयानि वाचा च प्रयुती देवहेलनं। अरायो अस्माँ अभिदुच्छुनायते न्य
त्रास्मरुतत्तानि धत्तन स्वाहेत्याज्याहुतिं हुत्वा मुख्यं धनं दद्यात्। देवताविपर्यासे आवाहनादिषु
व्युत्क्रमः अनुवाक्याविपर्यासोन्यदीयामन्यस्यानुब्रूयात् एवं याज्याविपर्यासः। आज्यविपर्यासो
औदेवओपभृतयोरित्यादि अवदानविपर्यासः सर्वाधत्तिर्वमित्यादि हविर्विपर्यासो निर्वपणा
दीयमानास्य दिषु व्युत्क्रमः। यागे वान्यदीये [illegible] यागः एतेषु सर्वेषु यद्दो देवा इत्याहुतिं हुत्वा स्वगृहे यत्प्र
म धानभूतं द्रव्यं तद्धोतृकर्त्रे ब्राह्मणे दद्यात्। यजमानः। हुते सर्व समानकर्तृत्वमविवक्षितं। याज्यानुवा
क्ययोः कृतस्मिन्कर्मण्यपि विदितत्वे योस्तद्देवतयोरन्यदेवतयोर्वा विपर्यासे सति यागान्यागे
वश्रेषज्ञाने सति प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनर्विदिते वानूच्य यष्टव्यं। कृते तु यागे अनुवाक्याविपर्यासज्ञाने ए
प्रायश्चित्तमेव न पुनर्यागाभ्यासः। याज्यायामप्यविदितायां तद्देवतायां विदितदेवतादेशे कृत्वा वि
हितामेव देवतां ध्यायन्यदि वषट्कुर्यात्तदापि नाभ्यासः। अनेन्य [illegible] देवतायामपि आ

देवताध्याने विहितविषयेऽस्याभावेत्तदापि नाभ्यासः। अतोन्यथात्वे यागावृत्तिः कार्या। यागविषये
पि द्रव्यविपर्यासे यागावृत्तिशंकानैवकर्त्तव्या। कृतत्वाद्यागस्य। एतद्विलक्षणं यागस्य देवतो वै
यद्देवतान्तरेण तत्राभावे। देशेन स्वद्रव्ययागो याग इति। देवतातावद्विहितैवास्मिन्कर्मणि
द्रव्यमपि स्वमेव। अयमाय मभिप्रायः। अन्यस्यै संकल्पितत्वात् स्वत्वमपगच्छतीति। एवं चेत्तस्या
अपि देवतायै यष्टुं नशक्यते स्वत्वाभावात्। अथ संकल्पनकाल एव यागः क्रियत इति। सुतरां
विपर्यासे यागो नावर्त्तयितव्यः। यागस्यावैगुण्यात्। तस्माद्यथासंकल्पकरणमेवात्रापराधे
नयार्थसिद्धिरिति। यदि पुनराग्नेयेनाग्नीषोमीययागे कृते भ्रेषो ज्ञायेत तदाग्नीषोमीयेणाग्नेय
यागः कर्त्तव्यः। संनिहितत्वात्तस्य द्रव्यस्य कार्यस्याभावात् तस्मिन्संनिहिते सति स्वद्रव्ये द्रव्यां
तरोपादानमशक्यमिति तस्मादेवं कृत्वा प्रायश्चित्तमेव कुर्यात्। अत्र व्याहृतिहोमश्च कार्यः। ए
तद्विपर्यासं तरितव्यं तत्रैवोक्तं॥ स्थानिनी मनावाहा देवतामुपोत्थायावाहयेत्। यदि कस्मिंश्चि
त्कर्मणि यष्टव्यां देवतामनावाह्यैवोत्तरं कर्म कुर्यात्तदा यावति गते स्मरति तदैवोत्थायावाहयेत्।

वर्त्तमानावधिस्वरेण न मंद्रेण। यदि मंद्रेणैवस्यादुपोत्थानं न विदध्यात्। तस्याप्याहवनीयधर्म
त्वात्तस्मादुपोत्थानविधानान्मंद्रत्वनियमः। अवधिस्वर एवेति सिद्धं। मन सत्येके। आज्येनास्था
निनीं यजेत। यद्यस्थानिनी प्रमादादावाहयेत्। तदा तस्मिन्नेव कर्मेतां यजेत। निगमेषु च निगमयेत्।
यजेदिति वचनं यद्देवत्यो यागस्तन्नाम्नाहुतिहोम इत्येवमर्थं॥ १२॥ हविषि दुःशृते चतुः शरावं
यजेदिति वचनं यद्देवत्यो याग एवाम्नानाहुतिहोम इत्येवमर्थं॥ १२॥ हविषि दुःशृते चतुःशराव
मोदनं ब्राह्मणान्भोजयेत्॥ यदा हविरपक्वं भवति तदा तेनैव हविषा तत्कर्म समाप्य चतुःशरावपरिमि
तव्रीहिभिरोदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत्। सामेष्टिष्टेनेष्ट्वा पुनर्यजेत। एकदेशक्षामस्या
शक्यपरिहारत्वात्प्रायश्चित्तं न भवति। यदा पुनरदग्धं किंचिदस्त्यवदाने भ्योन पर्याप्तं च तदेतस्या
यश्चित्तं भवति॥ अशेषे पुनरावृत्तिः॥ हविष्यशेषे दग्धे पुनरावृत्तिः कार्या। पुनर्यागपुनरावृत्त्यो
र्यं विशेषः। वर्त्तमानप्रयोगं समाप्य पुनरप्यादित एवारभ्यां तां क्रिया पुनर्यागः। पुनरावृत्ति
स्तु वर्त्तमान एव प्रयोगे नष्टस्य हविषः पुनरुत्पादनमिति। पुनरावृत्तौ तु पुनरुत्पादितेन हविषा
स एव प्रयोगः समापयितव्यः। अयमनयोर्विशेषः। प्रागावाहनाद्दोषे पुनरावृत्तिप्रसंगात्। स्व

चत्रयमारब्धं। आवाहनाद्याम्घविदेषिसति पुनरावृत्तिरेव॥ अप्यर्यं तं गुणकृतानां॥ गुणकृतानाम
प्यंतमपि पुनरावृत्तिरेव। अंत्यं तमित्या कर्मपरिसमाप्तेरित्यर्थः। प्रा[illegible]स्विष्टकृतः प्रधानकृतानी॥
यत्पुनर्हविषांव्यापत्ताविकर्मं तत्प्रधानहविषामेव स्विष्टकृतः प्रागेवेति वा न्यमनेन नियम्यते। ते
नात्राप्यंगानां पुनरावृत्तिरेव। अवदानदोषे पुनरायतनादवदानं॥ प्रसक्तानुप्रसक्तमिदं। मध्यमात्पू
र्वार्धाग्रहीतस्यावदानस्य दोषे सति तस्य हविषो मध्यपूर्वार्धाभावात्स दय्यस इवेति मन्यमानः प्रधा
नहविष्यैदाज्येनेष्टिमित्यादि कर्तव्यं। अंगहविष्ये पुनरावृत्तिरेव। मध्यपूर्वार्धयोरेव साधनत्वेनोप
संहानादितियो व्यवतिष्ठते। तस्योत्तरमिदं सूत्रं। अवदानदोषे पुनरप्यवदानाभावात्तानान्मध्यात्पूर्वा
र्धादेवावदातव्यं आपेक्षिकत्वात्तयोः वावृयोरिति। चतुर्मुष्ट्यादिभिर्व्रीहिभिः संपादितं हविः सर्वं
यागार्थमेव। तत्र ह्यवदानेन यागसिद्धौ सत्यां तादर्थ्यं तत्रोपसंहृतं भवेत्। नान्यथा। यत्कार्यार्थं यदु
पादीयते तस्य तत्कार्यकरणे तत्त्वं ति तादर्थ्यं नापैति। अतस्तादर्थ्यान्निपायात्तेनैव हविषा यष्टव्य
मिति सिद्धं। हविर्भूति हद्दक्षिणां दद्यात्॥ प्रकृतमनुसरतं। क्षामेष्टिशेषेने ष्टे तस्मिन्प्रयोगे या दक्षिणा

साद्वेष्टेदातव्या। नान्यैरित्यर्थः॥ दक्षिणादानेऽवैर[illegible]सांदध्यात्॥ सर्वार्थमिदं सूत्रं। सर्वेषु कर्मसु विहि
तदक्षिणादानेऽवैर[illegible]सांदध्यात्। सस्य सर्वसंपन्नाभूमिरुर्वरेत्युच्यते। कपालं भिन्नमनपत्नतत्कर्म गायत्र्या
लाभ्ना नास्वरयासंदधामीति संधाय पोन्यवहरे पुरा भिन्नो घर्मो जीरदानुर्यतिआर्त्तिदगन्तु न इ
ध्मो वेदिः परिधयश्च सर्वे यज्ञस्यायुरनुसंचरंतु। त्रयस्त्रिं[illegible]शत्तंतवो या न्वितन्वत य इमं यज्ञं स्वधयाददं
ते। तेषां छिन्नं प्रतिदध्मायत्र स्वाहा। यज्ञो अप्येतु देवानिति॥ अनपट्टकर्मवचनात्तु रोडाशश्रपणाद्
र्ध्वं न प्रायश्चित्तमिति गम्यते। एवमवलीढादिभिः क्षितेषु॥ अवलीढानि श्वादिभिरभिक्षितानि तद्
न्नानादिभिः अन्यथा वा अविसंबंधीनि कपालान्यभिन्नानि अप्येवं कुर्यात्। भेदाभावात्सं[illegible]धनमर्थ
लुप्तं। तेनाभिन्न इत्यादिना अपोभ्यवहरेयुः। अत एवान्यानि मृन्मयानि भूमिर्भूमिमगान्माता माता व
रमप्यगात्। भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति॥ कपालेभ्योऽन्यानि मृन्मयानि भिन्नान्य
भिन्नानि च भूमिर्भूमिमिति मंत्रेणाप्सु अपोऽभ्यवहरेत्। न संदध्यादित्यर्थः। यदि पुरोडाशः स्कंदेद्वा
न्यतेवाबर्हिष्येनेनिधायाभिमंत्रयेत किमुस्तासि किमुत्प्रोषाः शांतः शांतोरि हागहि अघोरो

यज्ञियो भूत्वासीद सदनं स्वमासीद सदनं स्वमिति मा हिंसीदं वृषेरितं आज्येन तेजसाज्यस्व
मानः किंचनं नीरिषः। योगक्षेमस्य शान्त्या अस्मिन् आसीद बर्हिषीति ॥ स्फुटेरभिन्द्यादित्यर्थः। उ
स्य ते तत् छिन्देदित्यर्थः। एवोनिधानमंत्र उत्तरो निर्मंत्रणार्थः। आनंतर्य योगात् ॥ अग्निहोत्रीय का
ले ग्ना व जायमाने मन्यमानीयं जुहुयुः। अग्निहोत्र होमार्थं प्रणयनकाले समारूढोग्निर्मथ्यमानो
यदि न जायेत तदान्यं लौकिकमग्निमानीय प्रणीय तत्रैव होमः कार्यः। एतदनुगतेषु भवति। अनुगते
षु मंथनादि तपस्वती ष्यंतं तत्र प्रायश्चित्तं। तत्राग्निसंधानमेव मंथनप्रवृत्तौ निमित्तं। नाग्निहोत्रहो
मः समारूढेषु नैमित्तिकस्याभावात् अग्निहोत्राद्येव मंथनस्य निमित्तं नान्यत्। अतः समारूढ एव
वेति युक्तमुक्तं। तेनानुगतावयो जोमानेपि यावेऽजन्मता वन्मथितव्यमेवेति। ततस्तापुस्वतीष्टिः। त
त्राग्निहोत्र होमो वुहृतप्रायश्चित्तेन सह यदि होमकालोतिपन्नस्तदा मनस्वती होमश्च कार्यः। अ
प्यन्यमिति अन्य ग्रहा लौकिकमग्निमानीय जुहुयुः। अपिशब्दाद्ब्राह्मणपाण्यादिवक्ष्यमाणमपि गम्य राम
ते॥ सर्वालाभ अग्नीत्तरं। अग्न्यादीनां दृष्टिर्यं तानीम्येवं सर्वालाभे उत्तरोत्तरं गृह्णीयुः। सर्वालाभइति अ ११२

लाभवचनात्। अलाभे वचनांतरविधिरयं न प्रतिनिधिनियम इति अध्यवसीयते। तेन द्दष्टार्थ निमं
गानां मध्ये यस्य कार्यं भक्तितं देवकार्यं नान्यत्। ब्राह्मणपाण्यप्सु कर्णदर्भस्तंबाप्सु। काष्ठेषु पृथिव्यां॥
अग्नौ सर्वसंभवात्। तस्य पृथग्योगाभावः। पाण्यादीनां त्रिगुणाइंधनाधिश्रयणादिवर्जिता न्यत्सर्वं संभ न
ब तीति पृथग्भावः। काष्ठानामग्नौ विधानादुदककार्याण्यपि काष्ठेषु न स्युरिति तेषां पृथग्भावः। पाण्यादि
षु पंचसु आहुतिधारणार्थं समिन्द्भवति। इंधनार्थक्तिन भवंति वसमिधः। पृथिव्यां तु धारणार्था
पि समिन्न भवति। काष्ठाभावे तस्याविधानात् एवमन्यदपि विचार्य कर्तव्यं। हुत्वापि मंथनं। होमं
कृत्वानंतरमेव मंथनं भवति। अपि शब्दात् कालांतरेपि भवति मंथनं। अत्र विनिवेशः। यदा प्रया
पाकाले प्रयाणं परिसमाप्तं तदा होमानंतरमेव मंथनं भवति। यदा तु परिसमाप्तं प्रयाणं तदा पु
नरपि होमकाल एव मंथनमिति। वुशाद्धोवधारणार्थः। हुत्वा मंथनमेव भवति। न पुनर्होम इति।
पाणौ वेद्धा सेनवरोधः। यदि पाणौ जुहुयात्तदा ब्राह्मणस्य वासार्थिनो नावरोधः कार्यः। केचिन्मां
सवर्जनं॥ अजमांसवर्जनं भवति। स्तंबेचाधिशयति। अत्र दर्भाणामनधिशयनं। अप्सु वेदविव

कः। अत्राविवेको पाइ माभोजनीयाद् मा अभोजनीयाद् इत्येवंरूपः॥ एतत्सांवत्सरं व्रतं यावज्जीवि-
कं वा॥ पूर्ववद्विकल्पप्रतिभासहेतुर्द्रष्टव्यः। अग्न्यावनुगतेतराङ्नीहिरण्यमुत्तरां जुहुयाद्धिरण्य-
मुत्तरां जुहुयात्॥ आहुत्योरंतराग्न्यावनुगते सति हिरण्यं निधाय तस्मिन्हुतीयामाहुतिं जुहुयात्।
४९व हिरण्ये यथा सोमवंतो शेषकार्याणि कुर्यात्। न पुनरग्निरुद्धर्तव्यः। अभ्यासोध्यायपरिसमाप्त्यर्थः।
॥१४॥ इत्याश्वलायनसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां तृतीयोध्यायः॥छ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा
पशुचातुर्मास्यैरथ सोमेन॥ उक्ता हविर्यज्ञास्तेषु च प्रायश्चित्तमुक्तं॥ इदानीं सर्वसोमानां प्रकृतिभूतं
ज्योतिष्टोमं वक्तुकामस्तदधिकारविशेषणार्थं केषांचित्कर्मणामनुष्ठानक्रममुक्तवानाचार्यः। इष्टिरा-
ना ग्रयणेष्टिः। पशुर्निरूढः। आधानांतरं दर्शपूर्णमासयोरारंभकः। तदारंभोत्तरकाले इष्टिपशुचा-
तुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन यष्टव्यं। अथशब्दः सोमेन संबध्यते। स चाधिकारार्थः। सोमप्रमुखं कर्मसो- नाम
म इत्युच्यते। तच्च ज्योतिष्टोमाख्यं। एतदुक्तं भवति। अग्न्याधेयानंतरमनेन क्रमेण दर्शपूर्णमासादिभि- ११४
रिष्ट्वा ज्योतिष्टोमाख्येन सोमेन यष्टव्यं। इत उत्तरमाषष्ठाध्यायपरिसमाप्तेस्तमेवाधिकृत्य सर्व-

मुच्यत इति॥ ऊर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां यथोपपत्त्येके। प्रागपि सोममेके॥ सोमे वक्ष्यमाण इत्यस्मिन्सूत्रे वसं-
तादिकालेभ्यः कालांतरविशिष्टाधानविधिपरो वाक्ये सोमाधानयोरानंतर्यमप्युक्तं भवति। अतस्त-
स्यार्थस्यैव तत्कव्यत्वादिदमन्यदानंतर्यमित्यवगम्यते। तत्राधानं कृत्वाग्निहोत्रहोमं कुर्वतः प्रागेव दर्श-
पूर्णमासयोरारंभात्सोमेन यष्टुं यद्युपपद्यते। तदा तस्मिन्नपि काले यष्टव्यमित्यर्थः। तस्यर्त्विजः॥ ति
वक्ष्यंत इति शेषः। ऋत्विजः कर्तार इत्यर्थः। त एकरूपा इत्याह। चत्वारस्त्रिपुरुषाः॥ त्रयः पुरुषा येषां
ते त्रिपुरुषाः। ते च ऋत्विक्षु वक्ष्यमाणेषु चत्वारः पुरुषवंतः। तेभ्यश्चतुर्भ्योन्ये तेषां चतुर्णामिव पु-
रुषा इति वेदितव्याः। अनेन प्रकारेण चतुर्णां मुख्यत्वं इतरेषाममुख्यत्वमित्युक्तं भवति। एते मु- ग
ख्यास्तेतेषां पुरुषा इत्याह। तस्य तस्योत्तरे त्रयः॥ अस्मिन्नृत्विजामनुक्रमणे यस्य यस्योत्तरे त्रय-
स्त्रयस्ते संभवंति। स मुख्यः। उत्तरे चये त्रयस्त्रयस्ते तस्य तस्य पुरुषा इति प्रतिपत्तव्याः। होता मै-
त्रावरुणोच्छावाको ग्रावस्तुद् अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पो-
ता उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्य इति। परिक्रमनिर्देशः सर्वे पुरुषव्यापि पदार्थानुष्ठाने अयमे-

श्रौ०वृ०
११५

वत्क्रमइतिज्ञापनार्थं॥ एते ह्यहीनैकाहैर्याजयंति। एते याजयंतीति वचनादहीनैकाहैः षोळशैकपुरुषा या
जयंति। न सदस्य चामित्युवमसाधुर्यवइति ज्ञापितं भवति। अतः सत्यपि वरणे तेषामृत्विक्त्वं न भवति। अ
हीनैकाहैरितिवचनं सत्रेष्वेतेषामपिवरणनिवृत्त्यर्थं। याजयंतीति वचनं स्वद्रव्यत्यागात्मकत्वाद्या
गपदार्थस्य ऋत्विग्भिः सकर्तुं न शक्यत इति ज्ञापनार्थं। अतः स्वामिकर्तृक एव यागपदार्थो भवती
ति सिद्धं। एत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशा दीक्षिता सोमोप्याग्निर्मित्तसुखवः
सत्राण्यासीरन्॥ एत एवावधारणात्सदस्यादिवर्जिताः पूर्वोक्ताः एव षोडशपदार्थसंबंधिनः पुरु
षा अग्नीनाधाय प्रथमयज्ञेनेष्ट्वा गृहपतिसंज्ञकेन केवलयजमानपदार्थकारिणा सप्तदशेन
पुरुषेण सहिताः संतः स्वास्वानग्नीन्सर्वान्मिश्रयित्वा सर्वे वदीक्षिता गृहपतिमुखाः सत्राण्या
सते सत्रैर्यजंते इत्यर्थः। इष्टप्रथमयज्ञा इत्याहिताग्निविशेषणं। यद्याहिताग्नयस्तदेष्टप्रथमय
ज्ञा भावेयुरिति। तेनानाहिताग्नीनामपि सत्रासनमस्तीति गम्यते। तन्मुखा गृहपतिप्रधानाः गृह राम
पत्यभिप्रेतवैकल्पिकपदार्थकारिणस्तथाविशुद्धसमवायेन गृहपतेरविरोधेन कर्त्तव्यमित्यर्थः। तेषां ११५

हविस्कंनामिमर्षा
दीयतपतिशब्दादौ ५

वनस्पतियागेरूतत्वाकादौ च ३

समावापादियथार्थमभिधानमैष्टिके तंत्रे। तेषामिमिसत्रिणः पुरुषानुच्यंते। समावाप इति यस्मिन्क
र्मण्यग्नयः समोप्यंते तत्कर्म समावापशब्देनोच्यते। साग्नीनाम नग्नीनां च सत्रासनमुक्तं। तत्र साग्नीनां
सत्रिणां समावापादियथार्थमूहः कर्त्तव्यः। ऐष्टिके तंत्रे। नानेष्टिकेन पाशुक इत्यर्थः। तंत्रग्रहणं ऐष्टि
कसंबंधेपि तंत्रत्वाद्वाच्य एव भवति। नान्यत्रेत्येवमर्थं। तेन प्रथमाध्यायविहिते न प्रायश्चित्ते भिन्न भव
ति। तस्मिन्नध्याये तंत्राधिकाराभावात्। न तृतीयाध्यायविहिते इति वचनं॥ दीक्षणाद्यनग्नीनां॥ साग्नी तंत्र
नां समावापप्रभृतियथार्थमभिधानमुक्तं। इदानीमनग्नीनां दीक्षणीयाप्रभृत्येव यथार्थमभिधा
नमैष्टिके तंत्र इत्युच्यते। सत्राणामग्निसाध्यत्वादग्नीनां साग्निभिः सहैव सत्रासनं भवति। तत्र न
दीक्षणाद्याक्कनेषु एकवचनेन ह्येवेद्विवचनेन बहुवचनेन बहुवचनेन इत्येवं भव
यजमानव कुर्वे ति। सत्रेष्वग्निबहुत्वे सति सर्वेष्वपुयजुर्निगदेष्विति यथार्थमूहे प्राप्ते समावापादीत्यनेन सूत्रेण य
जमानाभिधायिनामेवेति नियम्यते। ऐष्टिके तंत्र इत्यपि। ततउत्तरसूत्रेण तावेव नियमावनग्नीनां
दीक्षणीयाद्येवन प्राग्भाविन्युत्सवा संभरणादाविति विधीयते॥ अग्निर्मुखमिति नियाज्यानुवाक्य

मैत्रावरुणश्च सर्वान् दंडान् गृहीत्वा एकेन दंडेन दंडिलसि स्येस्तेषामेकेनाभिमतेन सहितः स्वपदार्थान् कुर्यादित्येवम
न्नकल्पयितव्यं प्रैषेषु निधित्सु अग्राह्यविधीयते ४ वाक्यः १

श्रौ०सू० ११६ योः। रुत्कादप्राप्तऊहोविधीयते दंडप्रदाने। अनैष्टिकत्वादस्य मंत्रेषूहविधानं। अस्मिन्मंत्रे यजमान
विषयस्य पदस्याभावेप्यूहविधानसामर्थ्याद्दंडविषयस्येवायमूहविधिरिति कल्पनीयं। अत्र बहु
वो दंडाः संतीति दीक्षितबहुत्वाद्दीक्षितबहुत्वाद्दीक्षितदंडस्य च प्रकृतौ मैत्रावरुणादंडत्वमवगतं। अत्र
च ते बहवः संनिहिताः संतितेषां च सर्वेषां प्रदानं प्राप्तं एवं प्राप्ते ऊहो विधीयते घृतयाज्यायां। अनैष्टिक
त्वादृत्कोद्धप्राप्तविधिः। कुर्द्धा च॥ रुत्कादप्राप्तिः। अच्छावाकनिगदो पदवः प्रत्कपदवेत्र। निगदश्च
उपदवश्च प्रत्कपदवश्च निगदोपदवप्रत्कपदवमितिद्वंद्वैकवद्भावः। पुनरच्छावाकशब्देन षष्ठीसमासः।
अच्छावाकस्य निगदे यजमानहोतरध्वर्यो इत्यत्र उपदव मित्रपदवे प्रत्येतासुन्वन्नित्यत्र। आ
र्षेयाणि गृहपतेः प्रथमं वरिलालादीनां मुख्यानां। आर्षेयवैपो गृहपतेः प्रथमं वरिलालादीनां २४
मुख्यानां प्रहृणीते। गृहपतेः पृथग्वचनं यावतोनंतर्हिता इत्यत्रापि पृथक्स्वरणार्थं। आत्मादि वचनं
दीक्षाक्रमनिवृत्त्यर्थं। तेन सूक्तवाकादौ नामादेशो दीक्षाक्रमस्यास्य च विकल्पः सर्वत्र सिद्धो भवति। राम
एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थानां। सर्वान्मिव यदित्यमस्मत्सूत्रोक्तएव क्रमश्च॥ यावतोनंतर्हिताः समानगो ११६
त्रौ

संस्कर्तहोतासंस्कार्या आहवनीयाः आहवनीयस्य यजमानेनोत्सादितत्वात्तयजमानस्य पुत्रवदुपचर्यते। तस्माद्यजमानस्य गोत्रमाहवनीयस्यापि भवति तेन
स्मात्संस्कार्य भेदात्संस्कार्यभूतस्य प्रवरणस्यावृत्तिर्भवति अनग्निनां तु गृहपतेराहवनीय एव आहवनीयो भवति तस्मादनग्नीनामपि प्रवरणं कर्तव्यमेवा। नेन
न प्रकारेण सूक्तवाके नामादेशश्च कर्तव्यः इति सि० भाष्ये

त्रा रुत्वावर्तेत संस्कृत॥ समानगोत्राः समानार्षेया इत्यर्थः। सगोत्राणामपि भिन्नार्षेयत्वसंभवात् समानार्षेय
त्वमेव वा तत्र सिद्धो निमित्तमिति लक्षणार्थत्वमत्राभिहितं समानगोत्राणां इत्यस्यार्षेयवरणस्याहवनीयसं
स्कारत्वे सत्याहवनीयभेदेच सत्यार्षेयस्यैकस्याहरणाकाले व्यावरणोच्चारणविशेषाग्रहणात्तंत्रा
नुष्ठानमुक्तवानाचार्यः॥ आवर्तयेद्द्व्यान्वयाः संस्काराः॥ वा शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। आवृत्तिरेवा
त्र कर्तव्या द्व्यान्वयाः स्संस्कारो यतः। द्व्येअन्वयो येषां ते द्व्यान्वयाः संस्कारा पाद्द्व्यवच्छावर्ति
त्वादित्यर्थः। प्रतिप्रधानं गुणा आवर्तेत इति सिद्धो न्यायः। यत्तु नर्विशेषाग्रहणात्। अनावृत्तिरिति
तदपि न। एकवचनांतस्यार्षेयस्य बहुष्वनभिधानादिति एवं चेद्बहुवचनोहः किमिति न क्रियते। तेषां
समावापादिरित्यत्र यजमानवाचिनामेवोहनियमात्। अत आवृत्तिरेवात्र युक्ता। साग्निचित्येषु
कर्तृषूखासंभरणीयामिष्टिमेके। अग्निचयनमग्निचित्या तया सह वर्तंत इति साग्निचित्याः कर्तवः।
तेषूखासंभरणीयां नामैष्टिकमेके शाखिन आमनंति। उखासंभरणप्रयोजनं उखासंभरणी
या। अग्निर्ब्रह्मण्वान् अग्निः क्षत्रवान् अग्निः क्षत्रभृत। ब्रह्मण्वान् क्षत्रवान् क्षत्रभृत् इत्यग्नेर्गुणास्ति

क्रतुग्रहणं सत्राधिकारनिवृत्त्यर्थः उखासंभरणं तु नित्यं इष्टिर्विकल्पः ३

स्त्वोदेवता॥ एतेनाग्नेर्ब्रह्मणा वाऽवृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च। पुरूण्यग्ने पुरुधा त्वाया सवित्र
चित्रं चितयं तमस्मे [illegible] अग्निर्नीचो बृहतः क्षत्रियस्य वर्ध मिते सुमतिं पोष्यवागिति। इदं प्रभृति
कर्मणां ज्ञानेस्त्वरामुत्तरोत्तरं। इदं प्रभृतिर्येषां तानीदं प्रभृतीनि इदं प्रभृतीनि च तानि कर्माणि वेदं प्रभृति
कर्माणि तेषामुत्तरोत्तरज्ञानैस्त्वरां भवति। एतत्त्वपि पौर्णमासात्॥ एतद् उरुखासं भरणीयं पौर्णमासाद्भवे
स्त्वरां भवति। अत एतत् सिद्धं भवति। मंद्रादि त्रिषु त्रिषु स्थानेषु षष्ठे नयमेन दर्शपूर्णमासयोर्मंत्राणां
प्रयोगः। सप्तमेन वषट्कार इति। एव पंचम चतुर्थ तृतीय द्वितीय प्रथमेरुरवासं भरणी याप्राजाप
त्या दीक्षणीया प्रायणीयातिथ्याः प्रयोक्तव्याः। तस्मात्तस्मादुत्तरेण च वषट्कारः। प्रायणीया व
मुख्यत्वात् सि· त्सोमप्रवहणां॥ मंद्रस्य द्वितीयेन यमेनेत्यर्थः। ऊर्ध्वं प्रथमाया अग्निप्रणयनीयाया औपवसथ्ये नियमः।
औपवसथ्ये यदग्निप्रणयनं तस्य प्रथमाया ऊर्ध्वं स्वरे अनियमो भवति। मंद्रो वा मध्यमो वोत्त
मो वा सर्वो वा स्वप्रयोगपक्षे मंद्रादीनुत्तमपर्यंतानामारोहणेरेव प्रयुंजीत। एकस्वर प्रयोगे राम
पियमाने वारोहयेत। मध्यमादि घर्मे॥ घर्मे मध्योत्तमयोरेव नियमः। न मंद्रस्य तत्र प्रवेशाद् इत्यर्थः। ११७
मो

अत्रापि स्वरयोर्यमानां चारोहित्वमेव स्यात्॥१॥ दीक्षणीयायां धाय्ये विराजौ॥ दीक्षाप्रयोजना
इष्टिः दीक्षणीया सा कर्तव्या तस्यां धाय्ये विराजौ भवतः। अग्ना विष्णू॥ अस्यामियं देवता। अग्नि
र्मुखं प्रथमो देवतानां संगतानामुत्तमो विष्णुरासीत्। यजमानाय परिगृह्य देवां दीक्षयेदं हविरा
गच्छतं नः। अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं महो दीक्षापालाय वनतं हि शक्रा॥ विश्वैर्देवैर्यज्ञियैः संवि
दानौ दीक्षामस्मै यजमानाय धत्तमिति। साग्निरत्ये चित्रीण्यन्यानि॥ हवींषीति शेषः। वैश्वान
र आदित्याः सरस्वत्यदितिर्वा॥ अत्यर्थो विकल्पः त्रीण्यन्यानीत्यनेन विशेषणात्। आम्नावैष्णवाद
धिकानि त्रीणीति गम्यते। पारयंत आदित्यासो जगत्स्था इति द्वे। एते एव भुवद्वद्भ्यो भुवनपतिभ्यो वा। एते एव
चौ आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यो आदित्येभ्यो भुवनपतिभ्यश्च याज्यानुवाक्ये भवतः। भुवनपतिलिंगयोरेकं भुव तः
नपतीनां विधानादेतद्गम्यते सगुणेभ्योऽपि निर्गुणाय विहितेव वचनाद् हते सगुणाया स्तेन भवत इति॥ ने
दमादिषु मार्जनमर्वाक् गुदयनीयायाः॥ इदमादिषु कर्मसु प्रागुदयनीयायां न मार्जनं भवति। द्विविधं वेदमा
र्जनं गृह्यते चोदितं लैंगिकं च परिस्तरणे रंजलिमंत धार्या प्र आस्व यते सब्रह्मका [illegible] त्वाले मार्जयिं

नेइति चोदितं। प्राच्यादिदिशो देवा ऋत्विजो मार्जयंतामिति लैंगिकं। तदुभयं प्रतिषिध्यते। शास्त्रांतरे च
स्पष्टं वचनमस्ति दीक्षणीयादि शंयुवाकांतं विनाकादि न भवतीति। तेन उभयप्रतिषेधोवगम्यते। एवं सति
दर्शनादग्नीषोमीये सवनीये चात्वाले मार्जनं न प्रतिषिध्यते कुतः चात्वाले मार्जयिता ध्वर्युपथेन
पति सुतं इति सवनीये दर्शनं। अग्नीषोमीयेण चात्वाले मार्जनादिति सिद्धवदनुवादो दग्नीषोमी
येप्यस्तीति गम्यते। एवं सत्युभयोर्न प्रतिषेध इति सिद्धं॥ इडमादीळायां सूक्तवाके चागुराशीस्थाने इ
ळायां सूक्तवाके च या आशिषस्तासां स्थाने आगुर्नाम मंत्रः प्रयोक्तव्यः। आगुरं प्रक्षिप्य आशिषउद्धृत्य
थातौ प्रयुज्येते इळासूक्तवाकौ तथा पाणिनैव दर्शयिति। उपहूतोयं यजमानोस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशी
यीयेति तस्मिंस्तु पठ्यतः॥ एवमिळानिगद इत्यर्थः। उपहूतोयं यजमान इत्यस्मादुपरिष्टात्तस्मिंस्तु पठ्य
त इत्यस्मात्पुरस्ताद्यः पदसमुदायस्ता आशिषइत्युच्यंते। तत्स्थाने यः पदसमुदाय इदानीं पठ्य
ते। असावागुरित्युच्यते। एवमिळानिगदः॥ आशास्तेयं यजमानोस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेत्या राम
शास्ते॥ इत्येवं सूक्तवाक इत्यर्थः॥ आशास्तेयं यजमान इत्यस्मादुपरिष्टा(त्) आशास्तेयदनेन हविषे ११८

ति अस्मात्पुरस्ताद्यः पदसमुदायस्ता आशिषस्तत्स्थाने यः पदसमुदाय इदानीं पठ्यते स चागुरः ए
वं सूक्तवाकनिगदः। अस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेत्येतं भयत्रागुः। अस्यायमर्थः। अस्य यज्ञस्य ओर
अस्य समाप्तिं प्राप्नुयामिति। तस्मिंस्तु पठ्यतइती ळायां प्राप्नुयामित्याशास्तइति सूक्तवाके अतइयम
प्याशीरेव। आगुरित्यस्य उदृगाशासनरूपत्वादागुरित्युच्यते॥ नचात्र नामादेशः॥ पावादेवनामादे
शाभावे सिद्धे पुनः प्रतिषेधवचनं अन्यत्सर्वं प्रकृतिवदेवेति ज्ञापनार्थं। प्रकृत्यां सउर्ध्वं पश्चिळायाः॥
सवनीयपश्विळात्रगृह्यते। तच्छब्दचोदितत्वात् अंत्यं तदिति वचनादहरगणे पृषद्येदनि पश्विळा गृह्यते।
एकादशेषु तदेवांत्यमंत्यं भवति। दीक्षितो नासंचरो गार्हपत्याहवनीययोर्गतरागृनेः प्रणयनात्
संचरशब्द आसनशयनादीनां प्रदर्शनार्थः। तेनास्मिन्नवधौ तयोरेवाग्न्योर्मध्ये समीपे यजमा
नावर्तेरन्। अग्निप्रणयनोत्तरकालं संचरदेशः शास्त्रांतरादवगंतव्यः। दीक्षणादि रात्रिसं
ख्यानेन दीक्षा अपरिमिताः॥ प्रकृतेरिदं दीक्षाविधानं यस्मिन् दीक्षा चेदीक्षणं क्रियते तद्
वारभ्य रात्रीरेव संख्याय अपरिमिता दीक्षाः कर्तव्याः। तस्माद्दीक्षितो द्वादशाद्भृतिं वन्वीतेति

प्रकृतौ नित्यवदाम्नातं। तथा मासं संवत्सरं यदा वा कृशः स्यादिति परिमिता। अपरिमि
ताश्च दीक्षाकल्पाः शाखांतर आम्नाताः। तेषां प्रदर्शनार्थं परिमितवचनं अध्वर्यु प्रत्ययत्वाद्दी म२
क्षा नियतेः। तत्सूचन मात्रमत्रो कवानाचार्यः। सत्राणां दीक्षाविधानमत्रोच्यते॥ एकाहाप्रभृ
न्त्यर्धसंवत्सरान्ते। संवत्सरत्वेव सत्रे॥ महाव्रतसहितेसत्रेऽयं विशेषः। संवत्सरमेवेति। द्वाद
शाहतापश्चितेषु यथा सुत्योपसदः। तेषु सत्रेषु यथा सुत्योपसदः तथा दीक्षा अपि कर्तव्याः। उ
पसत्संख्याया अप्यन्यत्र विहितत्वादत्रैव विधिः कल्प्यते। यत्संख्याः सुत्या उपसदश्च तत्संख्या दी
क्षा एवेति। एतदुक्तं भवति। द्वादशाहतापश्चितेषु यत्संख्याः सुत्यास्तत्संख्या एवोपसदश्च दीक्षा
श्च भवंतीति॥ कर्माचारस्त्वेकाहानां। आचीर्यते स्मिन्निति आचारः कालः। कर्मणा आचारः कर्माचारः।
एकाहानां प्रयोगकालो वक्ष्यत इत्यर्थः। एकाहशब्देनात्र विकृत्येकाहा उच्यन्ते। बहुवचनसंबं
धात प्रकृतौ दीक्षाणां विहितत्वाच्च। तुशब्दो विशेषविवक्षार्थः। अस्मिन्प्रकरणे दीक्षाकाल एव वि राम
धातव्यो दीक्षोपसत्सहितानामेकाहानां प्रयोगकालो विधीयत इति विशेषः। एकाति स्त्रोवा ११८

दीक्षास्तिस्र उपसदः सुत्यम् अहरुत्तमं। उत्तमग्रहणं प्रातरनुवाकाद्युदवसानीयांतमेकमेवाहः स्या
त्तच्च सुत्याशब्देनोच्यत इत्येवमर्थं। दीक्षाकाले विधातव्ये उपसत्सुत्यानामपि विधानं त्रिप्रकारेणा
मेव सौमिकत्वसिध्यर्थं। तेन दीक्षणीयायाः प्राग्भाविनः खस्तं नरणीयादेः सौमिकधर्मत्वं पंथ्य
त्वादिर्न भवतीति सिद्धं। दीक्षांते राजक्रयः॥ दीक्षाहस्सु परिसमाप्तेष्वनंतरं यदहस्तस्मिन्नहनि
राजक्रयः कर्तव्यः। सोमः क्रेतव्य इत्यर्थः॥२॥ तदहः प्रायणीयेष्टिः। यस्मिन्नहनि सोमः क्रेष्यते तदहः
प्रायणीयानामेष्टिः कार्या। दीक्षांते राजक्रय इत्युक्त्वा तदहरिति वचनाद्दीक्षांते यदहस्तस्य राजक्रय
इति संज्ञा अर्थात्कृता भवतीति गम्यते। तेनायमर्थः। तदहरिति यद्राजक्रयसंज्ञमहस्तस्मिन्नित्यर्थः।
पथ्यास्वस्तिरग्निः सोमः सविताऽदितिः स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्विति द्वे अग्ने नय सुपथा राये अ
स्मान् देवानामपि पंथामगन्म त्वं नः सोम प्रचिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या विश्वे
देवं सत्पतिं सूक्तैर्य इमा विश्वा जातानि सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं महीमू षु मातरं सुव्रतानां
सेदग्निरग्नीरत्यस्त्वन्यानिति द्वे संयाज्ये। शंयवंतेयं। इयमिति वचनोदियमेव शंय्वंता नोदयनीये

त्यर्थः।अँनाज्यभागा।वत्राष्टोध्यादर्त्तव्याः।अनाज्यभागावेयमेवभवतिनोदयनीया॥संस्थितायांऽ।
राजानंक्रीणंति।संस्थितायामितिवचनंप्रायणीयायाराजक्रयस्य संबंधार्थं।तेनाद्यगणेषुप्राय
णीयावद्राजक्रयोनाभ्यावर्त्तयितव्यः।सकृदेवकर्त्तव्यइत्यर्थः।क्रीणंती।तिवचनंसोमप्रवहणाय
दस्मात्कर्मविदितंतत्क्रयोत्तरकालवर्तिन्येवप्रवहणंभवतिनान्यकालीनइत्येवमर्थं।तंप्रवेस्य
स्तुपश्चादनसस्त्रिपदमात्रेंतरेणवर्त्मनीअवस्थाय प्रेषितोग्रेमिदिंकारात्वंविप्रस्त्वंकृ
विस्त्वंविश्वानिधारयन्।अपजन्यंनेयंनुदेत्यस्पंदयन्पाह्लं। प्रपदेनदक्षिणापांसूंस्त्रिरु
दुप्यानुब्रूयात्महदादनिशृयः प्रेदिहृदस्यतिः पुरएतातेअस्तु।अथेमवस्यवरआदृथि
व्याआरेशत्रून्कृणुहिसर्ववीरइतितिष्ठन्।तंक्रीतंसोमंराजानंप्रागवंशस्समीपंनेष्यत्स्वधर्युस्तु
पश्चादनसस्त्रिपदमात्रेंतीतेचक्रयोर्येवर्त्मनीतयोश्चमध्यदेशस्यार्जवेनयोदेशास्तस्मिन्नवस्था राम
यप्रेषितःसंनमिदिंकारात्वंमस्यासीदमस्वालयत्रपदेनदक्षिणस्यांदिशिपांसूंस्त्रिरुदुप्येतार्वं १२०
विप्रइतिमंत्रेणाततस्तस्मिन्नेवसाम्येनस्थितामिदिंकुर्यानुब्रूयात्।तिष्ठन्निवचनंब्रजन्

धर्युस्तुप्रथमामसमाप्यनब्रजेदित्येवमर्थं॥अनुब्रजंस्तुनराश्वांतरेणैववर्त्मनी॥अंतरेणैववर्त्मनीअ
नेनपश्चानुब्रजंस्तुतराअनुब्रूयादित्यर्थः।ब्रजन्नेवानुब्रूयात्नब्रजनविक्षेपइत्येवमर्थंब्रजतिग्र
हणं।सोमयास्तेमयोस्तुवइतितिस्रः।सर्वेनंदंतियशसोगतेनागंदेवत्रस्तुभिर्वर्धस्तुसयभिय
धर्यार्त्यआरभेत।अवस्थितेनसिदक्षिणात्यसादतिक्रम्यराजानमभिमुखोवतिष्ठते।अ
नस्यवस्थितेतस्यदक्षिणपार्श्वेनराजासमीपंगतातमीक्षमाणस्तत्रैवतिष्ठेत्।अपायमा
नेराजन्यग्रेणानीत्युसंब्रजेत॥अनुब्रजंस्तुतराइतिसवस्थितस्तुअनुब्रजतोस्तुवचनसिद्धौसत्या
मनुब्रजेदितिवचनंसम्यगाज्ञोनंतरमेवानुब्रजेन्नव्यवायंत्रेषंकुर्यादित्येवमर्थं।अतोग्रेणाहव
नीयंतस्यानुब्रजनंकृतंभवति।यातेधामानिहविषायजंतिमाधियंशिक्षमाणस्यदेवतिनि
दितेपरिदध्याद्राजानमुपस्पृशन्॥निदितइतिब्रजनसमाप्तिदर्शनात्तिष्ठन्नेवपरिदध्यात्।सेव
नेरुस्तुवा।उपस्पर्शनविषयस्यविकल्पोयं।मंत्रेणबद्धस्यविस्त्रंसनेबंधनशास्त्रविरोधःवृसनो
पस्पर्शनेचराजोपस्पर्शनशास्त्रस्यविरोधःतत्रान्यतरस्यलक्षणाश्रयणेसतिउपस्पर्शनस्ये

१२१ वललक्षणाश्रयणं युक्तं। बंधनोत्तरकाले विदितत्वादिति वसनइत्युक्तं वचनाद्वृद्धस्य वचनादेव
विस्रंसनेन दोष इति मत्वा अंशुर्वेत्युक्तं। वाशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। बद्धो वसनीति वचनात्पुनरस्या न
पि बंधनं कर्त्तव्यं॥४॥ अथातिथ्येष्टिः॥ आतिथ्यानामेष्टिरनंतरं कर्त्तव्या। तस्यामग्निमंथनं॥ तस्या
इति वचनं तदंगतासिध्यर्थं तेनास्मिन्नस्मिन्नग्निमंथने मंत्रस्य प्रथमयमः साधितो भवति। धाय्ये
अतिथिमंतौ। समिधाग्निं दुवस्यत। आप्यायस्व समेतु त इति त्रिविष्णुरिदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियम
भि पाथो अस्थयां होतारं चित्ररथमध्वरस्य प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये। संस्थिता
यामाज्यं तानूनप्त्रं करिष्यंतो निम्रुक्तां यत्नाद्दृष्टमस्य नाधृष्यं देवानामोजो अभिशस्तिपाः।
अनभिशस्त्यंजसा सत्यमुपगेषां स्विते माधा इति॥ संस्थितइति वचनमहर्गणेषु तानूनप्त्रस्याना
वृत्त्यर्थं। तानूनप्त्रमित्याज्यविशेषस्य नाम करिष्यंत इत्यार्त्विज्यं करिष्यंतः करिष्य द्रुह इवमांस वैरस्वप
मे वाजिमृशेरन्नान्योन्यस्य आतिथ्येनेत्येवमर्थं। स्पृष्टोदकं राजानमाप्याययेति। आप्यायन श्रीराम
स्वरूपमुपरुक्तमद्भिः संस्पर्शनाधिक्यादिति॥ इदमादिमदंतीरवर्थं जपमलं। इतः प्रभृत्युपसत्सु यदु १२१

दकोपस्पर्शनं क्रियते तत्र मदंतीरेव गृह्णीयात् मदंत्यो नाम तप्ता आपः। उपस्पर्शनसन्निधानुक्त
त्वादुपस्पर्शन एवायं नियमो नाचमनादावपीति गम्यते। अर्थग्रहणमर्थप्राप्तेषूपस्पर्शनेषु भव
तीत्येवमर्थं। अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायतामिंद्रायैकधनविद आतुभ्यमिंद्रः प्यायतामात्वमिंद्राय
स्मान्४ प्यायस्वाप्याययास्मान्सखीन्सन्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामुदृचमशीयेति। आप्यायनमंत्रोऽयं॥
स्पृष्टोदकं निह्नुवते प्रस्तरे पाणीन्निधायोत्तानान्दक्षिणान्सव्यान्नीचः एष्टा राय एष्टा वामानि प्रेषे
भगाय। ऋतमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति॥ निह्नवो नाम नमस्कारः। द्यावापृथिवीभ्या
मेव तं नमस्कुर्वंतीति दर्शनात्। तेन पाणिनिधानं नमस्कारांजलिरूपेण कर्त्तव्यं॥५॥ स्पृष्टोदकं प्रव
स्या र्ग्येण चरिष्यत्सूत्तरेण खरं परिक्रम्य पश्चाद्दीपविश्य प्रेषितोभिष्टुयाद्ग्रावाणं। एतान्युदकोपस्प
र्शनान्युत्तरांगानि आप्यायननिह्नवप्रवर्ग्याणामंगानीत्यर्थः। प्रवर्ग्यशब्दः कर्मविशेषवचनः। तेन
चरिष्यत्स्विति वचनं होतुरभिष्टवनकालविधानार्थं तेन कालांतरे यद्यध्वर्युर्विश्वरेत तदाप्यभिष्टुया
देव। खरो नाम यत्र महावीरः संसाद्यते स देशः। एतदुक्तं भवति अध्वर्य्वादिषु प्रवर्ग्येण चरिष्यत्सु

होतातीर्थेन प्रपद्यस्वरसुचरेण प्रव्रज्यतस्य पश्चाउविश्यततः प्रेषितः संनभिंष्टुयादग्नावानी। अग्नावा
नेलक्षणमाह। अत्र च त्वमनवानसुक्तां प्रयुक्तावस्येत। अस्यविधानस्य अग्नावानुमितिसंज्ञेतिप्रद
र्शनार्थं। एवंसति अग्नावानशब्दप्रयोगः। अवसान सुच्छासार्थमिरूक्ते तेनार्धर्चः संहितयावक्तव्याः।
तत्रार्धर्चांतसंधानेनाषिके वर्ससंहितास्यान्न छांदसीतिमंतव्यं। अश्ले अज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्दिसीमतः
सुरुचोवेन आवः। संबुध्नि पार्श्व उपमा अस्यविचाः सतश्च योनिमसतश्चविवः। इयं पित्रेराष्ट्र्येत्वग्रे
प्रथमायजुषे मनस्था। तस्माएतंसुरुचं ह्वारमह्यं घर्मं श्रीणंति प्रथमस्य धासेः। महान्मही अस्त
भायद्विजातोद्यांपितासद्म पार्थिवं च रजः। स बुध्नादाष्ट्रजनुषाभ्युग्रं। बृहस्पतिर्देवतातस्य संम्रा
ट्। अभित्यंदेवंसवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामिसत्यसवं रत्नधामभिप्रियंमतिंकविं। ऊर्ध्वाय
स्यामतिर्भाअदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपास्वः। पास्वरिति वासंसी
दस्वमहाँअसीति संसाद्यमानेजंतियं प्रथयंतो नविप्राइत्यज्यमाने पतंगमक्तमसुरस्यमाय राम
यायोनः सखुत्येअग्निदासदग्नेनवानो अग्ने सुमनाउपेतावितिहुताः कृणुष्वपाजः प्रतिंनय १२२

घ्वीमिति पंचपरिलाविरोधिद्वयोरद्यावस्थ्यंवचः अक्तेअन्यद्यजतंतेअन्यद पन्चर्यं गोपामनपद्यमा
नं स्वक्रे द्रप्सस्यायं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः पवित्रंतेविततं ब्रह्मणस्पत इति द्वेवियत्सावित्रं धिषणतअ
व्रतघर्मं शोचं प्रणवेषु बिभ्रतः। समुद्रअंतरावेगोवि चक्षणं चिरह्नोनामसूर्यस्यमन्वत। गणानां
त्वाप्रथमस्य यज्ञस्यापन्नयं लैत्यतस्याद्यया यजमानमीक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययात्मानं
कोराधद्धोत्राश्विनावामिति नवा नात्यग्निर्गुर्वाणे वेळेद्यावापृथिवीइति प्रायुत्तमायाअरूक्षच
दुपसः पृश्निरग्रिय इत्यावपेतोत्तरेणार्धर्चेन पत्नीमीक्षेतोत्तमयापरिहितेसमुल्लाप्येनानध्व
र्य वोवाचयंतीतिनुहर्षपटळं। एतावत्सर्वमभिष्टवनं। अत्रमध्ये यद्यात्स्वोर्थवचनं तदेव यास्याय
ते। कृपास्वः स्वःपास्वरितिवा। अग्नवयवभूतयोः कृपाहृपाद्याहृयोः प्रयोगविकल्पोयं। संसी
माने। सम्यक्साद्यमानइत्यर्थः। अंजं मानेअग्निर्यमापोउत्तराखण्या भिरूप्यं यथाशक्ति सं
पाद्य पवनीयं। अय॰ क्षते। द्विती॰ पत्नीं। तृती॰ त्मानं। प्रागु॰ पेते। उत्त॰ क्षेत। अत्रक्रियांतरसंबं
द्धायाअभावात्सामर्थ्यभिष्टवनमेवकार्यं। अभिष्टवनं नाम घर्मस्य संस्कारोभिधानरूपः।

एतच्च घर्ममभिष्टुहीति संप्रैषादवगतं। तत्र यत्क्रियान्तरमीक्षमाणादितदानुषंगिकं। तदपि क्व
नाकर्तव्यमेव। नत्क्रियमाणमेवं क्रियेत यजमानादीनीक्षमाण एताभिरभिष्टुयादिति। अनूक्तवद्विप
स्यामृच्यक्ततमो वा धर्मनीक्षमाणो ब्रूयात्। उत्तरेति स्वनात् अस्मादेव स्वनात् वृत्तिर्यारं जोवमतः। घा ३
उत्तःयंति। परिधानीयानन्तरं अध्वर्युर्भिर्यदुक्तं तदस्मदीयैरपि कर्तव्यमित्यर्थः। उत्थाप्य वाचयती
त्यध्वर्युशास्त्रोक्तस्य होत्रादिभिरनुष्ठेयत्वं सूचयति। इति० टळं। ब्रह्मजज्ञानमित्यादि यद्दृष्टु
क्तेनत्पूर्वमभिष्टवनमित्यर्थः। इतिकारः समाप्तिसूचकः। नुवाक्ष्ट तत्र विवक्षा सूचनार्थः। घ
अथोत्तर॥ अथशब्दः संबंधार्थः। पूर्वोत्तरयोः पटलयोः संबंधप्रयोजनमुक्तरेपि पटलेऽस गावा
नादि धर्मप्रापणार्थं। उक्तसमितिवचनं याज्यावषट्कारानेसत्वप्ये काभिष्टवनत्वं सूचनार्थं।
उपविष्टेष्वध्वर्युर्घर्मदुघामाह्वयतीति संप्रैषानन्तरस्य॥ उपविष्टेषु होत्रादिष्वध्वर्युर्घर्मदु
रं घामाह्वयतीत्यसावेह्यसावेहीति तदेवोत्तरस्यां जोनिमित्तमित्यर्थः। उपविष्टेष्विति वचनं यद्य राम
ध्वर्युर्वानोत्थापयन्ति तदाप्युत्थाय स्वयमेव कुर्युरित्यस्यार्थस्य सूचनार्थं। अनामिहि कृत्य। उ १२२

त्तरमभिष्टुयादिति शेषः। उपह्वये सुदुघां धेनुमेतामिति द्वे अभित्वा देव सवितः समीवत्सं न
मातृभिः सं वत्सइव मातृभिर्यक्षेत्ता नः शग्मो यो मया न गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं नमसेदुप
सीदत संजानाना उप सीदन्नभिज्ञु पत्नी विवस्वता दुह इति सप्त का कां समिद्धो अग्निरश्विना त
प्तो वां घर्म आगतं दुह्यन्ते गावो वृषणेह धेनवो दस्रा मादयेति कारवः। समिद्धो अग्निर्वृषणा रतिर्दिवः
तप्तो घर्मो दुह्यते वामिषे मधु। वयं हि वां पुरुतमासो अश्विना हवामहे सधमादेषु कारवः। तदुप
यस्तनमस्य कर्मन्निन्द्रं नो दुह्यते घृतं पय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येता गुक्तावतिष्ठते दुग्धाया
मधुक्षस्यिप्सु पीमि अभित्या क्रियमाण उपद्रव पयसा गोधुग्गोषमा धर्मे सिंच पय उस्त्रियायाः।
विना कमरव्यत्सविता वरेण्योऽनु द्यावापृथिवी सुप्रणीतिरित्यासिच्यमान आनूनमश्विनो ऋषि
मितिगव्य अस्तु ते सिंचतश्रियमित्याज आसिक्तयोः समुत्ये महतीरपद्रति महावीर मादायो
त्तिष्ठत्सु दुष्यदे वः सविता हिरण्ययेत्य रक्ति उत्थेत्ये तु ब्रह्मणस्पतिरित्यनु ब्रजेद्धधव इत्था
पद्मस्य रक्षतीति रवरमेवस्य तमतिक्रम्य नाके सुपर्णमुपयत्पतन्तमिति समाप्य प्रणवे

नोपविशेदनिरस्य तृणं प्रेषितो यजति तप्तो वां घर्मो नक्षति स्वहोता प्र वां मध्वर्युश्चरति प्रयस्वा
न्। मधोर्दुग्धस्याश्विना तनाया वीतं पातं पयस उस्रियायाः। उ नो पिबत माश्विनेति वा नाम्ना
मन्वानमग्ने वीहीत्यनुवषट्कारो घर्मस्याग्ने वीहीति वा अस्तु श्रौवषट् कृते जपत्यनुवषट्कृते तत्र विशा
आहाद सि पास्मादि स्वान्द्वे वा नयालिं द्रास्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतमश्विनेत्येवं भक्षा पूरा
श्रिकेऽयड्डस्त्रिया स्वाहाकृतं घृतं पयायं सवामश्विना नागआगतं माध्वी धर्त्तारा विदथस्य सत्पती
तप्तं घर्मं पिबतं सोम्यं मधस्यापिबतमश्विनेति वा प्रेषितो होतानुवषट्कृते स्वाहाकृतः अग्निर्देवे
षु घर्मो यो अश्विनो श्रमस्मो देवपानः। तमी विश्वे अमृतासो जुषाणा गंधर्वस्य प्रत्यास्ना रि
हंति। समुद्रादूर्मिमुदियर्ति वेनो नभस्सः समुद्रमभियाज्जिगाति सरवे सखा यमभ्यावृ
त्त्या धरूणं जुषाऊतयऽइति हुतं घर्मं श्रिनमश्विनेति प्रागाथी। स्वाहा काण्वी मपरा हान्य
तरां वास्यं तं काण्वीत्वे वात्तमे पावकेत्यौ चे तवद्विस्यं परी त्युक्त्वा न क्षमा कां स्वाहा जिने न राम
नक्षोपायोऽकृतं हविर्मधु हविरिंद्र तमे ग्नावाऽश्याम ते देव घर्म। मधुमतः पितुमतो वाजवतो १२४

गिरस्वतो नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति नमस्कारजपः कर्मिणो घर्मं भक्षये युः सर्वे बुदीक्षिताः स वे बुदीक्षि
तेऽगृहपते स्कृतीयो नमो भक्षौ संप्रेषितः श्येनो नयोनिं सदनं धियाकृतमायस्मिन्नमभवा सवाते दु
दुर्व्यर्थिदः। सखिर्हदीर्घश्रुत्तमइंद्रस्य घर्मो अतिथिः स यवसाद्भगवती हि भूयाइति परिदध्या
स्था त॥ एवा वृद्धुत्तरं पटलं तन्मध्यगतानि व्याख्येयानि व्यर्यते। उत्ति० श्रुते दुग्धायामिसेत्ततो दुग्ध निमित्तदर्श
नादेवावस्थाने सिद्धे अवतिष्ठतइति वचनमत्रैवावतिष्ठते न स्वर्वासु लिंगापेक्षा कर्त्तव्येत्येवमर्थं।
दुग्धायामिति। आङ्कि० रिति। आसि० गव्ये। आस्तु० त्याजे। आसिच्य मानइत्यनुषज्यते गव्या
ग्रि७ जइति वचनात्। पयो विपर्यासे च पर्यासः। आसि० पद्गती द्व्योः पयसो रासेचनपर्यवसाने सति
समुत्येमहतीरपइति ब्रूयात्। महा० त्तिष्ठेत्। एतया भिष्टवनं कृत्वानंतरमुत्तिष्ठेत्। प्रैतु० व्रजेत्। ति
मन्त्रेवोक्त्वानुव्रजेत्। गंध० तृणं। स्वराक्षे वेणं तस्य पश्चात्याङ्मुखस्य तिष्ठतः पुनस्तमुत्तिक्रम्या
नुव्रजेत्। व्रजित्वा श्रोणिदेशं प्राप्य नाके सुपर्णमित्यस्या मंत्रः प्रणवोच्चारणेन सहतत्रैवोपवि
शेत्। वा वोन्यत्र व्याप्टतत्वान्निरसनेऽउपवेशने मंत्रोच्चारणं न संभवति। प्रतिषेधस्तु निरसनक्रियाप्र

तिषेधार्थः। प्रेषितो॰ वानं। अत्रैवासरे यजेति प्रेषित एवाभ्यामृग्भ्यां यजति ज्ञ चौरे वात्रद्विर्त्वं
नयाज्यायाः तेनसकृदागूर्वषट्कारौ कर्त्तव्यौ। अग्नेः॰ कारः। घर्मं॰ तिवा। ब्रह्मा॰ नेति। प्रति वषट्का
रं जपाद्वृत्तिः। एवमेः॰ ह्निाके। अपराह्निके प्रवर्ग्ये एवमेव सर्वं भवति तत्र विशेषमाह। युञ्॰ तिर।
एतौत्र वौयाज्या भवति। अप्रे॰ कृते। उत्तरां ब्रूयादिति शेषः। अप्रेषित वचनं पूर्व सत्रे प्रेषितो य
जतीत्यस्यानुवृत्तिमरणार्थं। तेन यदुस्त्रियास्वाहुतमिति अस्य पिबतमित्येताभ्यामपरा
ह्निके प्रेषितो यजतीति गम्यते। होतृग्रहणं ब्रह्माधिकार निवृत्त्यर्थं तेनापराह्निकेपि प्रवर्ग्ये व
षट्कारानुवषट्कारयोर्ब्रह्म जपोस्तीति गम्यते। तं घे॰ र्दद्यो काण्वीनाह्ये। अन्यत॰ र्यंतं। अनयो
रन्यतरामेव वासर्वेष्वपि प्रवर्ग्येषु ब्रूयादित्यर्थः। [redacted] काण्वीत्ये॰ तमे। अन्यतर पक्षेप्ययं विशे
षः। उत्तमे प्रवर्ग्ये काण्वीमेव ब्रूयादिति। अनयोश्चोर्विशिष्टकालनिर्देशादन्यस्य सर्वं साधा
रणमिति गम्यते। पाव॰ क्षेत। एताम्॰ कमुल्का नक्षार्थमाकांक्षेत। अत्रावस्था यनक्षणांक राम
र्तव्यमित्यर्थः। वाजि॰ पायः। उक्तइति शेषः। उपाय वचनमिळामिव प्रतिगृह्य होत्रेव मादेर्धर्मस्य प्रा १२५

पणार्थं। हुतं॰ जपः। यन्मेरतइत्यस्यापवादः। अत्रापि प्राणान्भक्षयेत्यव यजमानं वर्जयित्वा। कर्मि॰
येयुः। वाजिनस्य वैश्वदेव्यामुत्पन्नत्वात्तत्र प्रतिप्रस्थातुरभावादत्र प्रतिप्रस्थातुरुपहूवत्वा
मार्थं कर्मिणां भक्षणाविधानं। कुमस्कवारुणप्रघासिकएव। तस्यन्यायलभ्यत्वात्। सर्वे॰ न्ति
ताः। भक्षयेयुरिति शेषः। यजमानत्वादेव सर्वेषां भक्षणप्राप्ते वचनमिदं मैत्रावरुणादीनाम
स्मच्छास्त्रविहितोपायेनैव भक्षणं भवतीत्येवमर्थं। सर्वे॰ भक्षौ। सर्वाधिकारेपुनः सर्वसंग्रहा
र्थं सर्वेष्वपि दीक्षितेष्विति वचनं सत्रेष्वपि यजमानो गृहपतिशब्देनोच्यतेइति ज्ञापनार्थं। तेन
होताध्वर्युं गृहपतिभ्यामित्यादौ यजमानसंप्रत्ययः सिद्धो भवति। गृहपतेस्तृतीयोत्तमभक्ष
विधानमुपहवे क्रमविधानार्थं तेन होत्रादिवाद्येरेवेतरेषामुपहवयाचनं भवति गृहपतिशब्दे
न यजमानशब्देनवा गृहपतेः। एवं सत्यस्यसत्रस्यार्थवत्ता भवतीति। सप्रेषितः। उत्तरां ब्रूया
दिति शेषः। मूय॰ ध्यात्। परिदध्यादिति वचनं विस्पष्टार्थं। उत्तमे प्रागुत्तमाया हविर्दविश्रोमदिस
न्नदेवमित्यावपेत। उत्तमे प्रवर्ग्यइत्यर्थः॥ ७॥ अथोपसत्। अत्र वृः संबंधार्थः प्रवर्ग्योपसदोः। तेनसप्र

वर्ग्यायामुपसदि स्थानाचमनप्रपदनानि न भवंति। प्रवर्ग्यार्थं प्रपन्न एवोपसदमपि कुर्यात्। अतः प्र
प्रवर्ग्यायामुपसदि स्थानाचमनादीनि भवंत्येव। तस्यां पित्र्य याज्यपाः उक्ता इति शेषः। लुप्यंत इत्यर्थः।
प्रादेशोपवेशनेन च। पित्र्येव व्याख्याते नेदं प्रादेशाः ईक्षितः सीद होतरिति वोक्त उपविशेदिति। एवं
व्याख्याते इत्यर्थः। प्रकृत्येहोपस्थः। पित्र्ययोपवेशनातिदेशात्सव्योत्तरं उपस्थाता प्रसक्तो दक्षिणो
त्तरं उपस्थतात्र विधीयते। उपसद्यायमील्हुष इति तिस्रः एकैकां त्रिरनवानंताः सामिधेन्यः। उपस
द्यायमील्हुष इत्येतासां तिसृणामृचां मध्ये एकैकामृचं त्रिरनवानमनुब्रूयात्। एवं नव ऋचः सामिधे व
न्यो भवंति। एकैकामिति वचनात्तिसृणां न परस्परं संतानः कार्यः। स्वात्मनौ तु परस्परं संतानोस्त्येवोः
सुसर्वे प्रणवास्त्रिमात्रा एव। अवसानविध्यनावात्। यदत्रावसानद्वयमस्ति तद्यार्थं प्राप्तं। सर्वार्थ
एकैकामिति पृथक्करणं। तस्मादत्र त्रयुमस्तितावसानेनास्तीति सिद्धं। नव स्वत्स्तु प्रणवोस्ति न वसा
मिधेनीस्त्वादेति सर्वासां सामिधेनीत्वात्। तासामुत्तमेन प्रणवेनाग्निं सामं विष्णुमित्यावाहोप
वेशौ। प्रकृतौ तूत्तमेन प्रणवेन निगदसंधानमुक्तं अत्र तु तेनाग्न्यादिदेवतावाहनस्य संधानविधा नाम

नादग्नेमहानित्यादेराज्यभागदेवतावाहनपर्यंतस्य मंत्रस्य लोपो भवति। तावद्देवता आवाह्योपवि
शेदेवं न निगदशेषं ब्रूयादित्येवमर्थं। वाह्योपविशेदित्युक्तं। आज्यपस्विष्टकृदावाहनमप्यलु
प्तमेवेति। नावाहयदित्येके। अनावाहनेप्येता एव देवताः आवाहनं नाम यष्टव्यानां संग्रहणरूपः देवतानां३
भावो संस्कारः। तत्रावाहनप्रतिषेधे सति देवतार्थ्यवाक्ये तत्तदाग्नां कानिहृत्यर्थं वचनं। अग्निर्वृत्राणि जं
घनद्धउग्रइ वत्रार्यहातसामा सिसस्पतिर्गयस्फानो अमीवहंदं विष्णुर्विचक्रमे त्रीणि पदावि
चक्रमइति स्विष्टकृदादिलुप्यते प्रयाजा आज्यभागौ च। लुप्यंत इत्यर्थः। नित्यमाप्यायनं निह्नव
श्च उक्त इत्यर्थः। एवं वा पत्नीहोमः। एषोपसदप्रवासोपि कर्तव्या। तस्यां विशेषानाह। इमां मे अग्ने
समिधमिमामिति तिस्रः सामिधेन्यः। विपर्यासो याज्यानुवाक्यानां। पाण्योश्च निह्नव इत्युपसदः। इष्ट
उपसदः पौर्वाह्णिक्यः आपराह्णिक्यश्च कर्तव्याः। बहुवचनं वक्ष्यमाणबहुत्वापेक्षं। सुपूर्वाह्णि
क्यपराह्णिके च। याः पौर्वाह्णिक्यस्ताः सुपूर्वाह्णे कर्तव्याः। या आपराह्णिक्यस्ताः स्वपराह्णे इति।
राजक्रयादिदिनसंख्यानेन कार्याणां नियमः। यस्मिन्नहनि राजक्रयः कृतः तदाद्यहान्येवं संख्याय ए

काहानां तिस्र उपसदो भवति एवं द्वाहीनस्याप्यहीनस्यावेकं कृत्य एकोपसद्व्यवहारः। सैव विधो
पसत्त्रिष्वहःसु कर्त्तव्येत्यर्थः। तान्यहान्युपसद इत्युच्यंत इत्यर्थः। अत्रैकाहः शब्दः प्रकृतिविकृत्योः
साधारणः। बहुवचनसंबंधात्। प्रकृत्यर्थत्वेन विध्यंतराभावाच्च विकृत्येकाहार्थत्वेन चात्रैव
विहितानां प्रयोगकाले परिज्ञानार्थं कर्मान्तरत्वे काहानामित्यत्र संकीर्त्तनं। यद्वा अध्वर्यु
वशाद्यवस्थानिश्चयः। अदीनानां द्वादशानां चतुर्विंशतिः संवत्सरस्येति सत्राणां॥ इतिकारः प्रदर्शनार्थः।
तेनाध्वर्युप्रत्ययादुपसंनिश्चय इत्युक्तं भवति। प्रथमयज्ञेनैके घर्मं। ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे घर्म
मेके शाखिनो नेच्छंति। द्वितीयादावभ्यासे इच्छंत्येव। अभ्यासस्तु वसंते वसंते ज्योतिष्टोमं इत्यतो व
चनाल्लभ्यते। अभ्यासतस्त्व प्रथमयज्ञत्वं स्वरूपं इति न्यायसिद्धो यमर्थः। औपवसथ्यं तु न प्रवर्ग्योस्ति।
औपवसथ्येहनि येउपसदौ तेप्रवर्ग्योश्च एककर्त्तव्यौ। उपसदोपकर्षे प्रवर्ग्यावप्यपकृष्येते॥ प्रथमस्यामुप राम
सदि हुतायां प्रेषितः पुरीष्यचितमन्वाह होतादीक्षितश्चेत्। औपवसथ्येहनि या प्रथमोपसत्तस्यां समा
प्तायां प्रेषितः पुरीष्यचितस्र्थमन्वाह। होतादीक्षितश्चेत्। यजमानोदीक्षिते॥ अदीक्षिते होतरि यजमा १२७

न एवानुब्रूयात्। यजमानोदीक्षित इत्येतावतैव सिद्धे यद्धोतादीक्षितश्चेदिति वचनं तज्ज्ञापयति अ
न्यदपि दीक्षितस्य होतुर्विहितं अदीक्षिते होतरि यजमानेन कर्त्तव्यमिति। पश्चादेमात्रे व स्थायाभिहिं स्प
कृत्य पुरीष्यासो अग्नय इत्यृतिस्रः पांसु सप्रणवाः। प्रणवांसमानप्रणवांसर्वे त्रिमात्राः प्रणवा इत्यर्थः। म
अपि वा सुमंद्रं। सुमंद्रशब्देन मंद्रस्योच्चोद्दितीयो वायमुच्यते। तेनैवान्वाह नोपांश्विति। व्रजत्सु व्रजे
त॥ व्रजत्स्वध्वर्युषु अनुब्रुवंननुव्रजेत्। निष्ठासु तिसृषु स्तस्प्रणयतेति ब्रूयात्॥ ते श्रुतिष्ठासु अनुव
चनारंभस्थाने स्थिता भूर्भुवः स्वरिति वाचं विसृज्य ततः प्रणयतेति संप्रैषं ब्रूयात्। अथाग्निं संचि
तमनुगीतमनुशंसेत्। अथेति पूर्वेणास्य संबंधार्थः। नेनप्रवर्ग्ये स्मिन्होता दीक्षितश्चेदित्येष धर्मोपि
भवति संचितमग्निं प्रस्तोत्रानुगीतमनुशंसेत्। शंसतिरयं संस्कारकर्मैवाग्निमिति द्वितीया
निर्देशात्। पश्चादग्निपुछस्योपविश्याभिहिं कृत्याग्निरस्मि जन्मना जातवेदा इति। त्रिमध्यमया वा
क चा। वाग्ग्रहणं स्वरस्य तृतीयमध्यमत्वसिध्यर्थं। एतस्मिन्नेवासने वैश्वानरीय इत्युपयजति॥ पश्चादग्नि
पुछस्येत्यर्थः। त्रयमेतत्साग्निचित्ये। पुरीष्यचितिरनुशंसनं वैश्वानरीयमिति एतत्त्रयं साग्निचि

त्येष्वक्रतुष्वनवति। पुरीष्यचितिरितिनामधेयात्सर्वस्य अग्निमनुशंसतीति वचनान्मध्यमस्य
उत्तमस्य चैतस्मिन्नेवासनइति पुच्छसंबंधादेवार्थस्यासिद्धौ सत्यांमंत्रप्रयोजनमपुच्छाअप्य
ग्नयः संतिते ष्वप्येतत्कर्त्तव्यमितिज्ञापनार्थं। ब्रह्माप्रतिरथं जपित्वा दक्षिणतोग्नेर्बहिर्वेद्या
स्तआौदुंबर्यांनिहवनात। ब्रह्मणोयंनियमउच्यते। यत्क्रोग्निप्रणयेनेप्रतिरथजपः स्तंसमा
प्योपविशेत। चित्यस्याग्नेर्दक्षिणतोबहिर्वेद्यास्ते आऔदुंबर्यानिहवनात। औदुंबर्यानिह
वनं औदुंबर्यानिहवनं। आआसीयत्रोपसर्गौ। ...उक्तमग्निप्रणयनं॥ यदुक्तमग्निप्रणयनं। तदि
दानींकर्त्तव्यं। दीक्षितस्य वसोर्धारामुपसर्पेत॥ यदिदीक्षितो ब्रह्मातदावसोर्धाराहोमकाले तांप्रतिगच्छेत्।
वुशाद्वोदीक्षितस्य ब्रह्मणोयं विशेषइतिदर्शयति। तेनेदं सूत्रं ब्रह्माप्रतिरथमित्यस्मात्सूत्रादर्थतोनं
तरंद्रष्टव्यं। ब्रह्माप्रतिरथमित्यस्य सूत्रस्य त्रयमित्यस्मादनंतरंप्रतिरथं समाप्यदक्षिणतउपवि
श्यास्ते औदुंबर्यानिहवनात्साग्निचित्येतु बहिर्वेद्युपविश्यास्ते वसोर्धारांचोपगच्छेदिति॥ ॥ हवि राम
र्धानेप्रवर्त्तयंति। हविर्धानेशकटे तेअस्मिन्काले प्रवर्त्तयंत्यध्वर्यवः। तदुक्तं सोमप्रवहणेन॥ तत्रयत्कर्त्तव्यं १२८

३ वचनंसाग्निचित्ये सास्य बहिर्वेद्यासनं श्रुतिज्ञापनार्थं तेनान्यत्रवेद्यांबहिर्वेदिवानास्ति नियमः। एतदुक्तं भवति। सर्वत्रसोमि
केग्निप्रणयनेः = ३ मेवा

तत्सोमप्रवहणेनोक्तं॥ दक्षिणास्यतु हविर्धानस्योत्तरस्य चक्रस्यांतरावर्त्मपादयोः। तत्रैकं शाकटंअत्रतु
ह्वेअत्रविशेषविधार्थस्तुशाब्दः। अयमत्रविशेषः। दक्षिणस्यशाकटस्य यदुत्तरं चक्रं तस्य यद्वर्त्म तत्पादयोः
मध्ये यथा भवति तथा पश्चादनसस्त्रिपदमात्रेदीक्षितो देशास्तत्रस्थित्वा प्रवर्त्स्यंतानुब्रूयादित्यर्थः। यु
जेवांब्रह्मपूर्व्यंनमोभिः प्रेतांयज्ञस्यशंभुवा युवामिहवयतमाने यदेतमधिद्वयोरदधात्स्थांव
चइत्यधर्व्यआरभेदव्यवस्ताचेद्रराटी॥ यदिरराटी अव्यवस्ता अबद्धा भवेत्तदाअधिद्वयोरदधा
त्स्थांवचइत्यस्याअधर्व्यआरमेत। विश्वारूपाणि प्रतिमुंचते कविरितिव्यवस्तायां॥ व्यवस्तायांतस्यां
तामीक्षमाणो विश्वारूपाणीत्यनुब्रूयात। तस्याअधर्व्यआरमेत। यदिमेथ्यौननिहते स्यातां॥ मेथ्या
रूपनिहतयोः परित्वागिर्वणोगिरइतिपरिदध्यात॥ मेथ्योरूपनिहतयोरेतया परिदध्यात। अत्रके
चिदध्वर्यवः पूर्वंमेथीनिहननं कृत्वा ततो रराटीबंधनं ततः परिश्रयणंकुर्वंति। तत्रापि मेथ्योरूपनिह
तयोरितिभूतकालविशिष्टत्वेनतयोः श्रवणान्नकश्चिद्दोषः। अविपर्यासशंकानकर्त्तव्या। यथा
स्तन्नमेवेदमनुवचनं कर्तव्यमितिसिद्धं॥ ७॥ अग्नीषोमौ प्रणेष्यत्सु तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाग्नीध्र

श्रौ०सू०
१२७ चायतनं सदश्च प्राग्वंशाद्वा सपत्नीशालां प्रपद्योत्तरेण शालामुखीयमतिव्रज्य पश्चाद्दस्योपविश्य स्य
प्रेषितो ऽनुब्रूयात् सावीर्हि देव प्रथमाय पित्रे वर्ष्माणमस्मै वरिमाणमस्मै। अथास्मभ्यं सवितः सर्व-
ताता दिवे दिव आसुवा भूरि पश्वः इत्यासीनः। तीर्थेन प्रपदनवचनं प्रपं नस्यापत्र नियमेन प्रपदनार्थो
स्यो पश्चादुपविश्येति शालामुखीयस्येत्यर्थः। उपविष्टस्यैवासीन इति वचनं व्रजतश्च धर्म्युपुप्रथमामसमा-
प्यन व्रजनायोत्तिष्ठेदित्येवमर्थं। अनुव्रजं अनुनवाः। अनुब्रूयादिति प्रैषः। प्रैव ब्रह्मणः स्यादिति होतादेवो ऽप्र-
मत्तः पुरस्तादुपयातम्ने दिवादिवे दोषावस्तर्धिया वयं। उप प्रियं पनिप्रतमित्यर्धर्च आरभेदाग्नीध्रीयेनिहिते
निदृय मानेग्नेजुषस्व प्रतिहर्यतद्वच इति समाप्य प्रणवेनोपरमेत। प्रणवेनोपरमेदित्येकेकेशाश्विकेन
प्रणवेनेत्याशंक्येत। अथ समाप्योपरमेदित्युच्यते। तदा प्रणवनिषेधाशंका स्यात्। तस्मादुभयविधेरोपाहि-
तं। उन्नयेणाग्नीध्रीयमतिव्रजत्स्वतिव्रज्य सोमो जिगाति गातुविद्देवानां तमस्य राजा वरुणस्तमश्विने
त्यर्धर्च आरभेत। आग्नीध्रीयमतिव्रजत्स्वधर्युष्ठ उत्तरेण तमतिव्रज्य सोमो जिगातीत्येतामनुब्रूयात्। राम
तमस्य राजेत्यस्या अर्धर्च आरभेत। प्रपाद्यमानं राजानमनु प्रपद्येत। अंत[illegible]ग्रीवा आदिति निर्वासि १२८

= प्रणयनपक्षो ऽप्रणयनपक्षश्चेति पक्षद्वयं। प्रणयनपक्षे ब्रह्मा राजानं गृहीत्वा ऽग्रे गमनं। अप्रणयनपक्षे अन्यहस्ते राजानं दत्वा ब्रह्मा दक्षिण-
तो ऽप्रतिरथं जपन्नाग्नीध्रीयपर्यंतं न चाप्रतिरथं समाप्य निरसनोपवेशने कृत्वा होमोत्तरं पुनर्दक्षिणतस्त्वग्नीगमनं आहवनीयमग्रेतिमो
ग्रेणाहवनीयं परीत्य तस्य दक्षिणतो निरसनोपवेशनं कृत्वेति = सिद्धांतभाष्ये शालामुखीयमग्रेण गत्वा आग्नीध्रीयायतनं दक्षिणेन गमनं अप्रणयतः =
ग्रेनोन यानि सदनं धियान्होम स्तुत्ना धाम सुशेविष्य वेदाः इति परिदध्यात्। उत्तमया वा क्षेमा-
चारे॥ क्षेमाय आचारः क्षेमाचारः आचरणमाचारः। वाशब्दो ऽवधारणार्थः। अस्यामवस्थायां क्षेमा-
र्थं भयप्रतीकारे कर्तव्ये सति उत्तरयैव परिदध्यात्। एवं व्याख्यायमाने प्रत्यक्षश्रुतिरनुसृता भ-
वति। ब्रह्मैवमेव प्रपद्यापरेण वेदिमतिव्रज्य दक्षिणतः शालामुखीयस्योपविशेत्। उत्तरेण शाला-
मुखीयस्येत्येवमंतं समानं। ततो ऽपरेण वेदिदेशमतिव्रज्य दक्षिणतः शालामुखीयस्योपविशेत्॥
सहोतारमन्वारभ्य यतमग्नितो व्रजेद्यदि राजानं प्रणयेत्॥ स ब्रह्मा होतारमुत्थितमन्वारभ्य यथेतं
प्रत्येत्याग्नितो गच्छेद्यदि ब्रह्मा राजानं प्रणयेत्। यदि ब्राह्मसंबंधात् ब्रह्मणः सोमप्रणयनं पाक्षिकमि-
ति गम्यते। प्रणयन एवं भवति। अप्रणयतः॥ यदु केदक्षिणतो व्रजन्नाग्नीध्रीया नइति सह केजापिल्लात
तो ऽग्रेणाहवनीयं परीत्य तस्य दक्षिणतो निरसनोपवेशने कुर्यात्तत्र ये वाम्नीतेति तदप्रणयतो ब्रह्मणो
भवति। प्रणायतस्त्विदानीमुच्यमानं भवति। तत्र प्रणयनमग्रेगमनं गृहपतये प्रदाय ततो हवि-
र्धानेऽग्रेणापरेण वातिव्रज्य दक्षिणत आहवनीयस्य निरस्योपविशेत्। मद्याग्रेण प्रपन्नः स्यात्। त

४दक्षिणतआहवनी

दाप्रपाद्यमानेराजनिप्रत्येत्यपुनरपरेणैवातिव्रज्यपूर्ववत्सिनएवोपविशेदित्येवमुभयोःपक्षयोर
नुष्ठानविशेषः।प्राप्य हविर्धानेगृहपतयेराजानंप्रदायहविर्धानेअग्रेणापरेणवातिव्रज्यदक्षि
णतआहवनीयस्योपविशेत्॥हविर्धानेप्राप्यगृहपतयेराजानंप्रदायहविर्धानेसोमंचाग्रेणापरेण
वातिव्रज्य[illegible]स्योपविशेत्।असतिद्वितीयहविर्धानेगृहपेराज्ञएवाग्रेणापरेणातिव्रजेत्सति
तुतस्मिंस्तयोरप्यग्रेणापरेणवागमनंभवतीतिपुनस्तद्वचनं।अग्निपुच्छस्यसाग्निचित्यायांसा
ग्निचित्यायांसोमयागक्रियायामग्निपुच्छस्यदक्षिणतउपविशेत्।एतत्प्रणयतोप्रणयतश्चसाधारण
मुपवेशनस्थानं।एतद्ब्रह्मासनंपशौ॥एतदासनंब्रह्मणोग्नीषोमीयेपशौभवति।इष्टिषुलेष्टिकर्मे
वाइष्टिपशुभ्यामन्यद्घृतघर्मादितत्रतस्यैवदक्षिणतआसनंनाहवनीयस्येतिसिद्धं॥प्रातश्चावपाद्य
मात्।सोऽस्यावाहनिवपाहोमपर्यंतमाहवनीयस्यदक्षिणतआसीतसदःप्रवेशोत्तरकालंसदस्येवासी
तवचनादन्यत्रेति।यदिदक्षिणेनप्रत्येयात्प्रपाद्यमाने।गृहपतयेराजानंप्रदाययदिराजानंहविर्धानि राम
वाग्रेणगतःस्यात्तदाप्रपाद्यमानेराजन्यासादनार्थंपुनःप्रत्येयात्।व्यवायपरिहारार्थंतत्रतदानीमेवप्र १२०

त्येतव्ये सतिकिमित्यग्रेणवापरेणवापूर्वमतिव्रज्यगच्छेत्।तत्रगमनेप्रयोजनमित्विवैसर्जनहोमानां
मत्रिष्वग्निषुक्रियते।तत्राहवनीयेहूयमानेतस्यदक्षिणतआसनार्थं।तदादक्षिणतोगतःस्या
त्।तत्रयदापरेणराजानंहविर्धानेगतःस्यात्तदातत्रैवासीतनप्रत्येयात्व्यवायाभावात्॥१०॥
अथाग्नीषोमीयेणचरति॥पशुनेतिशेषः।उत्तरवेद्यामादंडप्रदानात्॥दंडप्रदोयेत्युत्तरसूत्रेदंडप्रदानोत्तरका
लमेवसदःप्रवेशविधानादेतावंतःपदार्थाउत्तरवेदिसमीपेकर्तव्याइतिप्राप्तेवचनमिदमग्नीषोमीयातिदि
ष्टधर्मिकायामनूबंध्यायांसदसिकर्तव्यायामपिएतावंतःपदार्थाउत्तरवेदिसमीपेकर्तव्याइत्येवमर्थं।दं
डप्रदानमैत्रावरुणमथतःहुत्वोत्तरेणहविर्धानेअतिव्रज्यपूर्वयाद्वारासदःप्रपद्योत्तरेणयथास्वंधि

श्रौ॰ सू॰
१२९ ष्ण्या वर्ति व्रज्य पश्चात्स्वस्य धिष्ण्यस्योपविशन्ति होता ॥ उत्तरेण धिष्ण्यावतिव्रज्येत्युच्यमाने ह्युत्तरेण सान्नं
कास्यात् । तं निवृत्त्यर्थं यथास्वमित्युच्यते । यो यस्य स्वः स्वः यथास्वं । स्वं स्वं धिष्ण्यमुत्तरेणातिव्रज्य न ह्युत्तरेण
स्यर्थः । पश्चात्स्वस्येत्येतावता सिद्धे धिष्ण्यस्येति वचनमागंतुकानामपीष्टयोस्मिन्नवसरेऽन्येवोप
विशाता कर्त्तव्याः । न वेदिश्रोण्यामित्येवमर्थं । अवतिष्ठतइतरः । स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादवतिष्ठते मैत्राव
रुणइत्यर्थः । यदि देवसूनां हवींष्यन्वायातयेयुरग्निर्गृहपतिः सोमो वनस्पतिः सविता सत्यप्रसवो बृह
तिर्वा विस्पतिरिंद्रो ज्येष्ठो मित्रः सत्यो वरुणो [illegible] धर्मपती रुद्रः पशुमान्पशुपतिर्वा ॥ यदि शब्दसंयोगा
दनित्यत्वमेषामवगम्यते । तत्राध्वर्युविज्ञानादिगोचराणां देवसूनां हवींषीत्येषा संज्ञा । अष्टावत्र देवताः ।
सर्वाः सगुणा एव पशुमान्पशुपतिरिति रुद्रस्य गुणविकल्पः । त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देवदाशुषे कवि
र्गृहपतिर्युवा हव्यवाड्जुह्वास्यः । त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणाम् । देवं सत्पतिं नमस्ये सवितुर्दे विश्व २
व्यस्य त बृहस्पते प्रथमं जायमानो महो ज्योतिषः परमे व्योमन् । सप्तास्यस्तुविजातो रवेण वि सप्तरश्मिरधमत्तमांसि । प्रससाहिषे पुरुहूत शत्रून् ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु नाम
जु वस्त्वमिंद्र ब्रह्मणा महान् । अनमीवास इळया मदंतः । प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्य १२९

हिमाय स्तुतेस्त याबद्धो मुमुक्षतोऽवं विश्वस्मादुद्वनात्पाहि धर्मणा स्तुयत्याहि धर्मणा । यत्किं
चेदं वरुण दैव्ये जने पशुपतेस्त्ती मा न्पशुपाइ वा करसि तिद्धो ॥ ११ ॥ यदु वेसर्वदृष्टान्यग्निर्गर्भित्र
त्रिविष्टुब्धार्थं तरोवासतिकइ इन्द्रो तुभ्यः पंचदशो वार्हतो गेष्मो विश्वे देवा जागताः सप्त
दशा वैरूपा वार्षिका मित्रावरुणावानुष्टुभावेकविंशौ वैराजौ शारदो बृहस्पतिः पांक्तस्त्रि
णवः शाक्वरो हैमंतिकः सविता तिच्छंदस्त्रयस्त्रिंशो रैवतः शैशिरो दितिर्विष्णुपत्न्यनु
मतिः । उ वै इति निपातौ पक्षांतरविवक्षायां जगतः सर्वदृष्टानीति वक्ष्यमाणानां हविषां संज्ञा एवानि
त्यानि अन्वायात्यानां देवतोपदेशो ध्यानार्थः । अष्टावत्र देवताः तत्रादितः षण्णामग्न्यादीनामेकैकस्या एव
वेला रत्नाः गुणा आख्याः । ततो दितिर्विष्णुपत्नीत्येकः । ततश्चानुमतिः । समिद्धिशामा आयानः स्वर्विम
धुरेतो माधवः पातस्मान् । अग्निर्देवोद्दुष्टरी उरदाम्सइदं संनंरदद्रुपात्वस्मान् । रथंतरं साम भिः पा
त्वस्मान् गायत्री छंदसां विश्वरूपा । त्रिवृन्नो विष्टया स्तोमो अह्ना [illegible] समुद्रो वात इदमोजः पिपर्तु । उग्रा दिशा
मभिभूतिर्वयोधाः शुचिः शुक्रे अहन्योजसीनां । इंद्राधिपतिः पिपृतादतो नो महि क्षत्रं विश्वतो धारयेदं ।

श्रौ॰सू॰
१२२

बृहत्साम क्षत्रभृद्‌वृद्धवृष्णियं त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरं । इंद्रस्तोमेन पंचदशेन मध्यमिदं वातेन सगरेण
रक्ष । प्राची दिशां सहयशा गायत्री स्वती विश्वे देवाः प्राच्या ह्वां ... वती । इदं क्षत्रं दुष्टरमस्त्वोजोनाधृ
ष्यं सहस्यं सहस्वत् । वैरूपे सामंनिहितं छकैयं जगत्येनं विश्वावेशयानि । विश्वे देवाः सप्तदशेन व
र्चइदं क्षत्रं सलिलवातमुग्रं । धर्त्री दिशां क्षत्रमिदं धीदोरा पचछाशानां मित्रवदस्त्वोजः । मित्राव
मैमे रुणा शरदाह्नां चिकित्वैराज्यायमद्विशर्मयच्छतं । वैराजेसामंनधिमेमनीषानुष्टुभासंभृतं वीर्यं स
हः । इदं क्षत्रं मित्रवदार्द्रदानुं मित्रावरुणा रक्षतमाधिपत्ये । सम्राडिशांसहसाग्नी सहस्वत्यृतु
र्हेमंतो विष्णुयानः पिपर्तु । अवस्युवाता बृहती नु शाक्वरीमं यज्ञमवतु नो घृताची । स्वर्वती सुदुघानः
पयस्वती दिशां देव्यवतु नो घृताची । त्वं गोपाः पुरएतोत पश्चाद् बृहस्पते याम्यां युंग्धि वाचं । ऊर्ध्वा दि
शां रतिराशौषधीनां संवत्सरेण सविता नो अह्नां । रेवत्सामातिछंदा उ छंदोजातशत्रुः स्योनानो
अस्तु । स्तोमत्रयस्त्रिंशे भुवनस्य पत्नि विवस्वद्वाते अभिनो गृणीहि । घृतवती सवितराधिप राम
त्यैः पयस्वती रंतिराशानो अस्तु । ध्रुवा दिशां विष्णुपत्न्यघोरास्येशाना सहसो या मनोता । बृहस्प १२२

तिर्मातरिश्वोत वायुः संधाना वाता अभिनो गृणंतु । विष्टंभो दिवो धरुणः पृथिव्या अस्येशाना जगतो
विष्णुपत्नी । व्यचस्वती षयंती सुनृतिः शिवा नो अस्त्वदितेरुपस्थे । अनुनो द्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्य
तां । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतां दाशुषे मयः । अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि । क्रत्वे दक्षाय नो
हिनु प्रण आयूंषि तारिषदिति । वैश्वानरीयं नवमं कार्यं दशमं । नवमदशमशब्दावेतयोरपि सर्वेष्टिष्वौ
त्तरवार्थौ कौ अधसुंङ् धुरि गाव्यस्तस्येति हि । औपयजेरंगारै रनभिपरिहारप्रयतेरन् । उपयड्‌होमार्था
औपयजाः तैरंगारैर्व्यवायपरिहारे यत्नः कर्तव्यः । आग्नीध्रीयाद्बेद्युत्तरेण होतारं । तेषामाग्नीध्रीयोदाह
रणे क्रियमाणे उत्तरेण होतारं पश्चान्नीतालमेव दक्षिणेन हत्वा होत्रीयेनिधानं कर्तव्यं । आमित्रावेद्युत्त्ति
२। रेण मैत्रावरुणं ॥ आमित्राहरणोंऽतरायूपमाहवनीयं च दक्षिणातिहृत्य दक्षिणेन विहारं पश्चान्नीतां मै
त्रावरुणं च तस्योत्तरतो हृत्वा होत्रीय एव निधानं भवति । उपायोपदेशादेवास्मिन्नर्थे सिद्धे सर्वमन्त्रं य
वाय परिहारार्थमेवायमुपाय उपदिश्यते । नादृष्टार्थमिति ज्ञापनार्थं । तेन यत्रैवं कृते व्यवायो ना
स्ति तत्रैव कर्तव्यं । यत्र पुनरेवं कृते व्यवाय एवास्यात्तत्रैवं न कर्तव्यं । यथा सवनीयादौ । तत्र ह्युत्तरेणा
निष्क्रमणवेलायां उभाभ्यामपि मित्रामित्रस्य पश्चादेव निर्गमनं कर्तव्यं ।

श्रौ०द्र
१२२

ध्रीयं परिश्रुत्य सदः प्रसर्पतमिति। उपोत्थानमग्रे कृत्वा निष्क्रम्य वेदं गृह्णीयात्। निष्क्रम्य वेदं गृह्णीयादि
ता त्येवं वासिद्धे उपोत्थानवचनं पदार्थव्यवधानेपि प्राकृतमेवेदमुपोत्थानमिति ज्ञापनार्थं। तेनास्य समंत्रकत्वं
साधितं भवति। अग्रे तद् इति वचनमन्यत्रापि सर्वकाले क्रियमाणे नोपोत्थानेन पत्नीसंयाजार्थगमनसिद्धौ तस्मिन्ने
वोपोत्थाने मंत्रप्रापणार्थं तेन यथाप्रसर्पतमित्यनेनोदायुषेत्युत्तिष्ठेत्। वेदग्रहणं तु तस्य विसर्जनोत्तरकाले
मेवेति सिद्धं। नेदमादिष्टु हृदयशूलमवगाहन्नूर्ध्वं ध्यायात्। हृदयशूलो ह्रासनमित्यर्थः। संस्थिते वसतीवरीः
परिहरंति दीक्षिताश्च अभिपरिहारयेरन्। वसतीवरीणां परिहरणे क्रियमाणे दीक्षिता अंतर्भवेयुः। अदी
क्षिता बहिः स्युरिति विवमर्थं वचनं॥१२॥ अथैतस्या रात्रेर्विवासकाले प्रागवयसां प्रवादात् प्रातरनुवाका
याभंत्रितो वाग्यतस्तीर्थेन प्रपद्याग्नीध्रीये जान्वाच्याकूतिं जुहुयाद् दासं न्याम्नो मंत्रात्यादि कृत्स्ना
श्चेदनिवास्तेस्वाहेति। एतस्या रात्रेरिति वचनाद्रात्रावेवायं पशुः समापनीय इति गम्यते। यस्यां रात्रौ
पश्वोः समाप्तिस्तस्याः एतस्या विवासकाले चतुर्थभागे प्राक्पक्षिणां प्रवादनात् प्रातरनुवाकार्थ राम
मामंत्रितो वाग्यतस्तीर्थेन प्रपद्याग्नीध्रीये जान्वाच्याकूतिं जुहुयाद् दासन्याम्भामं त्रादित्यनेन। वाग्य १२२

तस्तीर्थेनेति वचनं प्रपदनकालादारभ्य वाग्यमनसिद्ध्यर्थं। आकूतिमिति वचनमाग्नीध्रीये जान्वा
च्यैकामाज्याकूतिं जुहुयादाहवनीयेन्येष्वेवेति ज्ञापनार्थं। तेनोत्तरयोरप्याकूत्योर्जान्वाच्येति सिद्धं
भवति। प्रातरनुवाकायामंत्रितस्य विधानादस्य सर्वस्य विधेः प्रातरनुवाकांगत्वं भवति। अतस्त
स्याप्ठे नावृत्तिर्भवति। आहवनीये वागग्रेगा अग्र एतु सरस्वत्यै वाचे स्वाहा। वाचं देवीं मनो नेत्राँवि
राजस्तु ग्राँ जैत्री मुत्तमा मेदनक्षां। तामादित्यानावमिवात्र देमा नुमतां पथिभिः पारयंती स्वाहेति द्वि
तीयां। द्वितीयाग्रहणमाकूतिमित्येकवचनस्य प्रकृतत्वादत्राप्येकैवाकूतिर्माभूदित्येवमर्थं। अतः समा
ए५ नं ब्रह्मपार्श्वं। वज्रादौ होतुरनुकर्षणार्थः। ब्रह्मत्वेहो कुर्यायंविधिः समान इत्यर्थः। होतुरर्थं तथा विदित
स्यानुकर्षणं। ज्ञापनास्येदं प्रयोजनं ब्रह्मणः प्रथमं प्रपदनं पश्चाद्धोतुरिति। प्राप्य हविर्धाने नाराटीम
भिमंत्रयंतु विंतरिक्षं वीहीति। हविर्धाने शालेहविर्धानसमीपे च्यते। यस्यां शालायां हविर्धाने ति
ष्ठतः तस्याः शालायाः पूर्वस्मिन्द्वारे नराटी नाम रज्जुर्बद्धा तामभिमंत्रयति। प्राप्य हविर्धाने हविर्धा
नयोः समीपवर्तिशालायाः पूर्वद्वारं प्राप्येत्यर्थः। द्यावेरूपणे देवीद्वारो मामासंतापं लोके मे लोककृतौ कृ

श्रौ॰सू॰
१२४ णुतमिति। द्वारि नवे द्वार्ये दक्षिणेन पाणिनापर्यायेण। निमर्ज्जनं मंत्रस्कस्कंद देवद्धिस्वनलिंगत्वात्। प्रप
द्यांतरेण युगधुरावु पविश्य प्रेषितः प्रातरनुवाकमनुब्रूयान्मंद्रेण। हविर्धानयोर्मध्यदेशं प्रपद्य युग
धुरावंतरेणोपविशेत्। तत्रोपविश्य प्रेषितः संप्रातरनुवाकमनुब्रूयात्। मंद्रेण स्वरेण प्रेषितस्व
नमन्यत्र व्याप्टते सति होतरि अन्योपि प्रेषितोनुब्रूयात्प्रातरनुवाकमित्येवमर्थं। अप्राप्तोयं मंद्रस्व
रो विधीयते। तेन ज्ञायते कार्यसंबद्धानामेवातिदेशेन प्राप्तिर्न विधिसंबद्धानामिति। आपोरेव
तीः क्षयथा हि वस्व इत्युपप्रयंत इति सूक्ते। अप्र वानो अग्न इति षळ्ग्निमीळे अग्निं हूतं वसिष्ठादीति सूक्ते यो
रुत्तमामुद्धरेत्वमग्ने व्रतपा इत्युत्तमामुद्धरेत्वं नो अग्ने महोभिरिति नैमिषिप्रस्येति सूक्ते मुखादि प्रत्यंच वे
त्वमग्ने त्वं हु यस्य स्यादशा वैनस्त्वेति सूक्ते अग्ने पावक इत्यवइति सूक्ते अग्निर्होता नो अध्वर इति
तिस्रो अग्निर्होताग्न इळेति च तिस्रः प्रवो वाजा उप स्वायत्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उत्तमामुद्धरे
दग्ने हृस्य ग्निं हिन्वंतु नः प्राग्नये वाचमिति सूक्ते इमां मे अग्ने समिधमिमामिति त्र्याणामुत्तमामुद्ध राम
रेदिति गायत्रं त्वमग्ने वसूं स्त्वं हि क्षेतवदग्ना यो होता जनिष्ट प्र वो वाजा अग्ने कदा त इति पंचसस्वायन्त १२४
दे

वस्त्वामग्ने हविष्मंत इति सूक्ते स्तुह्य इति दशानां चतुर्थं नवमं चोद्धरेदुत्तमां वादितस्त्र्याणामि मामुत्त१
त्याकुरुत्तममबोध्यग्निः समिधेति चत्वारि प्राग्नये बृहते प्र वेधसे कवये त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानि
त्येतस्मिन्न् तीनि चत्वारि [illegible] धर्ता रुणः [illegible] सोमस्य यद्धि युते ति पंच न इंतेऽग्न इति सूक्ते सोमस्य
मातव संप्रत्यग्नि नृषस इति त्रीण्याक्षोते नि दशानां तृतीयाष्टमे उद्धरेद्दिव सस्परीति सूक्ते यो न
वस्यात्तमामुद्धरेत्वं ह्यग्ने प्रथम इति षण्णां द्वितीयमुद्धरेत्पुरो वो मंद्रमिति चत्वारि तत्सु प्रतीकमिति ष दिवंचद्विपतांत१
द्वे वस्सु घोष्मानं नि होता होतृषदने विदान इति सूक्ते मूर्धानमिति त्रीणि वद्धिं यज्ञासस्तु पप्र
जिन्वनिति त्रीणि कालत्रयेतिरिति सूक्ते हिरण्यकेशा इति तिस्रो पञ्चमस्य मरुतमरुत इति सूक्ते
हे विरूपे इति सूक्ते अग्नेनयायो द्दन्नि यष्टानामुत्तमां द्वत्तमास्ति स्वर उद्धरेत्वमग्ने सुद्व वो रण्व
संद्रगिति पंचाग्निं वो देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थे उद्धरेदिति त्रैष्टुभमेनाबोध्यग्निं प्रवोयक्ष म
ग्नेर्विवस्वत सस्वायस्त्वा यमग्निं रग्न आयाह्यग्ने नः शीरशोचिषमिति षळ् दशि गात्वुविततम इ
ति सत्तेति वार्तत मग्ने वाजस्येति तिस्रः पुरुत्वा त्वामग्न इळिष्ठा दीसो ब्रिदजनस्य गोपा कत्वा

दिछंदस्का मध्यमोत्तमयोः। विदित्वा प्रथमस्य

औ०ब्रा०

१२५ मग्न ऋतावेपेइ ममसुवो अतिथिं सुषर्बुधमिति नवचमग्नेद्धजिरिति सूक्ते त्वमग्ने प्रथमो अं
गिरा ऋषिरिति स दो जा अमृतानि विंदत इति पंचवेदिषदइतिषण्णां तृतीयमुद्धरेदिमं स्तोममर्हते संजात
वद्भिः श्रियं इंछिगोर्वसुं नवित्रमदसमिति आगतमग्निं तमन्य इति पार्क्ते। एतदाम्नानं प्रातरनुवाक्या
र्थे। अत्र त्रिछंदसां विदेवतानां यो ह्रारो विधीयते अनुष्टुप्पंक्तीनां विछंदस्कस्तु ह्रारो नाम्नीष्टः अत उत्त
मयुत्तमां वादितइत्यत्र छंदस एवादितइत्यवगंतव्यं। इत्याग्नेयः क्रतुः। एतावान्समाम्नायोग्निदेवत्य इत्य
र्थः। तेनोर्ध्वऋतुना ऊतयइत्यस्य प्रागुक्तस्य प्रगाथस्य शस्त्राभिधाने विनियुक्तस्याप्याग्नेयं मध्यवर्त्ति
त्वाल्लिंगाविरोधाच्चाग्नेयत्वं साधितं भवति। अस्य क्रतुरितिसंज्ञा भवति॥ ४॥ अथोषस्यः क्रतुरिति
शेषः। आग्नेयः क्रतुरुक्तः। अथेदानीमुषस्यः क्रतुरुच्यत इत्यर्थः। प्रतिष्या सूनरी जनी व्युच्छंतीइति तिस्र
इति गायत्रमुषो भद्रेभिरियानुष्टुभमिदं श्रेष्ठं पृथूरथ इति सूक्ते प्रत्यर्चिरिशयश्यौदृक्षद्धामान मुषा
वाजेनेदत्रुत्यरुउप्रियइति सूक्ते व्युषा आवोदिविजाइतिषड्लिनित्रैष्टुभं प्रत्यु अदर्श्यायती सद्वामेनोतिबा राम
र्हतमुषस्ताचित्रमाभरेति तिस्र ओ ष्टिदृमे तारुत्याइति बतस्रो आयातं महेनो अद्येति पांक्तमित्युषस्यः १२५

व

क्रतुः। उभयत्रोषस्यवचनं अयं क्रतुः कृत्स्नः प्रयोक्तव्य इत्येवमर्थं॥ ५॥ अथाश्विनः क्रतुरिति शेषः।
एषो उषा प्रातर्युजेति चतस्रो श्विनायज्ञेगीरिषा आश्विनावेश्वावत्यागोमहद्युना सत्येति द्वाहगादि के वेति
तिस्र उत्तमा उहरे ह्याद्विगो वां हवानामितिनीतिस्र उदीरामामेद्रवमिति गायत्रंयदद्यस्थ इति सूक्ते आनो
विश्वाभिरूत्यांचिद्धत्रिमिरियानुष्टुभमाभात्यग्निरिति सूक्ते प्रावेणवनासत्यामिति त्रीणि धेनुः प्रत्नस्य
कात्यैकपदांतंआवां सुम्नेः क उग्र वदितिसूक्ते स्तुषे नरेति सूक्ते युवोरजांसीति पंचानां तृतीयमुद्धरेत्प्रति वांरथमिति सप्तानां द्वि
तीयमुद्धरेदिति त्रैष्टुभमिमा उ वामयं वामो त्यमह्न आरथमिति सप्तद्युम्नी वांस्तोम इति बार्हतं म
श्विनावर्त्तिरस्मदाश्विनावेहगछतमिति तिस्रो चौ युवोरूपूरथं हुवइति पंक्तं वदवोत्पोलिदृमबोध्य
ग्निर्ज्म एषस्य भानुरा वां रथमभूदिदं यो वां परिज्मेति त्रीणि त्रिष्टुभ्लिनो अ द्वोळे द्यावापृथिवी इति जाग
तं प्रतिप्रियतममिति पार्क्ते। इत्येतेषां छंदसां पृथक्पृथक्संख्या विप्रातरनुवाके कर्तव्य इति शेषः। यान्ये
तानि त्रिष्टुप्क्कुप्सप्तसप्तछंदांस्यनुक्रांतानि तेषां सर्वेषां पृथक्सूक्तानि गृह्णीयात् न किंचिदपि छं
दः परिवर्जयेत् सर्वेषां छंदसामेकैकं सूक्तं गृह्णीयादित्यर्थः। सूक्तग्रहणं संख्यानियमखंडनार्थं। एवं कि

२ तिस्रः प्रतिपदो वा साहस्रं ग्रहणत्रयं। ततश्छंदसएकैकाद्द्वेद्वे गायत्रबार्हतावः प्रतिप्रियतमं स्तर्के मंगलानि चतस्रतं। सि·

श्रौ॰सू॰
१२६

यमाणे यावन्नक्तमूहः संपद्यते स प्रातरनुवाको भवतीत्यर्थः। शतं भूय परिमितः। स्वर्गैकादशो
यं प्रातरनुवाकः शतप्रभृत्यपरिमित इति शताधिको द्विशतादर्वागनियतसंख्य इत्यर्थः। अ
तएवास्मिन्प्रातरनुवाके र्थोसूक्तखंडनं भवति। एवमादीनां लघूनां साद्यस्केसंसवेच प्रयोगो
भवति तत्र लसायाश्विकी र्बिभृलादिति। नान्ये शग्नेयं गायत्रमसौ वपे छन्दसः पास्य। अन्यैश्छंदो
भिराग्नेयं गायत्रं छंदोनान्यावपेत् अन्यैरिति बहुवचनस्य त्रिष्वेव चरितार्थत्वात्त्रिभिरन्यावापो न
कर्त्तव्यः। त्रिभिरधिकैरन्यावापेन दोषः एष नियमो ब्राह्मणस्य। न क्षत्रियस्य न राजन्यस्य नवा गते वैश्य
स्य। आग्नेयमित्यनुवर्त्तते अन्यावपेदिति च। अध्यासं वदेकपदद्विपदाः उपसमस्य प्रणुया
दित्यर्थः। उपसमासो नाम पूर्वस्याः प्रांते प्रणवमकृत्वा ऋग् स्वरवशेनैकपदद्विपदाः संधाय
तासामंते प्रणवं कुर्यात्। अत्र तासां बहुत्वासंभवाद्बहुवचनोपदेशः सामर्थ्यादन्यस्याप्ययं वि
धिर्भवति यावत्स्तोत्रं। अयमुपसमासः एकपातिन्याः द्विपदायाः। अनेकद्विपदासंहतौ पक्षरे राम
व वक्तव्याः। पञ्चो द्विपदां त्रिरनुवचनेपि तथादर्शनात्। यथास्थानं ऋचामंगलान्यगन्मम हा १२६

पवस्व मधुमंद्यन्निसत्रनेसुतास इत्येकपातिनी २
परीतो षिंचत इति सूक्ते द्विपदे परिसुवानश्चक्षसे न सिर्येमानः २

तारिष्मे ळे द्यावापृथिवी इति॥ यथास्थानमिति। यस्मिन्क्रमे एतानि विहितानि तस्मिन्नेव क्रमेणानुव
क्तव्यानीत्यर्थः। ऋचाणीति वचनात् छंदकल्प्ये एषां खंडनं माभूदिति गम्यते। मांगलानीति चैषां सं
ज्ञा भवति। विध्यंतरविहितत्वात्स्वस्य छंदसोधिकान्येतानीति गम्यते। संज्ञागटवह्निरिति च यः श्रेष्ठ्य
स्वर्गकामः॥ यः पुनर्यजमानो मरिष्यदवस्थो वर्त्तते स यद्येवं कामयेत यदि मरिष्यामि स्वर्गमाप्नु
यामिति तस्यैतदपि मांगल्यं भवतीत्यर्थः। ईळे द्यावी यमावर्त्तयेदा तमसोपघातात्। यदा ईळे द्यावी
य पर्यंते सूक्ते तमसोपघातो न जायते तदा तदेव सूक्तमावर्त्तयेत् यावत्तमो गच्छेत्। कालज्ञत्तमयो
स्त्र्यासनान्मध्यमस्थानेन प्रतिप्रियतममित्यृपसंतनुयात्। कालेतमस्य पद इतैस्यर्थः। ईळे द्यावी ३
स्योत्तमयर्चा प्रतिप्रियतममिति सूक्तमुपसंतनुयात्। मर्वसिनाउत्स्रष्येतत्कर्त्तव्यं। एतदुक्तं भवति। प्रा
तरनुवाकस्यादित आरभ्य ईळे द्यावीय पर्यंतं मंद्रस्वर आनोदक्रमेण सर्वः प्रयोक्तव्यः। ईळे द्यावी
यस्योत्तमर्गति न मंद्रस्योत्तमेन प्रतिप्रियतममित्येतद्विषयं मध्यमस्य प्रथमं यमारभेत। अस्मिन्सू मा
क्ते उत्तमायाः आगे वारोदिक्रमेणैव मध्यमस्वरं सर्वं प्रयुंजीत। ततो मध्यमस्योत्तमेन यमेन उत्तमर्ग

श्री॰वृ॰
१२७ तमुत्तमस्य प्रथमं यममाददीत आदायारोहिक्रमेणैवोत्तमं स्वरं तस्यामेव ऋचि सर्वं प्रयुंजीत। ए
वं स्वरसंक्रमेणेनोनं न्याद् तं भवति। उत्सर्पणं च पूर्वत्रोत्तमायाः समाप्तिस्थाने उत्तरत्रोपोत्तमायाः
समाप्तिस्थाने इत्यर्थः। पुनरेतस्य प्योत्तमयो त्तमस्थानेन परिदध्यादंतरेण द्वार्यस्थूणे अनन्याद् तमा
श्रावयं निरा श्रावयं निव। उत्सर्पणस्वरूपमत्रैवं भवति। बहूनासनए वस्वर्वस्थानात्स्थानांतरेउ सौनं यु त
गधुरावंतरेणा पक्रिष्टः सन् प्रथममुत्कृष्य पूर्वासनात्पुरतः सन्नतिप्रियतममित्यष्टावन्वाद्। ततः पु
नरुत्सर्पणे द्वार्यस्थूणे अंतरेण सन्नुत्तमया परिदध्यात् आश्रावणस्येसिद्द वृदुपदेशात्तस्येव स्व
रो भवतीति निश्चीयते। एतदुक्तं भवति। मंद्रादीनां मध्ये यस्मिन्नाश्रावणं प्रयुज्यते तस्य स्वरस्य
सर्वेयमा आश्रावणे प्रयोक्तव्याः। प्रत्याश्रावणेप्येवं प्रयोगसिध्यर्थमाश्रावणदृष्टांतः कृतः। इदम
नुवचनं प्रधानकर्मत्रांसतिवर। ननु सर्वाण्यनुवचनान्यग्निमंथनादीनि संस्कारकर्माणीति प्र
सिद्धं। सत्यं प्रसिद्धं। तत्र संस्कार्यस्य समन्वयोस्य न्यादेः। नन्वत्रापि प्रातर्याव्याम्नफषोश्वि राम
नां समन्वयो दृश्यते संप्रैषतो मंत्रलिंगाच्चेति। सत्यं समन्वयोस्ति। तस्य संस्कार्यत्वे प्रमाणं ना १२७

स्ति। स्तोत्रियांसत्यादावप्यभिधेयतया समन्वयस्य दृष्टत्वात्। यत्तु संप्रैषतत्र इति तच्च प्रातर्यावदेवता
संबंधिगुणसंकीर्त्तनार्थमनुब्रूहीत्येवमपि भविष्यति। एषां कार्यांतराधीनामनभिधानमित्यन
वगमात्। उषः संबंधित्तु कर्म ज्योतिष्टोमे क्वचिदपि न दृश्यते। अग्न्यश्वि संबंधित्वस्येव तथापि तत्क
ना र्मसंबंधिरूपमत्रविकीर्तिर्वितमित्यवगमात् प्रधानकर्मैवैतदिति निश्चिनुमः। यदि पुनः कर्मांतरसंबं
धिद्रव्यसंबंधिमात्रादेव संस्कारत्वमभ्युगतं स्यात्। तत्र सर्वेषां स्तोत्रियांसवीनां संस्कारकर्मत्वमेव
स्यात्। अत्र च अनुवचने चैधर्म्यलिंगमस्ति। मनसा तेवाचं प्रतिगृणामीति शातरसुवाकमनुब्रुवं
तं होतारमध्वर्युर्वादेति अत्र प्रतिगरः संस्कृतिलिंगं। तथा चास्य सन्निधौ विश्वारूपानामस्त्कृतिर्वाग्दे
वत्यायां ऋ विक्रियते। तस्याश्च प्रधानकर्मत्वमवगतं तत्साहचर्याच्च प्रधानकर्मेति सिद्धं चिंताप्रयोज
स नं स्तावरे तदतिक्रियायामासोमप्रयोगपरिसमाप्तेर्विपर्यस्ते प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनस्तदपि कर्त्तव्यमेव
प्रधानकर्मत्वे संस्कारकर्मत्वे सति संस्कार्ये प्रायश्चित्तमेव न पुनः प्रयोग इति॥१५॥ ॥इत्याश्वला
यनसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां चतुर्थोध्यायः॥छ॥ ॥परिहिते परिधिष्य होतरित्युक्तोनभिहिंकृत्यापोन

श्रौ॰ सू॰ कालपरिज्ञानसाधनयोः संप्रैषस्वशास्त्रचोदनयोर्विप्रतिपत्तौ तयोरन्यतरेणापितदनुवचनादि ४

१२८ त्रीयाअन्वाहैषह न्नैस्तरांपरिधानीयायाः। परिधानविशुत्तरकालमेवास्यानुवचनस्यविधाना
त्परिदितवचनं तत्परिधानीयायोन त्रीययोः संबंधकरणार्थं। तेनानयोः कर्तृस्त्रानोपवेत्रानानामै
क्यं साधितं नवति। अवधित्वंचज्ञानैर्नरिस्यपरिधानीयायाएवेतिसाधितं नवति। संप्रैषपाठेनु
वचनादिस्तिध्यतीत्येवमर्थः। ईषदल्पमित्यर्थः। ज्ञानैस्तरांनीचैस्तरामित्यर्थः। परिदितवचना
देवपरिधानीयाया अवधित्वेसिद्धे पुनः परिधानीयावचनं परिधानीयायास्त्रंत्यावस्थापरिग्र
हार्थं। परिधानीयायाअपिपरिधानीयायाइत्येवमर्थं। तत्रपरिधानीयायामुत्तमस्वरोयमानोदिक्र
मेणाकल्लः प्रयुक्तः। तत्रांत्याचमा[illegible]नैस्तरांनवतीत्यर्थः। तत्रानंतरे [illegible] तरयोर्यमयोस्त्वनीच कां
के: लोपलंनेनाद्यांतरा[illegible]दिषुसर्वेषुयमेषुप्राप्तेष्वपीषहन्दे नद्यांतरयमएवनियमोस्तीतिनि
यम्यते। तेनोत्तमस्यचतुर्थेनियमेनानुवक्तव्यसिद्धं। तासांनिगदादिज्ञानैस्तरांनाम्याआप्रसर्पणात्॥
प्रसर्पणाद्यादेनेहोतमयानुप्रपद्येतेत्येतत्प्रपदनंगृह्यते। एतच्चतासामित्यस्यप्रसर्पण[illegible]विशे राम
षणात्ताल्लभ्यते। ताम्यइतिनिगदात्प्राग्भाविन्यत्रचोगृह्यतो। एतदुक्तंनवति। प्रपोनत्रीयाणांस्य १२८

मिति३

आ

सर्पणे तस्मान्निगदादिज्ञानैस्तरांनवतीति। अन्वेषह्लाभावात्सर्वस्वंतरादिर्येयमास्तेगृह्यंते। तेना श्रौं १
त्रमंध्यमस्वरो वेदितव्यः। परमंद्रेण। प्रपदनाद्युत्तरंमपोनत्रीयाणांतन्मंद्रेणप्रयोक्तव्यं। एतदपो
धिकारा३ नत्रीयाल्लभ्यते। प्रातःसवनंच॥ प्रातःसवनंचमंद्रस्वरे प्रयोक्तव्यमिति। तत्रोपांशुग्रहादिप्रश्न
वाकत्राद्यपर्यंतंतत्र सर्वत्रमंद्रस्वरो नवतीत्यर्थः। अध्यर्धकारं प्रथमाम्हगावानभुत्तराः। अध्यर्धका
रस्यउत्तरयास्तानाविरोधाद्गावानतायाश्चपूर्वयास्संतानाविरोधादत्रद्वितीयादानेपंचार्ध
र्वअनुष्टुसतावक्तव्याः। वृष्टिकामस्यप्रकृत्यावा॥ उत्तवाइत्यनुवर्ततेसामिधेनीन्यायेनेत्यर्थः।
प्रकृतिनावेपूर्वेशासामधर्वेषुलिंगानिकांक्षेत। प्रकृत्यावेत्यस्मिन्पक्षेलिंगाकांक्षाएवंनवति।
यस्याञ्चचोयदयेक्षणीयंलिंगंतस्याःपूर्वस्याञ्चचोधर्चीस्त्रितातल्लिंगमाकांक्षेत। एदेवत्रा
ब्रह्मणगानुरेलिलिनचाद्दिनोतानोअधरदेवयाज्योतिदशामी॥ दशामीग्रहणंब्राह्मणानुवादः।
आवर्ततीरधनुद्विधागाइत्याद्वृत्तास्विकधनासु। अत्रद्विविधाआपःवसतीवर्यएकधनाश्च। तत्र
पूर्वेक्षुरेववसतीवयोगृहीताःएकधनाइक्षानी गृह्यंतेतागृहीताग्रदणदेशाद्देवयजनदेशंप्रति

यदां वर्त्तेते तदेयमगत्तु वक्तव्या । प्रति यदा पोअदूअमायतीरिति प्रतिदृश्यमानासु ॥ अन्तेवासीनस्य
दृष्टिपथमागतासु । आधेन वःपयसात्यर्थः । इत्रूपा यती स्त्रिविब्राह्मणो कशेषःसमीपमागता
स्त्रित्यर्थः । ममंन्या यंत्यु प यंत्यंन्याइति । समायती स्त्रियत्रापि शेषः । वसंती वरीनिःसमागतास्त्रि
त्यर्थः । इति शाहो ब्राह्मणोक्तकार्यसूचनार्थः । तीर्थदेशो होदृचमसे पोपांतर्यमा णा आपोनदेवी रूपयंति
हौत्रियमिति समाप्यप्रणावेनोपरमेत । प्रकृतिनाव पक्षे पि अत्रोपरमो नित्यो विधान सामर्थ्यात् । आ
गतमधरुंमवेरपो धियार्त्र उद्गतिष्ठति । उ तेमनंनमुरिति प्रयुक्तो निगदं ब्रुवन् प्रतिनिष्क्रामेत् । प्रति
वचनपावः प्रतिवचनार्थः प्रतिपादने अविस्पष्टार्थत्वाद यमसो निगद इत्थं वक्तव्य इत्यादु । ना
स्त्वध्वर्यो इंद्राय सोमं सोता मधुमतं वृष्टिवनिंती वीतं बकुरमध्यं वसुमते रुद्रवते आदित्यवते ऋभु
मते विभुमते वाजवते बृहस्पतिवते विश्वदेव्यावते इत्यंतमनवान मुक्तो दगा सांपथोवतिष्ठेत इत्यंतस्व
नायस्य इदइत्यादि रपस्यैव निगदस्यैकदेश इति गम्यते । आसामेकधनानामार्गच्छंतीनां पुरस्तो राम
गत्वा ताअपरेणातीत्य उत्तरतस्तिष्ठेदित्यर्थः । उपातीतान्त्वन्वावर्त्तेत । तास्त्वहरे पात्मनोतीतास्व १३०

न्वावर्त्तेत । यस्येंद्रः पीला इत्रज्ञाणिजं घुनत्सुसज न्यानि तारिषो मंवयो बंध्यधामिरितिति तिस्रः । अन्वा वृ
त्य तु तोयस्येंद्र इत्यादिं ब्रुवन्ननुव्रजेत । अग्ना वा न पक्षेवानेन प्रणवेन संतानः कर्त्तव्यः पावसाम
र्थ्यात् । उत्तमयानुप्रपद्येत । तिसृणामुत्तमये त्यर्थः । एमा अग्मन्त्रेवतीजीव धन्या इति वेसंनास्त्वर
२हा यापरिधाय तोन संवौमासाद्य राजानमभिमुखवृउपविशोदनिरस्यतृर्णां । सं नास्त्वेकधनास्त्वित्यर्थः । तासा
मेवाधिकारात् आग्मं नापइत्यनया परिधाय ततो निष्क्रम्य पुनः सर्वयाद्वाराद्विधानं प्रविश्यतस्या
मेवद्वारि यात्तत्त्वारास्तृणालस्याः पश्चात्समभि राजानमभिमुखस्त्वउपविशोदकृत्वैवनिरसनं निरसने
मंत्रनपवेशान मंचमनुत्केव ॥ १ ॥ उपांशुं ढूयमानं प्राणाय छस्वाहा त्वासुदृवसुर्यायप्राणापाणां मेयच्छे
त्यनुमंत्रयतः इत्यनु प्राण्यात् । उपांशुर्नामिग्रहः तं हूयमानमभिमुखवो नूलानेन मंत्रेणानुमंत्र्यानुलो
म्येन प्राणानं कुर्यात् । अंतःशारीरस्थं वायुं नासिकाद्वारेण बहिर्निर्गमयेदित्यर्थः । अंतर्याममपानं यच्छ
त्वा स्वाहा त्वा सुदृवसुर्यायपानापानं मे यच्छेत्यनुमंत्र्यअंपा इतिचान्यापान्यात् ॥ अभिमुखोनांतःशारीरं बहिस्थं
वायुं नासिकयाप्रवेशयेत् । प्राणापानयोः स्वरूपं निदर्शनं पदार्थसंशायनिवृत्त्यर्थं वकारो ब्राह्मणो

नानुमंत्र्यो नरेण सागेर

श्री०रु०
१४०

क्तविध्यनुकर्षणार्थः। सोयं विधिः प्राणं यछत्वा हात्वा सुदृवमृर्यायेत् उपांशुमनुमंत्र्यतमेवाभिप्राणेदु
दुत्तरेण मागेन। एवमंतर्याममुत्तरस्य मंत्रस्य प्रैवैर्णनागेनाम्यपानेदिति। एवं नानुमंत्र्योक्तव्यमिति च
त्राह्नः। उपांशुसवनं ग्रावाणं व्यानाय त्वेत्यभिमृश्य वाचं विसृजेत। उपांशुग्रहार्थः सोमः उपांशुरित्युक्त
च्यते। सोभिषूयते येन ग्रावासउपांशुसवनस्तं व्यानाय त्वेत्यभिमृश्यापोनप्त्रीयारं जस्थानउ
पवित्रयभूर्भुवः स्वरिति वा वाचं विसृजेत। प्रातरनुवाकामंत्रणकालएवनियतावाकृतसंबंधापस्व
पोनप्त्रीयास्त्वपि तदवस्थैवावस्थितातास्तु चात्वनुवदनुव्रजनमस्तीति तदंते विसृज्यमानाम
त्रकृत्ये वविसृज्यान्नवेत्सैवात्रानाद्भुतयो रुपांश्वंतर्यामयोरिति तदुक्ता विसृज्यत इत्यवगंत
व्यं। नात्र विचारणीयमन्यदस्ति। पवमानायसर्पतोन्वस्थितो यान्मैत्रावरुणोब्रह्मा चनित्यौ। पव
मानायेति वचनं पवमानार्थं शुद्धात्रादयोयतआरभ्य प्रसर्पंति ततएवारभ्य एतावपि प्रसर्पेतां
नविष्णुद्धोमकालोत्तरकालमेवेत्येवमर्थं। अन्वकृ पृष्ठतइत्यर्थः। नित्यवचनं गतातित्रादोस्तु राम
स्यकर्मद्वितीयः कुर्याद्वितीयकर्मद्वितीयः कुर्यादित्यत्रापि सर्पणे तयोर्नित्ययोरेव प्रापणा १४०

र्थं न तत्कार्यं कुर्वतोस्त इद्गर्यपुरुषयोः प्राप्तिरित्येवमर्थं। नावंतरेणोतरेदीक्षिताश्चेत्। नावितिं
ब्रह्ममैत्रावरुणावित्यर्थः। इतरइति ताभ्यामन्ये होतृब्रह्मत्वग्याः पुरुषा इत्यर्थः। दीक्षिताश्चे
दिति वचनाददीक्षितानामेतेषां सर्पणं नास्तीति गम्यते। दीक्षितानां यजमानत्वादेवस
र्पणोसिद्धेपुनर्वचनमेतेषामस्माच्छास्त्रोक्तविधिप्रापणार्थं। अंतरेण इति मध्यतइत्यर्थः।
इसस्थनकं देति ताभ्यां विप्रुड्ढोमोकुर्वाधर्युमुख्याः समन्वारभ्यातीर्थदेशात्। विप्रुड्ढोम इति धा:स्प
नाम। कृत्वा प्रसर्पंतीति वचनात्सर्पणांगो होम इति गम्यते। तेनयेयेप्रसर्पंति ते ते जुह्वतीति गम्यते। अधर्युमुख्या अ
धर्युकारिणादि इत्यर्थः। समन्वारभ्य अविच्छेदेन परस्परस्पृष्टा इत्यर्थः। आतीर्थदेशादिति वचनात्ताव
देशाध्वर्युप्रधानत्वं तीर्थदेशं प्राप्य उपवेशनादि स्वाधीना एवेत्येवमर्थं। तत्स्तोत्रायोपविशंत्युक्तातारम
भिमुखाः। तस्य बहिष्पवमानस्य स्तोत्रं तत्स्तोत्रं स्तुतिरित्यर्थः। बहिष्पवमानस्तुत्यर्थमुद्गातारमभि
मुखा उदपवित्रो युदीक्षिणातोब्रह्मोदस्तुर्वः पश्चान्मैत्रावरुणः प्राङ्मुखः। बहुवचनं सत्रापेक्षं। तान्होतानु
मंत्रयते वैवासीनोयो देवानामिह सोमपीथाय यज्ञेबर्हिषिवेद्यां। तस्यापि नक्षत्रामभिमुखमभिमुखं भूया

समिति। तान्बहिष्पवमानार्थमुपविष्टानित्यर्थः। अत्रैवासीनइतियत्रैवोपविश्यवाग्विसर्गंकरोतितत्रैवे
त्यर्थः। होतृग्रहणं होतैवात्रासीनोनुमंत्रयतेनयजमानइत्येवमर्थं। यदियजमानएवहौत्रं करोतित
दायजमानतयासर्पणंकृत्वा तत्रस्थएवानुमंत्रणं कुर्यात्। तथाचवचनमस्ति। यद्येकैवस्वयं यजमानोहो
तास्यात्सर्पेदेवेति। दीक्षितश्चेद्धुजेतोनोपस्थापाय॥ यदिहोतादीक्षितस्तदानुमंत्रणं कृत्वापुनस्तत्र
गच्छेद्याजमानंकर्तुं। एवंसत्रेहोतृग्रहणाद्यजमानस्य होतृत्वे गत्वानुमंत्रमुक्तं। अत्र होतुर्यजमान ग
त्वेनुमंत्रणंकृत्वा पश्चाद्याजमानंकर्तुंव्रजेदित्युक्तं। तेनेदमुक्तं भवति एंकाहाहीनेषु यजमानस्य हो
तृत्वेसत्रेषुगृहपतेर्होतृत्वेचगत्वानुमंत्रणंभवति। सत्रेषु होतैवानुमंत्रणं कृत्वागच्छेद्याजमान
करणाय अन्यत्रानुमंत्रणं कृत्वापिनगंतव्यमित्यर्थः। सर्पेद्वोत्तरयोः सवनयोः॥ यदिहोतादीक्षितस्तदो
त्तरयोः सवनयोः सर्पणमपि कुर्यात्। बहिष्पवमानेत्वत्रैवासीनोनुमंत्र्य पुनर्गच्छेत्। उत्तरयोः सवन
योः सर्पणादि सर्वंयाजमानं कुर्यादित्यर्थः॥ ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशास्तरितिस्तोत्रायातिसर्जितावसति राम
सृजतः। ब्रह्ममैत्रावरुणयोरयंविधिः। तयोरेवात्रप्रस्तोतिसर्जनविधिदर्शनादितिसर्जनवाक्यपाठोतिसर्ज १४१

नवाक्येपरस्मैपदप्रयोगेसत्यपि प्रत्यतिसर्जनवाक्ये आत्मनेपदप्रयोगार्थं। भूरिंद्रवंतः सवितः
प्रसूताइतिजपित्वा स्तुध्वमितिब्रह्मा प्रातःसवने। प्रातःसवनग्रहणं मानसादिस्तोत्रनिवृत्त्यर्थं। भुवर
तिमाध्यंदिने। स्वरितितृतीयसवने। भूर्भुवस्स्वरिंद्रवंतः सवितृप्रसूताइत्यूर्ध्वमाग्निमारुतात् इंद्रवं
तइत्यादौपूर्ववदधिकारेसिद्धेपि पुनर्वचनं व्याहृतित्रयेविशिष्टस्यानुवृत्त्यर्थं। मंत्रऊर्ध्वमाग्निमारुता
द्भवतिनपूर्वेत्रयोमंत्राः संहत्यभवंतीत्येवमर्थं। उक्थ्यादिष्वितिवक्तव्ये ऊर्ध्वमाग्निमारुतादितिव
चनं मानसात्यग्निष्टोमस्तोत्रसंग्रहार्थं। स्तुतदेवेनसवित्राप्रसूताः स्तवमस्तंवदत। आयुष्म
त्यऋचोमागात तनूपात्साम्नऊर्ध्वमितिजपित्वा मैत्रावरुणः स्तुध्वमित्यन्वेः॥ जपित्वोर्ध्वरित्युभयव
चनमस्यैवंभवतीत्येवमर्थं। तेन ब्रह्मणोत्रापिऊर्ध्वंविप्रणवादित्वयमपिविधिर्भवतीतिगम्यते॥२॥
अथसवनीयेनपशुनाचरंति। सवनेषुभवः सवनीयः। वपयाप्रातःसवनेचरंतिपुरोडाशेनमाध्यं
दिनेंगैस्तृतीयसवनेइत्येवंयष्टव्यइत्यर्थः। परिव्ययणाद्युक्तमित्येवमादिभिर्लिंगैः पशुत्वेसिद्धेपिप
शुनेतिवचनं पुरोळाशानामपि सवनीयसंज्ञाप्रापणार्थं। यद्देवतो भवति। तस्यापशोर्यायादेवता

श्रौ॰सू॰
१४२

विहिता शास्त्रांतरेष्वपि विहितात्तद्देवत्योऽपि पशुः कर्तव्यः। एतदुक्तं भवति सवनीये पशौ देवतांत
रप्राप्तावप्यसमाम्नानत्वं नास्तीत्यर्थः। आग्नेयोऽग्निष्टोम ऐंद्राग्न उक्थ्ये द्वितीय ऐंद्रो वृष्णिः षो
डशिनि तृतीयः सारस्वतीमेष्यतिरात्रे चतुर्थः। अस्य चशब्दप्रयोगादेव समुच्चयेऽसंपाद्येऽसत्यपि
त यद्द्वितीयादिभिः शब्दैः समुच्चयं विधो देति। तज्ज्ञापयति प्रायिकोऽयं समुच्चय इति। दृष्टिमेव जातोऽधु
मानिति क्रतुपशवः। एते चत्वारः क्रतुपशुसंज्ञा भवंति। परिव्ययणाद्युक्तमग्नीषोमीये पशौ चात्वा
लमार्जनादि इडाप्रदानवर्जं। परिव्ययणादि यच्चात्वालमार्जनपर्यंतमग्नीषोमीये पशौ विहितं तदत्रा
पि भवति॥ अयमेवार्थो विधानुमिष्टः। एवं चास्त्वाय मानेऽत्र यच्चात्वालमार्जनस्य नेदमादिष्ठुमा
प्रति र्जनमिति सिद्धस्य प्रतिप्रसवः कृतो भवति। अग्नीषोमीयसंबंधितया सिद्धवदुपदिष्टस्य तस्य
सवनीयसंबंधितया पुनर्विधानात्तदवधित्वं तत्र विहितं इडाप्रदानमत्र प्रतिषिध्यते। तेनाप्रस्तमेवामंत्रकमा राम
दाय पूर्ववद्धोतारं परिहृत्य तस्याग्रतो गमनादि पूर्ववत्कुर्यात्। उपविश्य यजिदिंद्रं कृत्य परिव्ययणीयांते। १४२
उपविश्यो ऽनिवचनमुपविश्य परिव्ययणीयामेव ब्रूयात् न सर्वस्या उत्तरार्धर्चमपीत्येवमर्थः। आवहदेवान्सु
णी

न्वते यजमानायेत्यावा हनादिषु न्वच्छद्योग्रे यजमानशब्दो दैष्टिकेषु निगमेषु। आवाहनादिषु सुन्व
च्छब्दो ग्रे यजमानशब्दादित्येवं लक्षणसिद्धस्य सुन्वच्छब्दस्य सुन्वते यजमानायेति पाठो यजमानशब्दा
देवाग्रे सुन्वच्छब्दः कर्तव्यः। न तत्पर्यायादग्निपतिशब्दादेरित्येवमर्थः। यजमानवाक्यसमानविभक्तिप्राप
णायचेति। आवाहनादिग्रहणमस्मिन्नहनि यदाय दैष्टिकं तंत्रं प्रवर्तते तदा तदास्य विधेः प्रापणार्थं।
औष्टिकग्रहणमनैष्टिकनिवृत्त्यर्थं। नास्या हारियोजनादर्धं॥ अहर्गणेष्वनंतरं चास्तीति विशेषणं प्र
कारे घेकत्वादहर्गणे देवाद्यंतवद्भवति। अंतेऽहनि यद्धारियोजनं तस्मादर्धमयं विधिर्न भवतीत्यर्थः। न
पावित्रं साधुते यजमान देवताओ मन्वतीति स्मिन्यत्रे यजमानेति च। अनयोरपि विषययोरयं विधि
र्न भवति। प्रागाज्यपेन्यः सवनदेवता आवाहयेदिंद्रं वसुमंतमावहेंद्रं रुद्रवंतमावहेंद्रमादित्यवंत
मृभुमंतं विभुमंतं वाजवंतं बृहस्पतिवंतं विश्वदेव्यावंतमावहेति। सवनदेवता अनिर्दिष्टदेवतानां
सोमानां सवने सवने देवतास्ताश्च सवनमुखे सवनमुखे होतुर्वषट्कारे हूयंत इत्यर्थः। अस्य चास्यात्सोम
स्यावाहनप्रकारपाठो यमप्राप्तत्वात्कृतः। ताः स्रुक्कावा कश्चानुवर्तयेत्। अयमप्यप्राप्तविधिः। अस्य वेला

देवा। एवकारो विस्पष्टार्थः। प्रहुताऽऽहुतीर्जुह्वति वषट्कर्त्तारोऽन्येऽच्छावाकात्। यस्मिन्नद निवषट्कार
संबंधिनस्तोऽस्मिन्काले प्रहुताऽऽहुतीर्जुह्वति अच्छावाकं वर्जयित्वा। अस्मादेवाच्छावाकप्रतिषेधाद्देव
गम्यते। प्रहुताऽऽहुतयो न वरणनिमित्ताइति। अच्छावाकस्य वरणाभावात्। तेनाग्नीषोमीये दनिव
रणोक्तेपि होतुरन्येतस्मिन्नदानिनो जुह्वतीति। होतुस्त्व पाशुको वैकल्पिकः। सिद्धएव। चात्वाले मा
र्जयित्वाध्वर्युपथउपतिष्ठंत आदित्यप्रभृतीन्धिष्ण्यान्। चात्वालमार्जनं तं पाशुकं कर्मोपदिष्टं। तत्र चा
त्वालमार्जने कृते सौमिकमुपस्थानादिकर्म कुर्युरित्यर्थः। तेन पाशुककर्त्तार एव मार्जनं कुर्युः। अध्व
र्युपथ इत्यध्वर्युपथेति ष्ठंत इत्यर्थः। आदित्यप्रभृतीन्वक्ष्यमाणान्धिष्ण्यानुपतिष्ठंते। आदित्यप्रभृति
वचनमादित्यस्यापि धिष्ण्यत्वप्रतिपादनार्थं। तेनोपस्थितानां धिष्ण्यादावादित्यस्यापि ग्रहणं भवति। आ
दित्यमग्रे अधुना वधपते श्रेष्ठः स्वस्त्यस्याध्वनः पारमशीयेति। उपतिष्ठंत इति वर्त्तते। अथ वचनमादि
त्यप्रभृतीन्धिष्ण्याननुपतिष्ठंत इति वचनात्सत्युपस्थानमादित्यपतित्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं। तेन सकृद्देवाग्र राम
उपस्थातव्यो न यावदुपस्थानमिति। यूपादित्याहवनीयनिर्मथ्यानग्नयः सगराः सगराश्च अग्नयः १५२

न

सगरास्तु सगरेणनाम्ना। पात माग्नयः पिपृत माग्नयो नमो वोऽस्तु मामा हिंसिष्टेति। अत्रायादित्य
उपस्थेयो यूपादिभिः सह तस्यापि निर्देशात्। निर्मथ्यो नामयत्राग्निर्मथ्यते सदेशः। स ह्याहुतः आग्नि
ध्रोवध्यमो द्रुतात्वालोत्करास्ता वानेव मेव। आमित्रः पशुश्रपणार्थोऽग्निः। ऊवध्यगोहः स्था द
नं। आस्ताव्यो यत्र बहिष्पवमानस्तूयते स देशः। एवमेद क्षिणाहुतआग्नीध्रीयमच्छावाकस्य वादं द
क्षिणं मार्जालीयं स्वरमिति एवमेवैकमयज्ञापि संबध्यते। तेनाग्नयः सगरा इत्ययमेवोपयत्र भवति।
आग्नीध्रीयोऽग्निविशेषो यउत्तरतो निहितः। अच्छावाकस्य वादः यस्मिन्देशेऽसीनोऽच्छावाकः अ
च्छावाकवदस्वेत्यकोवदति सदेशः। दक्षिणं मार्जालीयमिति मार्जालीयस्य शोच्यतां तेनोत्तरेपि मार्जाली
योऽस्तीति गम्यते। स्वरोनामयस्मिन्देशे ग्रहचमसाः साद्यंते स देशः। विशेषणाद्विशेष्यप्राप्तिनिवृत्त्य
र्थमसमासकरणं नोपस्थानभेदसिध्यर्थं। तेनैतांश्चतुरः सकृदेवोपतिष्ठेरन्। उत्तरेणाग्नीध्रीय
परिक्रम्य प्राप्य सदोऽभिमृशंतः सुर्वंतरिक्षं वीहीति। आग्नीध्रीयमुत्तरेण परिक्रम्य सदसो द्वारदेशं प्राप्य
सदोऽभिमृशंतीति मंत्रेण प्राप्येति वचनं प्राक्प्राप्तानिवृत्त्यर्थं। प्राप्याभिमृशंति। नान्यत्संपादनीयमि

श्रौ॰ सू॰
१४४

ज्ञापनार्थं। तन्त्रैवैलक्षण्य

त्यर्थः। द्वार्ये संमृज्यैव मपरान्तु पतिष्ठंते। द्वार्ये इति पूर्वस्य द्वारः स्थूणे इत्यर्थः। प्राप्य सदः ऋत्वि
क्त्वाद्धवनीयप्रदेशाद्यागच्छतां सदः प्राप्तिं पूर्वभागा इति गम्यते। तत्रैव प्राप्यानंतरं द्वार्याभि
मर्शनविधानात्। प्राप्तिश्च सदसो द्वारप्रदेशस्यैवेति गम्यते। अभिमृशंतीति वर्त्तमाने संमृज्येति
वचनं वैलक्षण्यमसंनिहितेन मंत्रेणादेवी द्वारा वितस्यते नाभिमर्शनं। एवमित्यग्नयः सगराइ
त्यनेनेत्यर्थः। अपरानिति सदः पूर्वद्वारप्राप्तानां विधानात् सदसोपरांश्चोत्करसमुद्रवीयादीनि
त्यर्थः। चोत्करसमुद्रवीयादीनित्यनुक्ताउपरानिति वचनात्तत्रैवेत्थाएवोपतिष्ठेरन्। उपस्थितांश्चा
नुपस्थितांश्चाप्यएवंपंतोप्यनीक्षमाणाः उपतिष्ठंत इति वर्त्तंते उपस्थिताः इत्यादयः अनुपस्थि आदि
तास्सदस्या होत्रीयादयः। वशाहए वंशा चानुकर्षणार्थः। अथ पर्यंत इति वचनात्सर्वत्राक्ति
विषये भिमुखएव कर्माणि कुर्यादित्यवगम्यते। नईक्षमाणा अनीक्षमाणा इत्यर्थः। एतदु
क्तं भवति। उपस्थितानुपस्थितांश्च सर्वान पश्यंतोपि ईक्षमाणा अनवेक्षमाणा नाम
राइत्यनेन मंत्रेणासकृदेव सदसः पूर्वद्वारप्रदेशस्थाएवोपतिष्ठेरन्निति। होता मैत्रावरुणो १४५

३×णाः। विविधमनीक्षमाणाः व्यनीक्षमाणाः नव्यनीक्षमाणाः अव्यनीक्षमाणाः। द्विः अनिमेषा आस्थाः सर्वथा प्रतीतिः। विविधमनीक्ष

ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टेति पूर्वया द्वारा सदः प्रसर्पेयुः। उरु णोलोकमनुनेषि विद्वानिति जपंतः। पूर्वद्वा
रदेशागतत्वात्तथैव प्रसर्पणोसिद्धे यत्सर्वग्रहणं करोति तद्ज्ञापयति सदः प्रवेशान द्वारा भिदेशेपि सुतिपूर्व
यैव प्रवेशो न वलीति। उरुणोलोक इत्येतामृचं सर्वे संहत्य जपंतः। पूर्वया द्वारा प्रसर्पेयुरित्यर्थः। उत्तरे
णासर्वान्धिष्ण्यान्संनान्संनान परेणाय थास्वं धिष्ण्यानां पश्चादुपविशंत्य जपंति यो अद्य सौम्यो वधो घा
यूनामुदीरति। विषूकुहस्मेव धन्वना यस्याः परिपंथिनं सदसस्पत येनम इति। सत्रोक्तक्रमेणाहोतृप
थमाः प्रविशन्तो नेष्टपोतृब्राह्मणाच्छंसि होतृ मैत्रावरुणा इत्यनेन क्रमेणोत्तरेणासर्वान्धिष्ण्याना
त्वासंनान्संनान परेण गत्वा यो यो यस्य स्वो धिष्ण्यस्तस्य तस्य पश्चादुपविशेयुः। उपविश्य योअ
द्येति जपेयुः। नेष्टुः संज्ञान परेण गमनं नास्ति असंभवात्। एवमपरया ब्रह्मा प्रसृप्य दक्षिणपुर
स्तान्मैत्रावरुणस्योपविशेत्। एवमिति उपस्थानादिजपांतमुक्तिर्दिश्यते। तमन्वंचऋत्विजः प्रसर्पकाः।
ऋत्विग्ग्रहणं प्रसर्पकविशेषणं। येप्रसर्पका ऋत्विजस्ते ब्रह्माणं प्रसर्पंतमनु तेनैव द्वारेण प्रस
र्पेयुः। येदक्षिणेनैवस्युर्नेतएवेत्यर्थः। तेनार्थितियादि दक्षयाच प्रसृप्तानां मंत्रप्रसंगो नास्तीति। तेषा

मयं नियमो भवति । पूर्वेणोदुंबरीमपरेण धिष्ण्यान्यथांतरमन्य प्रविशंति । उदंचितेषां स्थानविधानं
यथांतरं यथासंनिकृष्टमित्यर्थः । यो यस्य चमसस्तस्य संबंधितया संनिकृष्टः स तस्य समीपतः
प्रविशतीत्यर्थः । एतयाहुताग्नीध्र आग्नीध्रीयमप्याकाशं । आग्नीध्रोप्यनेन प्रकारेणोपस्थानादि
जपांतं कुर्यात् । आग्नीध्रीयं तु प्रविशेत् । संछादितमसंछादितमपीत्येवमर्थमप्याकाशमितिवचनं ।
दक्षिणादयो धिष्ण्यदक्संस्थाः प्रसर्पिणां । स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपवेशो न मुक्तं तत्र को धिष्ण्यः कस्येत्ये
तन्निर्णयार्थमिदमुच्यते । प्रसर्पिणो होत्रादयस्तेष्वधिकृतेषु तदधिकारार्थं पुनः सर्पिग्रहणं । अने प्र
धिकृतस्यापि प्रसर्पिणो छावाकस्य ग्रहणार्थं दक्षिणादय इत्येतावतैवोदक्संस्थत्वे सिद्धे यदुद
क्संस्थवचनं तज्ज्ञापयति सर्वत्र दक्षिणोत्तररूपेणावस्थितेषूदक्संस्थेव क्रिया कर्तव्याना
न्यथेत्येवमर्थं । आद्यौ तु विपरीतौ । मैत्रावरुणस्य दक्षिणतस्तस्योत्तरतो द्वौ तु इति । तेषां विसंस्थितसंच राम
रायथास्वं धिष्ण्यानुत्तरेण । तेषां धिष्ण्यवतां स्वस्य धिष्ण्यस्योत्तरतो यादेवः संविसंस्थितसंचरो दक्षिणाम १४५
धिष्ण्यानां । अधिष्ण्यानां च्छावाकादीनां दक्षिणधिष्ण्यमुत्तरेणाविसंस्थितसंचरो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ अथैषां पुरो

डाशव्याः । विसंस्थिते स्तम्भे सवने संचर्यते तेनेति विसंस्थितसंचरः ॥ २

किंच धानादीनां पुरोडाशशब्देनैव संव्यवहारार्थं । अनुसवनं सवने सवन इत्यर्थः ॥ २

डाशो ऽनुसवनं चरति । याज्यानुवाक्यालिंगादेव ऐंद्रत्वे सिद्धे सर्वे ऐंद्रा इति वचनं धानादीनां निर्वापका
ले या देवताः संबध्यंते तासामपनयनार्थं । पुरोडाशैर्नसोमैरित्यर्थः । पुरोडाशा एकमिच्छति
देशादेवानुसवनत्वे सिद्धे यदनुसवनवचनं तज्ज्ञापयति । अनुसवनं चरंत्येव नान्यदावादृनाय
पीति । धानावंतं करंभिणमिति प्रातःसवनेनुवाक्या । प्रातःसवनवचनं मध्याह्ने समये प्राप्तेप्यस्मि
न्सवन इयमेवानुवाक्या स्यात् । नान्या कल्प्येत्येवमर्थं । माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिने ।
तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुतेति तृतीयसवने । होतायक्षदिंद्रं हरिवां इंद्रो धाना अत्विति प्रैषो लिंगेन
नुसवनं । प्रैष इत्येकवचनं जात्यभिप्रायं । त्रयाणां पावसिद्धत्वात् । उन्नीत्या देशापदं तेनैवेज्या । अत्रा-
प्येकवचनं पूर्ववत् । देवतादेशास्वरूपात्वादिंद्रमिति शाब्दादेशापदमित्युच्यते । तदुन्नीत्य तैरेव
प्रैषैर्यष्टव्यमिति लिंगस्यार्थः । होतायक्षदसौ यज्ञयोस्तु स्थान आगर वषिद्धारो यत्र कृत्व प्रैषेणायजेत । यत्र
क्वेति वचनात्सार्वत्रिकोयं विधिः । यत्र क्वचित्कर्मणि प्रैषेणयागो कर्तव्यस्तत्रानुन्नीतयोस्स्थाने तौ हु
त्वा यष्टव्यमित्यर्थः । अथ स्विष्टकृतोग्नेरुपस्थानो हविर्माध्यंदिने सवने जातवेदाग्ने तृतीये सवने हि

कानि षडित्यनुसवनमनुवाक्याः। अनुसवनाधिकारे पुनरनुसवनवचनं माध्यंदिने सवने पशु
पुरोळाशेन सह स्विष्टकृति क्रियमाणे तस्य पुरस्तात् सत्यपि एताएव याज्यानुवाक्या न वेद्युरि
त्येवमर्थं। होता यक्षदग्निं पुरोळाशानामिति प्रैषो दविरग्ने वीहीति याज्या। एतास्वनुवाक्यासु
रोळाशाशाद्यं कङ्कवदेके। एतास्वनुवाक्यासु ये पुरोळाशाशाद्यास्ते बहुवचनान्ताः कर्तव्या इत्येके
आचार्या मन्यन्त इत्यर्थः। तत्सामानाधिकरण्यादेव वचनाद्यादयोऽपीति पुरोडाशशाद्यस्यात्र छ
त्रिन्यायेन धानादिलक्षणार्थत्वाद्बहुत्वसंबंधः। विज्ञायते प्रयति वा एतद्वचो क्षरं यदेनं तदिति
स्मादूर्ध्वं नोदेत॥ प्रयतिस्ववतीत्यर्थः। स्ववर्णां तावच्छंदोवृत्तभंगमाह रूक्षनाशाः। तन्मात्रो सत्यायष्टु
व्यमितिसाधनत्वेनाशाः। अत्र हेतुः पुनरनष्टे साधनधत्वेकस्य वित्यदस्य लक्षणया गोण्या चाभि
धानं संभवतीतिनातीव दोषः। तस्मादिमौ विधिप्रतिषेधौ ब्राह्मणसंकीर्तिताव पिनाय मूला
वेवेतिमंतव्यौ। तेनायमृक्षस्वरूपप्रतिषेधः सार्वत्रिक इति मत्वा सर्वेष्वपि पुनर्निगदेष्विति सूत्रसेवोक्तसु
कवान्भगवानाश्वलायन आचार्यः॥४॥ द्विदेवत्यैश्चरंति। वक्ष्यमाणा ग्रहा द्विदेवत्यसंज्ञा भवंति। ते राम १४६

न चाग्निंद्रवायू देवत्योऽपि द्विदेवत्यसंज्ञो भवति। तैश्चरंति। तेषां याज्याप्रैषानुवाक्यावक्ष्यंत इति
संबंधः। वायवइंद्रवायुभ्यां। वायवायाहि दर्शतेंद्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये अनवानं पृथक्स्या
वे॥ एते द्वे सर्वौ द्वे अनुवाक्ये भवतः। ते च सहानवानं वक्तव्ये पृथक्स्थगवे पृथक्स्थाप्यवचनमनुवाक्या
द्वित्वादेव प्रणवद्वित्वे सिद्धेपि याज्यामृग्द्वित्वेऽपि अनुवाक्याद्वित्वाभावात् प्रणवद्वित्वं नास्तीत्येवमर्थं।
होता यक्षद्वायुमग्रेगां होता यक्षदिंद्रवायू अर्हंतेति प्रैषावनवानं। तत्राप्यनवानवचनं परस्परसं
तानार्थं। अग्र पिबा मधूनामिति याज्ये अनवानमेकायुरेच्य पृथग्वषट्कारे। अश्विनेव प्रतीके द्वे स
चो द्वे याज्ये भवतः। ते च सहानवानं भवतः। तत्र याज्याद्वित्वादायुरोद्वित्वे प्राप्ते एकायुरेवेति नि
यम्यते। पृथग्वषट्कारवचनं घर्माश्विन याज्यासु च। ग्द्वित्वेपि याज्याद्वित्वाभावात् साधनद्वारेणैक
वषट्कारतां वक्तुं। यत्र पुनर्द्वाभ्यामृग्भ्यामेकमेव याज्याकार्यमनुवाक्याकार्यं वा साध्यते तत्र सर्व
स्यार्धर्चे प्रणवो न कर्तव्यो। वषट्कारश्च। कार्यभेदाभावात्। सामिधेनीष्वपि प्रत्यृचं प्रणवसंबंधः
कार्यभेदनिमित्त एवेति मंतव्यः। इदमाद्यवानं प्रातःसवन इज्यानुवाक्ये। अयं विधिः प्रातःसवने प्र

युज्यमानानामपि भवति नोत्पन्नानामेव। तेन वाजिनामनुवाक्याप्यनवानं वक्तव्या। प्रैषौ चोत्तर
योरिति। तस्मादेव चनात्। इत्तरयोरपि ग्रहयोरनुवाक्ययोरप्यनवानेसिद्धे अन्यानुवाक्योत्पन्ना-
स्तत्र नास्तीति कृत्वा प्रयुज्यमानविषयत्वमस्य सूत्रस्यावगम्यते। प्रैषौ चोत्तरयोर्ग्रहयोः। प्रैषौ च
याज्यानुवाक्याश्चोत्तरयोर्ग्रहयोरनवानं भवंतीत्यर्थः। हुतेत द्रुहपात्रमाहरत्यध्वर्युः। एतदिति प्रक्र
तं वाय्विंद्रवायुसंबंधि यत्पात्रं तदित्यर्थः। गृह्यत इति ग्रहः सोमः तस्य पात्रं। एतदुक्तं भवति यदेत
द्वाय्विंद्रवायुसंबंधिग्रहपात्रं हुतात देवाहरत्यध्वर्युरिवेति तिनान्योप्यत्र ग्रहो हूयते पात्रमप्यन्य
दमस्तीति ज्ञायते। अध्वर्युराहरतीति वचनात्प्रतिप्रस्थाताप्यत्र जुहोतीति गम्यते। तेनास्मिन्नस्यमा
णे प्रति प्रस्थातप्युपह्वयात्वेनं कर्त्तव्यमित्यवगंतव्यं। तं हृत्वा ईयादे पुवसुः पुरूवसुरिति। तदिति व
चनमाहृतं गृह्णीयान्नाड्रियमाणमित्येवमर्थं। प्रतिगृह्य दक्षिणस्य रूमपोह्य तस्मिन्सादयित्वाका
शावतीभिरंगुलीभिरपिदध्यात्। प्रतिगृह्येति वचनं ग्रहस्य हस्तांतरसंक्रमणानिहत्यर्थं। दक्षिणस्य च राम
नमपोह्यादने सव्यस्यं प्रापणार्थं। आकाशावतीभिरंगुलीभिरिहिं नूतेन पाणिनापि दध्यात्। अंगुलिभि १७

रेवाकाशावतीभिरपिधानुमत्राक्यस्यात्। एवमुत्तरे। एवमुत्तरे अपि पात्रे प्रतिगृह्य साद नापिधानेकु
र्यादित्यर्थः। एवमुत्तरे सव्येनत्वपिधाय तयोः प्रतिग्रहो भक्षणं च। प्रतिग्रह भक्षणकाले तु सव्येनापिधा
नं भवतीत्यर्थः। मैत्रावरुणस्यार्थं वांमित्रावरुणा हो तोयस्तन्मित्रावरुणा गृणानाजमदग्निनेति रे तुव
सुर्विदद्वसुरिति प्रतिगृह्य दक्षिणेनैंद्रवायवं हत्वाभ्यात्मं सादनं। आश्विनस्य प्रातर्युजाविबोधय हो
तायस्त्वदश्विनानासत्यावाहृधाना नासत्यावनस्पती इत्येउ वसुः संयद्वसुरिति प्रतिगृह्य एवमेव हत्वो
तरं त्तरेणाशिरः परिहृत्याभ्यात्मं सादनं। एवमेवेति यथा मैत्रावरुणः पूर्वमासादित मैंद्रवायवं दक्षिणेन ह
त्वाभ्यात्ममासादितः। एवमाश्विनः पूर्वसादितावैंद्रवायवमैत्रावरुणौ दक्षिणेन हर्त्तव्य इत्यर्थः। ततस्त
मुत्तरेणाशिरः पश्चान्नीत्वा पुनर्दक्षिणेन शिरः पुरस्तान्नीत्वा मैत्रावरुणाद प्यभ्यात्मतरं सादयेत्। अनुव
चनप्रैष्ययाज्या सुनित्यो ध्वर्युतः संप्रैषः। अनुवचनादिष्वध्वर्युसंप्रैषः आकांक्षणीयः। अध्वर्युग्रहण
मध्वर्युपुरुषाणामपि प्रदर्शनार्थं। अत एवाध्वर्युतः इत्युक्तवान्नाध्वर्योरिति। नित्यवचनं नित्यस्त्वेन
एव प्रैषआकांक्षणीयो नानित्य इत्येवमर्थं। तेन पशुसूक्तवाकप्रैषादौ नियमेन प्रैषआकांक्षणी

श्रौ॰ सू॰
१४८

यः। उन्नीयमानेभ्योन्वाहाग्नावर्द्रलसाविदेवमिहोपयातेत्यनुसवनं। उन्नीयमानेभ्य इति वचनं चमसे
भ्य उन्नीयमानेभ्यः सोमेभ्य इत्यर्थः। अनुसवनं सवने सवने एतेषामेकैकं सूक्तमनुब्रूयादित्यर्थः। होता
प्रातः यक्षदिंद्रं प्रातः सवनस्य होता यक्षदिंद्रं माध्यंदिनस्य सवनस्य होता यक्षदिंद्रं तृतीयस्य सवनस्येति प्रे
षितः प्रेषितो होतानुसवनं प्रस्थितयाज्याभिर्यजति। एतैस्त्रिभिः प्रैषैर्यथालिंगमेव प्रेषितो होतानु
सवनं स्वाभिः प्रस्थितयाज्याभिर्यजति। होतृग्रहणं हेतुरेव प्रैषेण प्रेषणं नान्येषामित्येवमर्थं। अनुस
वनं सवने सवने प्रैषेण प्रेषितो होतैव यजेदित्यर्थः। नामादेशमितरे। इतरे प्रशास्त्रा[illegible]यो नामादेशं प्रेषि
ता यजेयुः न होता। तेन यद्यप्यध्वर्यवो होतर्यजेति प्रेष्यति। तथाप्यत्र प्रशास्त्रैव यजेत् नामादेशमिति ना
मादिश्यादिश्येत्यर्थः। इतरेषां क्रमस्वरूपमाह। प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाग्नीध्रः। अच्छावाक
श्च। सूत्रभेदकरणं तस्यैवोत्तरसूत्रे विशेषविध्यर्थं। उत्तरयोः सवनयोः पुनाग्नीधात्। इदं ते सोम्यं मधुमि
त्वं वय हवाम ह इंद्र त्वा वृषभं वयं मरुत्वो यस्य हि क्षये ग्ने पत्नीरिहा वह होतः सान्नायवत्सान्नायेति प्रा नाम
तः सवनिकः प्रस्थितयाज्याः॥ पुनः प्रस्थितयाज्यावचनं प्रशास्त्रादिसंबंधिनी नामपितरौशाप्याय १४८

पार्थं। अच्छावाकस्यात्रनोच्यते प्रातर्यावभिरागतमिति यजतीति स्वावसरे वक्ष्यते। पिबा सोममभिय
मुग्र तर्द इति तिस्रो वा उ हि सोमकामं त्वाहुः स्तवायं सोमसुत्वमेह्यर्वाडिंद्राय सोमाः प्रदिवो विदाना
आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यंदिन्यः। इंद्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितमिंद्रावरुणा सुतपाविमं
सुतमिंद्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पत आ वो वहंतु सप्तयो रघुष्यदो मेवनः सुदवा आहि गंतनेंद्राविष्णू
पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य मद्दे ते जातवेदस इति नात्र यज्ञसवनिक्यः। सो[redacted]मस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः। अयमनुवषट्कारः कर्तव्यः। अनुवषट्कारस्य प्रवृत्तिवि
षयमाह। प्रस्थितयाज्यासु ग्रावस्त्रयाज्यासु मन्दत्वनीये हारियोजने महिष्मि। आश्विने च तेषां कर्म। सू
त्रभेदकरणं वैषम्यख्यापनार्थं वैषम्यं च शास्त्राते क्रियमाणापि शास्त्रयाज्या न भवतीत्येवमर्थं। तेनाया
ज्यमाश्विनमित्यवगतं भवति। तदेषाभियज्ञगाथा गीयते। ऋतुयाजांहि देवत्यान्यश्च पोतीवतो ग्रहः।
आदित्यग्रहः सावित्रो तान्समानुवषट्कुर्यादिति। एतद्यज्ञगाथात्मको वेदो यष्टौ बह्वृचशास्ति गाथाशब्देन ब्रा
ह्मणगता मन्त्रव्यंते। यज्ञार्था गाथा यज्ञगाथा सैषा तदनुवषट्कारविधानं प्रत्युच्यात इत्यर्थः। कोदिह

यसंकीर्तनं सानुवषट्कारार्थम् अनुवषट्कारश्चैतावत एवेति ज्ञापनार्थं। प्रतिवषट्कारं भक्षणं। प्रति
वषट्कारं भक्षणे प्रयत्नं कुर्यात्। नात्र भक्षो विधीयते ऽन्यत्र विहितत्वात्तेन वचनात्तदेवा विहिते भक्षे त
स्यावृत्तिमात्रमत्र गुणो विधीयते। यत्र द्विर्वषट्कारोस्ति तत्र भक्षोपि द्विरावर्तते। यत्र तु सकृदेव वषट्क
रोति तत्र तु सकृदेवेति सिद्धं। न त्वी सुत्तरं। उत्तरं प्राशनं तूष्णीमेव कर्तव्यं। वषट्कारप्रसंगादत्रैवेदमुक्तं। ह्वय
एत्य ध्वर्युः। आहवनीयप्रदेशात्सद आगच्छतीत्यर्थः। अयाळग्नीदिति पृच्छति। आगच्छं तु मध्वर्युं होता पृच्छ
तीत्यर्थः। अयाळिति प्रत्याह। प्रत्याहाध्वर्युरित्यर्थः। सन्नद्धमकर्मणिः सोमस्य पायिष्यतीति होता जपति॥
होतृग्रहणमध्वर्य्वधिकारात्॥ १॥ ऐन्द्रवायवमुत्तरेर्धगृहीत्वाध्वर्यवे प्रणामयेद्देववसुः पुरुवसुर्मयिव रिहवसुःपुरु
सुः पुरुवसुर्गसिवावाचं मेपाह्युपहूता वाक्सह प्राणेनोपमांवाक्सह प्राणेन ह्वयतामुपहूता ऋषयो वसु
दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उपमामृषयो दैव्यासो ह्वयंतां तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति। उ
त्तरेपात्रे सव्येनाविधायैन्द्रवायवं दक्षिणेन हस्तेनोत्तरे भागे गृहीत्वाध्वर्यवे विग्रहणाय प्रणामयेत् तत ए नाम
व वसुरिति मन्त्रेण। अध्वर्युरुपह्वयस्वेत्युक्तः कावधाय नासिकाभ्यां वाम्देवी सामस्यव्यालिति भक्षये १४९

[illegible]सवत्रि। अत्रोपहवविधानं क्रमार्थं। उत्तरत्र विहितत्वात्। नासिकाभ्यामिति वचनं नासिकाद्वयेन
वघ्राणे नियमेन कर्त्तव्यं। तेनान्यत्रेन्द्रियकार्यमनियमेन कर्तव्यं। एकेन द्वाभ्यां चेति सिद्धं। सर्वत्रेति व
चनमन्यत्राप्ययमेव सोमभक्षणमंत्रः स्यादित्येवमर्थं। प्रतिभक्षितं होतृचमसे किंचिदवनीयाना
चम्योपह्वानादि पुनः संभक्षयित्वा न सोमेनोच्छिष्टा भवंतीत्युक्तत्वादाहरेति शेषं होतृचमसमानी
यात्सृजेत्। होत्राभक्षितमध्वर्युणाच भक्षितं होतृचमसे किंचिदासिच्यानाचम्यैवोपह्वानादि पुनः सद
भक्षयित्वा शेषं होतृचमसमानीय तत्पात्रमुत्सृजेत्। न प्रागुत्सृजेदित्यर्थः। पुनर्भक्षे प्रतिप्रस्था
तापुपह्वयाचनं कर्त्तव्यं। अस्य सूत्रस्य मध्ये भक्षपानिमित्ताच्छेवित्वनिर्दशनाय प्रसक्तमाचमनम
कृत्वोपहवादिकर्त्तव्यमित्युक्तं। अनाचम्योपह्वानादीति। सोयमाचमनप्रतिषेधः सोमभक्षणेऽशु
चित्वाभावादुक्त इति तदुपपादनार्थं तत्सूत्रमध्याएव न सोमेनोच्छिष्टा भवंतीत्युक्तादृशीत्युक्तवान्नाचा
र्यः। उदाहरंतीति वचनादिदमपि स्मृतिवचनमिति दर्शयति। सोमेनेति सोमभक्षणेनेत्यर्थः। तेनान्य
द्रव्यभक्षणेनाशुचित्वमेवेति गम्यते। सोमाधिकारे पुनः सोमग्रहणं सर्वसोमभक्षणप्रापणार्थं। ए

वसुत्तरे। एवमुत्तरैरपि ग्रहपात्रे भक्षयेत्। तत्र विशेषमाह। न त्वेनयोः पुनर्न्नसः। अनयोरपि प्राति
प्रस्थात् पृथुपदवयासनमस्ति। न किंचन द्विदेवत्यानामनवनीतमवस्रजेत्। द्विदेवत्यानां मध्ये कृचन
ग्रहं होतृचमसे अनवनीतं नोत्सृजेदित्यर्थः। मैत्रावरुणमेष वसुर्विदद्वसुरिद वसुर्विदद्वसुर्मयि व
सुर्विदद्वसु चक्षुष्पाश्चक्षुर्मे पाह्युपहूतं चक्षुः सह मनसोप मां चक्षुः सह मनसा ह्वयतामुपहूता ऋ
षयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप माम् ऋषयो दैव्यासो ह्वयन्तां तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इ
ति। अध्वर्यवे प्रणामयेदिति शेषः। असौ मैत्रावरुणो वेद्यां दक्षिणेनाग्रे। पश्चात् सव्येनेत्यर्थः। सव्येन पाणिना हो
तृचमसमाददीतेत्युवसूनां पतिर्विश्वेषां देवानां समिदिति। मैत्रावरुणपात्रोत्सर्गोत्तरं कर्मकृत्वा दक्षिणे
नाग्निनमपिधाय सव्येन पाणिना होतृचमसमाददीत मन्त्रेण पाणिग्रहणम् अपिधानमपि पाणि
नैव काञ्चनवत्यांगुलिमुक्तेन कुर्यान्नान्याङ्गुलिभिरेवेत्येवमर्थं। तस्यारत्निनातस्योनो वसिनमपोह्य
का तस्मिन्नादयित्वोच्चावतीभिरङ्गुलीभिरपिदध्यात्। तस्येति सव्यस्येत्यर्थः। कुरोरिति वचनमूर्ध्वरेकदे
शस्य यावत्प्रयोजनमपोह्यानं न सर्वस्येत्येवमर्थं। अपिधानमपि सव्येनाधिकृतत्वादन्यस्यान्यत्र

व्यापृतत्वात्। आग्नीध्रेनं यथाहृतं परिहृत्य पुनः सादयित्वाध्वर्यवे प्रणामयेदेष वसुः संयद्वसुरिद वसुः संय
द्वसुर्मयि वसुः संयद्वसुः श्रोत्रपाश्श्रोत्रं मे पाह्युपहूतं श्रोत्रं सहात्मनोप मां श्रोत्रं सहात्मना ह्वयतामुप
हूता ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप माम् ऋषयो दैव्यासो ह्वयन्तां तनूपावानस्तन्वस्त
पोजा इति। होतृचमसं सव्येनापिधाय ततो दक्षिणेनाग्निनं गृहीत्वा ततः प्रणामादि कुर्यात्। कर्णाभ्यां
ति होपोपद्धे दक्षिणायाग्रे निधाय होतृचमसं स्पृष्ट्वोदकमिळामुपह्वयते। आग्नीध्रमुत्सृज्य ततो णिने दक्षि
सव्यपाणिना होतृचमसं निधाय स्पृष्ट्वोदकमिळामुपह्वयते। उपोह्यैव ते चमसान्। इळोपह्वानकाले चम
सिनः स्वं स्वं चमसमभिव्यासमीपे तद्धर्षंति चमसाध्वर्यवो वा। अवान्तरेळां प्राशयाच्यम्य होतृचमसं भक्ष
येदध्वर्यउप ह्वयस्वेत्युक्त्वा। अवान्तरेळाप्राशनविधानमत्र क्रमार्थं। आचमनविधानं नियमार्थं। इळो
पह्वानानन्तरमवान्तरेळाप्राशनमेव कुर्वीत चमसमेव भक्षयेदिति। तेन इदानीमिळाभक्षणं नास्तीति ज्ञा
यते। इदमप्यनेन ज्ञायते प्रकृताववान्तरेळाप्राशनमिळाप्राशनं च कृत्वा पश्चाच्छोधार्थमाचमनं भव
ति न तयोर्मध्ये पीतिं। अध्वर्यउप ह्वयस्वेत्युक्त्वा भक्षयेदित्यनेन वचनेनात्र वक्तारो। सविता जग

वता सूत्रकारेण। तत्रायं कौ मेऽर्थः। नानुपहूतेन सोमः पातव्यः। न वै सोमपीथेन द्व्यर्धकोऽभवतीति श्रुति
वचनादुपहूतेनैव सोमो भक्षयितव्य इति। अयमपरोऽर्थः। कर्मनामधेयेन संबध्यते नोपह्वयस्वेत्येवमेते
नवाक्येनेति। अयमप्यपरोऽर्थः। यत्र कश्च सोमेव च इकारेण वा समाख्यया वा भक्ष्यमाणो होमाभि
षवनिमित्तेन भक्षणेनैकस्मिन्पात्रे प्रति भक्षितायाः सह भक्षो नास्ति तत्राध्वर्यो देवो पहवयाचनमि
ति। अयं वापरो भक्षणमपि कर्तव्यमिति। एतदुक्तं भवति। अवांतरेडां प्राश्य इडा भक्षणमकृत्वाव
न्य होतास्त्वचमसं भक्षयेदध्वर्युमुपहवमिष्ट्वा वाग्देवी यानेन मंत्रेणेति। दीक्षितो दीक्षितादुपह्वयधां दी
क्षितश्चेद्धोता तदा दीक्षिता उपह्वयधमिकरुक्त्वा स्वचमसं भक्षयेत्। यजमाना इतिवा। दीक्षितश्चत्तु
वर्त्तते। यजमाना उपह्वयधमित्युक्त्वा भक्षयेत्। मुख्यान्या[illegible] यग्घात्रकाउपह्वयधमितीतरान्।
एवं चोपहवयाचनं दीक्षितस्य। मुख्यानध्वर्यादीनध्वर्यउपह्वयस्वब्रह्मन्नुपह्वयस्वउद्गातरुपह्वयस्वे
ति पृथक्पृथगुक्त्वा अमुख्यान्सर्वान्सकृदेव होत्रका उपह्वयधमित्येवमर्थः। एवमितरे। अदीक्षितो दीक्षित
श्च होता यथोक्तमुपहवयाचनं कृत्वा स्वंचमसं भक्षयेदित्युक्तं। एवं दीक्षिता अदीक्षिताश्च मैत्रावरुणा

दयः स्वंस्वंचमसं भक्षयेयुः। तेनैवोपहवयाचनप्रकारेण दीक्षितानामयमेवोपहवयाचनप्रकारः स
र्वत्रेति भक्षिणि [illegible]समतिवादी दीक्षितानां कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्याह। यथासभर्सवदीक्षिताः। योयस्य
स भक्षः स यथा सुभक्षः। समक्षो नाम समानभक्षः। एतदुक्तं भवति। एकस्मिन्काले एकस्मिन्पात्रे ययो
र्भक्षित उत्पद्यते तयोरन्यतरोऽन्यतरं प्रति सभक्ष इत्युच्यते। स एव होमाभिषवकर्ता। वषट्कर्तारं प्रति स
भक्षः। इत्यर्थः। तत्रैवं भक्षयति तत्रतमेवोपह्वय भक्षयेन्नाध्वर्युमिति। अदीक्षितानामेवायमपवा
दः। दीक्षितानां तु मुख्यहेतुश्चमसेषु च दीक्षिता उपह्वयधमित्यादयस्त्र यएव प्रकाराः नान्यः कश्चिदपीति।
मुख्यचमसादन्यमसाः। होता स्वंचमसं भक्षयेदित्युक्त्वा एवमितरदित्युक्तं। तेन होतुरन्येषां सर्वेषां भ
क्षणांविदितमिति मन्यमाना श्चमसिनश्चमसेभ्यो भक्षयंति। अवसानं पुनः प्रत्यासत्त्या स्ववर्गस्य
मुख्यस्य द्वितीयस्य हती यस्य वा मनोंतरतमस्य चमसव तश्चमसान्भक्षयेयुः। यस्य पुनर्होमाभि
षवनिमित्तं भक्षणमस्ति तस्य तदेव भवति। इतरेषां मुख्यस्य चमसादिति ये मन्यंते तेषां श्रौतिम
पक्षं तु सुरपि पूर्वपक्षेऽनुष्ठानं निर्वाहं वर्णितवानाचार्य। एवं प्रकारेणैवं न्यायोऽनुसर्तव्य इति प्रदर्श

त्र सस्य हि निमित्तं वषट्कारो होमाभिषवौ चमसिता च। अचमसानां तु तेषां निमित्तानामन्यतमदपि नास्ति। अतस्तेषामत्र

श्रौ॰ सू॰
१५२ यितुं। मुख्यत्वाद्धोत्रापेक्षिको ग्रहः॥ मत्वा सत्याभुगुण्यादिनं भक्षं भक्षयति। द्रोणकलशाद्वा। वाशाभृप
क्षं यावर्तयिति। नाचमसानां सोमभक्षणमस्ति विधानाभावात्। सोमभक्षो नास्तीति सिद्धं द्रोणक
लशात्तु भक्षणमस्ति गुचनाद्यथा चमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयंति अथैतस्य हारियोजन
स्य सर्वे एवलिप्संत इति श्रुतिवचनात्तेन द्रोणकलशो हारियोजनशेषस्य चमसिभिरचमसैश्च भक्ष
णं विहितं। तदनेनप्राप्तं भक्षणमयं सूत्रकारोव प्राणभक्षरूपेण विधास्यति। तदेवं वा रूपमेवानेनोच्यते
न भक्षांतरमित्यवगंतव्यं। उक्तः सोमभक्षजपः सर्वत्र॥ यत उक्तः सोमभक्षणमंत्रो गोम्द्देवीतिसर्व
त्र सोमभक्षेन्नवतिनं द्रव्यांतरभक्षे एवं सर्वत्रग्रहणं हि देवत्येष्वेव चरितार्थमिति पुनस्तद्विधीय
ते चमसानां भक्षणमुक्तात्तत्प्रसंगेन सर्वत्र सोमभक्षस्य निमित्तमुक्तं द्रावादि चमसभक्षयिल
विचार्य वाजेन दर्शयितुमाचार्योऽतिरमतात्युपन्यस्यतिस्म। होतुर्वषट्कारे चमसाद्भक्षयं तत उद्गातु
श्चलगायजमानस्य तेषां होताग्रे भक्षयेदिति गौतमो भक्षस्य वषट्कारान्वयात्। सोमभक्षणे त्री राम १५२
णि निमित्तानि श्रौतोनिदिष्टानि। वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति प्राथम्यविशिष्टं भक्षणं वषट्कार

निमित्तं विदधाति। अभिषुत्य हुत्वा भक्षयंतीति होमाभिषवनिमित्तं विदधाति। होतृचमसद
त्यादि समाख्याबलात्साऽपि समाख्या भक्षणे निमित्तमिति गम्यते। तत्र होमाभिषवौ वषट्कारे
ये पुनस्तद्वतितं निमित्तस्य भक्षस्यात्र विचारो न कृतः। तत्र वषट्कारनिमित्तं समाख्यानिमि
त्तं च भक्षणं विहितमेवास्तीति मन्यमानो गौतमस्तेषां होताग्रे भक्षयेदित्युक्तवान् अग्रवचनसा
मर्थ्यादुद्गात्रादयोऽपि पश्चाद्भक्षयेयुरिति अस्याभिप्रायो गम्यत एव। होतृग्रहणं शास्त्रिणां चवु
र्णामपि प्रदर्शनार्थं उद्गात्रादिचमसग्रहणं च सर्वचमसानां प्रदर्शनार्थं। उद्गात्रादिचमसग्रहणं
च सर्वचमसानां प्रदर्शनार्थं। तथाहि सर्वे चमसाः शास्त्रिणां वषट्कारे हूयमाना दृश्यंते किंते
षो नास्ति ४ षां चयाणां विशेषोक्तिः सर्वदा परवषट्कारेषु हूयंत इति। भक्षस्य वषट्कारान्वयत्वादिति वषट्का
रनिमित्तत्वादित्यर्थः। एवं गौतमेनोक्ते समाख्यया भक्षो न विधातुं शक्यते इति मन्यमानस्तोऽन्वलि
त्वाह। अभक्षणामितरेषामिति तोऽन्वलिः कृतार्थत्वात्॥ वषट्कर्ता भक्षणेन च शेषस्य प्रतिपत्त्यंतरान्वेष
णे नैरपेक्ष्यं भवतीति कृतार्थत्वादित्युक्तं। यद्यपि समाख्यापि भक्षस्य विधायिका स्यात्तदा तस्मिन्कृते

श्रौ॰वृ॰
१५३ प्रकृतार्थमिवावतिष्ठते साक्षान्न विधायिकानामधेयतयापि नादृष्टानामेव पदानां समन्वयदर्शनादि
ति। एवमुक्ते गाणगारिर्गौतमपक्षमेव समर्थयितुमाह। भक्षयेयुरिति गाणगारिरतः संस्कारत्वात्का
वतच्चमसतास्यात्स्वाम्यः संबंधः॥ उद्गात्रादयोपि भक्षयेयुः वषट्कारनिमित्तभक्षणेन संस्कृतानामपि चो
षाणां समाख्यासमाख्यानरूपात्तदपि संस्कारत्वात् वचनेसति संस्कृतानामपि संस्कारस्य संभवोस्ती
त्यर्थः। ये तत्संस्कारत्वादितिपठंति तेषामयमर्थः। योयं समाख्यानशात्संस्कारः स वषट्कारभक्ष
संस्कारेण न भवतीति तेनान्यत्वादित्यर्थः। अन्यत्वे चाविरोधात्समुच्चय एवेत्यर्थः। ननु समाख्यानलक्षणां
विदधातीत्यत्र कं। सत्यं स्वरूपेणानविदधाति कार्यतस्तु विदधात्येव। कथं ज्योतिष्टोमाधिकारनियो
गः स्वप्रकरणादधीतसकलपदोपाधितपदार्थावच्छिन्नः प्रतीयमानः कार्यात्मकत्वादात्मनः स्वाव-
च्छेदकभूतानपि कार्यतयावगमयन्नहोतृचमसपदाभिहितान्संबंधविशेषानपि कार्यतयावगमय
तीत्येवं। सचसंबंधविशेषो होतान्निभक्षमतीति होतृचमसइति एवमुक्तान्यः स्वस्वाम्यादिलक्ष राम
णोत्र न संभवति। एवमप्यर्थं सूत्रकारः स्वविवरान्। कावतच्चमसतास्यात्स्वाम्यः संबंधइतिव १५३

दन्तायदा चमसिनां चमसेषु वषट्कारनिमित्तं समाख्यानिमित्तं च भक्षद्वयमागच्छति सर्ववष
ट्कारोद्भक्षयितारो मामिषवभक्षणं चकृते तत्र समाख्यातो भक्षयेत् यजुः पुनः प्रतिभक्षयितानास्ति
तत्रोनोभक्ष्योतत्रैष सिध्यतः। वषट्कारनिमित्ते भक्षे सानु वषट्कारेषु सर्वत्रैहिन्चिरस्त्येवाभक्षयि.
त्वापामसोममस्ताअनूमशंनोभवहृदआपीतइंद्विति मुखहृदये अभिमृशेरन्। भक्षणानंतरमेता र
भ्यामृग्भ्यां मुखहृदये अभिमृशेरन्। अद्भिर्यथासंख्यं अनयोराप्यायनं दर्शयिष्यति। प्रतिप्रदायग्रे
णां कलशमात्मानमाप्याय्येति। आप्यायनत्वे चाद्भिः संमार्जनं भवत्येवेति। आप्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि
ना सभुर्यवुवाज्जाइति चमसोद्योपाद्यानर्वयोः सवनयोः। स्वं स्वं चमसं द्वाभ्यां ऋग्भ्यां मद्भिरभिमृशेरन्सद
र्वयोः सवनयोराद्यान्द्वितीयांश्च चमसान्। आद्यांस्तृतीयसवने। तृतीयसवनेआद्यानेव चमसानभि
मृशेरन्। एतदप्याप्यायनं चमसमाप्यायय यत्स्वनिरूपाभ्यामिति फलं चमसे कृतो दर्शनात्। सर्वत्रात्मा
नमन्यत्रैकपात्रेभ्यः। एकपात्राण्यूर्ध्वपात्राणि तानि वर्जयित्वा सर्वत्रात्मानमाप्याययेयुः। आत्मशब्देनात्र
मुखहृदये उच्यते। आप्यायितांश्चमसान्सादयंति। तेनारात्रौ सादयंति। नाराशंसस्संज्ञा भवतीत्यर्थः। अन्व

र्वसिंङ्ग्नेयंनाराशंसानां। त्वयपितृगणाञ्जमावोर्वाः काया श्चेति तिस्त्रानुसवनं यथासंख्ये नाप्यायितानां
चमसानां देवतानुवंति। इति नाराशंसाश्चमसा भवंतीति॥६॥ एतस्मिन्काले प्रपद्याछावाक उत्तरेणाग्नीध्री
यं परिव्रज्य पूर्वेणासद आत्मनो धिष्ण्य देशमुपविशेत्॥ अछावाकस्य कर्मकालत्वादेतस्मिन्कर्मकाले प्र
पदनेसिद्धे कालोपदेशोऽछावाकः कर्मकाल एव प्रपद्येतेत्येवमर्थः तेनान्यकर्मकाले प्रागेव प्रातरनुवाक
काले प्रपद्येरन्निति सिद्धं भवति। प्रपद्येतिवचनं यजमानेन नान्यथा वा प्रपन्नोऽप्यछावाकीयकाले तस्मि
न्काले नियमेन प्रपद्येतेत्येवमर्थं। स्वस्य धिष्ण्यस्य पुरस्तादद्दूरे सदसो बहिरुपविशेत्॥ पुरोळाशा इ
ग्ळं प्रत्तमिळामिवोपह्व्याछावाक वदस्वेत्युक्तोऽछावाको अग्निमवसरतिह्वचमन्वाह। इगाळ शंकळ
मित्यर्थः। प्रत्तमध्वर्युणा इळामिवोपह्व्यास्यसंमितं प्राप्य संमितं वेत्यर्थः। संप्रैषपाठः स्वशास्त्रचोदन
या संप्रैषस्यासंवादे सत्यप्यनुवचनसिध्यर्थं। अंत्येन प्रणवेनोपसंतनुयाद्यजमानहोतरध्वर्यो ग्ना
द्व्यग्नी पोतर्नेष्टरुतोपवक्तरिषेषयध्वमूर्जोर्जयुधं निवो जामयो जिहतान्यजामयो निः सपत्नायां राम
मनि बाधिता सोजयतान्नीतवं जयतान्नी त्वयाश्विवद्धइद्रः श्रृणवद्धो अग्निः प्रस्थाय इन्द्राग्निभ्यां १५४

सोमं वोचतोपो अस्मान्ब्राह्मणान्ब्राह्मणा ह्वयध्वमिति। अंत्येन प्रणवेनेति एतावतैव प्रणवेन निगदस्य
संतानेसिद्धे उपसंतनुयादिति वचनं कृत्स्नस्यास्य निगदस्यानवानत्वसिध्यर्थं। समाप्ते स्मिन्निगदे
अध्वर्युर्होतरित्युपह्वयं काङ्क्षते। एतदध्वर्योरुपह्वयाचनमछावाकार्थं। समाप्त इति वचनमुपह्वयाचनका
लविधानार्थं। अस्मिन्निति वचनमुत्तरोऽपि निगद एव न कृत्स्न उपह्ववमंत्र इत्येतद्दर्शयितुं। तेन प्रत्ये
तेत्यादिरुपह्वताइत्यंतो निगद एव उपह्वत इत्येतावानेवोपह्ववमंत्र इति वेदितव्यः। प्रत्येता सुन्वन्ये
जमानः सकावामाग्नीत्। उत प्रतिष्ठोत्तोपवक्तारुतनोगावउपह्वताउपह्वतइत्युक्त उपह्वयते। उ
पह्वता इत्युक्ते स्थाने उपह्वत इत्युक्ते उपह्वयत इति मध्ये अध्याहारः कर्त्तव्यः। उपह्वत इत्येष एव प्रकृत उपह्ववमंत्रः सर्वत्र
चायमेव प्रकृत उपह्ववमंत्रः। अपेक्षितत्वादन्यस्य वानाम्नानात्। उपह्वतः प्रत्यस्मा इन्द्रः कम्नीयमानायाच्छ
छ प्रातर्यावभिरागतमिति यजति। उपह्वत इति वचनमछावाकस्य ग्रहार्थं तेनोन्नीयमानायच्चमसा
य प्रत्यस्मा इत्येतस्य कर्मणोऽछाके बोएवानुब्रूयात्। ततः प्रातर्यावभिरित्यनया यजति एषास्य प्रस्थित
याज्या। निधाय पुरोळाशादिगामसंस्पृश्योद्कैवमसं भक्षयेत्। निधायेतिवचनादेतावंतं कालं इगाळ

मुख्यम्येवासीत। नास्पृष्टोदकाः सोमेनेतराणि हवींष्यालभेरन्। सोमेनेति सोमेन [illegible] संसृष्टाः का
इत्यर्थः। तेन सोमं स्पृष्टवतः उदकोपस्पर्शनमकृत्वेतराणि पुरोळाशादीनि हवींषि नालभेरन्।
पुरोळाशांस्पृष्टवतः सोमस्पर्शने उदकोपस्पर्शनं विधाय तदुपपादनाय वक्ष्ये सति विपरी
तमुक्तं। तस्यायमभिप्रायः। यथा स्पृष्टसोमस्य हविरंतरालंभनेनोदकोपस्पर्शनं तथास्पृष्टपुरोडा
शादिकस्यैव सोमस्पर्शने उत्क्रमयथाप्रिनवतीति। न केवलमिदं तत्स्पर्शनेर्व तद्दस्मात्रस्पर्शनेऽपि
भवति। निधाय दोहचमसं संस्पृष्टोदकमिति चमसस्पर्शने विधानं वा। आदायेनद्वादित्यप्रभृतीं
धिष्ण्यान्नुपस्थाय। परया द्वारा सदः प्रसृप्य पश्चात्स्वस्य धिष्ण्यस्योपविश्य प्राश्नीयात्। एतद्दुगळमा
दापतद्दस्त एव धिष्ण्योपस्थानादियोऽयचेत्येव मंतं कलात्तत्रस्थ एव तत्प्राश्नीयात्। उपविश्य प्राश्नी
यादिति उपविश्य जपित्वा प्राश्नीयादित्यर्थः। अपरया द्वारा प्रसर्पणविधानात् ह्यायाजिमवनिवर्त राम
स्यामेव सदः प्रसर्पणे कृते स्वस्यैव धिष्ण्यस्य पश्चादुपवेशनेन सिद्धे यत्स्वाख्यस्य धिष्ण्यस्योपवे १५५
शनं विदधाति तत्तत्रैव हुतशेषप्राशनार्थं तत्रैवोपविश्य हुतशेषं प्राश्नीयात् न बहिर्निष्क्रमेति। इमव

म्यबर्हिर्वेद्याग्नीध्रीयं प्राप्नोति। अच्छावाकस्य हुतशेषं प्राश्यतीर्थेन निष्क्र

मेवार्थं शास्त्रांतरे चोद्योत्तरभंग्यास्फुतिरेव साधयति। तदाह कुर्यदन्यत्र त्विडोऽन्तःसदसि सोमं
प्राश्नंति। अथ कस्मादच्छावाको बहिःसदसि आश्नातीति। यद्वै वेतदंतःसदसि पुरोडाशाद्धुतं
प्राश्नाति तेनास्यांतःसदसि सोमः प्राशितो भवतीति। उपविष्टे अच्छावाके आग्नीध्रीयं प्राप्य हविःशेषं
सर्वे प्राश्नीयुः प्रागेवेतरे गता भवंति। यदाच्छावाक उपविष्टस्तदाच्छावातीर्थेन निष्क्रम्यान्यत्तं देशं
प्राप्नुयात्। इतरे होत्रादयोऽप्यनुपविष्ट एवाच्छावाके तं देशं प्राप्तान्नेयुः। एते सर्वे संहतास्तस्मिन्देशे हु
विःशेषं प्राश्नीयुः। सर्वग्रहणं पौर्णमासिकहविर्निवृत्त्यर्थं। आग्नीध्रीयं प्राप्येति वचनं प्राशनस्य बहि
र्वेदिदेशे सिद्धे आग्नीध्रीयमंडपबहिर्वेदिदेशप्रापणार्थं। तत्राधर्मेतरे द्युर्ध्वं बहिर्वेदि भवति। हविरु
च्छिष्टं चाद्ये नचात्र धानादीनां शेषभिक्षा पात्रस्थमन्यदप्युच्यते। आश्यप्रति प्रस्थाप्य॥ ७॥ अनुयाजैश्च
५३ रंति। प्राशाने कृते प्राचयवचनमन्यदप्यस्मिन्नेव काले सुनिष्ट्यर्थं भोजनादि कुर्यात्। नप्राशितेव मर्थं प्रति
प्रस्थाप्य वचनं सर्वेषु प्रतिप्रस्थेष्वनुयाजचरणार्थं तेषां प्रैषः। तेषामनुयाजसंज्ञानां यागानां प्रैषा
अपि न भवंति। पंचमं प्रैषसूक्तं। प्रैषसमाम्नाये यत्पंचमं प्रैषसूक्तं तदेषां प्रैषा भवंति। तेन तेनैव प्रेषितः प्र

श्रौ·वृ·
१५६

षितः स स यथा प्रैषं यजति। प्रैषास्त्वावत्स वै मैत्रावरुणेन वक्तव्याः। अस्मिंस्तु तंत्रे ऋतुयाजानां याज्या
य एतास्थ विधीयते। येन येन प्रैषेण यथा प्रैषं प्रेषितस्तेन तेनैव प्रैषेण स सर्व यजति। नान्यः तेनै
व साधितं भवति मैत्रावरुणस्य यष्टृत्वमपीति। होताध्वर्युगृहपतिभ्यां होतरेतद्यजेत्युक्तः। यजेदि
ति शेषः। होतरेतद्यजेत्येताभ्यामुक्तो होता यजेत। स्वयं पश्चेद्धा आहवनि। पाणिं केषु दर्विस्त्वयमेवाध
र्युगृहपतीयजतः। पश्चादुत्तरवेदेरुपविश्याध्वर्युः पश्चाद्गार्हपत्यस्य गृहपतिः। अध्वर्युर्यजमानश्च
निरसनं कृत्वा मंत्रवदेतयोः पश्चादुपविश्य यजतः। पश्चादिति प्रकृते पुनः पश्चादिति वचनं नित्येषामनु
कालः। पवेशनकालो सर्वथा यागकाल एव। उपवेशनं गृहपतेरित्येवमर्थं। अध्वर्यू यजतमिति हि लक्षके पि
संप्रैषेसु स्व एवाध्वर्युर्यजति नान्यः। अथ तद्दतुपात्रमानतर्पणाबषट्कुर्वन्निलक्षयन्ति। अथेति सर्वे
ष्वेवैष्वनंतरमित्यर्थः। अत्र होता वषट्कारः। पोतृनेष्टारौ द्विवषट्कारौ एकवषट्कारसंकेतौ। त
त्र सर्वेषिद्य भक्ष्यमाणे अनेकवषट्कारणामपि शेषाविनागाकृते काले स्याच्च सकृदेव भ राम
णं प्राप्नोतीतिवंति ऋतुपात्रमानं तर्पणे स्फकं। एतमध्वर्युः प्रतिमन्त्रयेत। अध्वर्युग्रहणं प्रतिप्रस्थाता १५६

७५ न

त्तुरपि प्रदर्शनार्थौ अत्रापि तंत्रशंकानिवृत्त्यर्थं पृथक्कमेव तत्र विधीयते। इतरत्वनूद्यते। स्विंश्चैवापद्
वः। तस्मिन्नेव प्रति प्रक्षयितर्युपदवक्ष्यन्भवति। अवधारणादीक्षितास्य पचयति भक्षयितारमेवोपहवं
याचेरंश्। नदीक्षितास्सर्वानिति। अन्यत्र दीक्षितादीक्षितान्सर्वानिव। प्राङ् धर्यावाष्टते सुमत्प ह
न्देपितामातरिश्वाच्छिद्रापदाधाच्छिद्रोक्था कवयः शंसत्र। सोमो विश्वविन्नीथानिनेषद्बृहस्प
तिरुक्थामदानि शंसिषद्वागायुर्विश्वायुर्विश्वमायुः क इदं शंसिष्यति स इदं शंसिष्यतीति जपित्वा
न जिंदिं कृत्य शोंसावोमित्यध्वेराह्वयत्। शंसंशंसेदुपांशु सप्रणवम् संतन्वन्। पराङिति समन्त्य
र्थ प्रथमामासां प्रयुक्ताच्छंदोवस्त्राणि भवतीति। ऋतुपात्रभक्षणानंतरमध्वर्युर्होतुर्मुखत्वासीनः
पराङावर्त्तेत एव तः करोतीत्यर्थः। तस्मिन्पराव्यावृत्ते होता सुमदिति जपित्वा जिंदि कारमकृत्वा
शोंसावोमित्यध्वेराह्वयत। शंसं शंसेदुपांशु सप्रणवम् संतन्वन्नध्वर्यावावृत्ते तद्रातिस्वकालो
पदेशार्थं। आव्हां गमयं जपः। जपित्वेति वचनं संबंधदर्शनात। औं जिंदि कृत्येति प्राप्तानि षि न२
ध्यते। शोंसावेति शंसावेत्यर्थः। स एव प्रणवांतः शोंसा वोमिति पठ्यते तेनाध्वर्युमाह्वयत

श्रौ० सू०
१५७

भिमुखी क्रियेत्यर्थः। अनेनाहूयेति वचनादस्य शस्त्रस्याहाव इति संज्ञा भवति। उच्चैर्वचनं मंद्रस्वरप्रा
प्त्यर्थं। शस्त्रीगतादाहावस्य शस्त्रस्य च मंद्रस्वरत्वादाहावानंतरवर्तिनः शस्त्रैकदेशस्योपांशुत्वात्
मुख्यानुग्रहन्यायेनोपांशुत्वाशंकायां प्रबलामनुग्रहः स्वरस्याश्रयितुं युक्त इति मंद्रस्वरसिध्यर्थमुच्चैरि
त्युक्तवानाचार्यः। यः पुनराहावः शस्त्रावयवस्तस्य स्तोत्रियादेरेवांगं स तस्यैव स्वरं भजते तेन निष्के
वल्येषु ब्राह्मणस्वरपक्षेऽप्याहावस्यापि स्वरविशेषः सिद्धो भवति। तूष्णींशंस इति नामधेयं। सप्रण
वं समानप्रणवं तूष्णींशंसे ये प्रणवास्ते पठिता अपि संवानार्थिकैर्लाक्षणिकैः समानाः स्युर्मा इत्यर्थः। च
असंतन्वन्नित्ययमप्राप्तप्रतिषेधः अन्तर्गतत्वात्परस्य वानत्वात्तेन ज्ञायते पठितोऽपि प्रणवः सं
तानार्थीय इति तेन शस्त्रादौ नाम्नाहावेनोत्तरैः संततो वक्तव्यः। अत्र तूष्णींशंसस्याहावस्य च स्वर
स्थानभेदात्प्राणसंततं भवति। एष आहावः प्रातःसवने शस्त्रादिषु पर्यायप्रभृतीनां च। सर्वत्र चांतः शस्त्र। याम
स्थस्थानेषु वेषनांतरेणाह्वाने विहिते शोंसावोमित्यनेनैव शब्देनाह्वानं कुर्यात्। नान्यैरिति नियम्यते। सूत्र १५७
त्रयेण शस्त्रादिषु प्राप्तिरेवाहूयेति वचनात्तु गोउक्तास्तोत्रियत्वात्प्रतिपत्वादाधिनेऽथांतःशस्त्रेऽपि
नेर

स्तोत्रियानुरूपानुचरं प्रगाथं धाय्यां तदनंतरवर्त्तिं परिधानीयां चाहूयैवेति माध्यंदिने तृतीयस
वने च पर्यायेभ्यः प्राक् शस्त्रादिषु वचनादध्याहावादि शाश्वोऽभिधीयते तेषु शस्त्रादिषु नयोर्विहितत्वात्
दादिभूतानां प्रतिपदादीनां तावेव भवत इति नाह्वानांतरं कल्प्यते। तेन चोपसंतानः। तेनाह्वानेनोत्त
रस्योपसंतानः कर्त्तव्यः। शस्त्रादानस्य च सर्वेणेति गम्यते। इदमंतःशस्त्रे विधानं असंतन्वन्नित्यप्राप्तसं
ताने प्राप्तवत्प्रतिषेधात् शस्त्रादिभूतेनाह्वानेनोत्तरस्य संतानमुक्तः। शस्त्रः स्वरः प्रतिगर ओथामोदैव
ति। शस्त्रस्य स्वर इव स्वरो यस्य स शास्त्रस्वरः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। शस्त्रस्वरस्वर इत्यर्थः। सु
वनस्वरस्याविधेयत्वादन्योऽपि योऽविशिष्टस्वरो विहितः शस्त्रस्य तस्य प्रापणार्थं वचनं। ओथामोदै
वेत्ययं प्रतिगरसंज्ञो भवति। शस्त्रस्वरश्च भवति। प्रतिगीर्यते अनेन शस्त्रमाय तेऽइति प्रतिगरः। वक्ष्यमाण
विशेषविशिष्टतया सकृदेव विधानं शाक्यपि सामान्यस्य पृथग्विधानं प्रतिगरशब्दव्यवहारेऽपि सामा
न्येनास्य ग्रहणार्थं। शोंसामोदैवेत्याहावे प्रतिगरो भवतीति विशेषः। यः पुनरयं प्रतिगरांतरो विधीयते तेन विधिमध्ये २
ज्ञापयति प्रतिगरांतरमध्यवर्त्तिन्याहावेऽयं नियम्यते तेन शस्त्रमध्य एव स्यात्। शस्त्रादावयं ब्राह्मणो

श्रौ॰ सू॰ १५८ कः शंसामोदैवोमितिवा॥ प्लुतादिःप्रणवेप्लुतादिरवसाने। व्यवहितस्येमौ विशेषविधी। अनंतरस्यप्र
णवावसानेरूपेणाविषयत्वेदासंभवात्। प्रणवेप्रणवआदावोत्तरे॥ प्लुतादेरयमपवादः आदावोत्तरेप्र
णवेप्रणवएवप्रतिगरोभवति। अवसानेवाप्रणवः प्रतिगरोभवतीतिविशेषः। शास्त्रांतेशास्त्रमध्येचाव
सानेप्ययंविधिर्भवति। प्रणवांतोवा॥ विषयद्वयेयंविकल्पः। यत्रयत्रवांतःशास्त्रप्रणवेनावस्यति
ग प्रणवांतएवतत्रप्रतिगरः। शास्त्रांतेतुपूर्वः। सर्वोक्तस्यप्रतिगरद्वयस्यविषयव्यवस्थापनमात्रमत्र
क्रियते। ननुयद्ययमर्थोविवक्षितःस्याच्चदेवंप्रणेतव्यंस्यात्। अवसानेचेत्यादिसर्वमिष्टत्वाच्छास्त्रांते
वांतःशास्त्रप्रणवांतइतिप्रणेतुंयुक्तं। सत्यमेवंप्रणेतुंयुक्तं। तथाचनप्रणीतवानाचार्यः। किंकुर्मः।
एवंसतिप्रणीतमनुसरामः। तत्रयदिसर्वस्मिन्नेवावसानेशब्दं समाप्तिवचनमभ्युपगम्यद्वा
भ्यांसूत्राभ्यांशास्त्रांतेविकल्पउक्तः। उत्तरेणांतःशास्त्रेप्रणवांतविधिरितिकल्प्येततदाशास्त्रां
तेतुप्रणवएवत्यतिरिच्यते। अस्यमतं। यत्रेत्यादिसूत्रेवस्यतिशब्दसंबंधात्कर्मचोदनायांहो राम
तारमितिहोतृविषयमिदंसूत्रं परिशेष्यात्सर्वोक्तविकल्पोहोतृकविषयइति। तदपिवोप १५८

पद्यते। अवस्यतीत्यत्रविधानाभावात्कर्मविधौसापरिभाषानकर्मानुवादइति। अतः
सर्वोक्तिरेवार्थः। यत्रयत्रेत्यादिप्रपंचोक्तिश्चैवमेवेतिसूचयति। अत्रसंक्षेपविस्ताररूपेणप्रपंचोक्ति
रेवाश्रितासूत्रकारेणेति। प्रतिगरस्यशास्त्रसमकालत्वादाह्वावस्यचाद्विवचनयुक्तत्वात्प्रतिगरशब्द
वाच्यत्वाच्चकर्त्रंतरमस्यान्वेषणीयं। तत्राध्वर्युरेवभवति। पराङावर्तेत्यस्यैवाधिकारात्सर्वत्राध्वर्युरे ध्व
वभवति। शंसामोदैवोमित्यध्वर्युःप्रतिगृणीतीतिदर्शनात्। शंसावाध्वर्योप्रतिमेगृणीहीतिचद
दर्शनात्सवनांतरेचअध्वर्योशोंसावोमित्यादिदर्शनात्। अत्राध्वर्युशब्दःप्रतिप्रस्थातुरपि
प्रदर्शनार्थः। ग्रहणामेतत्। किमित्याध्वर्यवमत्रविधीयते। शास्त्रांगत्वाच्छास्त्रस्यचऋग्वेदविहितत्वात्त
स्याप्यृग्वेदिकत्वमेवेति। अध्वर्युकर्तृकत्वंनुवचनात्। नसमाख्यातइतिसिद्धं। प्रतिगरस्वरूपमु
क्त्वात्राशास्त्रमेवानुसरति। भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः। इंद्रोज्योतिर्भुवोज्योतिरिंद्रः। सूर्योज्योतिर्ज्योतिःस्वः
सूर्यइतितित्रिपदमभूस्तीशंसः। यद्वावेषट्पदःप्रवैज्योतिःशास्त्ररूपेवस्येत्। त्रिपदःषट्पदोवायंशंस्त
व्यः। त्रिपदपक्षेयथापठितमेव। षट्पदपक्षेत्रीणित्रीणिवाक्यानिद्विधाकृत्वावाक्येत्त्रद्विधाकरणप्र

वसानस्थानं परवैज्योतिः शब्दैरग्रैवस्येदिति। उक्तैर्निविदं यथा निशां तमग्निर्देव इद्ध इति। उक्तैर्वचनमुपा
श्वाधिकारनिवृत्त्यर्थं। निविदिति निविदां नामधेयं यथा निशातं यथा पवितं पदे पदे वसायेत्यर्थः। एक
कत्यां तु शास्त्रवादे वशाग्नं नास्या आह्वानं। आह्वानं च निविदामित्यत्र पदसमाम्नायनिवृत्त्यर्थं निविद्ग्रहणं
कृतं। उत्तराधिकारस्य तत्रास्ति तत्र निविद्ग्रहणं पदसमाम्नायनिवृत्त्यर्थं क्रियमाणमुत्तराधिकारस्य लि
त्तयितुं शक्नोतीति शापस्यायमपवादः। न चोपसंतानः। अस्या निविदस्तु स्तोत्रं शंसिनः सलोपसंतानस्थकर्ने
र्तव्यः। तेनासंतन्वन्निति प्रतिषेधः। स्तोत्रशंसने तु परस्परमेव परवा प्रयोरिति। अत आह्वानेन स्तोत्रं शंसि
स्य संतानः स्त्रिद्वोनकृति। स तु स्वरविरोधात्प्राणसंतान इत्यर्थः। उत्तमेन पदेन प्रणवेदनायेत्याज्यमुपसं
तनुयात्। निविद उत्तमेन पदेन सह क्रमुपसंतनुयात्। अन्तस्थादिदं विधीयते। आज्यमिति सूक्तस्यैतत्स्थ
नापं नस्यनामक्रियते। रतेन निविद उत्तराः। अस्या निविदः शंसनप्रकारो यो विहितस्तेन सर्वा निविदः शं
स्तव्या इत्यर्थः। उत्तरवचनं सर्वा अपि निविदः सतीति ज्ञापनार्थं तेन [illegible] देवेद्ध इत्यादीनां चतुर्दशानां पदानां रामा
निविल्वं सिद्धं भवति। सर्वेच पद समाम्नायाः। अन्ये चैतत्र प्रथमपादयोः ये पदत्रा आम्नाता मंत्रास्ते निविद इदेव १५०

मन्त्रिद्२

अश्वमेधे तस्य विशेषान्वक्ष्याम इत्यस्मिन्नाने खंडे अग्निं तमन्य इति प्रवोदेवायाग्नय इत्यों ये इत्युक्ते ४

शंस्तव्याः। निविदामपि पदत्रा आम्नाने सत्यपि निविदां पृथग्ग्रहणानि विल्लुकृविलपदसमासोक्तीति ज्ञाप
नार्थं प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रमित्यादौ। उपसंतानेरलन्यत्र। अस्या निविदो ग्रासुनिविल्लुपदसमाम्नायेषु सर्वेणो
पसंतानश्च कर्त्तव्यः। आह्वानं च निविदां। निविद्ग्रहणं पदसमाम्नायनिवृत्त्यर्थं। आह्वानं चान्यासु निविल्लु भव
ति। आज्यायाः त्रिःशंसेदधर्चशो वियाद्ध। इदं त्रिर्वचनं शस्त्रादौ प्राप्तं सूक्तादौ तिर्यग्यते आज्यग्रहणं का
ण्डानिवृत्त्यर्थं। तेन यत्र ह्वे सूक्ते त्रीपि वा आज्यकार्ये विहितानि तत्राद्यस्यैवाद्यां त्रिःशंसेन्नोत्तरस्येत्येवमर्थं अ
र्द्धर्चश इत्युगावान पक्षेप्य धर्चसंतानं निरस्यार्थं। विशादं विगृह्येत्यर्थः। कवि आह। कथं वा विगृह्य इत्ये
– वं निदर्शनं निदर्शयितुमाह। तन्निदर्शयिष्यामः। प्रवोदेवायाग्नये बर्हिष्मनर्चास्मै। गमद्देवेभिरासनो यजिष्ठो ब
र्हिरासदो२मिति। विग्रहे प्राणसंतानः कार्यः सर्वस्मिन्ने वाद्धर्चे सविग्रहो भवति। अगावानं वैवमेव। एतेना
द्याः प्रति पदामन्त्रगावानं। प्रतिपदां या आद्या अस्य चस्ताए तेन प्रकारेण शंस्तव्याः प्रतिपद्वत्ले प्रतिपदामिति
बहुवचनं ज्योतिष्टोमाभ्यासस्सवनार्थं। तथा प्रथमयज्ञेनैकेधर्ममित्यत्र प्रथमत्राह स्तमेवार्थं सूचय
ति। तथा ज्ञारब्धांतरेस्य स्पष्टं वचनमस्ति। वसंते वसंते ज्योतिष्टोमेन यजेतेति तत्र वीप्सया अभ्यासोवगतः।

श्रौ०सू०
१६०

तदाश्रयोयं बहुवचनप्रयोगः। अन्यत्रचमसगणान वर्जनमिति प्रतिपत्त्यर्थं प्रतिपत्संज्ञितं तृचमेव गृह्णाति
नयोगिकं तेनाश्विनप्रउगयं धर्मो न भवति। अनुब्राह्मणं वानुप्रव्यं। ब्राह्मणोक्तस्य क्रमस्य कत्वर्थत्वात्समाम्नाय
सिद्धस्याक्रत्वर्थत्वात्समाम्नायसिद्धस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीति तस्यापि विकल्पेन प्रयोगसिद्ध्यर्थमिदं सूत्रं। आ
हूयोत्तमया परिदधाति। उत्तमया परिधानीयाले सिद्धे सत्युत्तमावचनं याज्यांतानि शास्त्राणि। अन्यार्थमप्युच्य
मानं याज्याया उत्तमत्वं प्राप्तीति जनयतीति तन्निवृत्त्यर्थं। सर्वशास्त्रपरिधायात्वेवं। सर्वासु शास्त्रपरिधा धानी
नीयासु आहूय परिदध्यात् परिधानीयास्विति बहुवचनेनैव सर्वत्वे सिद्धे सर्वग्रहणं होत्रकपरिग्रहार्थं
॥ उक्थं वाचि घोषायत्वेति शस्त्वा जपेत्। अनइन्द्रश्चदाशुषो दुरोणा इति याज्या। उक्थपात्रमग्रे भक्षयेत्।
उक्थशस्त्रं शास्त्रसंबंधि तेयाकेचिद्धोतृगृह्यते। शास्त्रयाज्यायां हूयते च। तच्छेषवद्यत्पात्रं तदुक्थपात्रमि
त्युच्यते। तस्य भक्षणं वषट्कारनिमित्तत्वादविधेयं तदत्र क्रमार्थं विधीयते। अग्र इति। तत्रश्चमसोश्चमसिनः स
र्वे शास्त्रयाज्यांतेषु। तत्रश्चमसांश्चमसिनो भक्षयेयुः सर्वेषु शास्त्रयाज्यांतेषु भक्षणं चक्रमशास्त्र विधीयते नामु
न · भक्षणेनिराकृते नैवसमाख्यायाः प्रवृत्तिनिमित्तसंभवादिवचनादृते भ्यासोनास्तीति भक्षविधानं सर्वशा १६०

स्त्रयाज्यास्विति वक्तव्ये सति श्रुतवचनमाश्विनस्य शास्त्रस्य याज्याभावात्तदृते चमसभक्षणं न प्राप्नोती
तीति तत्संग्रहार्थं। तेनायमर्थः सर्वशास्त्रयाज्यासु भक्षयेयुः। सर्वशास्त्राणामंते वेति सर्वशास्त्राणां या
ज्यानामंते सर्वशास्त्रयाज्यांता इति विग्रहः। ननु स्तोत्रीयमेवाश्विनशास्त्रमंतो न भवति। सत्यं नांतः। त
थाप्यतिरात्रस्थितिहेतुत्वात्तिरात्रातिदेशात्तत्रैव चमसभक्षणं भवत्येव। सर्वग्रहणं होत्रकशास्त्रपरिग्रहार्थं।
एवं सर्वत्र चमसभक्षणविधानाद्यत्रोक्थपात्रमस्ति तत्र तद्भक्षयित्वा चमसानां भक्षणं। अन्यत्र चम त्र
सानामेवेति गम्यते। वषट्कर्तैकपात्राण्यादित्यग्रहसावित्रवर्जं॥ आदित्यग्रहसावित्रग्रहयोर्वषट्क
र्तुर्भक्षो नास्तीत्येतावदत्र विधीयते। अन्यदनूद्यते प्राप्तत्वात्प्रासंगिकं चेदं सूत्रं॥४॥ स्तोत्रमग्रे शा
स्त्रात्। भवतीति शेषः। शास्त्रकालपरिज्ञानमनेन क्रियते। एषेति प्रोक्ते उन्नातुर्हिंकारे प्रातःसवन आहू
यीरन्। एषेति प्रोक्ते प्रस्तोत्रा यत्तदुन्नातुर्हिंकारस्तस्मिन्काले प्रातःसवने शास्त्राया आहूयीरन्। बहुवचनं हो
त्रकशास्त्रसंग्रहार्थं। प्रातःसवनग्रहणं होत्रकपरिग्रहार्थं। प्रतिहारस्तूत्तरयोः सवनयोः। एषेति प्रोक्ते यः प्र
तिहारः तस्मिन्नुत्तरयोः सवनयोराहूयीरन्। वायुरग्रेगा यज्ञप्रीरिति सप्तानां पुरोरुचां तस्या अन्तस्यात्

र्धर्चे अर्धर्च इत्युक्तं तेनात्राप्यवसानत्रयविधानात् समाम्नायसिद्धा एवार्धर्चाः सूत्रकारेण ८

परिष्टात्तृचं तृचं शंसेत् । एताः सप्त पुरोरुचो नामर्चः तासामेकैकस्या उपरिष्टादेकैकं तृचं शंसेत् । सप्तव
चनं सप्त आः सप्तपदत्वसिद्ध्यर्थं । वायवायाहि दर्शतेति सप्त[illegible]ः सप्त वचनं सप्तानां तृचानां ग्रहणार्थं इतर
था पादग्रहणादेकैकस्मा यथा सप्तत्वाभावे पुरः । तथाभ्यासेत् तथा सुतस्मात् सप्त वचनं । द्वितीयां प्रउ
गत्रिः । प्रउगमिति शस्त्रस्य संज्ञा । अस्मिन् शस्त्रे प्रकृतिप्राप्तं यदा धाय्यायास्त्रिर्वचनं तद्द्वितीयायां नियम्य
ते । नत्रिर्वचनान्तरमपूर्वं विधीयते । पुरोरुग्भ्य आहूयीत षष्ठ्यां त्रिरवस्येदर्धर्चेऽर्धर्चे । विश्वदेवानित्येषा ष
ष्ठी सा सप्तभिः पादैरेका । न तैः सप्तभिः पादैर्द्वे अनुष्टुब्गायत्र्याविति । सप्तानां पुरोरुचामित्यत्र सप्तग्रह
णेनोक्तं । अंतो अर्धर्चमर्धर्चमिति लाक्षणिकाः तत्र कथमर्धर्चशः शंसनमिति शंसये तं निर्णयार्थं विष्ठां
त्रिरवस्येदर्धर्चशः शंसने परिगृहीता इति ज्ञायते । एतत्सर्वासां विषमपदावसानानां प्रदर्शनार्थमुक्तं ।
उत्तमां निष्केवल्यां शंसेत् शंसये केतुरन्यत्रापि आह्वानमशंसने । उत्तमर्ग्यानि पुरोरुचः अत्रा सने उत्तमेन चेत् आह्वानं कर्त
व्यं । माधुच्छंदसं प्रउगमित्येतदवेक्षते । अत्रायं प्रउगशब्दः [illegible] वायविहत्यापेक्षया प्रयुक्तः । एवमन्यत्रा ताम
पि यत्र यत्र माधुच्छंदसं प्रउगं विज्ञायते तत्र तत्र तृचापेक्षमेव न पुरोरुग्भिः सहार्थमिति द्रष्टव्यं । उक्थं शा १६१
सनेनार्धर्चशः शंसनमित्युक्तं । अर्धर्चाश्च द्विप्रकाराः समाम्नायसिद्धा लाक्षणिकाश्च । समाम्नायसिद्धाः सर्वोर्ध ५

विश्वलोकाय त्वेति शस्त्वा जपेत् विश्वजितः सोम्यं मधिति याज्या प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाक इति शा
स्त्रिणो होत्रकाः । होत्रकाणां मध्ये एते शस्त्रवंतः । एतेषां शस्त्राणि भवंतीत्यर्थः । एते शस्त्रिण इत्युक्ते के
षां शस्त्राणि भवंति किंरूपाणि च तेषां शस्त्राणीत्येतदुभयं वक्ष्यमाह । तेषां चतुराहावा निपातः सवने तृती शस्त्राणि २
यसवने पर्याये चातिरिक्ते च । तृतुस्थाने यत्तेषां शस्त्राणि भवंति तानि चतुराहावानीत्येतदुभयं विधीयते ।
पर्यायातिरिक्तानां तृतीयसवनत्वे सत्यपि पृथग्ग्रहणमुक्थशस्त्रेभ्योऽन्यानि तेषां पि शस्त्राणि भव
युरित्येवमर्थं । अतिरिक्ते चेति बहुवचननिर्देशाद् अप्तोर्यामातिरिक्ते षोडशे च भवंति । न वाजपेयातिरिक्ते ।
तत्रैकत्वादतिरिक्तस्येति पंचाहावानि माध्यंदिने । अत्रापि पूर्ववदुभयं विधीयते । आहावपरिमाणव व
चनं निमित्ताधिक्येऽपि एतेषामेतावत्त्वसिद्ध्यर्थं । इदानीमाहावस्य निमित्तानि प्रसंगादुच्यंते । स्तोत्रि
भ्या३ यानुरूपेभ्यः प्रतिपदनुचरेभ्यः प्रगाथेभ्यो धाय्याभ्य इति पृथगाह्वानं । एतेभ्यः सर्वेभ्य आहावः कर्तव्यः । एतेषां भ्य२
बहूनां संनिपाते पृथक्पृथक् कर्तव्यः । इत्येतदुभयमत्र विधीयते । सर्वत्र यद्यर्थत्वादाहावो विधीयते त[illegible]
से कर्तव्यः । आदौ निविद्धानीयानां होत्रकाणां । अनेकत्वेऽपि प्रथमेष्वाहावः । निविद्धानीयस्य होत्रकस्यादौ न व

होतुरपि होत्रकाणामधिकाराद्धोतृग्रहणं । होतुरपि एतेभ्य आहावः कर्तव्यः । तेभ्योऽन्यदनंतरं होतुरपीत्यत्राप्यनुवर्तते ।
स्तोत्रियादिभ्योऽनंतरं यच्छस्त्रं तत्रापि होतुर्होत्रकाणां चाहावः कर्तव्यः ।

ति। तस्यानेकत्वे प्रथमएवादावेनैविद्वानकार्यमादावस्यनिमित्तं न स्तकस्यस्वरूपमिति। आपो देवते
चहत्वे। आपोदेवतमहेव तमित्यर्थः। सच आग्निमारुतआपोहिष्ठेतितृचउच्यते। तेचवादावः कर्तव्या। ते
षां तृचास्तोत्रियानुरूपाः शस्त्रादिषु सर्वत्र। तेषामधिकारेपुनं स्तेषामिति वचनमस्मिन्सूत्रे सर्वार्थोपि
कश्चिद्विधिरस्तीतिप्रदर्शनार्थं। तेन तृचास्तोत्रियानुरूपाः सर्वत्रेत्येकोर्थः सर्वार्थः। अपरश्च तेषां शस्त्रादिषु
ये आदेशास्ते स्तोत्रियानुरूपास्तेषामादावः कर्तव्यइति व्यवहितयोजनयान्वयार्थः। माध्यंदिने प्रगाथा
स्तृतीयाः। माध्यंदिने तेषामेव शस्त्रेषु तृतीया आदेशास्ते प्रगाथा वेदितव्याः। यथाग्रहणमन्यत्। अतोन्य — प्रगाथ इत्यनेन प्रगाथः।
त्सर्वं यथाग्रहणमेव वेदितव्यं। प्रगाथ इत्येकस्तोत्रियोभवतिनान्यथेति। याज्यांतानि शस्त्राणि। यत्रब
हूनां शस्त्राणामेव आम्नायं तेयाज्यान्तविधायंते तत्र किं यदेकं शस्त्रमित्येतत्संशयनिवृत्त्यर्थमेतद्वच
नं। अन्यदपिप्रयोजनमस्ति यत्स्वार्थं वाग्यमनं विदितं तद्याज्यापर्यंतमनुवर्ततइति। उक्थ्यं वा वी
त्येषां शस्त्राजपः प्रातःसवने। प्रातःसवनस्वनं स्पष्टार्थं। ऊर्ध्वं षोळशिनः सर्वेषां। षोळशिनऊर्ध्वं — राम
यानि शस्त्राणि तेष्वेवमेव शस्त्राजपः सर्वेषां भवति। सर्ववचनं होतुरप्राप्तापणार्थं। उक्थं वा वी द्रा — १६२

स्तोत्रिय ५

चेति माध्यंदिने उक्थं वा वीद्राय देवेभ्यः इत्युक्थ्येषु सषोळशिकेषु। उक्थ्येषु षोळशिनि वायं न वृतीत्यर्थः।
उक्थ्यानीति तृतीयसवने होत्रकशस्त्राण्युच्यंते। अनंतरस्य प्रवर्गा। यत्रानेकपदार्थाः क्रमवर्तिनः सुरे
करूपास्तत्र यदि तेषां कस्यचिद्धर्माकांक्षा स्यात्तदा तेषामेवानंतरेण प्रवर्गेण धर्मविधिर्वेदितव्यः। किमुदा
हरणं। तृतीयसवने पुरोळाशाद्यस्त्रमिस्कर्त्तो। तत्र माध्यंदिने न विधिर्भवति तथा सोमातिरेक शस्त्रे
नंतरस्य शास्त्रस्यय ज्ञास्त्राजपः स भवतीत्येवमादि द्रष्टव्यं। स्तोत्रियेणानुरूपस्य छंदः प्रमाणलिंग
देवतानि॥ छंदोगायत्र्यादि प्रमाणमेकस्मिन्नपि छंदस्यूनाधिकाक्षरता लिंगं आवती प्रवतीत्येवमादि
देवतं प्रसिद्धं स्तोत्रियस्य यान्येतानिता नि एवानुरूपस्येत्यर्थः॥ आर्षं चैके॥ एक आचार्या आर्षं च तद्दे
वेछंति। आनोमित्रावरुणा नो गंतं रिशादसा प्रवो मित्राय प्रमित्रयोर्वरुणयोरिति न यातं मित्रावरुणे
ति याज्या याहि सुषुमा हि तइति षड् स्तोत्रियानुरूपा वनंतरः स तं इत्या हपन सुष्ट्रहना निति स्त इंद्र
क्रतु विदं सुतमिति याज्ये द्राग्नी आगतं सुतमिंद्राग्नी अपसस्परि तो वा सहत्र रूपा कु वइति तिस्र
इंद्रे द्राग्नी उपेयं वामस्य मन्मन इति न वेंद्राग्नी आगतं सुतमिति याज्या। अत्र मध्ये आयाहि सुषुमा हि त

(यद्यध्वर्युः प्रशास्तः प्रसुहीति ब्रूयात्तदा प्रशास्ता सर्पतेति ब्रूयात् ततो०)

श्रौसू०
१६३ इति षड्स्तोत्रियानुरूपाइत्यत्र षड्ग्रहणमासाम्स्चांयास्तु कास्तु चिद्यदि ष्ठंदोगाः स्क वीरन् तदा तिस्रभि न१
रेवस्तोत्रियं कृत्वा शिष्टाभिरनुरूपः। कर्तव्य इत्येवमर्थं॥१०॥संस्थितेषु सवनेषु षोळशिनि चातिरा
त्रे प्रशास्तः प्रसुहीस्फ कः सर्पतेति प्रशास्ता प्रसृजेद्होतादक्षिणेनौदुंबरी मंज सेतरे परयाद्वा
रोत्तरां वेदिश्रोणीमभिनिःसर्पंति। सवनेषु संस्थितेषु मध्येवातिरात्रे षोडशिनि समाप्ते अतिरात्रविशे
षणमतिरात्रेयः षोडशी सा तस्मिन्नेव समाप्तेन वाजपेय षोडशिनीत्येवमर्थं। एतेषु चतुर्षु कालेषु हो
तादक्षिणेनौदुंबरीं गत्वा इतरे च स्वस्य धिष्ण्यस्यांसं आर्जवेन गत्वा सर्वे परयाद्वारा निष्क्रम्य उत्तरां सा
वेदिश्रोणीमभिनिःसर्पंति। तया श्रोण्या बहिर्वेदि प्राप्नुयुरित्यर्थः। यद्यस्मिन्काले ध्वर्युः प्रशास्तः प्रसु
हीति ब्रूयात्तदा प्रशास्ता सर्पतेति ब्रूयात्। ततो निःसर्पणं कुर्युरेतेष्वेव कालेषु यद्यन्यस्मिन्काले ब्रूया
ति२ त्तदा प्रत्युत्सर्जनमेव न निःसर्पणमस्मदीयानामितीयद्यध्वर्युर्न ब्रूयात्प्रशास्तापि नातिसृजेत्। ते
ष्वपि कालेषु तत्तो नातिसृष्टा एव निःसर्पेयुः सर्वथा तावदेतेषु कालेष्वतिसृष्टा वा अस्मदीया निःस राम
र्पेयुरेव नान्यस्मिन्काल इति संस्थितं। तृतीयसवनसमाप्तिरपि शाख्रसमाप्तावेवास्माकं न हारियोज १६३
भनतिसृष्टा॥२

स्थितं। नांतेपत्नीसंयाजांतइति पुनःसदसः प्रवेशप्रयोजनाभावात्सवनसंस्थास्तु निःसर्पणस्य सदः प्रवेश
पर्यंतत्वादिति। मृगतीर्थमित्येतदान्वक्षते। संध्यवदाराभावे पि संज्ञायानित्यत्वात्परिशानार्थमुपदेशः।
एतेन निष्क्रम्य यथार्थं नत्वेवान्यन्मूत्रेभ्यः। अतीर्थेन निष्क्रांतानां बहिस्थानामपि शक्त्यत्वादयो नियमा
यथा संभवमनुवर्तंत इत्येतत्प्राक्तदनेन निष्क्रांतानां नास्तीत्येवमर्थं यथार्थवचनं यथार्थत्ववनात्स्वैरक
र्मण्यपि प्रसज्येरन्निति तन्निवृत्त्यर्थं नत्वेवान्यन्मूत्रेभ्य इत्येतेन यदावश्यकं तावन्मात्रमेव भवति। अतो
नान्यदिति। आवश्यकमपि यत्र शम्याप्रासादूर्ध्वं कर्तुं न शक्यते तदनेन निष्क्रम्य न कर्तव्यं तीर्थेनैव निष्क्रम्य
तादृशं कुर्यात्। अनेन निष्क्रम्य शम्याप्रासात्परस्तान्न गच्छेयुरिति वचनात्। एते निष्क्रम्य कृत्वोदकार्थं वे
द्यां समस्ता उपस्थाया परयाद्वारा नित्ययाद्वृतासदो द्वार्ये चाग्निमृत्वयतरूली प्रतिप्रसर्पंति। एते वृति
निष्क्रांतानि दिश्यंते। एते निष्क्रमणानंतरं यत्किंचिदुदककार्यमस्ति चेत्कृत्वानास्ति चेदकृत्वा वेदिं प्रविश्य न
वेद्यां ये धिष्ण्यास्तेषां समस्तोपस्थानं कृत्वा उपस्थितां श्चानुपस्थितांश्चेत्येतदुक्तं भवत्यर्थः। अपरयाद्वा
नानिष्ययाद्वृता मंत्रेणासदो द्वार्ये चाग्निमृत्वयतरूली प्रतिसर्पंति। कृत्वोदकार्थमित्यत्र न विधीयते यथापा

र्ममनूद्यते। एषाह्सर्पतीति वचने। सर्पतीति वचनद्वयेनेन पूर्वोक्ताश्चत्वारः कालाः उच्यंते तेषु तस्य व
चनस्य संभवात्। अतस्तेषु सर्वेष्वयमेषक्रमः प्रयोगो निःसर्पणादिः प्रतिप्रसर्पणांतः संकर्तव्यः न
केवलं प्रातःसवनांत एवेति। एवं यथैव गृहपतिः। यजमानस्तथैव ब्रह्मा प्रतिसर्पणं कुर्यादिका
सर्वेषु ह्राह्रीनेषु सर्वेषु गृहपतिरेवेति॥११॥ ॥एतस्मिन्काले ग्रावस्तुत्प्रपद्यते। अस्याप्यस्मिन्नेव का
लेप्रपदनं न प्रातरनुवाककालइत्यच्छावाकेन तुल्यं। तस्योक्तमुपस्थानं। अस्यापि पूर्वोक्तमुप
स्थानं प्रसर्पणं च भवति तत्र विशेषमाह। एवं याह्लावा हविर्धाने प्रपद्य दक्षिणस्य तु हविर्धानस्य प्राग्
दग्युत्तरस्याः सन्निरसस्तृणं निरस्यरा आनमभिमुखो वा तिष्ठते। प्रसर्पणमेवात्र प्रपदनमित्युच्य
ते। असौ तु हविर्धानं एवं याह्लावा प्रपद्यते एवं वदेव हविर्धाने इति द्विवचनं शालायामेवोपचारात्।
शालाकटद्वयसंबंधादुपचारः। हविर्धाने ग्रावः शालायामपि मुख्य एव योगस्याविशिष्टत्वादुभयोस्तस्य
पद्य दक्षिणस्य शाकटस्य युत्तरमक्षं निरस्तस्य प्राग्दग्वोदेवानस्तस्मिन्मंत्रेण निरसनं कृत्वा तत्र ग्रा वाम
ग्रानमभिमुखस्तिष्ठेत्। दक्षिणामुखः प्रत्यग्दक्षिणामुखो वा। नचोपवेशनः। निरसनोपवेशनयोः १६४

साहचर्यप्रदर्शनार्थं। अप्राप्तएवोपवेशनमंत्रः प्रतिषिध्यते। पोऽस्य ग्रावसोमपइति तु। उपविष्टस्य विहितत्वा।
त्तातिष्ठतो न प्राप्नोतीति विधीयते। अथास्माअध्वर्युरुष्णीषं प्रयच्छति॥ उष्णीषं शिरसो वेष्टनं वासः। नदं
अलिनाप्रतिगृह्णाति: प्रदक्षिणं शिरः संमुखं वेष्टयित्वा यदा सोमांशुं न भिषवाय व्युपोदस्यथ आव
पोऽभिष्टुयात्॥ यदा सोमलता अभिषवार्थं अध्वर्यवो व्युपोहंति विक्षिपंति तदा ग्राव्णामभिष्टवनं कुर्या
त्॥ मध्यमस्वरेणेदं सवनं॥ इदमादीदं माध्यंदिनं सवनं मध्यमस्वरेण प्रयोक्तव्यं। इदं ग्रावस्तोत्रमारभ्य माध्यं
दिनं सवनं वर्त्तते॥ तत्र स्वरग्रहणं बाधकबाधनार्थं। बार्हस्पत्येष्टौ सौमिक्यइतिप्रधानोपांशुत्वं प्राप्तं तस्य
बाधनार्थं। तेन तस्यामिष्टौ प्रधानमपि मध्यमस्वरेण भवति। अभित्वा देवसवितः युंजते मन उत युंजते
धिय आत्मनइंद्र क्रतुमंतं मा चिदन्यद्विशं सतप्रैतवदं त्रिष्ट्यबुर्दं। एतत्सूक्तम र्बुदनामधेयं भवति। प्रा
या ग्रुत्तमौ आवत्सं सप्रवोग्रावाण इति। सूक्ते आवपनेतिशेषः। अर्बुदस्य प्राग् उत्तमायाइत्यर्थः॥ सू
क्तयोरंतरोपरिष्टात्पुरस्ताद्वा पावमानीरोप्य यथार्थमावाग्रहणा छिद्रयापरिधानवेष्ट्यं यजमान
स्योष्णीषं। सूक्तयोरुपरिष्टात्पुरस्ताद्वेति संबंधः। सूक्ते इत्यध्याहृत्य अंतरवाक्येन संबंधः। त्रयाणामन्य

तमस्मिन्स्थानेपावमानीरावपेतयथार्थंयावत्प्रयोजनमित्यर्थः।यावद्राजिषयमितितदारंभोआरंभवि
धानात्तत्रैवग्राव्णांव्यापारसंभवात्अस्यचग्रावस्तोत्रत्वादिति।आग्रहग्रहणाद्ग्रावस्तोत्रांतर्भा
वेपिपावमानीनांदृश्यमानसोमाभिधानात्संपूयमानःसोमस्तावंतंकालमनुवर्ततइतिकृत्वेदमुच्यते।
त्रिरुत्पार्बुदस्योत्तमयापरिधायवेधंयजमानस्योत्तरीयंयजमानायदातव्यमित्यर्थः।आदाययथार्थं
मंत्रेष्वर्बुदःसु।यजमानायदत्तेतस्यार्थप्राप्तमुच्यतेनाशास्त्रंविधीयते।अनेनमंत्रेणपादानमप्यत्रहस्ता
द्धस्तांतरसंक्रमणमात्रंयजमानस्यैवतत्त्वमिति।प्रतिप्रयच्छेदितरेषु।अनंतरोर्बुदःसुयेनेदंदत्तंतस्मा
यपुनःप्रयच्छेदिति।प्रतिशब्दसंबंधादवगम्यते।अथापरमाभिरूपंकुर्यादितिगाणगारिः।अपरमिति
अपरमिदंग्रावस्तोत्रंनपूर्वमित्यर्थः।प्रकृताविदंनप्रवर्ततइतिभिन्नविषयत्वादपरत्वात्प्रयोगो
युक्तः।कार्यविशेषेतल्लिंगस्यविधानादेवाभिरूपत्वेसिद्धेअभिरूपवचनंकार्यव्यत्यासेऽप्यव्यत्यास
सिध्यर्थं।गाणगारिवचनंपूजार्थं।आप्यायस्वसमेतुतइतितिस्रोऽभिमृजंतितदादशासिपएतमुत्संदत्ता राम
सिपोम्यमानःसुहस्त्यादशाभिर्विवस्वतोदुहंतिसप्तैकामधुस्तासिष्णुवी।मिष्माकत्वन्गोषुधावति १६५

पवित्रेपरिषिच्यतइत्यस्मिन्काकलंगोषुधावतिइत्येतोवर्मविगाहतइतिद्वे।एतासामर्बुदस्यचतुर्था
सुदृढयुक्टचातिशुत्वानवदध्यात्।एताद्वादशास्त्रोकुर्कांताःस्तोशितारस्तचाभवंति।एतासांपाव
मानीनांत्वचातेषुअर्बुदस्यत्वानवदध्यात्विपरीतंवा।अत्रविशेषोनशक्यतेवक्तुंउरवगमत्वात्।आ
प्यायमानेप्रथमं।आप्यायनमुदकसेकः।क्ष्णूयमानेद्वितीयां।मार्जनंचूर्णमादायहस्ताभ्यांपेषणं।दुह्यमा
नेतृतीयां।दोहनंप्रसिद्धं।आसिच्यमानेचतुर्थीं।आसेचनमभिषवेणद्रवीकृतस्याधवनीयेसंभरणं।दोह
च्छेदेदृढच्छेदेचतुर्थीं।निमित्तावृत्तावावृत्त्यभ्यावस्त्रावचनं।आविदन्यद्विशांसतेतिवदिग्रावाणःसंक्रादे
रन्।संक्रादनंशब्दनं।अत्रापिनिमित्तावृत्तावावृत्तिरस्ति।अस्यास्त्वोनिमित्तावेपिप्रयोगःस्वस्था
नेचतुर्थ्याअभ्यावचनादिदमवगम्यते।समानमन्यत।अर्बुदःपावमानीभ्योन्यत्सर्वंसमानंभवतीत्यर्थः।
अर्बुदमेवेत्येके।अवधारणादिदमेवसर्कंनान्यल्लिंविर।प्रवोग्रावाणइत्येके।अत्राप्यवधारणंद्रष्टव्यं।
उत्कसर्पणां।प्रसर्पणमत्रकर्तव्यमित्यर्थः।स्तुतेमाध्यंदिनेपवमानेविहर्त्यांगानाम्॥१२॥दधिघर्मेण
श्चरतिप्रवर्ग्यवांश्चेत्।अंगारविहरणवचनंतत्कालपरिज्ञानेतद्भावपरिहारेयत्नकरणार्थं।दधिघर्मो

श्रौ·वृ·
१६६

कर्म

नामैवविशेषः। तेनचरन्तिप्रवर्ग्येणाश्चेदयंक्रतुः। नचेन्नक्रतुत्वाद्दधिघर्मः। तस्योक्तमङ्गावानंघर्मेण। त
स्येतिवचनंयोगविभागार्थंयोगविभागप्रयोजनमप्रवर्ग्येपिदधिघर्मस्यविधेःप्रापणमिति। घर्मेणेति
वचनमङ्गावनादन्यस्यघर्मेणसंबंधस्यैकश्रुत्यस्यापिप्रापणार्थं। तेनोत्तिष्ठतावपश्यतेत्यस्याःशंस
त्यादिवोदनाभावेपिऐकश्रुत्यंभवति। इज्यान्नक्षिणाश्च। इज्याव घर्मेणाव्याख्याता भक्षिणश्च घर्मेणे
वव्याख्याताः। भक्षिश्चाह्वोनकर्तृपलक्षणार्थंप्रयुज्यतेकथं… दिस्वात्मनोपिविधेयत्वात्। येनेनभक्षस्य
भक्षवर्ज्जंणांचघर्मवत्ताविधीयते… निष्ठतावपश्यतेयाद। अस्यालिंगजनितमेवका
र्यमाहेतिवचनमस्याभ्रुवास्यालंमान्दितिवमर्थं। तेनोत्तरेवानुक्याभवति। अनयाधर्मुप्रे
षरूपमभिधानंक्रियते। श्रातंहविरित्युक्तः। श्रातंहविरित्यन्वाह। इयमनुवाक्या। श्रातंमन्यऊध
निश्रातमग्नावितियजति। अग्नेवीहीत्यनुवषट्कारोदधिघर्मस्याग्नेवीहीतिवा। मयित्यदि
न्द्रियंबृहन्मयिदक्षमयुत्क्रतुः। त्रिः… विभातुमध्याकृत्यामसत्सासदविराजाज्योतिषासह
तस्यदोहमशीयतेतस्यतईड्पीतस्यत्रिष्टुप्छंदसउपहूतस्योपहूतोभक्षयामीतिभक्षजपः। राम १६६

यधिष्ण्यवेलांप्रांचमंगारेर। भिधिहरेयुःपश्चात्स्वस्यधिष्ण्यस्योपविश्योपहवमिष्ट्वापरिलाग्ने
पुरवयमितिजपेत। धिष्ण्यावतांमध्येयंकविरधिष्ण्यवतंधिष्ण्येभ्यःप्रांचंसंतंयद्यगारेरभिविहरे
युस्तस्यनैमित्तिकमिदंपश्चात्स्वस्यधिष्ण्यस्योपविश्योपहवंयजमानादिष्ट्वापरिलाग्नेपुरवयमि
तिजपेत। अनिष्ट्वादीक्षितः। दीक्षितस्योपहवयाचनप्रतिषेधाददीक्षितस्योपहवयाचनंयजमा
नादितिगम्यते। अस्यैवनैमित्तिकस्यनिमित्तापत्तिकालेद्वन्यत्राम्नानंतृतीयसवनेप्यस्यनैमित्तिक
स्यप्रापणार्थं। सवनीयानांपुरस्तादुपरिष्टाद्वापशुपुरोडाशेनचरंति। प्रकृतिप्राप्तस्यपशुपुरोडाश
स्यकालविधिरयं। अक्रियामेकेन्यत्रतदर्थवादवदनात्। तस्यपुरोडाशस्याक्रियामेकेआचार्यामन्यंते
ति हेतुबलात्सोयंहेतुःअन्यत्रतदर्थवादवदनादिति। प्रयोजनोवादस्तदर्थवादःतस्यवदनंतदर्थवाद
द वदनंतत्प्रयोजनवादस्यान्यत्रवदनादित्यर्थः। अन्यत्रेतिसकृद्वाक्प्रैषउच्यते। तत्राग्नीषोमौ… पुरोडा
शैरित्याम्नातं। पुरोडाशवतीरितिबहुवचनदर्शनात्सवनीयदेवतार्थानिधीयतेनपशुपुरोडाशार्थंदेवतेति तेर
गम्यते। तेनात्रप्रकृतिप्राप्तमभिधानमपश्यंतोकरणनिमित्तमेवेदमभिधानमितिमन्यमानाअ

क्रियामुक्तवंतः। क्रियामात्रमरथ्योन्विनात्प्रतिषेधात्। अतिदेशप्राप्तस्य प्रतिषेधाभावादात्रमरथ्यः पशुपु
रोडाशस्य क्रियामेवमन्यते आत्रमरथ्यग्रहणं तस्य पूजनार्थं न विकल्पार्थं तस्मात्पशुपुरोडाशः कर्त्तव्य एव। यत्तु
नविदमन्यत्र तदर्थवादवदनादित्यनभिधानादकरणमुक्तं तदयुक्तं। प्राप्तस्य प्रतिषेधाभावात् करणमेवेति। अ
नभिधानं पुनर्यत्सूक्तवाकशेषेषूक्तं तदहेतुरेवं श्यस्य पवितेर्मंत्रेभिधानशक्तिर्नास्ति चेदनभिधानमस्तु
किं कुर्मः। यथाकथंचिदभिधानं वा कल्पनीयं। पुरोडाशाद्युत्कमानाराशंसासादनात्। नलिदृष्टिदेवत्याः
एतस्मिन्काले दक्षिणानीयं तेहीनेकाहेषु। अधिकृते काले पुनः कालविधानं यच्चानुसवनं दक्षिणा
नयनं विहितं तत्र त्रिषु सवनेषु नाराशंससादनोत्तरकालमेव दक्षिणानयनमित्येवमर्थं अहीनैका
ग्रहणं सत्रे प्राप्त दक्षिणापि नास्तीति सूचनार्थं। कृष्णाजिनानिध्नन्त्वंतः स्वयमेव दक्षिणापथयंतिदी
क्षितास्सत्रे छिदमदमाकल्याण्यैकी त्वेतेजसेमृतत्वाय आत्मानं दक्षिणां नयानीति जपंतः। दीक्षित
वचनं पत्नीनिवृत्त्यर्थं। सत्रवचनमसत्रेषस्य समुच्चयनिवृत्त्यर्थं। आत्मानं दक्षिणां नयानीति मंत्रवादः स राम
त्राणामदक्षिणात्वस्य ति परत्वात्मदक्षिणत्वं विधातुं शक्नोति। उन्नेष्यमाणास्वाग्नीध्रीये आजुहोती १६७

जुहोति। उन्नेष्यमाणासु दक्षिणासु दक्षिणाद्रव्येष्वित्यर्थः। केन चिन्मानविशेषेण दक्षिणाद्रव्याणि द
क्षिणाकाले नेतव्यानि तत्क्षणात्प्रर्क्षणे सर्वेऽत्विजः आजुहोति। इदानीत्यग्निर्ददाति वायुर्गृह्णाति
तत। इत्येतितिचंद्रमाः सत्यमादित्यः सत्यमोमापक्त्वासत्यमाभिरतं। द्वितीयज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणानां प्रि
यो भूयासं स्वाहा। प्राविद्धि प्रावी अपाणा प्राप्यात्यस्य वे नु स्वाहेति द्वितीयं। द्वितीयाग्रहणं मंत्रभेद
प्रदर्शनार्थं न द्वयोराहुत्योरेतावानेकोमंत्र आवर्तयितव्य इति। क इदं कस्मा अदात्कामः कामायादात्कामोदा
ता कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते। वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृ
थिवी प्रतिगृह्णात्विति तीर्णास्वनुमंत्रयेत प्राणि। विहारदेशमतीत्य नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु तन्मध्ये यत्प्राणि द्र
व्यं तदं तेनानुमंत्रयते। अभिमृशेदप्राणि। तन्मध्ये यदप्राणि तदभिमृशेत्। कन्यां च। अभिमृशेदिति शेषः। दे
वेन विवाहप्रकारेण तदाय दि कन्यादीयते तामप्यभिमृशेत्। अनेनैव मंत्रेण न ब्राह्मादिविदमभिदर्शन
मस्ति कनुसंबंधाभावात्। सर्वत्र चैवं। सर्वत्र वैतनिके इष्टिपश्वादावेवं प्रतिगृह्णीयात् नत्विदं वेतिप्रसं नबहिर्वेदि २
गाभावात्। प्रतिगृह्याग्नीध्रीयं प्राप्य हविरुच्छिष्टं सर्वे प्राश्नीयुः प्राश्य प्रतिप्रसर्प्य। ...म रुत्वतीयेन ग्रहेण
मरुत्वद्देवत्यो मरुत्वतीयः १

श्रौ०सू०
१६८

चरति॥मरुत्वद्देवत्यो मरुत्वतीयः।गतार्थस्तृचह्वयं।इंद्रमरुत्व इह पाहि सोमं होतायः सदिंद्रं मरुत्वंतं स
जोषा इंद्र सगणो मरुद्भिरिति।नक्षयित्वे तत्प्रातर्मरुत्वतीयं शस्त्रं शंसेत्॥नक्षयित्वेति वचनं शस्त्रकालोप
देशार्थं।मरुत्वतीयमिति शस्त्रनाम।अध्वर्यो शोंसावोमिति माध्यंदिने शस्त्रादिषु ह्वावः।माध्यंदिनेसवने
यानि शस्त्राणि होतुर्होत्रकाणां च तेषामेष प्रतिरूपः आह्वावो विधीयते।कृत्स्नवचनं होत्रकशस्त्रपरिग्रहार्थं।
आ त्वा रथं यथोतय इदं वसो सुतमंध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ।पुनर्मरुत्वतीयवचनं सर्वशस्त्राधि
कारार्थं।प्रतिपदनुचराविति संज्ञे यथासंख्येन द्वयोस्तृचयोः।इंद्र नेदीय एदिहीतीद्र नि द्वः प्रगाथः॥
द्रत्यमपि संज्ञा॥प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः प्रगाथ इति शेषः।इयमपि संज्ञैव॥त्वा नाः प्रतिपदनु
चराद्वानाः प्रगाथाः।आतो धर्चर्शंसं शस्त्राणामादितमाज्यमारभ्य आ स्माद्ब्राह्मणस्पत्यात्सर्वमर्धर्च
भवति।आज्यमारभ्य ब्राह्मणस्पत्यपर्यंतं सर्वमर्धर्चशस्यं भवतीत्यर्थः।स्तोत्रियानुरूपाः प्रतिपदनुच
राः प्रगाथाः सर्वत्र।एते च सर्वत्रार्धर्चशः शस्याः।प्रगाथस्यार्धर्चशंसनविधानं बृहतीकारपक्षे च
तुर्थषष्ठयोः पदयोः पुनर्द्विरभ्यस्तयोरवसानविध्यर्थं वा।समाम्नायप्रसिद्धार्धर्चाभावादर्धर्चाव
सर्ववचनात्प्रकृतोऽविकृतो च त्रिष्टुबादीनि पंक्तिर्वा विछेदो वा अस्मिन्नवधौ यदा
गच्छति तत्सर्वमर्धर्च [illegible] गम्यते।।२ राम १६८

कं२
सानं न प्राप्नोतीति तत्रावसानप्राप्त्यर्थं सर्वत्र वचनं छंदोगप्रत्ययस्य प्राप्तेस्यापि प्रगाथस्यास्मिन् शस्त्रमात्रस्य
एतदवसानं भवतीत्येवमर्थं।प्रा छंदांसि त्रैष्टुभात्।गायत्र्यादीनि पंक्त्यंतानि अर्धर्चशः शस्यानीत्यर्थः।
सर्वाश्चैवा चतुष्पदाः।गायत्र्यादीनां च समानामक्षरपरिमाणमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न पादविन्यासः।तत्र बृह
त्यंतानां पादविन्यासानपेक्षया सर्वप्रकाराणामर्धर्चशंसनमुक्तं।पंक्त्याश्चाप्य पंचपदाया अर्धर्चशं
सनमेव पंचपदायाः क्कवक्ष्यति।तत्र पंक्त्यातत्तरेषु त्रिष्टुप्छंदःसु या अचतुष्पदास्तासामर्धर्चशं
सनमनेन विधीयते।सर्वग्रहणं द्वपाक्प्यानिर्दिष्टेप्वेव यामस्त्वर्धर्चशंसनमेवेत्येवमर्थं।पंक्तिस्तु
यो। द्विरवस्येद्द्वयोर्द्वयोः पादयोरर्धर्चशो वाश्विने॥आश्विने शस्त्रे याः पंक्तयस्तासामर्धर्चशंसनं पंक्तिशंस
नं वा भवतीति विकल्पो यं विधीयते तत्रार्धर्चशस्यां तर्गता नामर्धर्चशंसनं पंक्तिशंसनं [illegible]वे[illegible]तिवि
कल्पो [illegible] वेशो युक्तः।पच्छः शस्यमतां तु पच्छः।शंसने क्रियमाणे यं विशेषः सर्वत्र विषये पच्छः
शस्य सूक्तगताया एकस्याः पंक्तेः पंचांस्यते वै।तत्र सूक्तमुखीयानुदाहरणं।अवर्द्धिष्टमिति चे
वमादिनमो वाक इत्यर्धर्चशाः शस्या स्वाहाकृतस्येत्यस्याः पंक्तिशंसमासं कृत्वा शंसेत्।उत्तमे पदे

२छः

स्वतंत्राणां ४

सनं।समासमुत्तमे पदे।पंक्त्याः पच्छः शंसने क्रियमाणे पे उत्तमे पदे अतिरिच्येते नयोः १

श्रौ॰सू॰
१६८

समस्यन्न शंसेदिति वा योजना। पञ्चोन्यत्रा। उक्तादन्यस्य ऋचः शंसेत। यदिदमर्धर्चशः शंसनविधानं सामि
धेन्यतिदेशप्राप्तमस्तु पदिश्यते तस्य ऋचः शास्त्रविषयेनियमार्थं निस्वरूप विधानं पर। पादेन वसाया
र्धर्चितिः संतानः॥ इदं पञ्चः शास्त्रप्रकारप्रदर्शनार्थं अर्धर्चितिः संतानइत्यर्धर्चितिप्रणवं कृत्वा तैः सं
तानः कर्त्तव्यइत्यर्थः। अग्निर्नेता लं सोम क्रतुभिः पिन्वंत्यप इति धाय्याः॥ धाय्या इति नाम। प्रवइंद्रा
यबृहतइति मरुत्वतीयः प्रगाथः। इदमपि नाम। जनिष्ठाउग्रइति। इदं सूक्तं। एकः स्वयसीः शस्त्वा मरु
त्वतीयानि विदंदध्यात्सर्वत्र। एतस्य सूक्तस्यार्धर्चिकाधिकाः शस्त्वा तदंतराले इंद्रो मरुत्वानित्येतानि
विदंदध्यात। अर्धइति ब्राह्मणाल्लभ्यते। तस्यार्धाः शस्त्वार्धाः परिशिष्यमध्ये निविदं दधातीति। सर्व
त्रग्रहणं सक्रतुसवनीयायां सत्यामपिता मुक्त्वा सूक्तस्यैव कृत्स्नस्य शंसनं शस्त्वानिविदंदध्यादेवमर्थं। ए ये
वमसुत्रासु माध्यंदिने। सवनवचनं विस्पष्टार्थं। एकाहेवे। अर्धयुग्मासु॥ शस्त्वेत्यनुवर्त्तते। एकाशि
ष्टाहं तीषसवने। निविदं दध्यादित्यनुवर्त्तते। प्रक्षिपणीमृजानः परिदध्या धाय्यान्ते स्यात्मनः। उत्तरं राम
कुर्वन्परिदध्यात्। एतत्त्रिष्वपि वचनेषु कर्त्तव्यं एनः पापं आत्मनइति वसनान्न यजमानस्येति गम्यते। १६८

ख
अन्यत्राप्येतया परिदधदेवं। अतिदेशप्राप्तायां वचनादृते पिभवतिइंद्रक्तु कत्वनं जनिष्ठाउग्र उग्रोजज्ञइ
इति२ तिं माध्यंदिनं उपदेशप्राप्तायाः प्रापणार्थं। उक्थवानी द्वायस्थ्यपवते लेनिद्रा स्त्वाजपेल। येत्वादिहत्येमघ
वन्नवर्धन्निति याज्या॥ १४॥ निष्केवल्यस्य। अधिकारोयं निष्केवल्यइति शस्त्रनाम। अभित्वा शूर नो
नुमो भित्वापूर्वपीतयइति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ यदि रथंतरं पृष्ठं। रथंतरमिति साम विशेषः। पृष्ठ
मित्यस्मिंस्थाने ज्योतिष्टोमांगभूतं सामानिव्यक्तेसंगस्थाने पाठ्यस्त्वक्ति जन्यं शास्त्रैकसमधिगम्यं
कार्यमुच्यते। तत्र यदि रथंतरं पृष्ठमित्ययमर्थः। यदि पृष्ठकार्ये रथंतरं सामकुर्युः छंदोगाइति। एवं
बृहत्पृष्ठं वैरूपं पृष्ठमित्येवमादिषु वेदितव्यं सामानाधिकरण्यं लोपस्वारिकमिति मंतव्यं प्रगाथयव
वनं द्विवग्रहणार्थं स्तोत्रियानुरूपवचनं त्वत्वादिसिध्यर्थं। यद्येवेन्द्र हत्वामिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि
चेरवइति। प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपावित्यनुवर्त्तते। प्रगाथा एते भवंति सिद्धे सत्यारंभोनियमार्थः। य
द्येतेषुद्व्यावेषु छंदोगाद्विपदोत्तराकारं तेचेत्कृत्वास्कवंति तथैवस्मा भिर्देत्राएव कृत्वा शंस्तव्याः। नय ५२
थास्कतंत्तचाकारं शंस्तव्या इत्यर्थः। शंसेदित्याकारं शंसेत। बृहस्पती संतोबृहत्वो यद्वाचः सबार्ह
अनभ्यासेन तत्त्वाकारस्तवनेतृचाणामेव माणाः कर्तव्या इत्युक्तं इदानीं अभ्यासेन तत्त्वाकारस्तवनेतान्प्रगाथान्द्वे सचो सखे
अभ्यासेन तिसृन्त्रचः कृत्वाशंसेत इति सूत्रार्थः। तदेवं प्रकारमिसाह। चतुर्थमक्षे पादो गार्हते प्रगाथे पुनरभ्यासि
त्वो तरयोरकरयेत्। १४१

तः प्रगाथ इत्युच्यते। ककुप्सतोबृहत्योः ककुभ इति। बार्हताधिकारे पुनर्बार्हते इति वचनमनधि
कृतानामप्यस्य विधेः प्रापणार्थं। त। [illegible]तुर्थषष्ठौ पादौ पुनरभ्यस्य सप्तमपंचमयोः पदयोरव म
स्येत्। अत्रावसानाभ्यासौ विधीयेते एवं कृते प्रगाथो बृहत्युत्तरे ककुभो नुवृत्तः। बृहतीकारं चेत्तावेव द्विः।
बृहती कृत्वा शंसनं बृहतीकारमित्यर्थः। यदि त्रिस्त्रो बृहत्य एवं चिकीर्षितं तदा तावेव पादौ पुनर्द्विरभ्य
स्य तत्रैवावस्येत्। तत्रैवावसानत्वार्थं प्रगाथस्यार्धर्चशः शंसन विधानमित्युक्तं। तृतीयपंचमौ च
ककुभेषु। एतेषु तावभ्यस्योत्तरयोरवस्येत्। उत्तरयोरवस्येदित्यत्रानुवर्त्तते तदनुवर्त्तमानमपि प्रगा
थस्यार्धर्चशः शंसनविधिबलात्सर्वत्र निःप्रयोजनमेवावतिष्ठते। अत्र तु प्रयोजनमस्तीत्युक्तं। प्रत्यादा
नाद्युत्तरा। [illegible]भवतीति विशेषः। एवमेतत्पृष्ठ्य षडहस्यैं दुर्निहवब्राह्मणास्पत्यान्। एतत्पृष्ठ्येष्विति
समासनिर्देशादेतदेवेत्यवधार्यते। एतच्छब्देन प्रकृतत्वाद्बृहद्रथंतरे उच्येते एतदुक्तं भवति यद्
सु बृहद्रथंतरं वा तयोः संहति वा [illegible]कार्यं भवति तत्र यथा बृहद्रथंतरस्तोत्रियानुरूपयोः शंसनं भ राम
वति तद्वद्दुर्निहवब्राह्मणास्पत्यां शंसेत्। तयोस्त्वशंसनं यथास्वकृतमिति वक्ष्यति॥ बृहतीकारमित ७०

रेषु पृष्ठ्येषु। बृहद्रथंतराभ्यामितरेषु पृष्ठ्येषु तान्बृहतीकारं शंसेत्। इतरेष्वित्यसमासनिर्देशादित
र सत्तामात्रेपि बृहतीकारमेव भवति। तेनाप्तोर्यामे रथंतरेणाग्रे ततो वैराजेनैतयज्ञयद्यपि बृहद्रथं
तरे पृष्ठे तथापि वैराजसंबंधाद्बृहतीकारमेव भवतीति। बृहद्रथंतरयोश्चत्वरस्थयोः। यदा बृहद्
रथंतरे गायत्रीषु वान्यासु वान्यास्तासु तिसृषु [illegible] भवतस्तयोर्निष्केवल्ये द्विपदोत्तराकारं तदापि
दुर्निहवब्राह्मणास्पत्यान्बृहतीकारं शंसेत्। होत्रकाश्च येषां प्रगाथास्तोत्रियानुरूपाः। येषां हो
त्रकाणां प्रगाथास्तोत्रियानुरूपा भवंति ते यदि दुर्निहवब्राह्मणास्पत्यां शंसेयुः। सर्वमन्यद्यथास्वके वत्तां ६
तं। उक्तादन्यत्सर्वं यथास्वकृतं शंसेत्। सर्वग्रहणं बृहद्रथंतरयोस्तोत्रियानुरूपसंग्रहार्थं। परि
मितश्चास्य एकाहः। परिमितः सर्वतोमितं चास्य यस्याहः स परिमितश्चास्यः। एतदुक्तं भवति। यः स्व
त कीये धर्मिज्ञातै रूपदेशैरेव परिहरण इति सचैकेनाह्ना समाप्यत इत्येकाहः। अनेन प्रकारेण परिमि
तश्चास्य बाहुन प्रकृतिभूतोग्निष्टोम उच्यते। योयमधिकृत एकाहः स सर्वतश्चोपदेशिकश्चास्य इ
त्यर्थः। एवं चेत्तस्य विशेषणं किमर्थ॥ मन्यदपि ज्ञातं स्योपदेशादवगतमेव। अत्रोच्यते। सत्यमेवं

किं तत्र विशेषोऽस्ति सोमद्वयसंबंधिनो ये धर्मास्तिस्त्रतिविध्यनुप्रवेशिनस्ते चतुःसंस्थस्य ज्यो
तिष्टोमस्य साधरणाः ये पुनरौत्रविध्यनुप्रवेशिनो दीक्षणीयादयः स्कन्दास्त्रादयश्चतत्उपदेश
तोऽग्निष्टोमस्यैव अतिदेशात एवोक्थ्यादीनामपि संस्थानामित्यनेन विशेषेणशास्य विशेषणं ल
तवानाचार्यः । तस्यैवैकाहत्वं प्रसिद्धमेवोच्यते तेन शब्देनास्य संख्यवद्वलार्थसय घ्नय सार्मयत्यवमानेतस्य
योनिरनुरूपः ॥ सप्रकृतए काहोयघ्नयसामास्यात । बृहद्रथंतरसामास्याद्दित्यर्थः । उत्रयसामत्वं
नामैवं भवति बृहद्रथंतरं वा पृष्ठस्थाने भवतीतरत्पवमान इति तत्रयस्य वमाने भवति तस्य योनिं नि
स्या ष्केवल्यस्यानुरूपं कुर्यात् । सर्वियोयमर्थः प्रत्यसाम्नात एवेदं तु सत्रवचनं सवर्थितायाच्यते । यो
९ निस्थानेनैनामन्यत्र शंसेत । अन्यत्रे कस्थ्यादीन्यपि गृह्यते अग्निष्टोमादन्यो यः कश्चिद्यज्ञयसामेका
दः संस्था वा बृहद्रथंतरसामास्यादित्यर्थः । तत्र यस्य वमाने कृतं तस्य योनिं योनिस्थानएव शंसेत । यो व
निस्थानमाह । ऊर्ध्वं धाय्याया योनिस्थानं । निष्केवल्ये धाय्याया ऊर्ध्वं यत्स्थानं तद्योनीनां स्थानं शंसनस्था राम
नमित्यर्थः । अनेकानन्तर्ये सकृत्पृथग्वा ह्वानं ॥ अनेकासां साम्नयोनीनां सद्दशंसने प्राप्ते आहावेवसर्वा १७१

अथातस्तुनराशंस्यो रेवे स्वामि नवेडे ५

सामाहावः सकृत्कर्त्तव्यः प्रतियोनिर्वेति विकल्पः तेभ्यश्चान्यदनन्तरमित्यनेनाहौ सकृदाहावः आन्तर
वेत्तरत्र विकल्पेन विधीयते ॥ एवमर्धमिंद्र निदवात्यगाथानां । ब्राह्मणास्पत्यमरुत्वतीयसामप्रगाथा
यदानेके सह गच्छेयुस्तदा तेष्वपि सकृत्पृथग्वा हावः कर्त्तव्य इत्यर्थः । अत्र सर्वत्राहावे प्राप्ते अनेनाना
द्येषु विकल्पो विधीयते । यद्वावानेति धाय्या । पिबासुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः । संज्ञाच्छावेतो । इं
द्रस्य नु वीर्याणि इत्यस्मिन्नैन्द्रीं निविदं दध्यात् । इंद्रो देवता यस्या इत्यैन्द्री निवित् । अनु ब्राह्मणवास्त
रः उक्थं वाचीन्द्रायोपश्टण्वते त्वेति शस्त्वा जपेत् । पिबा सोममिंद्र मंदतु त्वेति याज्या । होत्रकाणां मा
ध्यंदिने पिशस्त्राणि भवन्तीत्युक्तं । तान्येतानीत्याह ॥ १५ ॥ होत्रकाणां कयान श्चित्र आभुवत्कया त्वन्न
ऊत्याभि स्तामिंद्र त्वा वसुं संघाय्य जातए वात्वामिंद्रो वज्रिन्नत्रेति पार्थ सुमनाहव्यपाक इति याज्यास्तेवा स्म
मृतीषहं तत्वाया मिसुवीर्यमिति प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपौ । उद्येदभि श्रुतामघं ममाइंद्रः मर्जिदुद्ब्रह्म
पर्युजी पीवज्री वृषभ न क्रकराप्राक्लिति याज्या पातयोनिर्वाविदद्वसुं तरणिरित्सिषासतीति प्रगाथौ स्तो
त्रियानुरूपौ उदिन्न्वस्य रिच्यते नयद्धि मामत्पितु पोत्तमासुदरे सर्वत्रापिबा वर्धस्व तव घा सुता

सद्गतियाज्या। अत्रोपोत्तमासु इहरेत्सर्वत्रेत्युक्तं। तस्य सर्वस्य ग्रहणस्य प्रयोजनमन्यत्रापीत्येतैयेत्यनेना
न्यत्रग्रहणोन्नुल्पमस्मिन्नवसरे सवनसंस्थानिमित्तं कर्म कर्त्तव्यं॥१८॥ अथ तृतीयसवनमुत्तमेन
स्वरेण। स्वरग्रहणं पूर्वविद्बाधकबाधनार्थं तेन पात्रेके हविःसंप्रचारे प्युत्तमः स्वरः सिद्धो भवति। आ
दित्येन ग्रहेण चरंति। आदित्यो देवतायस्य ग्रहस्य स आदित्यग्रहस्तेन चरंति। आदित्या नाम व सान्त
तनेन होता यजत्यादित्यान्प्रियान्प्रियधाम्न आदित्यासो अदित्यासो अदितिमदितिं [illegible] तं
ग्रहमीक्षेत हूयमानं। अत्र प्रतिषेधान्नियमोऽनेनेक्षेत तेनान्यत्रानियमः। उक्तमाग्निवपमानीव
हृत्यांगारान्मनोतादि पश्चिळांतं पशुकर्म कृत्वा पुरोळाशाद्यक्रमानाराशंससादनात्। कर्त्तव्यमिति
शेषः। विहरणोपदेशास्तकालपरिज्ञानात्तद्व्यवायपरिहारार्थः। अत्रापि पितृदेवत्यान संतिपश्चिळां
तं कर्मेत्येतावत्येवास्ति हे पशुग्रहणं पशुवदासनप्राप्त्यर्थं तेनैतस्मिन्नवसरे आहवनीयस्य दक्षिणत आ
सनं भवति। सन्नेषु मरुदिष्टात्पुरोळाशस्यतिस्रस्तिस्रः पिंडा दक्षिणतः प्रतिसर्वं च मस्तेभ्यः स्वेभ्यः [illegible] राम
भ्यः पितृभ्यउपास्येयुरत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति। नाराशंसेषु सादितेषु पुरो १७२

पुरोडाशस्य स्फुरतमात् प्रदेशाद्गृहीत्वा सर्वेच मस्तिनः पुरोडाशांतिस्रस्तिस्रः पिंडान्कृत्वा स्वात्स्वाच्चम
साद्दक्षिणतः स्वान्स्वान्पितृनुद्दिश्य चमससमीपे आस्येयुः ताः पिंडाः प्रतिस्वमितित्रमसेभ्य इत्यस्य
विशेषणं पितृशब्दस्य संबंधिशब्दत्वेयेवस्वले सिद्धे यत्स्वशब्दं करोति तज्ज्ञापयति संबंधिपदार्था ग्रहणं
अपि यत्नादृते यजमानस्यैवेति। तेन यस्यां हेष्यो न तामित्यत्र यजमानद्वेष्य एव परिगृह्यते।
सर्वाहुत आग्नीध्रीयं प्राप्य हविरुच्छिष्टं सर्वे प्राश्नीयुः। प्राशयप्रतिप्रस्थाप्य॥१७॥ सावित्रेण ग्रहेण
चरंति। एतदुक्तयं गतार्थं। सविता देवता यो ग्रहः सावित्रग्रहः। अत्र देवः सवितारं धानुनो होता यक्ष दे
वं सवितारं दमूनादेवः सविता वरेण्योदधद्रत्न दक्षं पितृभ्य आयुनि॥ पिबात्सोमं ममदं नेनमिष्टे
यः परिज्मा चिद्रमते अस्य धर्मणीति। वषट्कृते होता वैश्वदेवं शास्त्रं शंसेत। वषट्कृतवचनमत्रापि शा ता
स्त्रकालज्ञानार्थं होतृग्रहणमृत्विक्कर्म व्यतिकरविषयेपि होतैवैश्वदेवं शंसेदित्येवमर्थं वैश्वदेव
मिति शास्त्रनाम। सर्वादिशो ध्यायेच्छंशिष्यन्। यस्यां द्वेष्यो न तां। यस्यां द्वेष्यो न तां दिशं ध्यायेदिति। व
चनान्मुख्यं ध्यानमत्र न संभवतीति। प्राच्यादिशब्दैरेव ध्यानं कर्त्तव्यं। अध्वर्यो शोशोंसावोमिति ह

नवग्रहणं अस्य सूक्तस्योत्तमावर्जस्यैव वैश्वदेवसूक्तत्वसिध्यर्थं ६

तीय सवने शास्त्रादिध्यानावः उक्तार्थमेतन्माध्यंदिने। तत्सवितुर्वृणीमहे इत्यानो देवस्य सवितरिति वै
श्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ वैश्वदेव एकयावदा गाभिः स्वभूतेद्वाभ्यामिष्टये विंशत्या त्व तिसृभिश्च
वसे त्रिंशता च। निःशुद्धिवयि विदितादिके मुंच प्रयावेति दैर्घतमसं सुरूपकृत्नुमूतये तच्छत्रर्थमयं
वेन श्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्मा मा तामधुमासिन्वतेपय एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे आनो भद्राः क्रतवो यं
तु विश्वतइति नववैश्वदेव॥ पुनर्वैश्वदेवग्रहणं शास्त्रादिष्विति व्यवायात्। एकयाचेति कल्पजादैर्घ
तमसमिति वासिष्ठनिष्टेत्यर्थः। एतत्सावित्रिकं उक्तमयाः प्रतिधानीयलेन सर्वत्र विनिवेशात्। वै
श्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तेषु सावित्रादिनिविदो दध्यात्। सप्तसूक्तानि सप्तैव च निविदो विनिःस्यते॥
उत्तमायाः षोडशानि विनियोगात्। अतो यथासंख्येन विनिवेशाः सिद्धो भवति तदेव स्पष्टयति।
वं तस्रो वैश्वदेवे। शास्त्र इत्यर्थः। उत्तरा स्तिस्रभूत्तरे। आग्निमारुत इत्यर्थः। सूक्तानां तद्धि देवतं॥
सूक्तानां यद्देवतं भवति तदेव निविदो देवतमित्यर्थः। हि शब्दो हेत्वर्थस्तत्र कः प्रसिद्धि द्वारेणतेनाय रम
मर्थः। यस्मादनयोरेकदेवतात्वं प्रसिद्धं तस्मादग्निष्टुदादौ सूक्तानां देवतानेदे सति निविदकृत्वेन १७२

तद्दैवत्याः कर्तव्याः तासु देवतापदानामूहः कर्तव्य इत्यर्थः। दैवतेन सूक्तानिः। यदेतयोः शास्त्रयोः सप्तैव
सूक्तानि तदा निविद्भिर्यथासंख्यमुपपद्यते। यदा पुनर्विकृतिषु सप्तभ्योऽधिकानि सूक्तानि तदा कथं
स्य२ यथासूक्तमिति तदुपपादनार्थमिदं सूत्रं। दैवतेन सूक्तानीति दैवतेनैव सूक्तानां नानात्वमवगंत
व्यं। न समाम्नायप्रसिध्या। एतदुक्तं भवति। एतयोः शास्त्रयोः सप्तैव कार्याणि प्रकृतौ परिच्छिन्नानि त
त्रैकं कार्यमेकं वा सूक्तं कुर्यात्। इह बहूनि वा सर्वथा तावदैकसूक्तकार्यानुप्रविष्टमेवेति कृत्वा या कमे
वता सूक्तानामेकं दैवतं तावदेकमेवेति मन्यमानो दैवतेन सूक्तानीत्युक्तवानाचार्यः। धाय्याश्चात्रै
कपातिनीः। विद्यादिति शेषः। अत्रेति वैश्वदेवाग्निमारुतयोरित्यर्थः। अस्य विधेरुन्नयार्थत्वाय उत्त
रसूत्रे वैश्वदेवशाहं प्रयुक्तवानाचार्यः। अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिदध्यात् सर्वत्र वैश्वदेवे। द्विः
पच्छोऽर्धर्चशः सकृद् भूमिषु पस्टश्नार। सर्वत्र प्रकृतौ विकृतौ च वैश्वदेवशास्त्रे अनयैव परिदध्यात्। इत्थं
च परिदध्यादिदं च कुर्वन् परिदध्यादित्यर्थः। उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य आकृतेत्यवेति शास्त्रवाजयेत्। वि
श्वेदेवाः शृणुतेमं हवं म इति याज्या॥१॥ त्वं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य याज्या। सौम्ये ना

मकर्मविशेषश्चतुर्दविक्षः सोमदैवत्यः। तं घृतयाज्याभ्यामुपांशु नयतः परियजंति। तं सौम्यमभितो घृ
तयाज्याभ्यां। उपांशु परियजंति। तत्रैव विशेषमाह। घृत द वनो घृतपृष्ठो अग्निर्घृतश्रितो घृतमस्य
धाम। घृतप्रुषस्त्वा हरितो वहंतु घृतं पिबन्यजसीह देव देवानिति पुरस्तात्। उरु विष्णो विक्रमस्वो
रु क्षयाय नस्कृधि। घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेत्युपरिष्टात्। अन्यतरं चेद्गनाविष्णू म त
हि धाम प्रियं वामित्युपांश्वेव। यद्यन्यतरतो यजंति तदानयो यजेत्तदाप्युपांश्वेव। एवकारः पौर्ववि न
निकः। आहृतं सौम्यं चर्वमुद्गातृभ्यो गृहीत्वावेक्षेत यत्ते चक्षुर्दिवि यत्सुपर्णे येनैकराज्यमजयो हि
ना। दीर्घं न यच्चक्षुर दितेरनंतं सोमो नृचक्षा मयि तद्दधात्विति। अध्वर्युणाहृतं मुद्गातृभ्यः पूर्वं
गृहीत्वा सौम्यमवेक्षेत मंत्रेण। अप्नवानहृदिस्पृ क्रतुस्पृग्वर्चोदा वर्चो अस्मासु धेहि। यन्मे मनो यमं
गतं यद्वा मे अपरागतं। राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसि। नद्र्कर्णेभिः शृणुयाम देवा इ
ति च। तस्मिंश्चरो घृतस्तुते ईक्षमाणाः स्वच्छायां यदि न पश्येत्तस्या पश्यतो नैमित्तिकमिदं। हृदिस्पृगि राम
त्यादि पशुश्चेन निदकर्णेभिरिति स्रुवं ब्रूयात्। अंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामाज्येनादीक्षिणो आज्यच्छं ७४

दोगेभ्यः प्रयच्छेत। अंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां वत्सरुकेनाज्येनादीक्षिणो आज्यच्छंदोगेभ्यः प्रदानार्थमध्वर्यु
वे प्रयच्छेदित्यर्थः। अंजनादि नित्यमेव। विहृतेषु शालाकैश्चाग्नीध्रः पात्नीवतस्य यजत्येनिरग्नेस्सर
थं याह्यर्वाङ् इत्युपांश्वेव। शालाकादन्ये धिष्णिकाः तेषु नवा अग्नयः शालाकाः तेषु विहृतेष्विति विह
रणकाललोपदेशात्स्त्व्यवायपरिहारार्थं शालाकाः धिष्ण्या अग्नयः उपांश्वेवेत्यवधारणं तेषा
मुच्चैः संप्रैषेष्वपांश्वेव यष्टव्यमित्येवमर्थं। नेष्टारं विसंस्थितसंचरेणानुप्रपद्य तस्योपस्थ उपवि
श्य भक्षयेत। नेष्टुर्विसंस्थितसंचरेणनेष्टारमनुप्रपद्य तस्य उपस्थ उपविश्य भक्षयेत् पात्नीवतं
नेष्टर्यधिकृते उपस्थ इति वचनात्तस्यैवेत्यवगतौ सत्यां तस्येति वचनं नेशास्त्रांतरेण नोपस्थ आ
सीतेति प्रतिषेधे सत्यपि उपस्थ एवोपविशेदित्येवमर्थं। अस्य सूत्रकारस्यान्याऽकृतिर्मूलमस्ती
त्यनुमिमीमहे॥१५॥ अथ यथेतं। अथानंतरमेव यथेतं निष्क्रामेत। सदस आग्नीध्रं प्रतिगच्छेत।
तस्मिन्नाग्नीध्रीये यथेतं निष्क्रांत एवाग्निमारुतमारभेतेति वचनप्रयोजनं यथेतमिति येनैव मा
र्गेणागतस्तेनैवेति। स्वभ्यग्रमाग्निमारुतं। स्वभ्यग्रं द्रुततरमित्यर्थः। वाचस्तिस्र्वृत्तयो विलंबिता

श्रौ०सू०
१७५ मध्यमं द्रुतां चेति तत्र विलंबितायां य एकमात्रः स मध्यमायां द्विमात्रः एवं द्रुतायां त्रिमात्र इत्यास्थु
विशेषः। एवं श्रूयते तेनासंत्वरमाणाश्चरेयुरित्यारभ्य त्रिषु सवनेष्वसंत्वरमाणाश्चरेयुरिति
स्थिते असंत्वरमाण इति संत्वराप्रतिषेधात्तदनंतरा मध्यमावृत्तिर्विहिता भवति। तत्राग्निमारु
ते मध्यमामपोह्य द्रुता विधीयते उच्चनीचभावेनैवं शंसत्यं त्रिषु सवनेषु मंद्रादयो धर्माः आरोहक्र
मेणैव प्रयोक्तव्याः। आग्निमारुतमिति शस्त्रनाम॥ तस्याद्यां पच्छ ऋग्गावानं पच्छः शस्याने व। तस्याग्निमा
रुते स्याद्यामृचमृग्गावानं शंसेत्। यदि सा पच्छः शस्या भवेत्तदा पादे पादे वसायानुद्रुत्य सन्नेव शंसेत्। अर्ध
श। र्चेऽगतानां। यदि सार्धर्चशस्या स्यात्तदार्धर्चे विवसायानवानमित्यर्थः। संतानमुत्तमेन वचनेन। ऋग्गावान
वचनात् त्रिषु सवनेष्वसंताने प्राप्ते उत्तमेन वचनेन द्वितीयायाः संतानं विधीयते। वैश्वानराय पृथु
पाजसे वान्त्यः करत्यर्वते प्रलक्षसः प्रतघसो यज्ञाय शावो अग्ने यदेवानां द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तो
त्रियानुरूपौ प्रतव्यसीं नव्यसीमापोहिष्ठेति तिस्रो वियतमम्नु पस्पृश्यान्वारब्धे घृतपावृतशिरस्क इ राम
दमादि प्रतिप्रतीकमाह्वानं मुतनो अहिर्बुध्न्यः शृणोतु देवानां पत्नी रुद्रा ती रवंतु नद्रति हेराकामहमि १७५

ति द्वे पावीरवी कन्या चित्रायुरिमं यम प्रस्तरमा हि सीदमातलीकव्यैर्यमो अंगिरोभिर्नदीरवाम
वरुत्तरास आदं पितृत्सुविदत्रौ अवित्सी दं पितृन्यान मो अस्तु वस्त्वा द्युछिलायमिति च तस्त्रो
मध्ये वाह्वानं मदा मोदैव मोदामोदैवोमित्यासां प्रतिगरो ययोरोजसा स्कभिता रजांसि वीर्येभि
र्वीरतमा शविष्ठा। या पत्यते अप्रतीता सहोभिर्विष्णू अगन्वरुणा पूर्वहूतौ। विष्णोर्नुकं वीर्याणि
प्रवोचं तंतुं तन्वन्रजसो भानुमन्विह्येवानद्धोम घवा विर प्शीति परिदध्यात्। भूमिमुपस्पृश्य जानु। अ
त्र वियतममद्य उपस्पृश्यान्वापोहिष्ठीयऋक्षु वितेयमिति पुरतं छिलास्छिला शंसेदित्यर्थः। अपश्चोप
स्पृश्यानन्वासेत। अन्वारब्धे घृतपावृतशिरस्क ऊर्ध्वाद्याचादिघात्मानं अन्वारब्धेषु शिरसः प्रावरणम
पोहेत। अनेनैव ज्ञायते स्तोत्रोपाकरणकाल एव सर्वे प्रावृतशिरस्का भवेयुरिति। इदमादि प्रति
प्रतीकमाह्वानमित्यत्रेदमादीत्यापोहिष्ठीयादीत्यर्थः। अस्य विधेर्विषये धाय्यात्वादनंतरत्वाद्विशे
षवचनाद्वा राकाह्वनवर्जं अन्येषु सर्वेषां ह्वावः प्राप्त एव किमर्थमयं महान्प्रयास इति नवि अः राका
ह्वानमिति चेत्तदेवं वक्तव्यमापोदेवतेह्वनेराकाह्वनेनेति तत्रैव वक्तव्यं मत्रैव वेत्त यो राद्वावसि धार्यं।

श्रौ०सू०
१७६

इदमादीत्येवं (तन्न) कर्त्तव्यं स्यात्तदेवं लघुनोपायेनोभयोः शस्त्रयोर्विधातुं शक्येऽपि अह्वे वं तेऽस्य यत्पुरस्तादाह्वा
वं विदधातीति तदुज्ञापयत्याचार्योऽस्य विधेरनित्यत्वं तेन शाकाहूवेआह्वावविकल्पः सिद्धो भवति । मदा
मोदैवमोदामोदैवोमित्यासां प्रतिगराविसत्त्वे दं प्रतिगर ह्वयमोथामोदैवेत्यस्य प्लुतादिरूपद्वयविशि
ष्टस्यापवादः प्रणवे प्रणवे आह्वावोत्तर इत्ययं प्रणवः प्लुतादेरपवादः न मोदामोदैवोमित्यस्य अतः स्वा
दुष्किलीयाख्याह्वावोत्तरेऽपि न प्रणवः प्रतिगरो भवतीति सिद्धं । एवमादिप्रयोजनार्थं प्रसंगादपवादो ब
ली यान्निष्क्रम्य भूमिमुपस्पृश्यान्यत्परिदध्यात् । उत्तमेन वचनेन ध्रुवावनयनं कांसेन परिधानीयायां उत्तमे
न वचनेन ध्रुवावनयनं प्रतीक्षेत ध्रुवो नाम ग्रहः तस्यावनयनमवसेचनं होतृचमसे तदस्मिंश्च ग्रहश्चमस
मापन्न एव कर्त्तव्यं तस्य सर्वमनवनीतं चेत्परिधानीयायां मध्यमेन वचनेनोत्तमं पादमवशिष्य स्थितास्मिं
न्नवनीते शेषं समापयेत् । उक्थं वाचीन्द्रायेत्येवमाक्रन्तायत्पेतिशस्त्वा जपेत् । अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भि
र्ऋक्वभिरिति याज्या । इत्यंतोऽग्निष्टोमोऽग्निष्टोमः ॥ इति शाखेन प्रकृतमाग्निमारुतमुच्यते एतदंतः सोम राम
यागोऽग्निष्टोमसंज्ञो भवतीत्यर्थः । यद्यं तत्राह्वोनोच्यते यदिदमाग्निमारुतं तदग्नेः स्तोत्रमित्येवोक्तं स्यात् १७६

च न वक्तव्यं स्वरूपत एव तदग्नेर्नान्येषां च स्तोत्रमेवं अन्यनिवृत्त्यर्थमिति चेत्तदपि वक्तुं न शक्यते लिं
गविरोधादैन्द्रीवद्वचनाभावाच्च तेनेत्थं तदुक्तमेतदंतस्य नामधेयमेषचाद्व इति साधयितुं ॥२०॥ इ
त्याश्वलायनसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां पंचमोऽध्यायः ॥ छ ॥ ॥ उक्थ्ये तु होत्रकाणां तृतीयसवन इत्यनुव
र्त्तते । उक्थ्ये लयं विशेषः । तृतीयसवने होत्रकाणामपि शस्त्राणि भवेयुः । तानीमानि स्याद् । ऐन्द्रा
वरुणानि त आग्निरगामि भारतश्चर्षणीधृतमस्त्वांमसुर इति तत्वाविंद्रावरुणा सुवमा वां राजानाविं घा
द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या वयमु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदं पुरेति प्रगाथौ सर्वाः ककुभः प्रमंहिष्ठा
य उ प्रुतो लामइंद्र त्वदस्य ते सुवमिंद्र श्रवस्य इति याज्या धाहीड गिर्वण इयंत इंद्र गिर्वणस्य वुजनि
त्रीन्मनोभिवामितः संवांकर्मणो इंद्राविष्णू मदपती मदानामिति याज्या । अत्र सर्वाः ककुभ इत्युक्तं कि
मनेनोक्तं ककुभेषु तावत्प्रगाथेषु तृतीयपंचमयोरभ्यासे सति ककुभ एव सर्वा भवंतीति तथैव व
क्तव्यं तु छंदोगाः अतोन्यत्प्रयोजनमन्वेषणीयं तदिदमुच्यते । होत्रकाश्चयेषां प्रगाथास्तोत्रिया
नुरूपा इतीदनिर्द्व ब्राह्मणस्य स्वस्तवच्छंसनं विहितं तत्र बाह्दतानामेवायं विधिरित्यनुक्तेलात

१७७ काकुभेषु [illegible]र्वुप्राप्नोतितन्निवृत्त्यर्थं ककुभ इतिवचनं सर्वग्रहणे सर्वकाकुभप्रगाथसंग्रहा
र्थं तेन बार्हतेष्वेवासौ विधिरितिमंतव्यं । इत्यंतउक्थ्यः ॥ एवमंतउ[illegible]कथुरित्यर्थः । इत्यंतोग्नि
होत्रकाण्डा३ ष्टोम इत्यस्यानंतरं मेतानि शस्त्राण्युक्थ्या इत्येतावत्कथ्यमाने एता[illegible]वा शस्त्राण्युक्थ्याः एवेति ग
म्यते तत्किमर्थं उक्थ्येषु होत्रकाणामित्युचोक्थ्यग्रहणमयमभिप्रायः । अथ सोमेनेति आरभ्य
त्रिष्वध्यायेषु ज्योतिष्टोमाख्यः सोमयागोधिकृतः । सच संस्थाभेदान्नामभेदाच्चतुर्धाभिन्नोप्यु २
त्यादितोभवति । नच सर्वत्र सोमेनयजेतेत्येतद्विधिविहितएवैकोयागः केनचिदुपाधिवशेनान्यस्तो चि
भिन्नोनाम प्रतीयते । अतः सर्वेषां प्रकरणित्वे प्राप्ते अग्निष्टोमएव प्रकरणी अन्ये तस्यैव गुणवि
काराइति ज्ञापयितुमुक्थ्यग्रहणं कृतं तेनउक्थ्यएतावदेवोपदेशिकमन्यत्सर्वमातिदेशिकमित्यर्थ
इति ॥१॥ अथषोळशी ॥ अथशब्दानंतर्यार्थः । षोळशीत्ययं शब्दः शस्त्रवाची तद्वत्त्वात्तस्य क्रतोरपि
वाचकः तत्रैकेनोच्चारणेनोभयमत्र विवक्षितमाचार्येण तेनायमर्थोगम्यते । यदिषोळशीक्रतुः स्यात्तदा राम
तृतीयसवने होत्रकशस्त्रानंतरं षोडशीनामशस्त्रं भवतीति तस्याविधिरुच्यतइति संबंधः । असावि १७७

सोम इंद्रतइति स्तोत्रियानुरूपौ । अस्मिन्नेवपतीकेषळ्चइत्यर्थः । आत्वावहंतु हरयइति तिस्रो गाय
त्र्यः । अत्रछंदोनिर्देशः संव्यवहारार्थः । उपोषुशृणुहीगिरः सुसंदृशं त्वावयंमघवन्नित्येकाद्वैपंक्ती षं
क्तयइत्यर्थः । यदिंद्र पृतनाज्येयं तेअस्तुहर्यतइत्येषाद्विर्वादनोत्सवौ । आधर्षस्मा इति द्विपदा । द्विप
दावचनं पंक्तिःशंसनार्थं । ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाणइति त्रिष्टुप् । एषब्रह्मायऋत्वियइंद्रोनाम श्रुतो
गृणे । विस्कतयोयथापथइंद्रत्वद्यंतिरातयः । त्वामिच्छवसस्पतेयंति गिरोनसंयतइति तिस्रोद्विपदाः
प्रतेमहेविदथेशंसिषंहरी इति तिस्रो जगत्यः । त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं । प्रोष्वस्मैपुरोरथमि
ति त्वावति छंदसौ । अतिजगत्यादीनिछंदांस्यतिछंदः शब्देनोच्यंते त्रिकद्रुकेष्वित्यत्र प्रथमास्थितोउ
त्तरेअतिशाक्वर्यं प्रोष्वितिलक्षणःशाक्वरएवतेनातिछंदसाविति च्यते पंक्तिः प्रवं द्विधाकारं । अनयोःप्र
त्येकं द्वेधाकृत्वा शंसेत् एकैकमर्धर्चं द्वे द्वे कृत्वो कुर्यादित्यर्थः । पंक्तिःशंसनेनतत्संपद्यतइति पंक्तिइत्युक्तं ।
एवं चेत्पंक्तिःशंसनमत्रसिद्धमेवचतुःपदत्वात्तथापिपंक्तिइत्युक्तं द्वेधाकारमितियाअस्यार्धर्चशंस
नविधिपरत्वाशंकानिवृत्त्यर्थं । तेनैतास्तिस्रःषट्पदाभवंतीति स्तोमातिशंसनकालेषड्पदाः । उत्तरमनु

श्रो॰सू॰
१७८

ष्टुप् गायत्रीकारा। अस्य तृचस्य सप्तपदत्वादेकैकामृचमेकामनुष्टुभमेकां गायत्रीं च संपादयतीत्ये
वमुक्तं। आद्यैश्चतुर्भिः पादैरनुष्टुभः तिसृभिर्गायत्र्यः अनेन प्रकारेणैताः अपि च षड् भवन्ति प्रयोज
नं पूर्ववत्। प्रचेतन प्रचेतयायाहि पिब मत्स्वक्रतुश्छंद ऋतं बृहत्सुम्न आधेहि नो वसावित्यनुष्टुप्। प्रप
वस्त्रिष्टुभमर्चत प्रार्चत। यो व्यतीरफाणयदिति त्रिष्टुब्वा अनुष्टुभाः। अस्यानुष्टुभस्तृचस्य प्रयोक्त
प्रयोजनस्यासंभवादन्यदुच्यते निविद्दतिपत्तौ सत्यामन्यस्मिन्नप्यानुष्टुभ एव तृचे निविदं ये तु
तत्प्रयोजनं न जानते तेनानुच्छंदस्कं तृचमिति तेनैतत्साधितं भवति। यत्र छंदो निर्देशमंतरेण
सवनविहितछंदसि सूक्ते निविद्दिहिता स्यात्तत्र तस्मिन्निविदप्रतौ सत्यां सवनछंदस्कमेवान्यसू
ह कमावर्तयं। नापि प्रविनिविष्टसूक्तसमानछंदस्कमिति। उक्तमस्योत्तमां त्रिष्टुप्त्तमां निविदं दध्यात्। उत्त
मां त्रिष्टुभस्येतदेकां त्रिष्टुभ्यनेनैव सिद्धं पुनर्वचनं निविद्धानीयोऽन्यसूक्तमिति ज्ञापनार्थं। तेनात्र निविद त्रतच एव र
तिपत्तौ तृच एवान्यस्माद्दर्त्तव्यो न सूक्तमिति सिद्धं। उत्तमां निविदमिति प्रसिद्धानुवादः तस्य प्रयोज ताम
नं स्वाध्यायकालेप्यस्याः त्रास्त्वायाद्येनेनिविदः पठितव्या इति। लिंगैः पदानुप्रवेश्या स्वास्यामोमत्सद १७८

एवाह्येवैवाहीद्रौ॰२

दिं तृचमपांशिन्द्र उदार्यमुद्योदिविसमुद्रं पर्वतांइंद्र। अस्यां निविदः पाठविप्रतिपत्तौ सत्यामविच्छिन्न
संप्रदायागतपाठप्रदर्शनार्थोयमुपदेशः। उदघद्भस्य विष्टपमिति परिधानीया। एवाह्येवाकोवक्या
दित्याकरइति जपित्वा प्राः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति। जपित्वा यजतीत्युक्ते तरत्रयाज्यासंसर्ग वचना
दर्शनाद्याज्यांगमयं जपोन त्वास्त्वाजपइतिगम्यते। तेनात्रेत्यर्थं गावीद्रायदेवेभ्यइत्ययं भवति। तदनं
तरमेवाहीतिमंत्रमुक्त्वा यजति॥२॥ विहृतस्येंद्रजुषस्व प्रवहा याहि शूर हरी इह। पिबा सुतस्य
मतिर्न मधुश्चकानश्चारुमदाय। इंद्र जठरं नव्यं न पृणस्व मधोर्दिवो न। अस्य सुतस्य स्वर्णोपत्वा
मदाः सुवाचो अस्थुः। इंद्र स्तुषा रोषमित्रोन जघान वृत्रं यतिर्न। बिभेद वलं भृगुर्न ससाहे शत्रू
न्मदे सोमस्य। कधी हवं न इंद्रो न गिरो जुषस्व वज्रीन। इंद्र सयुग्भिर्हि धनं मत्स्वा मदाय म
हे रणाय। आत्वा विशंतुक्रविर्न सुतास इंद्रत्वशान। एणस्तकुक्षी सोमो ना विद्धि सूरे धियाहि
यानः। साधुर्न गृध्नुरस्तेव शूर रक्षमसोन। यातो कर्नामोविशुनेत्विषः समत्सु क्रतुर्नेतिरस्तो
त्रियानुरूपो॥ विहृतस्य षोळशिन इंद्रजुषस्वेत्यादिना अत्रेवाम्नाताः षङ्कचस्तोत्रियानुरूपौ भवतः।

श्रौ०सू० १७९ तेनप्रवेशकाँ विविहृतस्येति गम्यते। ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाभ्यां तदेव शस्त्रं विहरेत्। अत्र शस्त्रे विधी
येते शस्त्रत्यमेतावदेतावद्धि हर्त्तव्यमिति। एतदुक्तं भवति। विहृतस्य स्तोत्रियानुरूपावुक्तौ ताभ्यामू
र्ध्वमविहृत्त्रे यल्लस्यं तदेव शस्त्रं विहर्त्तव्यं। स्तोत्रियानुरूपौ तु प्रत्याम्नानान्निवर्त्तेते इति एवं शस्त्रस्य प्राप्तिरेको
र्थः। अपरस्तु विहृतस्येत्यधिकृत्य वचनात् सर्वत्र विहरणे प्राप्ते ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाभ्यामिति विह
रणस्य विषयो नियम्यते इति। अतः स्तोत्रियानुरूपौ नास्माभिर्विहर्त्तव्यौ विहृतावेव पठितव्यावित्याचार्य इ
ति गम्यते। तदेतदुक्तं ब्राह्मणे। तद्यदि नानर्दं कुर्युरित्यादिना विहृतासु स्तुतासु एवमतीन। विहरण
स्वरूपमाह। पादान्त्यवधायार्धर्चशः शंसेत्। द्वाभ्यां पादाभ्यामनर्दयीत्यवसानं भवेत्। तत्र अनर्द्गे ते
पि प्रणव इत्येवमर्थं। अर्धर्चश इति वचनं। पूर्वस्याः पूर्वाणि पदानि। गतएवास्मिन्नर्थे सिद्धे पुनर्व
चनं गायत्र्याः पंक्तिभिरित्यत्र पंक्तिपदानां प्रयोगे द्वयोरेवाव्यवधानं भवति गायत्रीपादक्रमानु
सारेणत्रयाणामप्यव्यवधानं स्यात् तदा पादान्त्यवधायेत्येतद्दूरोत्सारितमिति पादक्रमत्यागः स्या राम
त्तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते। गायत्र्याः पंक्तिभिः। विहर्त्तव्यमिति विशेषः। पंक्तीनां तु द्वे द्वे पदे त्रीण्येतेता १७९

गायत्रीपादानां न कर्त्तव्यमित्येवमर्थं। तेनान्यत्र न्यूनाधिकपादयोर्विहारे
कर्त्तव्ये न्यासेन पादसाम्य १

नर्दवत्पाउदाहरणं।२ म्यां प्रयुयात्। तद्दं न वक्तव्यं। प्राप्तत्वायमर्थ उच्यते। अभ्यासेन पंक्तिपादसाम्यं भापाद्यपादयोर्वि
हरणं कर्तव्यं सहाअतादावित्येतत्साधितं भवति। उष्णिहो हरतीभिः उष्णिहा तृचमान्यादहो कु
र्यात्। अत्र जपादविभागे क्रियमाणे व्यंजनान्युत्तरांगमिति स्मर्त्तव्यं। चतुरक्षर माद्यं ततो ऽष्टाक्षरमि
ति शेषः। एवं चतुरो भागान् कृत्वा बृहतीपादे विहर्त्तव्यमित्यर्थः। द्विपदाश्चतुर्धा कृत्वा प्रथमां त्रिष्टुभो
तराजगतीभिः। अत्र द्विपदाश्चतस्रः ताः सर्वाश्चतुर्धा कर्त्तव्याः प्रथमायां सर्वे भागाव्यूहेनाष्टौ द्वे
नव पंचाक्षराः उत्तरासु चतुरक्षरा भागाः। तत्र च प्रथमां त्रिष्टुभा विहरेत्। उत्तरास्तिस्रो जग
तीभिः। विभागे क्रियमाणे व्यंजनान्युत्तरांगमिति स्मर्त्तव्यं। उत्तमायाश्चतुर्थमक्षरमंत्यं पूर्वस्या
द्युत्तरस्याः। उत्तमाया द्विपदायायश्चतुर्थमक्षरं तत्प्रथमस्य भागस्यांत्यं भवति तदेव द्वितीयस्य
चाद्यं भवति। अनुष्टुभमति छंदस्त्ववदध्यात्। प्रचेतनेत्येतामनुष्टुभमतिछंदस्त्वक्ष्ववधायत्रसिदि
त्यर्थः। इत्थमवदध्यादित्याह। द्वितीयतृतीययोस्तृतीयोः पादयोरवसानतद पदध्यात्प्रचेतनेति
पूर्वस्यां प्रचेनयेत्युत्तरस्यां। अनुष्टुभः प्रथमपदं द्विधा कृत्वा धत्तिषीमहसाकं जातइत्यनयोरर्धे

श्रौ०सू०
१७९ तेनप्रवेक्तिविचिहृतस्येति गम्यते। ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाभ्यां तदेव शस्त्रं विहरेत्। अत्र ह्यतथौ विधी
यते शस्त्रमेतावदेतावद्विहर्त्तव्यमिति। एतदुक्तं भवति। विहृतस्य स्तोत्रियानुरूपावुक्तौ ताभ्यामू
र्ध्वमविहृतं यच्छस्त्रं तदेव शंस्तव्यं। स्तोत्रियानुरूपौ तु प्रत्याम्नानान्निवर्त्तेते इति एवं शस्त्रस्य प्राप्तिरेको
र्थः। अपरः कथं विहृतस्येत्यधिकृत्य वचनात् सर्वत्र विहरणे प्राप्ते ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाभ्यामिति विह
रणस्य विषयो नियम्यत इति। अतः स्तोत्रियानुरूपौ नास्माभिर्विहर्त्तव्यौ विहृतावेव पठितवानाचार्य इ
ति गम्यते। तदेतदुक्तं ब्राह्मणे। तद्यदि नानर्दं कुर्युरित्यादिना विहृतासु सूक्तन्नसइ सेवमतेन। विहरण
स्वरूपमाह। पादान्व्यवधायार्धर्चशः शंसेत्। द्वाभ्यां पादाभ्यामनर्धर्चान्तेऽवसानं भवेत्। तत्र अनृगते
त्रिपणाव इत्येवमर्थं। अर्धर्चश इति वचनं। सर्वसांश्रवाणि पदानि पागत एवास्मिन्नर्थे सिद्धे पुनर्व
चनं गायत्र्याः पंक्तिभिरित्यत्र पंक्तिपदानां प्रयोगे द्वयोरेवाव्यवधानं भवति गायत्रीपादक्रमानु
सारेण त्रयाणामप्यव्यवधानं स्यात् तदा पादान्व्यवधायेत्येतद्बोसारितमिति पादक्रमत्यागः स्या राम
त्तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते। गायत्र्याः पंक्तिभिः। विहर्त्तव्यमिति शेषः। पंक्तीनां तु द्वे द्वे पदे त्रिष्वेतेता १७९

गायत्रीपादानां न कर्त्तव्यमित्येवमर्थं। तेनान्यत्र न्यूनाधिकपादयोर्विहारे
कर्त्तव्ये न्यासेन पादसाम्य २

नर्दवत्पाउ भ्यां प्रणुयात् नर्दं न वक्तव्यं। प्राप्त एवायमर्थ उच्यते। अभ्यासेन पंक्तिपादसाम्यमापाद्य पादयोर्वि
दाहरणं।२ हरणं कर्तव्यं सहाप्रतादाविये तत्साधितं भवति। उष्णिहो बृहतीभिः उष्णिहां तु न मान्यादौ द्वौ कु
र्यात्। अत्र च पादविभागे क्रियमाणे व्यंजनान्युत्तरांगमिति स्मर्त्तव्यं। चतुरक्षरमाद्यं ततोष्टाक्षरमि
ति शेषः। एवं चतुरो भागान्कृत्वा बृहतीपादे विहर्त्तव्यमित्यर्थः। द्विपदाश्चतुर्धा कृत्वा प्रथमां त्रिष्टुभो
त्तराजगतीभिः। अत्र द्विपदास्तत्रस्थास्ताः सर्वाश्चतुर्धा कृ र्त्तव्याः प्रथमायां सर्वे भागा वृहेनाथे दे
नव पंचाक्षरा उत्तरासु चतुरक्षरा भागाः। तत्र च प्रथमां त्रिष्टुभा विहरेत्। उत्तरास्तिस्रो जग
तीभिः। विभागे क्रियमाणे व्यंजनान्युत्तरांगमिति स्मर्त्तव्यं। उत्तमायाश्चतुर्थमक्षरमंत्यं पूर्वस्या
द्युत्तरस्यां। उत्तमायां द्विपदायाश्चतुर्थमक्षरं तत्प्रथमस्य भागस्यांत्यं भवति तदेव द्वितीयस्य
चाद्यं भवति। अनुष्टुभमतिछंदस्त्ववदध्यात्। पूर्वेतनेत्येतामनुष्टुभमतिछंदसश्च व्यवधाय शंसेदि
त्यर्थः। इत्थमवदध्यादित्याह। द्वितीयतृतीययोस्तृतीयोः पादयोरवसानं तत्पदध्यात्स्वेतनेति
पूर्वस्यां प्रचेतयेत्युत्तरस्यां। अनुष्टुभः प्रथमपदं द्विधा कृत्वा धत्विषीमाप्साकं जात इत्यनयोर्

वोक्त्वतृतीयपादावसानेऽवष्टभ्य तत्रावस्येत्। प्रचेतनेति द्वितीयस्यां प्रचेतयेति तृतीयस्यामित्यर्थः।
उत्तरास्विति तत्पादानन्तरं पञ्चानां कृत्वा नुष्टुप्कारं शंसेत् उत्तरासु प्रोपस्मा इत्येतास्वित्यर्थः। इतरानु
नुष्टुभो द्वितीयतृतीयचतुर्थाश्चेत्यर्थः। एतत्पादानुत्तरासु ऋक्षु यथासंख्येन षष्ठ्यां कृत्वा एकैकांशे वंदे
द्वेऽस्मै नुत्नौ कुर्यात्। ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाभ्यामातो विहृतः। स्तोत्रियानुरूपाभ्यामूर्ध्वं प्रोपस्मा इत्येतदं
तोऽयं त्र्यावयवः स विहृतो भवति एतावत एव विहृतत्वे सिद्धे विहृतवचनं विहृतधर्मस्य प्रतिगरा
देरेवावस्थेव नियमार्थं तेन स्तोत्रियानुरूपयोर्विहृतयोरपि विहृतप्रतिगरो न भवति। आनुष्टुभानाम
पि त्वचानां विहृतस्येत्यधिकारात् कथं विहृहरणं प्राप्नुयात् नित्यर्थं च। तत्र प्रतिगरः ओथामोदैव
मदेमदामोदैवोमथेति॥ द्वावेतौ प्रतिगरौ तत्रैकवचनं जात्यभिप्रायं तच्च गृह्णीयात् यत्र यत्र विहृतो भवति
तत्र तत्रैतौ प्रतिगरौ भवत इत्येवमर्थं। ओथामोदैवमदे मदामोदैवमथ इत्येवमेतौ प्रतिगरौ एवाप्य
वापाः प्रवेषां हरिवः सुतानामेवाह्वीन्द्रां अथो इदं सवनं केवलं ते। एवादि त्वाकोम मद्धि सोमं मधुमं त
मिंद्र वज्रीं दि शाकः सचा हुषं जवर आवृषस्वेति॥ लक्षणात एव सिद्धस्य पुनः पाठप्रयोजनं च पदसंधि
यान्योजयेनोपसृजेत्। मिश्रयेदित्यर्थः। न तु पसर्जनप्रकारं स्वयमेव पठति। २

नुसंधेयं यदक्षरं तु स्यादूहे नर्मरणे सत्यपि प्रपाठार्थं प्रहादिनकनृचमित्येवमर्थं। समानमन्यत्।
योयं विहृतस्य विशेषः उक्तः ततोन्यत्सर्वमविहृतेन समानमित्यर्थः। स्तोत्रियाय निविदं परिधानी
याया इत्याहावः। अयमविहृतस्यैव विशेषः। आहाव नियमो नुरूपतदनन्तरयोः तन्निषेधफ
लः। तेनाविहृतस्य पञ्चाहावत्वं भवति। आहृतं षोळशिपात्रं समुपहावं भक्षयंति। इदं विहृ
ताविहृतयोः साधारणं षोळशिपात्रमिति विशेषणात्। आहृतमिति प्राप्तानुवादः। समुपहा
ववचनं ये एतं भक्षयंति तेषां सर्वेषां [illegible] परस्परमुपहवयाचनप्राप्त्यर्थं न वषट्कर्तृहोम
कर्त्रोरेव परस्परमिति प्रदर्शनार्थं। अत्रेते भक्षयितार इत्याह। घर्मे च भक्षिणः। प्रथमं ताव
द्वषट्कर्तृहोमकर्त्तारौ घर्मे ये भक्षिणस्ते चेत्यर्थः। मैत्रावरुणास्त्रय अच्छावाकाः। सुब्रह्मण्यव
र्जिताः। इंद्र षोळशिन्नोजस्विंस्त्वं देवेष्वस्योजस्वंतं मामनुष्येषु कुर्वंतं वर्चस्विंतं मनुष्येषु कु
रुतस्य त इंद्र पीतस्यानुष्टुप्छंदसऽउपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति भक्षजपः। एषन हि
मंत्रः। इत्यंतः षोळशीत्यध्याहारः कर्त्तव्यः॥ ३॥ अतिरात्रे पर्यायाणामुक्तः चास्योपायो होतुरपि

श्रौ॰ सू॰
१८९

यथा होत्रकाणां उक्तः षोडशी। इदानीमतिरात्र उच्यते तस्मिन्नतिरात्रे वक्ष्यमाणो विधिर्भवति।
तदधिकारार्थमतिरात्र इति वचनं वक्ष्यमाणानिहादश शास्त्राणि पर्याया इत्युच्यंते। तेषा
माद्यानि चत्वारि प्रथमः पर्यायः मध्यमानि मध्यम उत्तमान्युत्तम इत्येवं नामविशेषः पर्याया
णां एषां शस्त्रोपाय उक्तः तत्र होतुर्होत्रकाणां च यः साधारणः न तत्र विधेयमस्ति यः पुनर्होत्र
कानुद्दिश्य विहितः शस्त्रोपायः स यथा होत्रकाणां भवति होतुरपि तथैव भवतीत्यत्र विधी
यते। उक्तग्रहणमुक्तस्यैवायमतिदेशो न वक्ष्यमाणस्येत्येवमर्थं तेन निष्केवल्ये होतुः संबंधो ना
स्तीति गम्यते वक्ष्यमाणत्वादिति। प्रथमे पर्याये होतुराद्यां वर्जयित्वा प्रत्यृचं स्तोत्रियानुरूप
षु प्रथमानि पदानि द्विरुक्त्वावस्यंति। प्रथमे पर्याये ये स्तोत्रियानुरूपास्तेषामाद्यस्या ऋ
चं वर्जयित्वा अन्यासु सर्वास्वृक्षु प्रथमानि पदानि द्विरुक्त्वा तत्रैवावस्येयुरित्यर्थः। शिष्टे सम
स्तोत्वा प्रणुवंति। शिष्टौ यौ पादौ तौ समस्य प्रणवं कुर्वंति। ऋगंते प्रणवविधानं समाहार्यत्वादर्धर्चा राम
नां संदेहनिवृत्त्यर्थं। सर्वासां मध्यमे मध्यमानि प्रत्यादाय ऋगंते प्रणुवंति। प्रत्यृचं स्तोत्रि १८९

यानुरूपेष्वित्यनुवर्तते। सर्व इत्युक्ततरार्थं। सर्वासामिति होतुराद्यां वर्जयित्वेत्येतन्निवृत्त्यर्थं प्रत्याद
येति वचनान्मध्यमानि पदानि सकृदुक्त्वावसाय तान्येव प्रत्यादाय तैः ऋगंतानि संधाय ऋगंते
प्रणुवंतीत्यर्थः। उत्तमान्युत्तमे सर्व इति संबध्यते तदत्राच्छावाके संग्रहार्थं भवति। उत्तमे पर्याये स्तो
त्रियानुरूपेषु सर्वासामृचामुत्तमानि पदानि सर्वे साच्छावाका द्विरुक्त्वा तैरेव प्रणुयुरित्यर्थः। च
तुरक्षराणि त्वच्छावाकः। उत्तमे पर्याये अच्छावाक उत्तमे पादे अंततश्चतुरक्षराणि द्विरुक्त्वा प्रणु
यात। अच्छावाकस्य पदाभ्यासश्चतुरक्षराभ्यासश्चोभयं विधीयते। तत्रार्थाद्विकल्पो भवति त
त्र तु शब्देन व्यवस्थाविकल्प इत्ययं विशेष उच्यते। यत्र गायत्र्यास्तत्र पदाभ्यासः यत्रोष्णिहस्त
त्र चतुरक्षराभ्यास इति। त्रयः शस्त्राः पर्यायाः। उक्तार्थमेतत्। होतुराद्यां। शस्त्रं भवतीति शेषः।
त्रिषु पर्यायेष्वेवं भवति मुख्यत्वादेव होतुराद्यमेव भवति। तत्प्रयोजनमाद्यशस्त्रस्य होत्रा सं
बंधकरणं तथेतरैरितरेषामिति। तेन प्रथमाद्धोतेत्येवमादौ स्वं स्वमेव शास्त्रं शंसेयुरित्येतत्साधि
तं भवति अतिरिक्तैः स्तुवानेन क्रमेण शस्त्रिणां शास्त्रसंबंधः सिद्धो भवति। आज्यान्यः पूर्वे पितृमंतिः।

श्रौ० सू०

१८२ याज्यान्यः पूर्वाणि यानि प्रतीकानि तानि पर्यासिसंज्ञानि भवंति। पांतमा वो अंधसो पाहुरिंद्रं अंधसः
स्तम्भुवः सत्रासहमिति स इत्तु शोचो मिथं स्वमंध्वर्यवो भरतेंद्राय सोममिति याज्या। प्र व इंद्राय
मादनं प्रकृतान्यृजीषिणः प्रति श्रुताय वो धृषदिति पंचदशादिवश्चिदस्येति पर्यासिः सनो नव्येभि
र्विलि वास्यमदे पुरु वपांसि विद्वानिति याज्या। वयमु त्वा तदिदर्था वयमिंद्र त्वायवो नि शा ते त्वाये
त्सुतासा मधु हरे दिंद्रा आगमद्रूद्रयम निन्द्रसु नात्र मस्तु भूत स्य हरिवः पिबेहेति याज्ये इंद्राय
मद्वने सुतमिंद्रमिद्धा मिथिनो बृहदिंद्र सानसिमे तोन्विंद्र स्त वामे शानंमा नो अस्मिन्मघव
न्निंद्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या। यं त इंद्र सोमा यं ते मा बुषेज्ज नत्र इहेदनीत्कृतं मासु
इह रेदहृत्सु वम पाप्य स्यांधसो मदायेति याज्या। आ तू न इंद्र क्षुमंतमा प्र इ व पराचे तो न इन्यं
च ळाकरमित्यष्टावीरवर्यंतीर हृदां पाता सुतमिंद्रो अस्तु सोमं हंता वृत्रमिति याज्या। अभि त्वा
वृषभा सुते निप्रयो पति गिरा तू न इंद्र मद्य गिति स्तः के अथावीत प्रोयां पीतिं ह्लह इयमिंस्त्वा राम
मिति याज्या। इदं वसो सुतमंधः इंद्रेहि मत्स्यंधसः प्र सम्राजमपुषक्तमस्वा भरे धृषता तर स्मै १८२

नयमस्य पिब यजैस्य तान इंद्रेति याज्ये इदं ह्यन्वोजसा सुतं राध इंद्रोय उंजसा सम स्य मन्यवे विवाइति
द्विवतारिंरा द्विश्वजि तेति श्चा हरी रथ आ युज्यमानेति याज्या। आ त्वेता निषीदता ता प्रा त्र वग हि
ना केरिंद्र तत्रेतरइत्कृतमा मुद्वहे श्रु त्वेद धामी इंत्य सात्रमिंद्र पानमिति याज्या। योगे योगे तवस्त
रं युंजंति ब्रध्नमरुषं यदिंद्राहं प्र तेम हृकृती वावी वस्ता ववी येणेति याज्ये इंद्रः सुतेषु सोमेषु
य इंद्र सोमपा तमेआ घाये अग्निमिंधते इति स सदचाय इंद्र वमस्ते या सोमः प्रकृः सत्तां प्रो
द्रोणे हरयः कर्मगिमन्निति याज्या। अत्र मध्ये पर्यासवचनमनुत्तमस्यापि पर्यासित्वसिध्यर्थं। पांतमावः।
प्र व इंद्राय। वयमु त्वा। इंद्राय मद्वने। अयं त इंद्र। आ तू न। अभि त्वा वृषभा सुते। इदं वसो। इदं ह्यन्वो ॥८४
जसा। आ त्वेता निषीदत। योगे योगे। इंद्रः सुतेषु। एतेत्र यः पर्याया किरिंद्रेत्यतत्साद्ग्रहणे पित्तु
क्रमेक उत्तमां सुहृ रदिति वाक्य शेषात्। इति पर्यायाः। इत्येते पर्यायसंज्ञा भवंतीत्यर्थः। पर्यासि करे
गायत्राः। छंदो निर्देशाः स्तोमातिशंसनार्थमावापे कर्तव्ये गायत्राणामेवावापसिध्यर्थं॥ ४॥ सं
स्थिते षाश्विनाय संकल्पते। अतिरात्रे इत्यनुवर्त्ततेः आश्विन इति शास्त्रनाम पर्यायेषु समाप्तेषु

उपाअश्विनी त्रैष्टुभेन छंदसा तामश्यां तामन्वारभे तस्यै मा मवतुतस्यै स्वाहा। २

दोगाः। आश्विनाय स्तुवते। अनेनाश्विनारंभकालो विहितो भवति। शंसिष्यन्निसंस्थित
संचरेण निष्क्रम्याग्नीध्रीयेज्ञान्वाच्याकृतौ जुहुयादग्निरजगी गायत्रेण छंदसा तामश्यां त
मन्वारभे तस्यै मा मवतु तस्मै स्वाहा। अश्विनावाश्विनो जागतेन छंदसा तावश्यां तावन्वारभे
ताभ्यां मामवतु ताभ्यां स्वाहा। बण्महां असि सूर्येति द्वाभ्यामिदं वो विश्वेत स्परी तिच। शंसि
ष्यन्निति वचनं प्रतिनिषिधप्रवृत्तो यदि शंसेत् तदा जुहुयादित्येवमर्थं विसंस्थितेष्विति संस्थि संस्थितसंचरेणग्रहणं
तशाखदर्शनात्संस्थाशंका प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थं। एताः षडाहुतयः चत्वारो होमे मंत्रस्तु
च यार्थः तेनाज्यं चोपघातेनैतं होममेव न घटि। प्राज्ञयाज्यं चोषमपत्य पस्टशेनाचामेदिवायते
देवरथो वा एष यज्ञो तानात्समाहिङ्कुर वाणीति। होमार्थं पृथक्तस्य तस्य परिशिष्टं यदाज्यं त
त्प्राश्नीयात् प्राश्य च अपउपस्टशेत् शुद्ध्यर्थमाचमनं न कुर्यात्। अनाचमनेकारणं तेन श्रुतिरे
वदर्शिता। सेयं श्रुतिर्देवरथस्येत्यादि। होता देवानां सर्वस्य चक्रं चक्रं जिह्वा च सः मम देवरथ राम
स्य तस्य होतुरसन्नतां जिह्वां मा आज्येन स्वकान्नाङ्क्षि प्रक्षालयामीति श्रुतेरर्थः। अनेन प्रका १८२

'क्ता २

जानुभ्यां रेणाश्विविलेमे वाङ्गना स्त्रीति गम्यते। प्राज्यपति प्रसृप्य पश्चात्सदस्य धिष्ण्यस्योपविशेत् समस्त
ता जंघोरुररत्निभ्यां चोपस्थं कृत्वा यथा शकुनिरुत्पतिष्यन्। प्राज्यपति प्रसृप्येति वचनं स्यप्राश म
नस्याश्विविलकारं नाभावादंतः सदस्यपि प्राशनमविरुद्धमिति प्रसृप्याग्निप्राभीष्यादिति तन्नि
वृत्त्यर्थमुच्यते। पश्चात्सदस्य धिष्ण्यस्येति वचनं प्रातरनुवाकन्याय विधानादविधानेतु पवेशना
कानिवृत्त्यर्थं। जंघा च ऊरुश्च जंघोरु प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः जंघो ऊरुजंघो ऊरुजंघोरुश्चेति जंघो
रूणीति समस्तेयस्य सः समस्तजंघोरुः। एवं नूतौ रत्निभ्यां जानुभ्यां चोपस्थं कृत्वा भूमिमाश्रि
त्येत्यर्थः। पादांगुलीभिश्च भूमिमाश्रित्ये समुपविशेत। एवमुपविष्टः शकुनिरिवोत्पतिष्यन्भव
ति। एतदासनं शास्त्रारौ यथा होवक्त उच्चारणसमकालमेव नोपविष्टात्। एतच्च शकुनिरि
वोत्पतिष्यन्नाहुयीतेति श्रुतिवचनाल्लभ्यते। उपस्थं कृतवत्त्वेवाश्विनं शंसेत्। उपस्थं कृतं इतिय
थाप्येतु पविष्ट इत्यर्थः। आश्विनाधिकारे पुनराश्विनग्रहणं आद्यावादूर्ध्वं सर्वमाश्विनं उपस्थं कृ
त एव शंसेत् इत्येवमर्थं। तेन शकुनिरिवोत्पतिष्यन्निति वचनं प्रथमा द्वावस्थैव न परिधानीया द्वाव

श्रौ॰ वृ॰
१८४

स्यैताव गम्यते। अग्निर्होतागृहपतिः स राजेति प्रति पदे कपातिनी पङ्क्तः। प्रति पद्वचनं ब्राह्मणोक्तस्य
प्रतिपदंतरस्य निवृत्त्यर्थं। एषैव प्रतिपद्भवतीति प्रतिपद्वचनात् तृचाधर्चशंसन शप्तौ तन्निवृत्त्य ऋच२
र्थमिकपातिनी पङ्क्त इत्युच्यते। एतयाग्नेयं गायत्रमुपसंतनुयात्। एतया प्रतिपदा प्रातरनुवाका
र्थस्य समाम्नायस्याग्नेयं गायत्रं यत्तदुपसंतनुयात्। तेनापो रेवतीरिति इयमृङ्न भवति।
आग्नेयमित्येतावतैव सिद्धे गायत्रमिति वचनमाग्नेयस्य क्रत्स्नस्य शंसनार्थं। प्रातरनुवाक
न्यायेन तस्यैव समाम्नायस्य सहस्रावममा दे तोः शंसेत्। प्रातरनुवाकन्यायेनेति सप्तछंदः क्रय
हणं नान्यैराग्नेयं गायत्रं यथास्थानं ऋवाणि मांगलानि इळेद्यावीमिय मावर्त्तयेदातमसोपघाता
दित्येवमादिः। यास्य विषयो न्यायादतिप्रयतेन कर्हविषयम् उत्सर्पणादिः। स्वरस्क हतीयस वनलादु
त्तमएवा न स्यैव समाम्नायस्येति प्रातरनुवाकार्थस्येत्यर्थः। सहस्रावममिति प्रस्यशास्त्रेणर्चां स- स्य
हस्रमवमा मात्रा न तु सहस्रावममित्युच्यते। तदुदयात्प्रागेव शंसेत्। उदयो नामादित्यमंडलदर्श राम
नमात्रमदर्शनिरुलुदके। तेनात्राणि विधेरसंभवान्मयदि वर्गहते। तेनोदितोयत्रछस्यंत हर्जयि १८४

सु यदि स्त्र्युः तथापि यथादेवतं स्वस्य छंदस एव पुरस्ताच्छंसेयुरित्यर्थः। पङ्क्तोद्विपदाः। द्विपदाः पङ्क्तः ६ अपरा बाजं॰ म.उ. नीमा

त्रि६

तैव सहस्रावममित्युर्जुं भवति। बार्हता स्त्र्यस्त्र्चा सोत्रियाः प्रागाथावातानुरस्तादनुदैवतं
स्वस्य छंदसो यथास्क्तं शंसेत्। बार्हतानाष्ट्र्हती छंदस्कानामेते त्रयस्तृचा अग्नुषोऽश्विदेवत्याः
संधि सामस्तोत्रियाः छंदोगैः क्रियंते बार्हता वा प्रगाथाः। तांस्तृचानन्यगाथान्वा यथादेवतं बृह
ती छंदसः पुरस्ताद्यथास्क्तं शंसेत्। सर्वमन्यद्यथास्क्तमित्यनेनैव सिद्धे पुनर्यथास्क्तवच
नमत्राम्नातानां यथास्क्तत्वेन स्वस्य छंदसः पुरस्ताद्यथादेवतं शस्तानां पुनः स्वस्य स्थाने शं
॥अन्येषु सननिवृत्त्यर्थं। येषु वान्येषु वा। येषु केषु छंदः शंसेत्। अत्र द्विपदानां बहुत्वासंभवात्सर्वार्थोयं
विधिरित्यवगम्यते। उपसंतनुयादेकपदाः। एकपदाः पूर्वेण प्रणवेनोपसंतनुयात्। नाम्न्यो इलारसा
त्तराः। ताभ्य एकपदाभ्यो याउत्तरा गायत्र्यः। तास्वेकपदांतगैः प्रणवैरुपसंतनुयात्। एकपदा सि॰ स्योर
नामत्र बहुत्वासंभवादयमपि विधिः सर्वार्थ एव। एकपदा द्विपदानां प्रातरनुवाके दृष्टस्योप माबो सुते
समासस्याप वादार्थोयं यत्नः। विछंदसऊद्धरेत्। विछंदसो विराड्यस्येत्राछंदसाः। तार्थेवं प्रकारा बरि॰ पो२
वेदितव्याः। अर्धर्चिशस्ये पुपङ्क्तः शस्याः। पङ्क्तः शस्येषु चार्धर्चशस्याइति। ताउद्धरेत्। अपि सातंन्या

येनशंसनं। अपि वा नैवोद्धारः कर्त्तव्यः। तन्यायेन सूक्तन्यायेन शंसनमुद्धारो वेति विकल्प इत्यर्थः। एवं वि
कल्पे प्राप्ते ऽर्धर्चशस्यगतानां पङ्क्तिशस्यानां सूक्तन्यायेनार्धर्चशंसनमविरुद्धं क्वचिद्दृष्टत्वादिति त
त्रोद्धारन्यायशंसनयोर्विकल्प उपपद्यते। एवं पङ्क्तिशस्यगतानामपि अर्धर्चशस्यानामुद्धारपङ्क्तिशंसनयो
र्विकल्पे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमाह। न तु पङ्क्त्यान्यास्त्रिष्टुब्जगतीभ्यः। अत्रायं विशेषः। पङ्क्तिशस्यगतानाम
र्धर्चशस्यानां पङ्क्तिशंसने कर्त्तव्ये त्रिष्टुब्जगतीभ्यो ऽन्यासां त्रिष्टुब्जगतीसूक्तमध्यगतास्ताः पङ्क्ती
न शंस्तव्या इत्यर्थः। कथं तर्हि तासां कर्त्तव्यमिति उद्धारस्तच्छन्दोन्यायेन वा शंसनं विकल्पेन भवेत्। अपि
वा तन्न्यायेन शंसनं एवं वानयोः सूत्रयोरर्थः। प्रातरनुवाके ऽर्थे समाम्नाये गायत्र्यादिवचने सत्यपि
तासां स्वरूपत एव गायत्र्यादित्वे सिद्धे पुनर्गायत्र्यादिवचनमाश्विने गायत्र्याद्यन्तर्भूतानामन्यच्छन्दसा
मुद्धारार्थमिति मन्यमानो विच्छन्दस इ सूक्तवानाचार्यः स्वयमेव। एवं प्राप्ते आह। अपि॰ सनं। अपि वे
ति पक्षव्यावृत्त्यर्थः। नैव गायत्र्यादिवचनादेवोद्धारः कर्तुं शक्यते। तत्र प्रकरणे उद्धारवचनाभावात्। गाय
त्र्यादिवचनस्य च प्रातरनुवाके प्राथिकत्वसंभवाच्च। अतस्तासां तन्न्यायशंसनं कर्त्तव्यं। तत्र या सा सूक्त राम १८५

एतदुद्धारस्थानं सूक्तन्यायशंसनवचनं चाश्विन एव नान्यत्र। अन्यत्र सर्वत्र तच्छन्दोन्यायशंसनमेवेति सिद्धं ॥ ६
ति

न्यायशंसनमुपपद्यते तासां तथा भवति। यासामेवं न संभवति तासां छन्दोन्यायशंसनमिति सि
द्धं भवति। पांक्तेनोदिते सौर्याणि प्रतिपद्यते। उदित आदित्ये प्रतिप्रियतममित्यस्योत्तमेन प्रणवेन
सूर्ये नोदिवइस्ये तत्संधाय तदादीनि सौर्याणि सूक्तानि शंसेदित्यर्थः। उदिते सौर्याणीत्यनेनैवास्मा
त्प्राक् न मुदयात् श्रागे वेति सिद्धे यदोदेतोः शंसेदिति वचनं तस्यैतत्प्रयोजनं मोदेतोः शंसेदेव नोपरमे
दिति। तेन छेदावीयावर्त्तनेनान्येन वाच्छादयादनुपरमं शंसेत्। अयमेवार्थो भगवतापस्तम्बेनोक्तः। यस्याश्वि
ने शस्यमाने सूर्यो नाविर्भवति सर्वा अपि दाशतयीरनुब्रूयादिति। सौर्याणीति वचनमेषां चतुर्णां सूक्तानां
सौर्याणीति संज्ञाकरणार्थं। तेनैतानि दिवेवाध्येत यानि सौर्याणीत्युक्ते एतान्येव प्रत्येतव्यानीति। सूर्या
नो दिव उदु त्यं जातवेदसमिति तिस्रः चित्रं देवानां नमो मित्रस्य। इंद्र क्रतुं न आ भर। अभि त्वा शूर नोनुमो बृह व:
महे च स्म स इति प्रगाथाः। मही द्यौः पृथिवी च न इत्ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा। विश्वस्य देवी मृचयस्य
जन्मनो न या रोषाति न ग्रभदिति द्विपदा। द्विपदावचनं पङ्क्तिशंसनार्थं। बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादि
ति परिधानीया। परिधानीयावचनं विस्पष्टार्थं। प्रतिपदे परिधानीयायाद्याहावः। प्रतिपद्य आत्तआ

ग्रहेणेतिप्रदर्शनार्थं।ग्रहेणवाचमसेनवासपुरोळाशेनचरंतीत्यर्थः।६

श्रौ० सू०
१८९ हारोविधीयते।अनुचराभावात्स्वतंत्राभावाच्चनेयंलक्षणिकाप्रतिपत्।परिधानीयाविधानंप्रगाथस्तो
त्रियेष्वाहावनिवृत्त्यर्थं।बृहत्सामावेतस्ययोनिंप्रगाथेकुर्वीतद्वितीयांतृतीयांवा।संधिस्तोत्रेरथंतरंसामे
त्यर्गः।तत्रयदिबृहत्सामकुर्युस्तदातस्यबृहतोयोनिंत्वामिद्धिहवामहइतिद्वचनेतेषुप्रगाथेषु
द्वितीयामिंद्रक्रतुमित्यस्योपरिष्टात्तृतीयामभित्वस्युस्योपरिष्टादित्यर्थः।एतयोरन्यतरस्मिन्क्रमे
शंसेत्।नवा।कृतेपिबृहत्सामनिबृहतोयोनिंनशंसेदित्यर्थः।आश्विनेनग्रहेणसपुरोळाशेन
चरंति।आश्विनेनेत्यश्विदेवत्येनेत्यर्थः।इमेसोमासस्तिरोअह्न्यासस्ती।आस्तिष्ठंतिपीतयेयुक्ता।
हविष्मतानासत्यारथेनाकातनुपभूषतंपिबध्याइत्यनुवाक्या।होतायक्षदश्विनासोमानांतिरोअ
ह्न्यानामितिप्रैषः।प्रवामंधांसिमद्यान्यस्थुरुत्मानापिबतमश्विनेतियाज्येअध्यर्धमिनवानं।अत्रा
प्येवोरेवद्विलंनयाज्याकार्यस्य।अत्राश्विनेनेतिदेवताविधानेनेयंत्रात्रयाज्येतिज्ञापनार्थं।यद्येत
स्यपुरोळाशस्यास्विष्टकृतावरेपुः पुरोळाशाआग्नेपवतामग्नेवृधानआहुतिमितिसंयाज्ये राम
द्रूर्वंतोतिरात्रइतिशेषः।।५।।यदिपर्यायानभिव्युछेत्सर्वेभ्यएकंसंनयेयुः।एवंतावच्चतुर्विधःसो १८९

मयागोज्योतिष्टोमाख्यस्यएकःतस्यैवविशेषमुपरिष्टाद्वक्ष्यति।अनांतराळेपर्यायाश्विनप्रसंगेनतेषां
नैमित्तिकमपिवक्तुमारभते।यदिपर्यायानभिव्युछेदिति।अस्यायमर्थः।यदासर्वेपर्यायाःप्रयुक्ता
नभवंतियद्येवमाशंकास्यादतिक्रांतप्रायारात्रिःसापर्यायाणामाश्विनस्यचापर्याप्तेतितदास
र्वेभ्यःपर्यायिभ्यःएकंपर्यायंसंभरस्यकुर्युरित्यर्थः।एतमेवार्थंविवृणोति।प्रथमान्होताद्वितीयान्मै
त्रावरुणोब्राह्मणाच्छंसीचोत्तमादच्छावाकः।प्रथमात्पर्यायाद्धोतास्वंशस्त्रमाददीत।मैत्रावरुणा
ब्राह्मणाच्छंसिनौद्वितीयात्स्वेशस्त्रे।उत्तमादितरःस्वमेवशस्त्रमिति।होतेहोप्रथमाद्वाउत्तमा
त्।प्रथमःपर्यायःप्रयुक्तःमध्यमोत्तमावप्रयुक्तोतयोराश्विनस्यचापर्याप्तारात्रिरित्याशंकास्यात्त शं
देवंकुर्युः।होदोत्रैमैत्रावरुणोप्रथमाद्ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकावुत्तमादिति।अत्रप्रथमादिति
न वचनमप्रयुक्तयोरेवप्रथमान्मध्यमादित्यर्थः।अत्रद्वयोरधिकृतत्वादंत्यस्यद्वितीयत्वेप्युत्तम
त्वाद्बप्रयोगादन्यत्रापिद्वयोरंत्यस्योत्तमत्वंसाधितंभवति।तेनान्यत्राप्युत्तमादित्ययंविधिर्द्विरा
त्रेप्यंतेभवति।अपिवासर्वेस्युस्तोमानिवृत्ताः।अपिवासर्वेस्तोमानिवृत्तान्केयुःनसंनयम्

श्रौ॰ष॰
१८७

योर्विकल्प उक्तः। अत्र संभरणस्यासंभवे निर्हास ७

ति। सर्ववचनं प्रवेश्ययोरभिष्टुत्योः संभरणनिवृत्यर्थं। अयं स्तोमनिर्हासो होत्रकाणामेव भवति। न
होतुरित्यर्थं उक्तः। शास्त्रोपाय इत्यत्र उक्तग्रहणेन स्तोमनिर्हास इत्यनेनैतद्विधीयते। सर्वपंचद
शस्तोमाः सतः पंचस्तोमान् वेयुरिति। होतुरुक्तपंचदशस्तोमा एव सर्वत्र। स्तोमनिर्हासे त्वेवं शस्य से
निर्हास इत्याह। ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपेभ्यः प्रथमोत्तमास्तृचांश्च सेयुः। स्तोत्रियानुरूपास्तावद्यथा
पूर्वं भवति। तेभ्य ऊर्ध्वं यद्वस्य मस्तित्स्यादितस्त्वन्यत्तृचाद्युत्तरं तद्य एवं च त्वारस्तृचान्वेयुः।
एतस्य मार्गाणि होत्रकाशस्त्राणि भवेयुः। होतुरुक्तपूर्ववदेव। निर्हास एवैकस्मिन्। पूर्वयोरभिष्टु
त्योः संभरणनिर्हासैरेवैको विधीयते। अवधारणं भवति नानंतरायामेवाभिष्टुत्ये। होत्रव
र्जमित्येके। एके शाखिनो होतृवर्जमेव निर्हासं कुर्वंति। आश्विनादेकस्तोत्रियो नेविवत्तदुप
सद्गति। इदं चाभिष्टुतिनिमित्तमेव। तं पुरस्तादनुदैवतं स्वस्य छंदसोदयथा स्कतेषां सेत। तं स्तोत्रि
यमाग्नेयक्रतोरदंतौ छंदसः पुरस्तात्सक्त छंसेत। अनुदैवतमिति नात्रवीप्सा विवक्षिता। य राम
थास्कतमिति पूर्ववदेव। त्रीणि पाप्तिग्नाताद्विनं। आश्विनादेवो नास्यां संख्यायाः विधा नाश्रूतिपश्चा १८७
न्या

करयोद ११

नवचनं अस्मिन्पक्षे निर्हास एवासाधारणो धर्म इतिज्ञापयि
तुं तेनोत्तरस्त्रेनिर्दिहं तं होतृवर्जनं सर्वास्वभिष्टुतिषु साधार ५

गच्छसोयदीनित्वत स्यामेव संख्यायामंतर्भवंतीत्यवगंतव्यं। प्रायश्चित्तप्रसंगादन्यान्यपि सोम
प्रायश्चित्तान्यत्रैवोच्यंते। विमतानां प्रसवसंनिपाते संसवो न तर्हि तेष्वनद्यावापर्वतेन वा। विमता
विरुद्धमतयः। विद्विषाणा इत्यर्थः। प्रसवशब्देन सुत्या लक्ष्यते। नद्यावापर्वतेन वा अव्यवहितदे
शे विमतानामेकस्मिन्नहनि सुत्यासंनिपाते सति संसवो नाम दोषो भवतीत्यर्थः। नद्यावापर्वतेन वा
त्क भयत्र वाग्राह्यप्रयोगादन्यदपि व्यवधायकं शास्त्रांचरो कमस्तीति गम्यते। तद्यथा स्वानिवादव
गंतव्यं। अपि केचित्तर्हि तेष्वपि। विमतानां नद्यादिभिरनंतर्हितेष्विति च विशेषणद्वयमुक्तं। त
दुभय व्यभिचारायकल्पिताद्वयेन संमतानामपि संसवदोषोस्तीत्येकोर्थः। अंतर्हितेष्वपि
परो४ देशेष्वसंसवोस्तीत्यर्थः। एवमेके शाखिन आमनंतीत्यर्थः। तथासति संसवो देवतावाहनाते। एवं स
ति आसन्नदेवतानामावाहनात्संसवः कर्तव्यः। एतदेतं कर्मकायिकं वाचिकं च द्रुततया कर्त
व्यमित्यर्थः। लघ्वस्तोपायाः शीतप्रभृत्यादयः प्रयोक्तव्याः। किंच। क याज्ञेनेति च मरुत्वतीयेषु रस्ता
त्रक स्यचां सेत। इदं च तस्मिन्निमित्ते कर्तव्यं। मरुत्वतीयेशस्त्रेयस्मिन्सूक्ते निविद्धीयते तस्य सूक्त

ते ४

स्य पुरस्तादिदं सूक्तं वासेत्। तत्राद्ये निविद्धानीयत्वं समुच्चयार्थः। तेन तस्य मरुत्वतीयस्य प्रवि
ष्टाया मेकसूक्तत्वेन प्रक वेत्यथमेषामाहावस्य यमाहावः कयाशुभीयादौ न वति। द्वित्रादिसू
क्ते कयाशुभीयस्यानाद्यत्वाद्स्यादौ न भवति तच्च सर्वेषामाद्ये भवति आहावः। यो ऽनन्तरं वेति
निष्केवल्ये। तथाह्वः पुरस्तात्सूक्तस्येति त्वानुवर्त्तते। नात्राषिसर्वविदे त्यर्थो योजनीयः। ममाग्ने व
र्च इति वैश्वदेवसूक्तस्य। अत्रापि पदत्रयमनुवर्त्तते। वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादित्यर्थः।
अपि वैतेष्वेव निविदो दध्यादुद्धरेदितराणि। अपि वा एतेष्वागन्तुषु निविदो दध्यात्। येभ्यः पुरस्ता
दिमानि सूक्तानि विहितानि तान्युद्धरेत्। पूर्वेषां निविद्धानसूक्तानां मुद्धारसंयोगेन तेषु निविदो
दध्यादिति यच्चिद्दधाति तेज्ञापयति यस्मिन्निविद्धीयते तस्याव्यवधानेन पुरस्तादेतानि भवंति। न
निविद्धानीयानां पुरस्तादिति। स्थानं वा निविदो ति दूरे न्माप्रगामेति पुरस्तात् सूक्तं शस्त्वान्यस्मिं राम
स्तद्दैवते दध्यात्। निविद् स्थानं यद्यपि दूरे तदा यस्मिन्सूक्ते निविदिति पन्ना तासु वा पर सूक्तं समाप्या १८८
गंतुके तद्दैवते तां निविदं दध्यात्। निविद्स्थानादिति हारो नामैवं रूपः। सूक्तस्य यस्मिन्नन्तराले वि
१नि

कात्तद्दैवतात् पुरस्तान्माप्रगामेतीदं सूक्तं अखंडितं शस्त्वान्यस्मिन्नागंतु१

न

धीयते तस्मात्प्राक्तर्वाक्कृतदंतगतेन प्रणवेनाहावमकृत्वैवानंतरामेवर्चं संधाय तस्यामृचो
दितेवसाने वसानपर्यंतमुक्त्वा यदावस्येत्। एवं प्रकार एव निविद्धितिहारो नान्यप्रकार इति। अ
तो ऽन्यथा यः प्रमादः स ऋग्दोष एवं निविद्धितिहारः। पुरस्ताद्वचनं माप्रगामीयस्य पुरस्तादिति
पनं निविं सूक्तं समाप्य माप्रगामीयं शस्त्वान्यत्तद्दैवतमानीय तस्मिन्निदध्यादित्येवमर्थं। सूक्तग्रहणं
बृहस्पतिसवादिष्वपि हीनस्तोमेषु माप्रगामीयस्यारक्षणार्थं। अत्र किंचिदुच्यते। यदि पर्या
यानित्यत्र पर्यायानिति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया। अन्नीति कर्मप्रवचनीयो लक्ष्यलक्षण
संबंधद्योतकः। उद्विविवासेविपूर्वः। संभावनायां लिङ्। अत्र पर्यायलक्षणं श्रुतिर्लक्ष्या। ए
तदुक्तं भवति। यदि पर्यायोपक्रमे तेषु वाचास्यमानेषु उषःकालआगच्छेत्तदा वक्ष्यमाणं नै
मित्तिकं कर्मकर्त्तव्यमिति॥६॥ सोमातिरेके स्तुतशस्त्रोपजननः। सोमातिरेको नाम सवनार्थो
यः सोमः स सवने परिसमाप्ते यद्यतिशिष्येत। तदा सोमातिरेक इत्युच्यते। तदा स्तुतशा
स्त्रयोरुपजननं भवति। छंदोगैः स्तोतव्यमस्माभिः शंस्तव्यमित्यर्थः। प्रातः सवने स्ति सोमो ऽयं

१८९ श्र२

स्तुतो गौर्धयति मरुतामिति स्तोत्रियानुरूपौ। महाँ इन्द्रो य ओजसा तो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्राग्निर्वै
२म ष्णवीभिर्नित्तौ मातिरात्रस्यैन्द्राग्नयजेत। पादग्रहणेप्यैन्द्राग्निर्वैष्णवीभिश्चेति बहुवचन निर्देशाद्दोवदर्थ
मुभयो गृहीतयाः। ऐन्द्राग्निर्वैष्णवीभिश्चेति चवाच्यसामर्थ्यात्सु मुद्दिताभिरेको नयीभिः सोमा
तिरेकनिमित्तं स्तोममतिशस्यएकयाद्वाभ्यां वा प्रातःसवने परिमितानिरुत्तरयोः सवनयोरि
त्यनेनन्यायेन। यया कयाचिदैन्द्राग्नया गायत्र्या यजेत। प्रातःसवनत्वाद्गायत्र्येति विशेष्यते। वैष्ण
व्या वा। गायत्र्येति विशेषः। ऐन्द्रावैष्णव्येति गौणगारिर्दैवतप्रधानत्वात्। यद्यैन्द्रावैष्णव्या यजेत वा
दा यथा वा वत्रास्त्रमेवं याज्येत्येतद्विरुध्येतां। अथ यदैन्द्रावैष्णव्या यजेत तदा तद्देवत्यायां गायत्र्याः
या अभावात् गायत्र्यं प्रातःसवनमित्येतद्विरुध्येत। तत्रैकस्य त्यागे सति छंदएव त्यक्तव्यं। बहि
रंगत्वादप्राधान्यात्तस्येति देवताया स्त्विविधेयत्वादंतरंगतेति मन्यमानो गौणगारिर्दैवता जिर्
प्रधानत्वादित्युक्तवान्। संयोकर्मणा सामिषादिनोमीति॥ सैषा ऐन्द्रावैष्णवी त्रिष्टुप् अनयैवय राम
ष्टव्यमिति सिद्धांतितं। माध्यंदिने बण्महाँ असि सूर्ययोदुत्य इद्भर्तिं वसुरिति प्रगाथो स्तोत्रियानु १८९

रूपौ। महाँ इन्द्रो नृवदिति त्वानुकं यावि श्वासांजनिता रामती नामिति याज्या। ऐन्द्राग्निर्वैष्णवीभिश्चे
त्याद्यत्राप्यनुवर्तते। अतो हीनपादग्रहणमत्राक्षरलाघवार्थमेव न कृत्स्नसूक्तग्रहणार्थं।
तृतीयसवनमुत्तरोत्तरां संस्थामुपेयुरातिरात्रात्। तृतीयसवने यदि सोमोतिरिच्येत तदा उ
त्तरोत्तरां संस्थां कुर्युरातिरात्रात् एतदुक्तं भवति। यद्यग्निष्टोमे तृतीयसवनेतिरेकः स्यात्त
दोक्थ्यां कुर्युः। यद्युक्थ्ये षोडशिनं। यदि षोडशिन्यतिरात्रमिति यद्यतिरात्रे तर्हि वक्ष्यतीति। त्र५
एवं चेदातिरात्रादिति वचनमुत्तरोत्तरां संस्थामित्यत्र संनिहितार्थ क्वचित्स्त्रः संस्थागृह
तेइत्येवमर्थं इतरथाग्निष्टोमेतिरेके त्याग्निष्टोमः प्रसज्येत। षोडशिनि वाजपेये अ
तिरात्रे च तोर्यामित्येतन्निष्टत्यर्थं मातिरात्रादित्युक्तं। अतिरात्राद्र्ध्वं तत्तेअ[illegible]वि
ष्टनामप्रतद्विष्णुस्तवते[illegible]तिस्तोत्रियानुरूपौ। माध्यंदिने न शेषः॥ महाँ इन्द्रो नृवदि
त्यादि याज्यांतः शेष इष्यते। तेषामित्था समरणं शिमीवतोरिति याज्या। इयं वा याज्या माध्यंदि वा
वा· नेष्केष्मिवति। आग्निष्टोम वाजपेयाप्तोर्यामिषु तृतीयसवनेषु सोमातिरेके इदमेव शास्त्रं भवति।

स्य

श्रौ०सू०
१९०

सोमातिरेकादन्येन वा निमित्तेन शस्त्रांतरोत्कर्षे नयदि स्कत शस्त्रोपजननं स्यात्तदाप्यनेनै
व सोमातिरेकोक्तेनानुसवनं शस्त्राणि संपादनीयानि। स्तोत्रियस्तत एव तदनुसारेणानु
रूपः कल्पनीयः। एतच्च सोमातिरेके प्रातःसवने स्तिसोमद्रव्ये तावतैवास्यार्थस्य सिद्धत्वात्
शस्त्रोपजननं इत्यस्माद्वचनाल्लभ्यते। एतदुक्तं भवति। यत्र यत्र नैमित्तिकः शस्त्रोपजननः स्तत्रैत
च्चानुसवने मे तेन विधानेन शस्त्राणि कल्पनीयानि। स्तोत्रियानुरूपौ छंदोगप्रत्यय तदनुसार
कल्पनीयामिति। ७॥ क्रीते राजनि नष्टे दग्धे वा॥ प्रायश्चित्तं वक्ष्यत इति शेषः। नष्ट इत्युक्ते ना
शप्रकारविशेषाग्रहणात्सर्वप्रकारेण नाशो गृहीतो भवति किमर्थं दग्धवचनमिति। तस्य प्र
योजनमुच्यते। लता वस्थे सोमे द्वादशभ्यो वसाश्वकादिभ्यो मन्त्रेभ्यो न केशकीटादिनिर्दुष्टे त
स्यत्यागो न कर्तव्य इत्येवमर्थं। अन्यदपि दग्धवचनप्रयोजनमस्ति। केचिदेवं वदंति दग्धे सोमे तदेव
भस्माभिषुत्य तेन यष्टव्यमिति तन्निवृत्त्यर्थं चेति। सोमनाशे प्रायश्चित्तं वक्तुं प्राप्ते सदुक्तादी
नांशालानां दाहे प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात्तदेव प्रसंगादाह। अपि दग्धानि सदो हविर्धानान्यनाहृता

राम
१७०

क्रियेरन्। अनाहृता अमंत्रकमित्यर्थः। आहृतानि वा। न्यायविकल्पोयं। शालाकृतावदृष्टार्थः तेनासु
मंत्रव्यापारः केवलमदृष्टार्थ एव तस्यादृष्टार्थस्याश्रयत्वात् शालाप्रधानसंबंधे द्वारभूते स्यर्थः। स्व
द्वारभावो दादाश्रागे वनिर्वृत्त इति न पुनः क्रियामंत्राणामिति एवं पक्षः। उत्तरस्कपक्षो यत्कार्यार्थिय
इस्त्रपादीवानि सर्वाणि तेषु तस्य तत्कार्यजनने सामर्थ्यजननाय मंत्रादयः संस्काराः प्रयुज्यंते। त
द्यदि स्वकार्यमकृत्वैव नश्येत्तदा तस्य कथं प्रधानेन संबध्यादिति पुनरपि मंत्राः प्रयोक्तव्या
इति सिद्धं। इदानीं सोमनाशे प्रायश्चित्तमाह। अन्यं राजानमभिषुणुयुः। अन्यं राजानमानीय त
मभिषुत्य तेन यजेतेत्यर्थः। अनधिगमे पूतीकान्फाल्गुनानि॥ सोमानधिगमे पूतीकान्फाल्गु
नानि च संसृष्टान्यभिषुणुयुः। पूतीका नाम लतारूपाः सोमसदृशाः फाल्गुनानि नाम स्तंब
रूपा ओषधिविशेषाः। अप्रसिद्धाः पदार्थाः अभियुक्तेभ्यः शिक्षितव्याः। अन्या वा ओषधयः पू
तीकैः सह। फाल्गुनानामभावे अन्या वा ओषधयः कुशादर्भाद्याः पूतीकैर्मिश्रयित्वाभिषोतव्याः। अन्या
ओषधयः पूतीकैः सहेति पूतीकानां स्थायित्वदर्शनात्सर्वसूत्रोक्तानामेभिः सहितानामेव प्रतिनि

धित्वमवगम्यते। अतएवाचार्यः सोमप्रतिनिधौ न केवलमेकद्रव्यमिच्छति। अन्यावाओषधयःप्र
तीकैरिति सहभावेनिर्देशात्। तस्मादेतिवचनेन तद्रूपप्रतिप्रतीकानामपि भावेद्रव्यांतराणि सहमिश्र
यितान्यभिषुत्य तेर्यष्टव्यमिति। प्रायश्चित्तं वाप्युत्तरत्र वक्ष्यते। उत्तरसमत्त्वस्य सुत्याविषयत्वादिदं दी
क्षोपसद्विषयं भवति। दीक्षासु क्रीतोनष्टोदासोमलाभाद्दीक्षावर्धयेत्। उपसत्सूपसदो वर्धये
त्तत्र सर्वत्र प्रधानकालाविरोधेनादवर्धनं कर्तव्यं। अदवर्धने क्रियमाणेपि प्रधानकालाविरो
धेनालभ्यमाने प्रतिनिधिमुपादायदेवकल्पितकाले प्रधानयागं संपादयेत्। इत्थं वा कुर्यात्।
प्रायश्चित्तं तूत्तरत्र प्रयोगं विसृज्य सोमं संपाद्यतस्मादेवकर्मणि प्रयोगांतरमारभेत। सुत्यादेती
दं प्रायश्चित्तमिष्यते। अथवात्याम वरुणपांशास्त्रांतरे प्रायश्चित्तविशेषोक्तिर्वेलकर्तव्यो। सत्यास
क्रमेवमन्येत। सुत्यासु नष्टेराजनि तदलाभेतत्क्रमेव। प्रतिनिधिप्रयोगमेवेत्यर्थः। तत्कर्तव्यत्वेनम
न्यतेत्यर्थः। नात्रादवृद्धिप्रयोगत्यागौ वा कर्तव्य इत्यर्थः। प्रातिधुक्षमानः सवने। प्रातिधुगिति सद्योदुग्ध
पयउच्यते। तस्मात्तः सवने प्रतिनिधिद्रव्यमभिषुत्य तद्रसेनमिश्रयेदित्यर्थः। शृतंमाध्यंदिने। क्षीरं

शृतंपयःशृतमित्युच्यते। तेनमध्यंदिने प्रतिनिधिद्रव्यरसंश्रीणीयात्। दधितृतीयसवने। सर्वविन्मि
श्रयेदित्यर्थः। श्रायंतीयं ब्रह्मसामयदि फाल्गुनानिवारवंतीयं यज्ञायज्ञीयस्य स्थाने। यदिफा
ल्गुनानि प्रतिनिधित्वेन प्रविष्टानि तदैतस्मिन्। श्रायंतीयवारवंतीये ब्रह्मसामाग्निष्टोमसामका
र्ययोर्भवतो यथासंख्येन। श्रायंतीयमेके। एके शाखिनः श्रायंतीयं यज्ञायज्ञीयस्य कार्यं भवतीत्याहुः।
ब्रह्मसामप्रकृत्यैवेति। एकदाक्षिणं यज्ञं संस्थाप्योदवसाय पुनर्यजेत। एवं प्रतिनिधिनाक्रियमा
णं यज्ञप्रयोगमुदवसानीयापर्यंतं समाप्य तस्माद्देशादुदवसाय सोमं संपाद्य तमेव यज्ञं पुनः प्रयुं
जीत। तस्मिन्पूर्वस्य दक्षिणा दद्यात्। पुनः प्रयोगे तां दक्षिणां दद्यात् यत्संख्याकाः पूर्वस्मिन्प्रयोगे सं
कल्पिताः स्युस्तत्संख्याका एव दद्यात् न वैकल्पिकसंख्यांतरयुक्ता इत्यर्थः। पूर्वस्मिन्प्रयोगे एकैव गौर्द
क्षिणा। सोमाधिगमे प्रकृत्या। यद्यपाते पि प्रतिनिधौ यागात्प्रागयदि सोमो लभ्येत तदा प्रतिनिधि
द्रव्यं त्यक्त्वा सोमेनैव यष्टव्यं। प्रतिनिधिनिमित्तानि सोमक्रयणानि च न भवंति। एतच्चैकाहेषु। अ
हर्गणेषु तंत्रमध्ये उदवसाय पुनर्यागो न शक्यते कर्तुमिति। सर्वाहः साधारणत्वात्प्रयोगस्य।

श्रौ॰ सू॰
१७२

यदा पुनरहर्गणेषु सुत्यासु भिन्नवा प्रतिनिधिनैवैकमहः क्रियते। तदा सत्रप्रयोगं समाप्य तदवसाय
तदेवाहः पुनः प्रयुंजीरन्। सत्रिणः संदत्ता एवं तदर्थमेव यज्ञं संस्थाप्येति यज्ञग्रहणं कृतं। तस्याय
मभिप्रायः। आरब्धो योयज्ञः फलसाधनं तस्य प्रयोगं समाप्ये तत्कर्तव्यं। नावांतरमेकस्याहः प्रयो
गमिति। एकाहेषु प्रतिनिधावुपात्ते प्रतिनिधिनैवेच्छा पुनर्यष्टव्यमेव॥ ५॥ दीक्षितानामुपतापे परि
हिते प्रातरनुवाके नुपाकृते वा पुष्टिपते पुष्टिपत्रस्तु षेत्र स्तुः प्राणाय प्राणं [illegible] मनेमानं वाचे
वाचमस्मै पुनर्दद्धि स्वाहेति ब्रह्माहुतिं हुत्वा शीतोष्णा आपः समानीयैकविंशतिमासु यवान्कुश
रद्भि पिंजूलांश्चावधाय ताभिरैरवार्थं कुर्वीत तानि रेइन माप्लावयेज्जीवानाम स्थाता ऋइममसुं जी
वयत जीविकानाम स्थाता ऋइममसुं जीवयत संजीविका नाम स्थाता ऋइममसुं जीवयत संजीवि
का नाम स्थाता ऋइममसुं संजीवयत संजीविकानाम स्थाता ऋइममसुं संजीवयतेत्योषधि
सूक्तेन च। दीक्षितानां मध्ये यः कश्चिद्दीक्षित उपतप्येद्व्याधिपीडित इत्यर्थः। तत्र नैमित्तिकमुच्यते। परिहि राम
ते प्रातरनुवाके प्रागेवापोनप्त्रीयारंभादेतस्मिन्काले अनुपाकृते वा प्रातरनुवाके एतयोरन्य १७२

तरस्मिन्काले पुष्टिपत इत्यनेन ब्रह्माहुतिं हुत्वा शीतोष्णा आपो मिश्रयित्वा तास्वेकविंशतिं यवान्प्र
क्षिप्य एकविंशतिकुशपिंजूलांश्चाधाय। आप्लाव्यानुमंत्रयेत। आसिक्तमुपतप्तं दीक्षितमाप्लावयेत्स्नापयेत्।
जीवानाम स्थातेत्येवमादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैर्याश्चौषधीः प्रथमजाता इत्यनेन सूक्तेन च सर्वेषां मंत्राणा
मंते सकृदेवप्लावनं कर्तव्यं न प्रतिमंत्रं। एतत्सर्वं ब्रह्मणा कर्तव्यं। अस्य सत्रस्य मध्ये ताभिरद्भिरव
स र्थं कुर्वीत। तत्कर्म तदोषधिसूक्तेन च वै स्मातु परिहाद् इष्टव्यं। तत्र ब्रह्मणः कर्तृत्वाभावात्। अस्यायम
र्थः। तानि रेवाद्भिरुपतप्तस्यावमनकर्मुदक कार्यं शौचादिकर्तव्यमिति। तस्य कर्तृत्वाथास्त्वयमेवाश्च
कावन्यो यः कश्चन परिवारकः। अत्रो नात्र ब्रह्मा नियम्य तद्ग्रूलकर्षोंकुरएव। आप्लावने प्रकृते आप्लाव्यानुमं
पाप्लवोत्तिवचनामाप्लावनानुमार्जनयोः समानकर्तृकत्वसिध्यर्थं। तेनैतदपि ब्रह्मैव करोति। उपां जेत।
श्वंतर्यामौ तेप्राणापानौ पातामसावुपशुसवनस्त्वा व्यानं पातु सावैंद्रवायवस्त्वा वाचं पातु सौ मैत्रा
वरुणस्त्वा चक्षुषी पातु सावाश्विनस्त्वा श्रोत्रं पातु सावाग्रयणस्त्वा दक्षिणाकर्त पातु सावुक्थ्यस्त्वांगानि
पातु सौ ध्रुवस्त्वायुः पातु सावितिं॥ उपांश्वंतर्यामावित्यादिभिरष्टभिर्मंत्रैरनुमंत्रयेत। आसावि

तस्यस्थानेउपतप्तस्यनामसंबुध्यागदंदीयात्।प्रथमेननासिकामनुमृजेत्।द्वितीयेनसर्वं
शरीरं।सर्वशरीरव्यापिलाद्यानस्य।यस्यमंत्रस्यस्थानविशेषोलिंगेनावगतः तेनतदेवानुमृजे
त्।अन्येनसर्वशरीरं।यथासनमुपरिक्रमणं।उपतप्तस्यैतस्मिन्कर्मणि[illegible]कृतेततः स
वेदीक्षितायथासमासनमुपरिक्रमेयुर्गच्छेयुरित्यर्थः।अतोवगम्यतेपूर्वस्मिन्कर्मणिक्रियमाणे
सर्वेदीक्षिताआसनासदनतत्रैवासतइति।ज्ञातारमिंद्रमवितारमिंद्रमितितास्यादिः।इयमृक्
तार्क्ष्यस्याद्यान्नवति।अनयासहतत्कर्मविन्निमित्तेतार्क्ष्यकार्यंकरोति।यद्यप्यन्यदेकाहिका
द्वैधदेवंस्वस्त्यात्रेयनिविदंदध्यात्।यद्यप्यानोभद्रीयादैकाहिकार्यत्तस्मिंनदनिवैश्वदेवस् द
केनवतीतिनिविद्धानीयंतदातदुक्स्वस्तिस्वस्त्यात्रेयेतदुचेनिविदंदध्यात्।स्वस्त्यात्रेयशब्देनल
क्षणयात्रगृह्यतेतृचस्यैवान्यत्रप्रवृत्तिदर्शनात्।स्वस्त्यात्रेयस्यनिविद्धानत्वेनविधानात्तस्मिन्नद याम
निष्ठर्वस्यनिविद्धानस्योद्धारोभवति।प्रकृत्यागदे।अगदेव्याध्यपगमइत्यर्थः।तदानेमेविकाराःक १०२
र्तव्याइत्यर्थः।।।।संस्थितेतीर्थेननिर्हृत्यावभृथेप्रेतालंकारान्कुर्वंति।संस्थितेमृतइत्यर्थः।त

स्मिन्नुपतप्तेमृतेतमतीर्थेननिर्हृत्यनिर्गमय्यावभृथार्थंसंकल्पितेदेशेनिधायप्रेतालंकारान्कुर्वंति
येलोकेप्रेतस्यैतेलंकाराइतिप्रसिद्धास्तेप्रेतालंकारास्तैरलंकुर्युरित्यर्थः।अत्रकिंचित्संस्थितेऽती
र्थेनेतिपदच्छेदः।निर्हृत्यावभृथेऽवभृथार्थोदेशआवभृथस्तस्येदमित्यण्।अथवाऽवभृथ
इत्येवपदच्छेदेसतिअवभृथशब्दस्तदर्थेदेशेलक्षणयावर्त्तते।केशश्मश्रुलोमनखानिवापयंति।प्रे
तस्यकेशादीनांवापनंकर्तव्यं।नलदेनानुलिंपंति।नलदोनामद्रव्यविशेषः।सर्वाभियुक्तेभ्यःक्षी
रिन्वयःतत्कृतेनानुलेपनेनानुलिंपंति।नलदमालांप्रतिमुंचंति।मालाचनलदकृतास्यप्रतिमो
क्तव्याः।निष्पुरीषमेकेकृत्वापृषदाज्यंपूरयंति।प्रेतस्यशरीरेयान्यंत्राणितानिनिष्पुरीषाणिकृ
त्वापृषदाज्येनपूरयितव्यानि।पुनःशरीरेबंधयितव्यानीतिमन्यंतेकेचिच्छाखिनः।अहतस्यवाससःपा
शतःपादमात्रमवछिद्यप्रोर्णुवंतिप्रत्यग्दशेनाविःपादं।अहतमनिवसितंवाससोवयनारंभदेशः
पाशइत्युच्यतेसमाप्तिप्रदेशोदशा।पाशप्रदेशेपादमात्रमपच्छिद्यतत्पादमात्रमवछेदंनिधायतेन
वाससाप्रत्यग्दशेनप्राकृशिरसंप्रेतमाविष्पादंप्रोर्णुवंतीत्यर्थः।अवछेदंमस्यपुत्राअमाकुर्वी

श्रौ॰सू॰

१०८ रन्। तद्वच्छेदं प्रेतस्य पुत्रा अमात्या वा कुर्वीरन् स्त्री कुर्यादित्यर्थः। अग्नीनस्य समारोप्य दक्षिणतो ब-
हिर्वेदि दहेयुः। अस्य प्रेतस्य अग्नीनुद्धृत्य अरण्योः समारोप्य देवयजनस्य दक्षिणतो बहिर्वेदि प्रे-
तमानीयाग्निं मथित्वा विहृत्य तत्रैव दहेयुः दहनविधिनैव। आहार्येणानाहिताग्निं। योनाहिता-
ग्निः सत्री भवति तस्मिन्मृते अयं विशेषः आहार्येणाग्निना तं दहेयुः। आहार्यशब्देनौपासनमुच्यते।
पत्नी च दीक्षिता तस्य पत्नी यदि म्रियेत तां चाहार्येणैव दहेयुः। आहार्यशब्देनात्र लौकिकोप्युच्यते।
अत्रायं विशेषः। येनाहिताग्निना सर्वाधानं कृतं तस्य पत्नी लौकिकेन। यस्यौपासनमस्ति तस्य प-
त्नी औपासनेन। अतोवगम्यते। आहार्यशब्देन श्रौतोग्निर्लक्ष्यत इति। प्रत्येत्याहुः समापयेयुः प्र-
त्येत्य दहनदेशाद्यत्सर्वं परीभूतमहस्तत्समापयेयुरित्यर्थः। प्रातरनन्यासमनन्तरं निर्दिष्टं कर्माणि श-
स्त्रानुवचनानि इष्टवनसंस्तवनानि॥ यस्मिन्नहनि दीक्षितं दहनं कृतं। तस्मात्परमनन्तरमहः प्रा-
त्रि तरित्युच्यते। तस्मिन्नहनि शस्त्रादीन्यभ्यासौ हिंकारवर्जितानि न कुर्युः। तत्रापि ... वे आद्यां सर्वमि- राम
वाभि हिंकारो नास्ति। आद्ये च शस्त्रे। तत्राभ्यासमात्रस्यैव निषेधः। एवमन्यत्र यथासंभवं निषेधः क- १०८

ल्पनीयः। पुरायद्ग्रहणात्तीर्थेन निष्क्रम्य त्रिः प्रसव्यमायतनं परीत्य पत्सु पविशंति। तस्मिन्नेव आतुरन-
न्यासमित्युक्तलक्षणे दहनि शस्त्रादीन्यभ्यासादि हिंकारवर्जितानि न कुर्युः। उर्ध्वं णा यागे वतीर्थेन यह२
निष्क्रम्य त्रिः प्रसव्यमप्रदक्षिणं श्मशानायतनं परि ... यतनं परिक्रम्य पविशंति। पश्चाद्धो-
ता। श्मशानायतनादिति विशेषः। उत्तरो धर्मः। तस्य पश्चाच्छंदोगाः। तस्य ग्रहणमध्वर्युरिव पश्चाच्छंदोगा उ-
पविशंति। नायतनस्येत्येवमर्थं। ब्रह्मणो दक्षिणत इति सिद्धत्वान्नोक्तं। आयं गौः पृश्निरक्रमीदित्युपां-
शु स्तुवते। आस्तुतश्छंदोगा उपांशु स्तुवते। स्तुते होता प्रसव्यमायतनं परिव्रजेत्सा त्रियमनुद्रवेत् प-
णुवन्। होता अप्रणुवन् स्तुते छंदोगैस्त्रिः प्रसव्यं श्मशानायतनं परितो व्रजन् स्तोत्रियमनुद्रवेत्। व-
क्ष्यमाणोत्र स्वरः। उपांशुस्तुवत इति स्तुवतोपांशुत्वविधानं होतुरनुद्रवणेप्युपांशुत्वप्रापणा-
र्थं। स्तोत्रियवचनमृगुपलक्षणार्थं। यास्तुवते ता अनुब्रूयादिति। शंसत्यादिचोदनाभावाद्
वसामिधेनीधर्माभावे सिद्धे पुनः स्तोत्रियग्रहणं संबंधाच्छस्त्रधर्मप्राप्त्याशंका स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं।
प्रणवप्रतिषेधः। अथैनदनुद्रवणं किंरूपमिति। अनुमंत्रणमिति ब्रूयात्। प्रेतस्याभिधानमत्र वि

श्रौ·सू·
१७५

कीर्ष्यति। नच मंत्रलिंगादवगतं। यामीषु स्पष्टमेवैतत्। सार्पराज्ञीषु चानयैव दिशा प्रेताभिधानं कल्प
नीयं अत्र च ब्रूयादिति वक्ष्ये अनुद्रवे दिशमनुवाक्संबंधाज्ज्ञायते अनुमंत्रणप्रकारोयमिति। तथा
च वक्ष्यति। तं दह्यमानमनुमंत्रयत इति। ते नानुमंत्रणधर्मा एवामु कर्तव्याः। यामीश्च तासु इमास्त्रितथा
भूतेन रक्ष्याः। यमेन यमाय नैश्चैताः चोदिताः। सूक्तं तु यमदृष्टं तेनैतायाम्य इत्युच्यते। न यमदे
वत्या इति। प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पंचानां तृतीयमुद्धरेत्। मैनमग्ने विदहो माभिशोच इ
ति षट्। प्रवाले तथा वयमु प्रविह्वानि तिवतस्रः उपसर्प मातरं भूमिमेतामिति वतस्रः सोमएके
भ्यः। इदं सूक्तं। उरूणसावसुतृपा उडुंबलौ इति च। समाप्य संचित्य तीर्थेन प्रपाद्य यथासनमा
सादयेयुः। एतदनुद्रवणं समाप्यानंतरमस्थिसंचयनं कृत्वा तमस्थिकुंभं तीर्थेन प्रवेश्य यदप्यभ्र
वस्य पूर्वमासनस्थानं तत्रास्थिकुंभमासादयेयुरित्यर्थः। भक्षेषु प्राणभक्षाभयित्वा दक्षिणेन मा
वा र्जालीयेन निनयेयुः। दक्षिणस्यां दिशि श्रोण्यां अत्र वा निनयेयु[illegible]र्मार्जालीये वा निनयेयुरिति राम
प्रदर्शनार्थं। द्रवं निनयेयुरितरत्प्रक्षिपेयुरित्यर्थः। सप्तदशामद्भिर्विति त्रिवृतः पवमानाः रथंतरए १७५

स्तोमाग्निष्टोमः। यस्मिन्नहनि दीक्षितः प्रमीयते तदहरु के न प्रकारेण समाप्य तदनंतरं सप्तदशास्तो
मं त्रिवृत्पवमानकं रथंतरपृष्ठमग्निष्टोमसंस्थं महरंतरं दीक्षितमरणनिमित्तं सत्रमध्ये सत्रिभिः क
र्तव्यं। संस्थितेवभृथमेकेग्रामयंत्येतस्यैतदहरभिवाचयंतः। एतस्मिन्नहनि समाप्ते एतान्यस्थीन्यवभृ
थकाले अवभृथार्थं संकल्पितास्त्रकुंभेन सह प्रक्षिपेयुः एतस्य प्रेतस्यैतदहरिति वदंतः। सर्वे सत्रि
ण इति सूत्रार्थः। एके संस्थित इत्यस्येदं प्रयोजनं संस्थिते तीर्थेनित्यारभ्य एतकेन प्रकारेण एतदंतं कर्म
दीक्षितमरणनिमित्तं सत्रिभिः कर्त्तव्यं। अतः परं प्रेतसंबंधो नास्तीत्येके आचार्या मन्यंते। तेनातः स्य
परं सत्रिणः सत्रमेव समाप्य यथेष्टं गच्छेयुः। निर्मथ्येनवा दग्ध्वानिन्वाय संवत्सरादेनमग्निष्टो
मेन याजयेयुः। इदानीं दहनादारभ्य पक्षांतरमुच्यते। इतेष्वग्नयः पूर्ववदेवानुगताः एवतिष्ठंति।
स्व योररण्योः मंथने नाग्निं समुत्पाद्य तेन पूर्वोक्तदेशे पात्रचयनवर्जं दग्ध्वास्थीनि संचिता
नि निरवायाविकृतं सत्रं समाप्य सत्रसमापनकालादारभ्य संवत्सरे पूर्णे तान्यस्थीन्यादाय
तानि यजमानं कृत्वाग्निष्टोमेन प्रातरभ्यासमित्येवमादि विशेषणविशिष्टेन याजयेयुः। तए ये२

श्रौ॰ सू॰
१९६

वसत्रिणाहुत्यय म परः पक्षः ।अस्मिंन्पक्षे पूर्वस्मिंश्च पक्षे सत्रसमापने मृतपुत्रपत्न्यादय
वसमापयेयुः नेदीक्षितं वादीक्षयेयुः ।शेषसमापनेमृतस्य संस्थापरणार्थं मृतस्य संनिकृष्टं
दीक्षयित्वा सत्रसमापनं कुर्युः ।निर्मथ्य दहनपक्षेनेदिष्ठप्रवेशो मत्यप्य स्थिवशानि स्याएव ।अ
पिवालानेगृहपतौ गृहपतौ मृते तदहः अहूतं समाप्यावभृथं कृत्वा सद्यः सोदहनं कृत्वा सत्राद
त्थानं भवति न पुनः शेषं समापयेयुरित्यर्थः ।नकेनकृतः शास्त्रविकारः ।यः संवत्सरे स्थितयज्ञान्यस्मिं
श्चाहनि गृहपतिर्म्रियेत तयोः शास्त्रविकारस्त्वक्तः ।अनभ्यासमित्यादयो येविकारास्तेक्तास्तेतवोर्द
योरपि भवन्तीत्यर्थः ।एकाहेषु यजमानासनेशयीत ।एकाहेषु यजमानः स्वेषु यस्मिन्नासन आस्ते
मृतोपितत्रैव शायीत यावत्स एकाहः परिसमाप्यते ।मृते पितस्मिंनासने स्थे तदहः परिसमापनं कुर्यु
रित्यर्थः ।संस्थितेपायतीश्चवभृथं गमयेयुरित्यालेखनः ।तस्मिन्नहनि संस्थिते अवभृथकाले अु
पायती घपगर्त्तीखुवहंती स्थितियर्थः ।तास्व स्वकश्यं कर्मकृत्वातं प्रेतं तत्र प्रक्षिपेयुरित्यर्थः । राम
एवमालेखन आचार्य आह ।एर्णसिदोदहेयुरित्याश्मरथ्यः ।तस्मिन्नहनि समाप्तेवभृथकाले पूर्वेण १९६
वै

सदोयोदेशास्तस्मिन्देशेतंप्रेतं सर्वैर्यज्ञपात्रैः सह तैरेवाग्निभिर्दहेयुरित्याश्मरथ्य आह ।एषएवावभृ
थः ।अस्मिन्पक्षेऽन्योवभृथोन कर्तव्यः ।एषएवावभृथोभवेत्प्रेतदहनमेभिरग्निभिर्यज्ञसाधनैश्च
स्मिन्देशेदहनेन समापनमिति ॥१०॥ अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोतिरात्रोप्तो
र्याम इति संस्थाः ।अत्यग्निष्टोमोनाम संस्थाविशेषः ।अग्निष्टोमे राजन्यस्य षोडशिनं गृह्णीयादिति व स्य
चनादाग्निमारुतादूर्ध्वं षोडशिग्रहस्य स्तोत्रशस्त्रे यदा भवतस्तदासोत्यग्निष्टोम इत्युच्यते ।वाजपेया
प्तोर्यामौवक्ष्यते ।इतरेऽप्रचैवोक्ताः ।सोमयागोत्र प्रकृतस्तेन तस्यैते संस्थाविशेषाः सर्वे सोमयागाः ।
संस्थया सप्तविधा एवेत्यर्थः ।तासां यामुपयंति तस्यामंते यज्ञपुच्छं ।तासां संस्थानामध्ये यां संस्था
मुपयंति कुर्वंति तस्यामंते यज्ञपुच्छं नाम वक्ष्यमाणं कर्म कर्तव्यं ।एवं स्थिते यां कांचित्संस्थां प्रकल्प्य
प्रवृत्तानां संस्थां लोभेनकुत्वाल्लस्त्रादधिकैर्निमित्तवशेन शास्त्रांतरमापद्यते यदा तदांतन्त्रिमिवल्वा न
तत्संस्थांते व सामर्स्थाविपरिणामत इति ।तस्मादेवशास्त्रादूर्ध्वं यज्ञपुच्छनाम कर्म कर्तव्यमित्येवमर्थं
तासां यामुपयंति तस्यामंते इत्युक्तं ।अनुयाजाद्युक्तं प्रभृतानां न्यासकाल ।तदिदं यज्ञपुच्छमुच्यते ।

अनूयाजादिशंयुवाकपर्यंतं पशौ यदुक्तं तद्यदिह कर्त्तव्यं। उत्तमस्त्विदमसूक्तवाकप्रैष इति प्रैष
विशेषविधानादेव पाशुकमेवात्र तंत्रं भवति नेष्टिकं। अतः पशुनैवास्येदं प्रयोजनं पशौ यदु
ह्यासनं दक्षिणातआहवनीयस्य तदत्र कर्त्तव्यमिति। तेनानुयाजादौ भनोतादौ चैवं भवति पशु
आशंयुवाकादि ति ४ पुरोडाशोऽसदस्येवासीनेतिसिद्धं। आशंयुवाकात्पाशुकं कर्त्तव्यं नोर्ध्वमित्येवमर्थं। उत्तमस्त्वि
दमसूक्तवाकप्रैषः। प्रैषसमाम्नाये द्वौ सूक्तवाकप्रैषावाम्नातौ तयोरुत्तरइत्यर्थः। अवीवृधत
पशुदेवतां ५ इति पुरोडाशदेवतां। अवीवृधतेति पुरोडाशदेवतां पशुदेवतां चेत्यध्याहर्त्तव्यं। अस्मिन्सूक्तवाकप्रै
षे अवीवृधत पुरोडाशैरित्याम्नातं। तत्र पशुदेवता अग्निं पुरोळाशानां देवता इंद्र इत्युद्दिष्टदेवते
सन्निहिते तत्रावीवृधतेत्येकवचनांतं यदेकां देवतामभिधत्ते। पुरोळाशैरिति बहुवचनं केवलप
शुदेवताभिधानेन घटते केवलेंद्राभिधाने च प्रकृतिप्राप्तं पशुदेवताभिधानं न कृतं स्यात। अतः
संनिधानाविशेषादुभे अपि देवते अभिधत्ते। तंत्रेणेति मन्यमानः पुरोळाशदेवतां पशुदेवताभि राम
त्युक्तवानाचार्यः। एवं सति पुरोळाशैरिति बहुवचनं पुरोळाशानां धानादिपंचकं चाभिप्रेत्योपपं १९७

न्नं भवति। एवं सति अक्रियामेकेऽन्यत्र तदर्थवादवदनादिति पशुपुरोळाशाकरणे यस्य पशुदेवता
नभिधानमस्मिन्मंत्रे हेतुत्वेनोपवर्णितं। तदपि परिहृतं भवति। तेन पशुपुरोडाशश्च कर्त्तव्यो भव
ति। अवीवृधत पुरोळाशैरित्येवास्मिन्मंत्रे वक्तव्यं भवतीति सिद्धं। एके यदि सवनीयस्य पशोः प
शुपुरोळाशं कुर्युरवीवृधेतां पुरोळाशैरित्येव ब्रूयात। मंत्रस्याद्रुतिरिति वाऽस्यत्नोषः। अक्रियामेक
इत्येके आचार्याः पशुपुरोळाशाक्रियामुक्त्वा तु सूत्र एवार्चे क इति प्रसवं तिष्ठंते। तएव माहुः। यदि सव
नीयस्य पशोः पशुपुरोडाशः क्रियेत तदा द्वयोर्देवतयोः पुरोडाशेन वर्धने कर्त्तव्ये अवीवृधेतां पुरो
डाशैरिति द्वयोरभिधानाय मंत्रो ब्रूयान्न तथा ब्रवीति। अतः पुरोडाशदेवतैवात्राभिधीयते न पशु
देवता अतस्तस्या अनभिधानात्पशुपुरोडाशस्याक्रियैवेत्येके आहु[illegible]रित्यर्थः। एवमेकीयपक्षमु
पन्यस्यात्मीयपक्षेऽभिधाननिर्वाहमुपपादयति। सवनीयेनैवं द्वौ वर्धति पशुपुरोळाशेन पशु
देवता। अवीवृधतेति देवतायागसंबंध उच्यते। स चोभयोरविशिष्टः संनिधानं चाविशिष्टमस्मि
न्मंत्रे तथा दर्शनात। एवं सत्येकवचनस्याविवक्षितत्वादुभयोरभिधानमेवं युक्तं नैकस्याएवेति। अस्मि

श्रौ॰ सू॰
१८

न्नुपपन्ने पुरोडाशौ वौरितीदमप्यनयैव दिशा घटत इत्युक्तं । सवनीयैरेवेंद्रो वर्धते । पशुपुरोडाशेन पशुदे
वतेति । ऊर्ध्वं ग्रावस्तुवाक्याद्धारियोजनः । ग्रावस्तुवाक्कालस्य व्यातिदेशः प्रयुक्तो हारियोजन उच्यमानस्तस्मा
दूर्ध्वमेव भवति । तत्किमूर्ध्ववचनेन तस्येदं प्रयोजनं तृतीयसवनं तावच्छस्त्रांतमेव । यत्पुनः शास्त्रा
दूर्ध्वमनुयाजादि ग्रावस्तुवाक्यांतं तदेष्टिकत्वाद्गुत्तमस्वरेण भवति । तस्मादूर्ध्वं यत्सोमिकं तत्र स्वरविधा
नाभावादनियतस्वरं भवतीति । तस्य स्वरविधानार्थमूर्ध्ववचनं । ग्रावस्तुवाक्शब्देनात्र ग्रावस्तुत
कस्वर उच्यते । स चोत्तमः तेनायमर्थः । तेनाद्गुत्तमस्वरेण हारियोजनः प्रयोक्तव्य इति । अपाः
सोममस्तमिंद्र प्रयाहि धानाः सोमानामिंद्राद्धि च पिब वसुन्नमिति ब्रह्मणा के चिना दनीइति ।
हारियोजनस्यानुवाक्याप्रैषयाज्याः । इज्यानुवाक्ये अंत्येष्वहस्सु । एते याज्यानुवाक्ये अहर्गणे
षु यान्यंत्यान्यहानि तेषु भवतः । अंत्यवदेकाह इति न्यायादेकाहेष्वपि भवतः । तिभ्यासुकं मघव
न्नापनामोऽयं यज्ञो देवया अयं मियेध इतीतरेषु । अहर्गणेषु वीर्येभ्यो यानीतराणि तेष्वेते भ राम
वतः । अनंत्येष्वित्यर्थः । पनायादिम मघवं न्तान याहीति वानुवाक्यो तेरवत्स्वहस्सु । हारियोज १८

हा
नविषयत्वादस्य विधेरहः शब्देनात्र सुत्याहान्येवोच्यंते । तेन सारस्वतसत्रादिषु यानि सुत्यान्यसोत्या
त्यादीनि रूपरेवंति तेष्वनंत्येष्वियमनुवाक्या भवति । तिभ्यासुकमिति वा । अयं यज्ञ इत्येषैव याज्या ।
अनुवषट्कृतेति प्रैषं मैत्रावरुण आह इदं मद इव मघवंन्निहते अइति । हारियोजनाधिकारात्तस्यै
वानुवषट्कारात्प्रयोगे वातिप्रैषनामकं मिदं मद इत्यादिकं प्रैषं मैत्रावरुण आह । मैत्रावरुणग्रहणम
नुवषट्कृत इति वचनाद्धोतुः प्राप्तिर्माकानिवृत्त्यर्थं । आहेति वचनं जपादिवद्ध्वादित्यर्थं । अस्य
तु विषयं वक्ष्यति । तायमानरूपाणां प्रथमादहः प्रवर्त्तेतैत्यासाति प्रैषाविति । अगत्यतिरात्रे । अति
रात्रे कृतो वक्ष्यमाणः षः ग्राहस्यस्थाने अयमप्याहः कर्त्तव्यः । समर्थनिगमत्वात्तदेवोहे प्राप्ते पुनर्वचन
मस्य प्रैषस्यादर्गणेष्वनंत्यादर्थं तयोरुत्पत्ते रहर्गणानां च द्वादशाहप्रकृतित्वा द्वादशाहस्य
चातिरात्रादित्वात्तत्प्रभृतित्वादस्य प्रवृत्तेः सैवास्य प्रकृतिरिति कृत्वानूहं मन्यमानस्योत्तर
मथेत्यति रात्र इति । अयमभिप्रायः । सत्यं द्वादशाहेनात्यान्यहान्यस्य प्रकृतिरिति । किंतु तेष्वे
व यस्मिन्नहनि प्रकृतित्वेन गृह्यते स्य मंत्रस्य यथार्थमभिधानं संभवति तदेवास्य प्रकृतिरिति

ण्यो ब्राह्मणे २

श्रौ·सू·
१८८ कृत्वातिरात्र इह एव तु कुर्यादिति। अथ चतुःसुत्यामिति च॥ इदमपि सर्ववेदे वदृष्टव्यं। तस्यां तृतीयसुत्यामाग्नीध्रः श्वः
सुत्यां प्राह श्वः सुत्यां वा एषां ब्राह्मणानां तामिंद्राग्निभ्यां प्रब्रवीमि मित्रावरुणाभ्यां वसुभ्यो रुद्रे
भ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः सोम्येभ्यः सोमपेभ्यो ब्रह्मन्वाचं यच्छेति। अतिप्रैषस्यांते माग्नीध्रः
कं श्वः सुत्यासंशंश्वः सुत्यां वा एषामिति एतं मंत्रं प्राह। आह हेतेनावं नैव जपादिषट्कवा
वृत्यां पांशुलेखि दे निवृत्ते प्रकर्षवचनादुत्तम एवात्र स्वरो भवति तस्यां तृतीयवचनम
ति प्रैषः श्वःसुत्ययोः संबंधकरणार्थं तेन तस्मिन्नति प्रैषे येत्यूहविधिः श्वःसुत्यां मंत्रे पि न भव
ति। श्वःसुत्यामंत्रे पि ब्रह्मेति वचनाद्युत्तमस्वरो विदितः सोति प्रैषे विभक्तः॥ अनुवषट्कारा
त्वागिंसयमपि श्वःसुत्यां मंत्रे पि भवति उपांशुत्व याद्यतो स्यां हारियोजनां तन्नाविमंद्रादीना
य मर्थिंनियमं व्यावृत्त उत्तमस्वरं नियमंतीति अयमप्युच्यते तु॥ ११॥ आह तमुन्नेता द्रोणकल
शामिळामिव प्रतिगृह्योपहवमिष्ट्वा वेक्षेत॥ उन्नेता हतमुन्नेतरूप ह्वयस्वेत्युक्त्वा वेक्षेत तूष्णीं। राम १८८
द्रोणकलशस्थं सोमं। हरिवतस्ते हारियोजनस्य हुतस्य सोमस्य शस्तो क्थस्य ... यजुषा योगजसो
अ

धाइयं विप्रो वाचमर्चेन्निपवं नू। अयकस्य चिद्रुहता दनीके सोमो राजा न सखार्यं रिषे २

गोसनि रश्वसनि स्तस्य त उपहूत स्योपहूतो भक्षयामीति प्राणभक्षं भक्षयित्वा प्रतिप्रदाय द्रोणकल
शमात्मानमाप्याय्य ... प्रस्तृमं विनिःसृप्याग्नीध्रीये विनिःसृप्याऊतीजु ह्वत्य यंपीत इंदुरिंद्रं मदे धार
स्वाहा। इदं राधो अग्निनादत्तं मागाद्यशो भर्गः सह ओजो बलं चादीर्घायुत्वाय चातशारदाय प्रति
गृभ्णामि मह्द ते वीर्याय स्वाहेति। हरिवत इति प्राणभक्षमंत्रः। आत्मा प्यायनं सुखं हृदयानि मंत्रानि
मंत्राभ्यां। यथाप्रस्तृप्तमिति योयेन पथा सदो हविर्धाने वा प्रस्तृप्तः स तेन विनिःसृप्येत्यर्थः। विनिःसृप्या
हुतीरिति होमयोर्नाम। अयं पीत इदं राध इति होममंत्रौ। आहवनीये षड्यृचा क्रत्व्यन्यादधा
ति देवकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा पितृकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा मनुष्यकृतस्यै
नसो वयजनमसि स्वाहा आत्मकृतस्यैनसो वयजनमसि स्वाहा एनस एनसो वयजनमसि स्वा
हाय होदेवाश्चकृमजिह्वया गुरुविंतिच॥ आहवनीयवचनं आग्नीध्रीयाधिकारात्। शाकलाभ्याधानं
पंचजिर्यज्ञुर्भिरिकयर्चा॥ द्रोणकलशाद्धानागृहीत्वा वेश्येन्वा परिस्थामा ... रयतप्रजया च धनेन
च। इंदुस्त्वं कामदुघास्त्वका मान्मे धुक्ष्व प्रजां च पशूंश्चेति आद्यर्याः इत्यवेक्षणमंत्रः। अथवा प्र

वेनिगमोवेक्षणार्थः। उत्तरोवघ्राणार्थैरिति। अवघ्रातः परिधिदेशे निवपेयुः। तस्मिन्नवघ्राय ताधोना
अंतः परिधिदेशेनिवपेयुः। अत्रदेशाग्रहणात्परिध्यभावेपिसदेशोगृह्यते। प्रत्येत तीर्थदेशेनासणा
श्चमसास्तान्सव्यावृतोव्रजंति। आहवनीयदेशात्सर्वदक्षिणावृतः प्रत्येत्याग्नीध्रीयंगच्छेयुः। विनिः
स्तप्राकुलिप्रभृतिएतावत्सर्वैः कर्त्तव्यंसर्वेप्याग्नीध्रीयदेशंगच्छन्तुतेषुयेचमसिनस्तेसव्यावृतोन्हत्वाति
र्थदेशेचमसानङ्गिःपूर्णानिधर्मुभिःस्थापितानुजयेयुर्हरितनतृणानिविमृज्यप्रतिस्वंचमसेभ्य
स्त्रिः प्रसव्यमुदकेनात्मनः पर्युक्षंतेदक्षिणेः पाणिभिः। तोश्चमसाञ्जलिलाहरितत्तृणान्याईहृणा
नीत्यर्थः। तानिचहरवर्जालीयानिशास्त्रांतरेविशेषदर्शनात्। तानितृणानिनिधायस्वेस्वेचमसे
तरामुक्षिप्यसर्वेचमसिनः स्वात्स्वाच्चमसाद्दूर्वारसमुकाखपोगृहीत्वाताभिरद्भिःस्वंस्वमात्मा
नंदक्षिणैः पाणिभिरप्रदक्षिणंपर्युक्षंतेदक्षिणाग्रहणपाणीश्चमसेष्विसत्रसव्याधिकारनिवृत्य
र्थं। इतरेषांप्रदक्षिणं। सव्यैर्वापाणिभिःप्रदक्षिणंपर्युक्षंते। स्वधापितृस्वधापितामहायस्वधाप्रपि राम
तामहायेति। एतेत्रयः पर्युक्षणमंत्राः। उक्तंजीवमृतेभ्यः। पिंडदानेयदुक्तंविधानंतदत्रापिप्रत्येतव्यं। २००

तत्रशुक्रयाज्यावेभ्यइतकपायांतरमक्तिअत्रोपायांतरस्यासंभवाद्यस्ययेनास्त्रयोनवेयुःसएवप
र्युक्षणंकुर्यान्नान्यः। तद्दृडंमन्यत्सर्वेकुर्युः। पाणीश्चमसेष्ववधायाभुभूतस्यदेवसोमतेमतिविदो
नृभिःस्तुतस्यस्तुतस्तोमस्यशस्तोक्थस्येष्टयजुषोयोनक्षागोसानिरवधसनिस्तस्यतउपहृत
उपहृतस्योपहूतोभक्षयामीतिप्राणाभक्षंभक्षयित्वामादृप्रजांपरासिचमित्येतेनाभ्यात्मंनिना
याछायंवोमरुतःश्लोकएत्वित्येतयाभिमृशंति। चमसिनः स्वेस्वेचमसेस्वंस्वंदक्षिणंपाणिमवधा
यततः स्वस्वचमसाद्दूर्वारसयुतावपआदायावैप्रत्यप्नुधतस्येतिमंत्रेण। ततोमादृप्रजामि जि
त्यनेनात्मंस्वचमसस्थाअपोभूमौनिषिंचेयुः। एतेनेतिवचनमनुष्टुप्सुद्वारेपिअस्याअनुष्टुप्नोदु त्रो
ह्वारार्थो। ततोछायंवइत्येतयर्चाचमसस्थाअपोभूमौनिषिक्ताअभिमृशंति। दधिक्राव्णोअकारि
षमित्याग्नीध्रीयेदधिद्रप्सान्प्राश्ययसरव्यानिविसर्जनउन्नाकवीयुवानासत्याधर्मणास्यती।
परिसत्यस्यधर्मणाविसरव्यानिसृजामहइति। दधिक्राव्णाइत्येतयाग्नीध्रीयेदधिद्रप्सान्प्रा
श्नीयुःसयजमानाः सर्वर्त्विजः। ततःसरव्यविसर्जनमपिकुर्युः। उन्नाकवीइतिमंत्रेणासरव्यविस

उर्निंनाम तानूनप्त्राग्निमुद्दिनाद्येतावंतं कालं सखित्वेन वर्त्तितव्यं। तत्स खिल्वस्मिन्काले विस
र्जनीयमित्यर्थः। तच्च परस्परं हस्तसंस्पर्शनेन विसर्जनीयं॥१२॥ पत्नीसंयाजेश्चरित्वावभृ
थं व्रजंति। यथाप्रसृप्तमित्यचोदाद्युषेत्यनेन होता होमार्थं निःसर्पति स इदानीं वेदं गृह्णाति ततः प
त्नीसंयाजेश्चरित्वा पत्न्यै वेदप्रदानादि प्रणीतापात्रनिनयनांतं कर्मकृत्वैव वेदस्तरणं कृत्वा अकृत्वा वा ७४
प्रायश्चित्तानि कुर्यात्। इतरेरन्वारब्धः। ततो हृदयशूलोद्वासनमत्रैव कर्त्तव्यं। यद्यनूबंध्या
पशुर्न करिष्यते तदा हृदशूलोद्वासनं पशुकर्हेभिरेव कर्त्तव्यं। तत्र संस्थाजपमेवावस्थाप्यावभृथदे
शं परिव्रजंति। व्रजंतः साम्नो निधनमुपयंति। साम पंचनिधनं कृतं स्यात्तन्निधनमित्युच्यते
तदवभृथो गच्छंतोऽभ्युपयुरित्यर्थः। तत्स्वर्त्विजामेतत्कार्यं। अवभृथं यास्यातिष्ठंतश्चरंति। अवभृथेष्टि
र्नाम्यजले क्रियते। तयातिष्ठंतश्चरेयुः। प्रयाजाद्यनूयाजांतानां स्यामिळान बर्हिष्मंतौ प्रयाजानु
याजौ। अप्सुमंतौ। आज्यभागौ अग्नवत इत्यर्थः। गायत्रौ॥ गायत्रौ चैतौ भवतः। सन्नंनेदकरणं यत्र -नाम
यत्राप्सुमंतौ तत्र तत्र गायत्रौ भवत इत्येवमर्थः। वारुणं हविः। हविर्ग्रहणं हविर्दोषे सति यागावसरे पुन २०१

हविरे र्वोत्पाद्ययष्टव्यं। न पुनराज्येनैवेष्टव्यमित्येवमर्थः। अवतेहेळो वरुण नमोभिरिति द्वे। अग्नी
वरुणौ स्विष्टकृदर्थौ। स्विष्टकृदर्थ इति स्विष्टकृद्यागे अग्नीवरुणौ देवता भवत इत्यर्थः। तेन स्विष्ट
ग कृत्स्थाने न प्रयोक्तव्यः। अत्रानिर्देशात्सर्वादग्नीवरुणाविति आदिश्यस्त्वं न इत्याद्यायष्टव्यं। त्वन्नो अग्ने
वरुणस्य विद्वानिति द्वे। संस्थितायां पादावुदकांते वदधुर्नमो वरुणायाभिष्ठितो वरुणस्य पाश इति।
संस्थितायामवभृथेष्टौ सर्वेस्मदीयानमो वरुणायेत्यनेन मंत्रेण पादप्रक्षेपणान्यादधुरुदकांते वदध्युः।
उदकांते तीरसमीपवर्त्तिन्युदक इत्यर्थः। संस्थितवचनमवधानादीनामिष्टिसंबंधित्वज्ञापना
र्थं। तेनेष्टेरक्रियापक्षे अवधानादयोपि न भवंति। ततआसीमंति न कस्यावभृथोसि नक्षित
स्यावभृथोसि नक्षकृतस्यावभृथोसीति। तत इति पूर्वेणोदं संबद्धमिति दर्शयति। आचामंति अपः
पिबंतीत्यर्थः। त्रिस्त्रिर्मंत्रैः पिबंति। सर्वत्र शौचार्थमाचमनं कर्त्तव्यं। प्रोथ्य प्रथमेन प्रस्तीर्वंति
प्रगिरंत्युत्तराभ्यां। तेषु पानेषु विशेष उच्यते। प्रथमेन पीताश्च अपः प्रोथ्य प्रस्तीर्वंति प्रोथनमिति
उत्तरास्य शोधनार्थः क्रियाविशेष उच्यते। तं कृत्वा निष्ठीवेयुरित्यर्थः। उत्तराभ्यां प्रोथ्य प्रगिरं
पीताः

अदीक्षिता अभ्युक्षेरन्नेव नाप्लवेरन्। अपि शब्दात् प्लवनमप्यनुकृष्यते। अस्य चाव धारणासंबंधो भवति। तेनायमर्थः॥ ५

ति। आचमनविधानादेव प्रगिरंतीति सिद्धे पुनः प्रगिरंतीति वचनमत्रापि प्रोक्षणप्राप्त्यर्थं। त
त इति आचमनात्पूर्वं तआपो अस्मान्मातरः शुंधयंत्विदमापः प्रवहत स्मुमित्यादि आपयो यथयः सं
लिति। नतइतिपूर्वं तत्पदार्थसंबंधार्थं आचमेतिवचनं गौणार्थमाचमनेकृते पुनराप्लवनांगमाच
मनं कृत्वाप्लवेरन्नित्येवमर्थं। स्नानमाप्लवनमित्युच्यते। तदेभिर्मंत्रैः कुर्युरित्यर्थः। एतयावृताभ्यु
क्षेरन्नवाप्यदीक्षिताः। अनयावृताएभिर्मंत्रैरित्यर्थः। एतयावृता अदीक्षिता अभ्युक्षेरन्नेव
नाप्लवेरन्नेव वेत्येवं विकल्पो भवति॥ उन्नेतैनानुन्नयति। उन्नेता स्वशास्त्रोक्तविधिना सर्वा
नुदकादुत्तारयति। उन्नेतैव स्वो अमुं नयान इत्युन्नीयमानाञ्जपति। उन्नेत्रा उन्नीयमाना उन्ने
तारित्येतं मंत्रं जपति। उद्वयं तमसस्परीत्युदेत्य। ब्रुयुरिति शेषः। उदेत्योदकादुत्तीर्येत्यर्थः। इय
मप्यृङ् मंत्रसंज्ञा भवति। तेनोपांशुप्रयोक्तव्या लिंगादेवकल्पकारः कल्प्यो। समानमतऊर्ध्वं हृ
दयशूलेनासंस्थाजपात्। अस्यायं च ऊर्ध्वं कर्तव्यं तद्धृदयशूलोद्वासनेन समानं भवति। अ ग
त्र हृदयशूलोद्वासनाभावादनुमंत्रणमपासु पेक्ष्य श्रीनिं संस्पर्शनपरिहारार्थमयं तु भवत्यादक २०२

ऽऽईयोन्नेत ५
नो

र्तव्यां अनवेक्षमाणा इत्यादयः सर्वैः कर्तव्याः समिदाधानांताः पदार्थाः। आसंस्थाजपादिति वचनं
हृदयशूलोद्वासनेन संस्थाजपस्य संबंधज्ञानात्तस्यापि प्रापणार्थं। संस्थाजपेनोपतिष्ठंते ये
ये पद्वत्तकर्माणः। अवधानादय एते पदार्थाः सर्वैरस्मदीयैः कर्तव्याः। संस्थाजपस्तु पद्वत्तकर्म
भिरेव कर्तव्य इत्येवमर्थं वचनं। इदं चान्यत्प्रयोजनं मपद्वत्तकर्माणः संस्थाजपं कुर्युरिति संस्था
जपस्य कर्तृसंबंधं ब्रुवन्कर्तृद्वारेण प्रयोगांगत्वमस्य दर्शयति। तेन सोमप्रयोगे यत्कर्तृसंबंधि
सोमप्रयोगावयवः सति च तेनस्यैव संस्थाजपो भवति। तेन दीक्षणीयादिषु संस्थाजपस्य प्रसं
ग एव नास्तीति सिद्धं॥ १२॥ गार्हपत्यमुदयनीययाभ्वरंति। गार्हपत्ये शालामुखीय इत्यर्थः।
सह्युत्तरवेदिप्रणयनादूर्ध्वं सोमस्य गार्हपत्यो भवति वचनाद्धृतः प्रणयति गार्हपत्य इति। उद स
यनीयया नामेष्टिः। तस्याः शालामुखीय एवाहवनीयो भवति प्रायणीययोक्तो॥ प्राय इत्यर्थं
प्रायणीययाऽस्या वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थं। तत्र वैलक्षण्यं त्रामुवंताक्तं संस्था वेत्येवमा
दि तस्या अधर्युप्रत्ययत्वान्नास्माभिर्निश्चीयते। शनैस्तारामित्येष स्वरो विज्ञानाति दिश्यते अ

बधिरत्वरत्वात्तस्य पदार्थस्य धर्मोऽतिदेशेन प्राप्यते। नावधिधर्म इति। पथ्यास्वस्ति इति होतमाज्य
हविषी। सर्वसाम्येविशेषउच्यते। तत्र चतस्त्रआज्यहविषो देवताः अदितिः पंचमी चरुहविः।
पथ्यास्वस्तिस्तत्र प्रथमाइ हृचतुर्थाभवतीत्यर्थः। विपरीताश्च याज्यानुवाक्याः। तत्र याया याज्या सेह
नुवाक्या तत्र या नुवाक्या सेह याज्या भवतीत्यर्थः। ते चैव कुर्युर्य प्रायणीयां। तत्र येकेन्तरिस्त्वए
वात्रनियम्यते। तत्र यदि प्रतिनिधिभूतः कुर्यात्तत्र वात्र कुर्यादित्यर्थः। प्रकृत्यासं याज्ये॥ विप
रीताश्च याज्यानुवाक्याइत्यस्य प्रतिप्रसवोयं। सौंस्थितायां मैत्रावरुण्यनूबंध्या। उदयनीयेष्टां
नाम ७ समाप्तायां मित्रावरुणदेवत्यानूबंध्यापशुःकर्त्तव्यः। सदस्येके। सपशुः सदस्यासीनैर्होत्रादिभिः
कर्त्तव्य इत्येक आहुः। अस्मिन्नपि पक्षे दंडप्रदानांतमुत्तरवेद्यामित्येके। उत्तरवेद्यामेके। एके
शालेवन्तउत्तरवेदिसमीपआसीनेरित्याहुः। हुतायां वपायां यथेकादशिन्यप्रतः हुता
ग्नीषोमीयेवपासंचरेणप्रविशेत्वा गार्हपत्यसत्वान्नेण पशुना चरन्ति। अनूबंध्यायां वपायां नाम
हुतायामिदं नैमित्तिककर्मोच्यते। यदि यस्मिन्कृत्वावग्नीषोमीयस्थाने सवनीयस्थाने वा २०२

पश्वेकादशिनी प्रयुक्तास्यात्तदातस्मिन्कृत्वावस्मिन्स्थाने ग्नीषोमीयेण संचरेण। अग्नीषोमी
यप्रणयनेयः संचरस्तेनेत्यर्थः। तेन संचरेण शालामुखीयं गत्वा तत्रत्वाष्ट्रेन त्वष्टृदेवत्येन
पशुना यजेयुरित्यर्थः। अंजनादि पर्यग्निकृत्वोत्सृजत्य पुनरायनाय। तं त्वाष्ट्रं पशुं यूपांजना
दि पर्यग्निकरणांतं कृत्वोत्सृजंति। अपुनरायनायअपुनरागमनायेत्यर्थः। तावानेवास्य प
शुयागो भवति नात ऊर्ध्वं कर्त्तव्यो भवतीत्यर्थः। यदि त्वध्वर्युरेवआज्येन समाप्नुयुस्तथैव होता
कुर्यात्। उक्तः पक्षउत्सर्गोनिरमोयमपरः पक्षउच्यते। यद्यध्वर्युरेव आज्येन तं पशुयागं समाप
येयुस्तदा होतापि तथा कुर्यात्। होत्रग्रहणं मैत्रावरुणस्यापि प्रदर्शनार्थं। तथैवेत्यस्य विवरणा
र्थमाह। संप्रैषवदादेशान्। आज्येन समापनेऽनेके पक्षाः संभवंति। आज्येनाह्वेन संव्यवहार
मात्रं कृत्वा पशुवदेव क्रियत इत्येकः पक्षः। संव्यवहारोपि पशुशब्देनेत्यपरः। इष्टिवदेवाज्येन
त्वाष्ट्रयाग इत्ययमप्यपरः पक्षः। इष्टिपक्षेपि वपापुरोडाशादिस्थानेषु त्रिःकृत्वः क्रियत इत्यप
रः पक्षः। यद्यन्यथापि कुर्युस्तस्य तस्यानुगुणमादेशान्समदीयाः कुर्युरित्यर्थः। पशुन्निपातान्।

न्ब्रूयान्। एतदुक्तं भवति। यथा यथा ध्वर्यवः तं संप्रैषेषु देवतादेशाः आदेशाश्च कृताः तद्देवद्व्यदेवतानामादे

निपातानामेवं प्रकाराः मेदउद्धृतं पार्श्वतः श्रोणितं इति ये पशुसमवेताभिधायिनो द्रव्यांतरसमवेता
भिधायिनो वामंत्रमध्ये निपातितास्ते निपाता उच्यंते। तानाज्येन क्रियमाणे पशुसंस्क्रियायां पशुवदेव ब्रू
यादित्यर्थः। यद्यनूबंध्ये पशुपुरोडाशमनु देविकाहवींषि निर्वपेयुर्धातानुमती राका सिनीवा
ली कुहूः। यद्यत्र देविका हवींष्यनुनिर्वपेयुरन्वायातयेयुरित्यर्थः। तदा ... दयः पंचदेवता यष्टव्याः। धात्री४
ते याग देविका इत्युच्यंते। स्रुक्ष्णो नोपदेशाद्याम्नायात्यत्वं स्पष्टयति। धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातु
मक्षितां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं वाजिनीवतः। धाता प्रजाया उत राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं ज
जान। धाता कृष्टीरनिमिषाभिचष्टे धात्र इद्धव्यं घृतवज्जुहोतेति॥ धात्रुरिह देवाम्नातेऽतरेषामहस्य दे
शान्यायेनान्वेषणीयाः। दैवीनां चैता यदेता गृष्टा गौः पृथिवी। एषां च यं वानां दैव्य इति समाख्या यद्दे
ता अन्वाया तयेयुस्तदेता देवता न वंतीति। स्मतु रथिनं भागादीति द्वे आद्यं तनोषिर विमिभिरा
वहती पाष्या वार्यापिनता अवरिपुककाटो अकृतेनता नशांति न दभाति तस्करो बलित्था राम
पर्वतानां दृन्हाविधा वनस्पतीन्। मर्यस्यचातुर्मास्यैर्योगहीतव्येश्राज्यानुवाक्ये। पशुला नेपयस्या २०४

मैत्रावरुण्यनूबंध्यास्थाने। अनूबंध्यायाः पशुद्वयालाभे मैत्रावरुणीयपयस्या कर्तव्या देवताभि
निर्देशाः प्रकृतायाएवानुबंध्यायाः पशुलाभेन पयस्या कर्तव्या नान्यासामनूबंध्यानामन्यासामनू
बंध्यानामयं पक्षो नास्तीत्यर्थः। स्थानग्रहणांतकार्यकरीयं पयस्या न पशुलाभेने मित्ति कं कर्मांतर
मिति प्रदर्शनार्थं। आज्यभाग प्रभृति वाजिनांता एषा पयस्यैतदादि रेतदंता भवति। बंधुप्रयया
दन्यथा वा भवति। कर्मिणो वाजिनं भक्षयेयुः। उत्तरविवक्षार्थमेतत्। सर्वे तु दीक्षिताः। सत्त्रविषयेय
जमानत्वात्सर्वे भक्षयेयुः। सर्वे तु दीक्षितोत्थिताः पृथगग्नीन्समारोप्योदमदेवयजनान्यथितोद
वसानीययायजंते। तु शब्दो विशेषविध्यर्थः। तेनास्मिन्सत्त्रे यद्यमस्ति सामान्यतो विशेषतश्च। सा
मान्यतस्ता... वद्दयमर्थः। प्रकृते न ज्योतिष्टोमे माख्ये न सोमेन यजमानो दीक्षणीयया दीक्षा प्रवि
ष्टः सत्सोमेनेष्ट्वा अवभृथे दीक्षोन्मोचनं कृत्वा तस्मादुत्थित एवानूबंध्यां तं प्रयोगं समाप्य तदंते
२ ग्नी नैष्णाः समारोप्य उदमदेवयजनाद्योदेशात्तस्मिन्नग्नीन्मथित्वोदवसानीयया यजेते तैत्ये कार्थः।
अपरस्तु यदि सवे दीक्षिता स्युः सत्त्रं चेदित्यर्थः। दीक्षिता उत्थिता इति यावत् कर्तव्यः। समास पावे

र्थस्य दुर्गमत्वात्। यदि सर्वेषां। सितास्तु तत्र [illegible] तंधर्म तं [illegible] कृत्वा सर्वेषां [illegible] नवनीत
स्येधेवानृणा। [illegible] पुरुषकृत मारोप्य तर्व दग्धयित्वा [illegible] दव सानीय [illegible] र्थ [illegible] लि
त्रेषलोर्थः। मथनस्यार्थ सिद्धे इ [illegible] मथन वचनेन तदानीमेव मथित्वा [illegible] दव सानीयात्
न [illegible] वमर्थं जे नोदव सानीया सो मांगे नव नितानामित्यर्थः [illegible] स्यामि [illegible]
नरि सम्भावायां तत्र [illegible] तथमिति सिद्धं भवति। [illegible] प्रायश्चित्तानि [illegible]
[illegible] सर्व मच्छन वतः सं [illegible] [illegible] सेयमुदव सानं [illegible]
भवति। [illegible] धेये [illegible] [illegible] र्थः॥ किंवा विछ [illegible]
करोत [illegible] तरादिना केवलम [illegible] [illegible] वाक्यार्था [illegible]
तेनास्य दित्यर्थः॥१४॥ ॥इत्या [illegible] ध्यायः समाप्तः॥
[illegible] लिखितं मया॥ यदि [illegible] मम दोषो न दीयते॥ शु॥ ॥
॥शु॥ ॥शु॥ ॥शु॥ ॥शु॥ ॥शु॥ ॥शु॥ ॥शु॥ ॥शु॥ ॥शु॥ ॥शु॥ ॥शु॥